

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

23
2004

PUBLIKATIONES
MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

23
2004

REDIGIT
SYLVIA K. PALÁGYI

VESPRIMII 2004

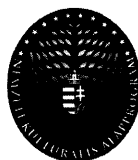
A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

23
2004

SZERKESZTŐ:
K. PALÁGYI SYLVIA

VESZPRÉM, 2004

Készült:
a
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával

Címlapterv:
Kulcsár Ágnes

ISSN 0237-9589

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA

Felelős kiadó: V. dr. Fodor Zsuzsa megyei múzeumigazgató

Készült: 600 példányban, 42 A/5 ív terjedelemben

Tipográfia és nyomdai munkák:

Faa Produkt Kft.

H-8200 Veszprém, Kistó u. 8.

Telefon: + 36 88 563 030; fax: + 36 88 563 031

E-mail: faaprodukt@vnet.hu

TARTALOM – CONTENT

Bevezető – Preface		7
Palágyi Sylvia köszöntése – A tribute to Sylvia Palágyi		11
Frau Dr. Sylvia Palágyi CSc zum 60ten Geburtstag		21
REGENYE Judit:	Háztípusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példák alapján – House types and settlement structure in the Late Lengyel culture, based in the examples at Veszprém and Szentgál	25
K. PALÁGYI Sylvia:	Veszprém megyei leletmentések publikálatlan római kori kemencéi – Unpublished roman period kilns from Veszprém county find rescues	49
S. PERÉMI Ágota:	Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában – More recent avar period finds in Veszprém county I. Late avar period graves in Fűzfa street, Szentgál-Kövestelek	73
PINTÉR László:	Királyszentistván templom körüli temetője – The cemetery surrounding Királyszentistván church	99
S. LACKOVITS Emőke:	Krisztus-ábrázolások a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében I. A szenvedő Krisztus megjelenítése – Representations of Christ in the Ethnographic Collection of the Museum „Laczkó Dezső”, Veszprém I. Depiction of the Passion of Christ	123
TÓTH G. Péter:	Parázna lelkek – lelki paráznák: katolikus és protestáns nézetek a lelkek fertőzöttségéről a kora újkorban – Lecherous spirits and spiritual lechers in demonological literature	155
RAINER Pál:	Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló (1798) – The flag made for the inauguration of general count Antal Pejachevich as lord-lieutenant (1798)	181
EGERVÁRI Márta:	Gróf Pejachevich Antal főispáni beiktatására készült zászlajának restaurálása – Restoration of the flag made for the inauguration of general count Antal Pejachevich as lordlieutenant	197

SCHLEICHER Vera:	Balatoni emlékeink. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének balatoni műtárgyai – Relics from Lake Balaton	215
MÉSZÁROS Veronika:	Néprajzi negatívok a Balaton mellékéről. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Negatívárában található néprajzi fényképek vizsgálata – Ethnography negatives from the Balaton Region. Examination of ethnographic photographs found in the Negative Store of the Museum „Laczkó Dezső”, Veszprém	243
ÁCS Anna:	Ady Endre balatonfüredi utazásainak mitológiája. A mítoszok utazója – az utazó magán- és társadalmi mítoszai – Mythology of Endre Ady’s travelings in Balatonfüred	265
GOPCSA Katalin:	A provincia bűvöletében. Adatok Bognár Zoltán pályaképéhez – Enchanted by the province. Data on the career of Zoltán Bognár	279
LUDVAI Zsuzsanna:	Kukucsálódoboz a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből – A peep-hole box from the collection of the Museum „Laczkó Dezső”	293
MÁCZA Mihály:	A komáromi múzeum története (1886–2003) – The history of Komárom Museum (1886–2003)	325

BEVEZETŐ

Intézményünk a XXI. századot több jeles évforduló megünneplésével köszöntötte. 2001-ben még javában tartottak az államalapítás és a kereszténység felvételének millenniumi, múzeumunkat is érintő eseményei, 2003-ban pedig a Veszprémmegyei Múzeum létrehozásának százéves évfordulóját avattuk méltóvá, kiemelkedő rendezvények egész éven át tartó sorozatával. Ez az esztendő amiatt is különösen szép lehetett, mert ekkor emlékezhettünk meg az orvosból lett neves néprajztudós, a múzeum egykori igazgatója, Vajkai Aurél születésének 100., halálának 84. évfordulójáról.

2004 újabb szintet rakott fel múzeumi életünk sokszínű palettájára. 1904-ben kerültek elő Nemesvámos határában a balácai római kori villagazdaság első leletei, amikor az eke fal- és falfestménydarabokat forgattott ki, nagy szenzációt keltve a megyében és legmagasabb szakmai körökben ezáltal. Hamarosan országos érdeklődés középpontja lett ez a helyszín, s 1906-tól megkezdődtek a felbecsülhetetlen leleteket felmutató régészeti feltárások, amelyeknek lendületét az I. világháború szakította meg. Az ásatások első fázisa – rövid kihagyásokkal – 1926-ig tartott. Ezek megtörténteiben és eredményességében Rhé Gyula szerzett műhatatlan érdemeket.

Az újraásatást 1976-ban, hosszas és fáradságos szervezőmunka után, K. dr. Palágyi Sylvia régész kezdte el, a feltárásokat sikerült a mai napig folyamatossá tennie.

A közel harminc éven át itt végzett sokoldalú munkájának mérföldkövét 1984 jelentette, amikor a villagazdaság központi épületének rekonstrukciója elkészült és megnyílhatott a római kori régészeti park a szakemberek, s az érdeklődő hazai és külföldi látogatók számára.

Az idei esztendő azonban nemcsak az első leletek előkerülésének és a romkert megnyitásának évfordulója. Most köszönhetjük 60. születésnapján K. dr. Palá-

gyi Sylvia kandidátust, nagyrabecsült kolléganőnket, akinek munkásságát a hazai és a nemzetközi tudományosság kitüntető elismerése övezi. További sok erőt és jó egészséget kívánva köszönjük neki azt a rendkívüli szakmai teljesítményt, amit a magyar régészet számára nyújtott és köszönjük azt a szerteágazó, magas színvonalú munkát, amit intézménye, a Laczkó Dezső Múzeum (korábban Bakonyi Múzeum) érdekében végzett az elmúlt közel negyven esztendő alatt.

Ez, a munkáját jellemző sokféleség és fáradhatatlan alkotókedv az oka annak, hogy ünnepeltként is újra vállalta intézményünk legfontosabb kiadványának, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei legújabb kötetének szerkesztését, ezáltal rendhagyóvá téve a szokást, vagyis azt, hogy az ünnepelt még több munkával ünnepel.

Sorrendben a 23. kötet jubiláló kolléganőnk nagyívű életművét méltató tanulmányokkal kezdődik, amelyekhez a különböző múzeumi területet képviselő munkatársak írásai sorakoznak fel.

Kiadványunknak új szintet ad Mácza Mihálynak, a Magyar Kultúra és Dunamente Múzeuma igazgatóhelyettesének a révkomáromi múzeum történetét ismerető, nagy precizitással megírt összefoglalója, amelynek közlésére 2003-ban, a két intézmény között megkötött együttműködési szerződés adott lehetőséget.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei jövőbeni kötetei még több, más országbeli szerző munkáját fogják tartalmazni, hiszen a 2004. május 1-jétől valóra vált európai uniós tagságunk további hasonló precedens megvalósítására ösztönöz bennünket.

Veszprém, 2004

V. dr. Fodor Zsuzsa
megyei múzeumigazgató

PREFACE

Our institute has welcomed the 21st century with the celebration of several prominent anniversaries. In 2001, millennial events commemorating the foundation of the state and the acceptance of Christianity were still in full swing, also involving our museum, and in 2003, the one hundred years anniversary of the establishment of Veszprém County Museum was dignified with a series of outstanding events lasting throughout the year. This year was also made particularly lovely by the fact that we commemorated the 100th anniversary of the birth and the 84th of the death of Aurél Vajkai, the doctor who became a famous ethnography scholar, and onetime director of the museum.

2004 added a new colour to the variegated palette of our museum life. The first finds from the Baláca Roman period villa farm at the edge of Nemesvámos were uncovered in 1904, when sections of wall were disturbed and fragments of frescoes turned over by a plough, creating a great sensation in the county and in the highest professional circles. This scene soon became a centre of national interest, and archaeological excavations producing invaluable finds were begun in 1906, though the impetus for these was interrupted by the 1st World War. With short gaps, the first phase of the excavations lasted until 1926. Undying merit for the occurrence and successfulness of these is due to Gyula Rhé.

Following lengthy and arduous organisational work, re-excavation was begun in 1976 by archaeologist K. Dr. Sylvia Palágyi, and she has succeeded in keeping this excavation work constant up till the present day.

1984 represented a milestone in her manifold labours, now carried out here for almost thirty years, when the reconstruction of the villa farm central building was completed, and the Roman period archaeological park could be opened for experts, and for interested visitors from at home and abroad.

This present year, however, is not only the anniversary of the discovery of the first finds and the opening of the garden of ruins. We can also congratulate our highly esteemed colleague, Candidate of Science K.

Dr. Sylvia Palágyi, whose work is enveloped in honourable recognition from the domestic and international scientific community, on the occasion of her 60th birthday. Wishing her continuing great strength and good health, we thank her for the extraordinary professional achievement which she has obtained for Hungarian archaeology, and thank her also for the divergent, high standard work which she has carried out over the last almost forty years for the sake of her institution, the Museum „Laczkó Dezső” (formerly „Bakony” Museum).

This diversity and untiring creativeness typical of her work is the reason why, as a fated person, she has once again undertaken to edit the latest issue of our institute's most important publication, Veszprém County Museums Communications, thus making the custom anomalous, that is, that a honoured person celebrates by taking on more work.

In order, volume 23 starts with articles in appreciation of the far-flung life's work of our jubilarian colleague, in a series of writings by co-workers representing various museum study fields.

Our publication is given a new level by a résumé presenting the history of Révkomárom museum, written with great precision by Mihály Mácza, the deputy-director of the Museum of Hungarian Culture and Downstream Danube. A contract of cooperation was signed between the two institutions in 2003, making this communication possible.

Future volumes of Veszprém County Museums Communications will include still more works by authors from other countries. After all, our membership of the European Union, which became a reality on 1 May 2004, prompts us to create further similar precedents.

Veszprém, 2004

V. Dr. Zsuzsa Fodor
director of county museum

PALÁGYI SYLVIA
AD MULTOS ANNOS FELICES

PALÁGYI SYLVIA KÖSZÖNTÉSE

Palágyi Sylvia a legaktívabb magyar archaeológusok egyike – úgy gondolom, hogy ez a megállapítás akkor is igaz, ha nemcsak a provinciális római régészet művelői közt tekintünk szét. Szerteágazó munkásságának értékelésekor nemcsak a kiváló, nemzetközileg ismert kutatót köszönhetjük kerek számú jubileuma alkalmából, de mint kiemelkedő teljesítményt nyújtó múzeumi-műemléki szakembert is, aki munkáját sohasem tekinti befejezettnek sem a feltárással, de még az eredmények publikálásával sem.

Három – közös munkaként megjelentetett – monográfiának fő- ill. társszerzője, és egyben szerkesztője, ezenkívül 115 tanulmány, kutatási jelentés, esszé, kiállítási vezető, előszó, címszó, szemle, ismeretterjesztő munka, leprellő írója. Ha fentiekhez még könyvismeretéseit és ásatási beszámolóit is hozzászámoljuk, akkor valószínűleg ő maga sem tudná pontosan bibliográfiai tételeinek számát. Munkájának értéke nem is a számokban rejlik, hanem abban a teljességre törekvő teljesítményben, amellyel a feltárástól a bemutatásig kísérve a leleteket igyekszik minden elérhető tudományos információt megszerezni, és azt továbbadni.

Iskolai-gimnáziumi tanulmányait budapesti és dunántúli városokban végezte. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán régészetből és történelem szakból szerzett diplomát 1967-ben. Egyetemi éve alatt László Gyulától, s mint a római kor művelője, Mócsy Andrástól tanult a legtöbbet, akik régészgenerációk ismeretét, módszerét és gondolkodásmódját alakították. Szakdolgozatát római kori városépítészetből írta. Munkássága során talán ehhez az egy témához lett hűtlen, minden más tekintetben a hűség példájaként tekinthetünk rá.

Friss diplomával a kezében 1967-ben került a veszprémi múzeumba (akkor még Bakonyi Múzeum), ahol azóta végigjárta a hivatali ranglétrának úgyszólván minden grádusát. „Csak” ez az egy munkahelye volt, amit napjaink rohanó forgatagában, zászlóváltások, átülések, gyors karrierépítések érdekében végrehajtott gyakori álláscserék világában tudunk igazán méltányolni, még akkor is, ha a hűséget – munkahelyhez, kutatási területéhez, meggyőződéshez – sokan nem tekintik értéknek.

Pályafutásának kezdetén rögtön „mély vízbe” került: évekig dolgozott a Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének, a pápai és a zirci járás lelőhelyeit feldolgozó munkacsoportjában. Egyike volt azok-

nak, akiknek hálások lehetünk, hogy Magyarországon először éppen Veszprém megyében fejeződtek be eredményesen a régészeti topográfiai kutatások: a megjelentetett kötetek anyaga nemcsak a megye egészét, hanem a ma már Zala megyéhez tartozó keszthelyi járás területét is lefedi. Palágyi Sylvia az öttagú szerzői kollektíva tagjaként mintegy 160 római kori címszó megírásával járult hozzá a kötet sikeréhez. A topográfiai munkák során kezdett el foglalkozni a pannoniai halomsírokkal és ennek köszönhetően lett e temetkezési rítus legjobb hazai kutatója, a téma nemzetközileg is egyik legismertebb művelője. Húsz munkájában foglalkozik a halomsíros temetkezéssel a legkülönbözőbb aspektusokból. Ebből a témából szerzett 1980-ban egyetemi doktori, majd 1994-ben kandidátusi fokozatot. Három nagy, több éven keresztül tervszerűen végzett ásatása gazdagította a tumulusokkal kapcsolatos ismereteinket: az inotai, a balácai és a kemenesszentpéteri. E három – mintaszerűen feltárt – lelőhely azóta a halomsíros temetkezések időrendje, eredetének kérdése, valamint etnikuma szempontjából szinte a legfontosabb evidenciákat szolgáltatta. Több mint 20 éve kismonográfia léptékű cikkben publikálta az Alba Regia hasábjain az inotai halmokat, amelyekbe feltehetően a fegyverrel temetkező eraviscus arisztokrácia vezető tagjait temethették a sírköveken is ábrázolt kocsival, a Traianus korára keltezhető terra sigillata asztali készlettel, üvegekkel. Az egyik magas halom köré falat építettek, a körítőfalba festett szentélyt foglaltak. Az 1973–1975 között feltárt halomsírokat – alig másfél évtizeddel az ásatások befejezése után – már műemléki bemutatás keretében láto-gathattuk.

Kemenesszentpéteren a Dunántúl egyik legkorábbi római halomsíráját tárta fel, amelyet a fegyver- és bronzedény-mellékletek Kr. u. 100 körüli évekre kelteznek. Itt már 1969-ben elkezdte, majd 1990–1991-ben folytatta a római kori halmok kutatását: ezeknek műemléki bemutatása is folyamatban van.

1984–86 között kutatta a balácai római villa főépületétől kb. 700 m-re emelkedő, nagyméretű Likasdombi halmot. Az egykori mauzóleumszerű temetkezés egy fallal körülvett sírkerten belül emelkedett, amelynek sírkamráján belül ugyan a többszöri rablás tönkretette a temetkezéseket, ugyanakkor a síroltártöredékek és a bustumok veretei a keltezésre, ill. az eltemetettek kilétére vonatkozóan fontos informá-

ciókat szolgáltattak. Az állítató család – Fitz J. kutatásai szerint – valószínűleg Közép-Itáliából települt Pannoniába, ahol több városi közösség életében töltött be fontos szerepet. Valószínűleg ennek a családnak tulajdonítható a Közép-Itáliában megfigyelhető temetkezési szokás meghonosítása. A balácai halomsír tipológiai szempontból is kiemelkedik a noricum-pannoniai tumulusok sorából, és a carnuntumi, ún. Rundgräber-csoporthoz hasonlóan az itáliai prototípusokkal állítható párhuzamba. Kelet-Pannoniában először Palágyi Sylviának sikerült ezt a típust megfigyelnie. Nem kétséges, hogy ez a nagy halom a balácai villa tulajdonosainak és családjaiknak hamvait takarta. A keltezés, amely csak a kiegészíthető felirattöredékek tanúvallomására támaszkodik – egyelőre vitatott. 1287 – síroltárhoz, felirathoz, ábrázoláshoz, építészeti tagozathoz tartozó – különböző minőségű kőtöredék került elő a feltárások során, ezeknek elemzését munkacsoport végezte. A többszátú lábazatú, párkánnal koronázott körítőfállal körülvett halom előfolyóját és sírkamráit festették, ill. stukkóval borították. Mi sem természetesebb, mint hogy egy ilyen, jelentőségében egyedülálló temetkezés műemléki bemutatását Palágyi Sylvia kezdeményezte és annak megvalósításában aktívan közreműködött. A kutatási téma szempontjából munkásságának, életútjának fontos mérföldköve volt a dunántúli római kori halomsírokat feldolgozó monográfia, amelyet Nagy Leventével együtt 2000-ben jelentetett meg, s amely azóta az Akadémiai Kiadónál német kiadást is megért. E munkában a szerzők, a Sági Károly 1943-ban megjelentetett cikke óta kétszeresére nőtt mennyiségű halomsírookra vonatkozó irodalmi adatok, felmérések, rajzok és egyéb források alapján értékeli a temetkezések fajtáit, szerkezetét, mellékleteit, keltezik a sírokat, foglalkoznak a halomsíros temetkezés eredetének kérdésével. A munkába – kezdeményezésére – Somogy és Zala megye halomsírait feltáró kutatók is bekapcsolódtak: a vállalkozás szervezése azonban ráhárult. Ez a fontos hézagpótló mű lehetővé tette, hogy S. Pahić, O. Urban és Z. Gregl munkái, a szlovéniai, ausztriai és a horvátországi repertoriumok után a magyarországi kutatások eredményei is elérhetővé váljanak.

Munkásságának fókuszában a balácai villagazdaság feltárása, publikálása, bemutatása és az eredmények sokoldalú megismertetése áll. 1976-ban, pontosan fél-száz évvel azután, hogy a Rhé Gyula által kezdeményezett korábbi ásatások abbamaradtak – kezdte meg kutatásait a balácai villaegyüttesben. Az eredetileg 2000-ig tervezett projektnek – a nehézségek ellenére elért – eredményeit azóta Európa-szerte ismerik.

A nagyszabású program első éveiben főként a főépület valamennyi alaprajzi részletének megismerésre és az építési periódusok meghatározására törekedett. Az alaprajz pontosításával a korábbi tipológiai besorolások is érvényüket veszítették, de az újabb periodizáció a minőségi mozaikok és a falfestmények időrendi meghatározásához is lényeges új felismerésekkel járult hozzá. Az eltérő irányítású XIII. épület feltárásának, valamint a főépület udvarában (peristylumában) végzett kutatásoknak köszönhetően kiderült, hogy a vil-lát első formájában a Flavius korban építették fel. A legkorábbi építmények időrendi meghatározásához a hiteles, stratigráfiai ásatások során előkerült lelet-anyagok elemzése is hozzájárult. A korai építmények feltárása során kiderült, hogy a főépülethez nem tartozott sarokrizalit, mint azt a korábbi kutatás feltételezte, ehelyett egy későbbi kert építményeinek nyomait fedezte fel, amelynek építészeti rekonstrukcióját is megkísérelték. A főépület alatt megfigyelt korábbi részletek időben az eltérő irányítású épületet követték: ezeknek pontos alaprajzi és időrendi meghatározása a fő-épület építéstörténetére vonatkozó ismereteinket gazdagította és lényeges felismerésekkel járult hozzá az egyes építési periódusok megismeréséhez. Kiderült továbbá, hogy a főépület ismert alaprajzával párhuzamos, de annál korábbi épületek helyiségeit a későbbi peristylumos épületnél nagyobb udvar köré építették. A leletanyag elemzése során derült ki az is, hogy a már ismert alaprajzú főépületet csak a II. század végén vagy a II–III. század fordulóján egy későbbi átépítés során emelték, ami időben a Likas-dombi halom feliratainak eddigi keltezésével, a villagazdaság importjának ugrásszerű növekedésével esik egybe. Palágyi Sylvia kutatásai során került elő egy nagyméretű pinchehelyiség is, amelyet a római korban már nem tisztítottak ki, éppen ezért a régész, de egyben a látogató számára is értékes leletanyagot tartalmazott. A periodizáció szempontjából fontos evidenciákat szolgáltatott egy, a III. század 50-es éveiben záródó éremlelet, amelyet B. Sey Katalinnal együtt dolgozott fel. A villa főépületét bizonyíthatóan a IV. század végéig használták.

Az 1976 óta folyó újabb ásatások során is nagy mennyiségben kerültek elő falfestmények. Ezek egy része a korábbiakat hitelesíti vagy azokat kiegészíti, ezáltal újabb lehetőségeket nyit meg a rekonstrukciós kísérleteknek és értelmezéseknek. A falfestmények zöme viszonylag nagy területen szóródott szét, nem csak a főépületben, hanem más építmények planírozásában, ami kiegészítésüket és keltezésüket lényegesen megnehezítette.

Új felismerések születtek az ún. melléképületek funkciójára vonatkozóan is. Lényegesen nőtt a falak,

épületrészek száma – a kutatott felületeken feltártakon kívül – a villagazdaság központján kívül eső területeken is. A mintegy 9 ha alapterületű villaegyüttes egésze alaprajzi sajátosságaira, a felület beépítettségére vonatkozó megfigyelések sok új felismeréshez vezettek az elmúlt negyedszázad során. A felderítés fegyvertára kiegészült a geofizikai kutatások eredményeivel. Az ásatásokba külföldi egyetemek munkatársai, hallgatói is bekapcsolódtak. A hatalmas munkába számos szakembert vont be, akik részben egy-egy épület-rész feltárását irányították, részben az egyes leletcsoportok feldolgozásában vettek részt. Több, mint egy tucat, a projektben huzamosabb ideig együttműködő kutató munkáját szervezte, tette számukra hozzáférhetővé az érdeklődési körükbe vágó leletegyütteseket, állandóan konzultált velük, a stratigráfiai megfigyelésekkel, dokumentációk rendelkezésükre bocsátásával segítve munkájukat. Szervező tevékenysége révén is sokat nyert a provinciális régészeti kutatás. Sokat fáradozott a kezdeményezésére megalakult Balácáért Alapítvány szerteágazó feladataival, amelyek közül kiemelhetjük a balácai kutatások eredményeit bemutató tudományos folyóirat, a Balácai Közlemények szerkesztését, gondozását. Az 1989 óta rendszeresen megjelenő, már 8 kötetet megért folyóirat tartalmi, finanszírozási és terjesztési feladatai túlnyomórészt rá hárultak. A folyóirat hasábjain, az ásatásokról szóló beszámolók és leletanyagok közreadásán kívül, nemzetközi konferenciák előadási anyagainak publikálására is biztosított helyet, így pl. az 1994-ben rendezett villakongresszuson elhangzott referátumokat már 1995-ben olvashatták a szakemberek.

Alig egy évtizeddel az új ásatássorozat 1976. évi kezdete után, 1984-ben már a Hajnóczy Gyula tervei alapján elkészült védőépület fedi a főépület falait, s megkezdődött a régészeti park kialakítása is. Palágyi Sylvia kezdeményezésére a főépület 4 mozaikja közül hármat már eredeti helyén lehetett bemutatni, s 1993 óta ugyanitt állították ki a helyreállított falfestmények jó részét is – megkísérelve kiegészítésüket. A védőépület lehetőséget adott kiállításokra, sőt nyári rendezvényekre is. A régészeti parkot, az ókori villa miliőjét a szűkebb értelemben vett szakmai kiállításokon kívül számos hangulatos, történelmi szituációs játékra, ókori irodalmi alkotások előadására, hangversenyekre, a római konyhaművészet és étkezési szokások bemutatására használta fel. Az ezzel kapcsolatos ötletekben kifogyhatatlan volt. Balácai kutatásairól eddig összesen 32 munkát jelentetett meg, de még legalább ugyanennyi Balácáról szóló tanulmány szerzőjét segítette tanácsaival, megfigyeléseinek, tapasztalatainak átadásával.

A balácai villagazdaság épületein kívül szorgalmasan kutatta a Balaton-felvidék több települését: felmérés és kisebb ásatás kapcsán foglalkozott a Szentkirályszabadja-romkúti villa alaprajzi sajátosságaival, római épületeket, kemencéket tárt fel Balatonfüzfőn, Balatonakaliban, Balatonalmádiban, Balatonfüreden, Alsóörsön és Aszófőn. Bár ez irányú munkáját többnyire leletmentés tette szükségessé, hiteles ásatási eredményei révén ennek a fontos területnek római kori településtörténetéről, birtokviszonyairól, építészeti sajátosságairól, vagy éppen ipari tevékenységéről ma jóval többet tudunk.

Az inotai halomsír leletei kapcsán kezdett el foglalkozni a római kori lószerszámokkal: erről a témáról első tanulmányát 1983-ban jelentette meg az aaleni limes-kongresszus aktáiban, majd 1989-ben a British Archaeological Reports sorozatban adta közre a pannoniai leletek rekonstrukciós lehetőségeiről szóló munkáját. Csaknem valamennyi limes-kongresszuson lószerszámok rekonstrukciójával foglalkozó előadással vett részt. Új lendületet adott ez irányú kutatásainak a tihanyi lósír előkerülése. A kocsí-, ill. lótemetkezésekről mind tudományos munkáiban, mind kiállításvezetőiben beszámolt. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum római kori lószerszám- és járomvereteinek katalógusát 2003-ban adta közre, a pannoniai járomleletek egy részét a Kölner Jb 2002. évi kötetében is bemutatta.

A balácai villa feltárásához, az ott talált kiemelkedő jelentőségű művészeti alkotásokhoz kapcsolódik tevékenységének további két területe: a római mozaikok és a falfestmények kutatása. Őt olyan nemzetközi konferencián vett részt előadással, amelyek ezekkel a studiumokkal foglalkoztak. A főépület falfestményeiről 1985 óta jelentetett meg tanulmányokat: 1991-ben a Kölner Jb hasábjain adta közre az újabb balácai emlékeket. E művészet funerals csoportjával foglalkozott, a római kori halomsírok festett sírípítményeinek ismertetése kapcsán egy Párizsban megjelent munkájában. Látni, hogy ennek az emlékcsoportnak mennyiségével és teljes problematikájával egyedül képtelen megbirkózni, igyekezett tanítványokat is nevelni. 1999-ben – kutatók és restaurátorok részvételével konferenciát szervezett e témakörből „Kiemeléstől a bemutatásig” címen. Társszervezője volt 2001-ben a római kori falfestészettel foglalkozó nemzetközi kongresszusnak. 1998–2001 között az Association internationale pour la peinture murale antique alelnöke volt, ezenkívül az Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique magyarországi referense. Általában elmondható, hogy a nemzetközi tudományos életben kifejtett tevékenysége egészen kiemelkedő.

46 alkalommal tartott előadást különböző kongresszusokon, külföldi egyetemeken: a római bronzokkal foglalkozó konferenciákon, a villákról, halomsírokról, falfestményekről vagy mozaikokról rendezett symposiumokon, a limes-kongresszuson vagy a Provinzialrömisches Kunstschaffen rendezvényein. Ő maga Veszprém-ben 11 nemzetközi kongresszust szervezett, ill. társrendezője volt olyan rendezvényeknek, amelyeknek sok külföldi résztvevője volt. Vendégei mindig a legnagyobb elismeréssel emlékeztek vissza a Veszprém-ben töltött napokra, a balácai kirándulásokra, a konferenciák alkalmából rendezett kiállításokra, a program sokszínűségére és a tanácskozás színvonalára. A kongresszusokon Palágyi Sylvia részben kutatási területeinek nemzetközileg elismert szakembereit vonultatta fel, de szervezett olyan rendezvényeket is, amelyeknek témája szűkebb szakterületétől távol esett (pl. Válaszúton: Kelet-Nyugat, pogányság-kereszténység). Nemzetközi együttműködésben dolgozik a római kori villák feltárásán, bemutatásukban és feldolgozásukban. A fent említett nemzetközi szakmai társaságokon kívül tagja az ICOMOS régészeti parkok, nemzeti emlékhelyek bizottságának, tagja a MTA Köztudományi Bizottságának, a MTA Régészeti Bizottságának és elnöke a VEAB Történettudományi Szakbizottságának. 1988 óta a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti titkára. Érdemeinek elismeréséül az Osztrák Régészeti Intézet 1991-ben levelező tagjává választotta.

Nagy odaadással dolgozott az antik művészetnek egy másik ágában, a provinciális római szobrászati emlékek közreadásában és értékelésében. A kezdet itt is 1976-ra nyúlik vissza, amikor Tóth Sándorral együtt elkészítette a tihanyi római és középkori kőtár katalógusát. 1989 óta egyik szorgalmazója a Stájerországi Régészeti Társulat kutatóival együtt a Provinzialrömisches Kunstschaffen konferenciáinak, amelyet azóta két évente rendeznek azzal a céllal, hogy az ókori művészet eme elhanyagoltabb területének emlékeit megismerjék, s hogy ez a forráscsoport is elfoglalhassa helyét az antik művészet fejlődésének, tendenciáinak kutatásában. Már a második symposiumot ő szervezi, s egy kivétellel valamennyi konferencián tartott előadást a legkülönbözőbb témákról: a kocsibronzok tartalmi háttéréről, a Pannoniában ritkábban fellelhető sírmedaillonokról, újabb kocsibronzokról, a Balaton környéki villák architektúrájának, díszítőművészetének sajátos elemeiről, egy pannoni császárportréről stb. A rendezvénysorozat azóta – közép-európai kezdeményezésből összeurópai kongresszussá nőtt, amelyeknek témakörébe az alexandriai, a császárkori görög, a Róma városi, a gal-

liai és a britanniai emlékek egyaránt bekerültek. A kőemlékekről monográfiát jelentetett meg a Corpus Imperii Romani sorozat 3. magyarországi köteteként, amely 1999-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál (társszerzői: Christine Ertel és Redő Ferenc). A corpusban 54 Veszprém megyei lelőhelyről 183 kőemléket ír le, részletesen bemutatva az ókori településviszonyokat, az emlékeket állító személyek társadalmi hovatartozását, elemzi a feliratokat állító, a művészeti alkotásokat megrendelő réteg gazdasági helyzetének alakulását. A corpus jellegéből fakadóan a leírt szobrászati emlékek között a sokszorosan publikált darabok éppúgy megtalálhatók, mint az itt először bemutatott töredékek. 23, korábban közöletlen emlék is helyet kapott ebben a repertóriumban, amelynek végén a kőemlékek formai és díszítőmotívum-típusainak alapos és szemléletes bemutatását találjuk.

Nem lenne teljes a munkásságáról összeállított kép, ha kihagynánk belőle a sokirányú mindennapi múzeumi munkát. A Balácai Közleményeken kívül 2000 óta rendszeresen (korábban alkalmanként) szerkeszti a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeit. 1968 óta 27 kiállítást rendezett, többek közt 1985-ben és 2003-ban az állandó kiállítás római kori részét. A kiállítások jó része a balácai feltárások, ill. halomsírok leleteit mutatta be, vagy éppen Baláca volt a bemutatás színhelye, de szívesen vállalt másutt is helytörténeti, jubileumi, vagy éppen az új szerzeményeket ismertető kiállításokat. A kiállításokon, előadásokon, tárlatvezetésekön kívül videofilmen és több tucat ismeretterjesztő cikkben (Élet és Tudomány, Magyar Nemzet, a veszprémi Napló) keresztül igyekezett szélesebb közönséggel is megismertetni az ókori kultúrát. Több százszor tartott vezetést látogatásain, adott nyilatkozatot a helyi és országos médiának. Előadásokat tartott a latintanárok országos továbbképzésén, a Goethe Intézetben, 1996 óta pedig a Veszprémi Egyetemen művészettörténetet oktat. Hálásak lehetünk neki azért, hogy három alkalommal is tartott – főképp keretében az ELTE Régészeti Intézetében – előadást római kori villákról vagy a császárkori halomsírokról.

Munkássága során többször is kitüntették. Már 1972-ben megkapta a Veszprém Megyéért ezüst, 1978-ban az arany érdemrendet, majd 1981-ben a Munka-érdemrend ezüst fokozatát. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1984-ben Kuzsinszky Bálint emlékérmét adományozta neki. 1992-ben elnyerte Veszprém város Gizella-díját valamint a veszprémi múzeum Laczkó Dezső tudományos díját. 2001-ben a Pro Comitatu, 2002-ben a MTA Veszprémi Regionális Bizottságának emlékérmével, 2004 tavaszán pedig Schönvisner István-emlékérmével tüntették ki.

E rövid visszapillantás – amely nyilvánvalóan nem is lehet teljes, mindent átfogó számvetés – egyben azokat a célokat is felvillantja, amelyeket Palágyi Sylvia ezután szeretne megvalósítani. Ismerve ambícióját, energiáját, fáradhatatlan munkakedvét, páratlan szervezőkészségét, menetrendszerű pontosságát, biztosak lehetünk abban, hogy akár Baláca, vagy annak falfestményei, akár a római kori kocsitemetkezések, lószerszám- és igaveretek, vagy éppen a település-

történet témakörében még számos eredménnyel fogja gazdagítani ismereteinket és még sok – általa szerkesztett folyóiratkötetel ajándékoz meg bennünket. Ehhez adjon neki a Jóisten egészséget, változatlan lelkesedést, töretlen erőt és állhatatosságot.

Gabler Dénes

A TRIBUTE TO SYLVIA PALÁGYI

Sylvia Palágyi is one of the most active Hungarian archaeologists; I think this claim is still true even if we look beyond the circle of scholars of provincial Roman archaeology. When appraising her far-reaching activities, we not only pay tribute to an outstanding, internationally recognised researcher on a significant jubilee occasion, but also to an expert who has attained outstanding achievements in the field of museum materials, and who never considers her work completed either at the excavation, or with the publication of results.

She is the author and at the same time the editor of three monographs (as the main or co-author of these, published as joint works), and besides these, of 115 studies, research reports, essays, exhibition guides, forewords, entries, reviews, instructional works and pamphlets. If her book reviews and excavation reports are also considered along with the above, then she herself would probably not know the precise number of entries in her bibliography. Though the value of her work does not lie in the numbers, but in that striving for perfection which accompanies the finds from excavation to presentation, in attempting to obtain and publish all available scientific material on them.

She was educated in schools and secondary schools in Budapest and in cities of Transdanubia. She obtained a degree from the Eötvös Loránd University (ELTE) Faculty of Liberal Arts in 1967, in the fields of archaeology and history. During her university years, she learnt the most from Gyula László, and from András Mócsy, the scholar of the Roman period, who both shaped the knowledge, methods and mentality of generations of archaeologists. She wrote her thesis on city architecture of the Roman period. During the course of her labours, she has perhaps been disloyal to this one subject, in all other respects, she can be regarded as a paragon of faithfulness.

With a fresh diploma in her hand, she came to Veszprém Museum in 1967 (named „Bakonyi Museum” at that time), where she has since climbed up pretty well every rung of the administrative ladder. She has „only” had this one job, which we can truly appreciate in today's world of swirling commotion, changes of flags, transfers, and frequent changes of job in the interest of rapid career building, even if many do not consider loyalty (to a job, research field, or conviction) to be a virtue.

At the beginning of her career, she immediately got

into „the deep end:” for years she worked on the team dealing with volume 4 of the Archaeological Topography of Hungary, examining the sites of the Pápa and Zirc districts. She is one of those to whom we can be grateful that in Hungary, archaeological topography research was first successfully completed in Veszprém County: the material in the published volumes not only covers the whole of the county, but also the territory of Keszthely district, which now belongs to Zala County. As one of the five-member author collective, Sylvia Palágyi contributed to the success of the volume by writing almost 160 entries on the Roman period. During the course of the topography work, she began to deal with the Pannonia tumuli, and due to this she has become the best researcher on this burial rite in Hungary, and internationally one of the best known scholars in the field. In twenty of her works, she deals with the most varied aspects of tumulus burials. She obtained a university doctorate in this field in 1980, and a degree „candidate of science” in 1994. Three of her large excavations, carried out according to plan over several years, have enriched our knowledge of the tumuli: these were in Inota, Balácsa and Kemenesszentpéter. These three exemplary excavation sites have since provided pretty well the most important evidence in connection with the dating, questions of origin, and ethnic composition of the tumulus burials. More than twenty years ago, she published the Inota tumuli in a small monograph-scale article in the columns of *Alba Regia*. In these, the leading members of the Eraviscus aristocracy, who buried with weapons, were presumably interred, with the chariots also depicted on the gravestones, with terra sigillata tableware, dateable to the time of Trajan, and with glassware. A wall was built around one of the high mounds, the sanctuary painted on the encircling walls was occupied. The tumuli excavated between 1973–1975 could be visited within the framework of a memorial presentation, scarcely fifteen years after completion of the excavations.

She uncovered one of the earliest Roman tumuli in Transdanubia in Kemenesszentpéter, which is dated by the weapons and bronze vessels enclosed to the years around 100 AD. She began the research into the Roman period mounds in 1969, and then continued it in 1990–1991: the memorial presentation of these is also underway.

Between 1984 and 1986, she was researching the

large-scale Likas Hill tumulus, which lies 6–700 m from the main building of the Baláca Roman villa. The one-time mausoleum-like burial rose up within a cemetery surrounded by a wall. Although repeated plundering inside the burial vault has ruined the graves, at the same time the tombstone fragments and the mountings of the busti have provided important information with regard to dating and the identity of the interred. The family which erected the tomb (according to research by J. Fitz), probably settled from Central Italy to Pannonia, where they played a significant role in the life of several city communities. The domestication of burial customs observable in Central Italy can probably be attributed to this family. Also from the point of view of typology, the Baláca tumulus stands out from the ranks of the tumuli of Noricum-Pannonia, and parallels may be drawn with Italian prototypes, in a similar way to the Carnuntum group known as „Rundgräber” (round graves). It was Sylvia Palágyi who first observed this type in Eastern Pannonia. There is no doubt that this large mound covered the ashes of the owners of the Baláca villa and their families. The dating, which is only supported by evidence obtained from completing the inscription fragments, is in dispute at present. 1287 stone fragments of various qualities from grave altars, inscriptions, images and architectural elements have been found during the course of the excavations, and a work team has analysed these. The entrance passage and vaults of the mound, which was surrounded by an enclosure wall crowned with a ledge and having a base with various divisions, were painted or covered with stucco. What could be more natural, than for Sylvia Palágyi to initiate the memorial presentation of such a uniquely significant burial, and to cooperate actively in its realisation? From the research field point of view, the monograph dealing with the Roman period tumuli of Transdanubia was an important milestone in her work and her life's path. This was published in 2000 together with Levente Nagy, and since then a German edition from the Academic Press (Akadémiai Kiadó) has also been achieved. In this work, the authors evaluate the types and structures of cemeteries and grave furniture, date the graves, and deal with the question of the origin of tumulus burials, based on literature data, surveys, drawings and other sources pertaining to tumuli, the quantity of which has doubled since the article published by Károly Sági in 1943. On her initiative, researchers excavating the tumuli of Zala and Somogy Counties also became involved in the work, but the task of organising the undertaking fell on her. This important work has filled a gap, and enabled the results of Hungarian research also to be made avail-

able, following the repertoires of Slovenia, Austria and Croatia in the works of S. Pahić, O. Urban and Z. Gregl.

Her work is focused on the excavation, publication and presentation of the Baláca villa smallholding, as well as on making the results available in various ways. She began her research on the Baláca villa complex in 1976, exactly half a century after the earlier excavations initiated by Gyula Rhé were discontinued. The results of the project, originally planned to last until 2000, are now known throughout Europe, in spite of the difficulties experienced in achieving them. In its early years, the large scale project strove chiefly for the recognition of all ground plan details of the main building and for the determination of the construction periods. With the precise designation of the ground plan, earlier typological classifications lost their validity, but the newer period divisions contributed significant new perceptions for determination of the chronology of the qualitative mosaics and frescoes. Thanks to excavation of building XIII with differing orientation, as well as research carried out in the courtyard (peristylum) of the main building, it turned out that the villa in its initial form was built in the Flavius period. Analysis of the find materials discovered in the course of accurate, stratigraphic excavations also contributed to determination of the chronology of the earliest structures. When excavating the early structures, it became clear that there had been no corner projection on the main building, as had been postulated by the earlier research. Instead, traces of the structures of a later garden were discovered, and an architectural reconstruction was attempted. The earlier remains observed under the main building were later in time than the building of differing orientation: the precise determination of the ground plan and chronology of these has enriched our knowledge with regard to the construction history of the main building and has contributed significant perceptions for recognition of the individual construction periods. It also turned out that the rooms of earlier buildings, parallel to the known ground plan of the main building, were built around a courtyard larger than the later building with the peristylum. When analysing the find material, it also became clear that the main building with the known ground plan was only raised at the end of the 2nd century or at the turn of the 2nd-3rd centuries in the course of a later reconstruction, which time period coincides with the present dating of the inscriptions from the Likas Hill tumulus, and the abrupt increase in the villa farm's imports. During Sylvia Palágyi's excavations, a large cellar room was also found, which was not cleared out during the Roman period, and for this reason it contained valu-

able find materials for the archaeologist, and at the same time for the visitor. From the dating point of view, important evidence was provided by a find of coins, terminating in the 50s of the 3rd century, which was investigated together with Katalin B. Sey. There is proof that the main building of the villa was in use until the end of the 4th century.

During the course of more recent excavations, underway since 1976, a large quantity of frescoes has been found. A portion of these authenticates the earlier ones, or augments them, thus opening up new opportunities for reconstruction experiments and interpretations. The bulk of the frescoes were scattered over a relatively large area, not only in the main building, but in the levelling for other constructions, which made augmenting and dating them significantly more difficult.

New insights have also been gained regarding the function of the so-called outbuildings. The number of walls and building sections increased significantly (besides those uncovered in the domains under investigation) on the areas outside the centre of the villa farm. Observations with regard to the ground-plan peculiarities of the whole villa complex of almost 22 acres, and the way the area was built up, have provided many new insights during the course of the last quarter century. The arsenal of exploration has been supplemented with the results of geophysical research. Scientists and students from foreign universities also became involved in the excavations. Numerous experts were drawn into the enormous task, some of whom led the excavation of individual building sections, whereas others participated in the analysis of particular groups of finds. Palágyi organised the tasks of more than a dozen researchers cooperating in the project for a prolonged period, made the ensembles of finds available to them which intersected their spheres of interest, and consulted with them constantly, aiding their work with her stratigraphic observations, and by providing them with documentation. Provincial archaeological research has also gained much from her organisational activities. She has laboured much on the multitudinous tasks of the Pro Baláca Foundation, formed on her initiative, one of which to be emphasised being the editing and care of the scientific journal *Baláca Communications*, presenting the results of the Baláca research. Tasks involving the contents, financing and circulation of the journal, which has appeared regularly since 1989, reaching 8 volumes already, have fallen on her to the greatest extent. Besides reports on the excavations and communication of the find materials, she has also provided space in the columns of the journal for the publication of lecture material from inter-

national conferences, so for instance, as early as 1994, experts were able to read reviews heard at the villa congress held in 1994.

Scarcely a decade after the start of the new series of excavations in 1976, the walls of the main building were covered over by a protective structure based on designs by Gyula Hajnóczy in 1984, and establishment of the archaeology park had also begun. On Sylvia Palágyi's initiative, three of the four mosaics from the main building could be displayed in their original positions, and since 1993 a good portion of the restored frescoes have also been on exhibition in this same spot, with an attempt at completing them. The protective structure has provided an opportunity for holding exhibitions, and even summer events. Besides holding professional exhibitions in the narrower sense, the archaeology park and the milieu of the ancient villa have been used for numerous evocative games linked with historical situations, the performance of works of classical literature, concerts, and the presentation of Roman cuisine and eating customs. Her ideas in connection with this have been inexhaustible. She has published a total of 32 works on her Baláca research to date, but she has helped the authors of at least as many studies on Baláca with advice, observations, and sharing her experiences.

Besides the buildings of the Baláca villa farm, she has diligently researched several settlements of the Balaton Uplands: in connection with surveys and minor excavations, she has dealt with the ground plan peculiarities of the Szentkirályszabadja-Romkút villa, and has excavated kilns and Roman buildings in Balatonfüzfő, Balatonakali, Balatonalmádi, Balatonfűred, Alsóörs and Aszófő. Although her work of this kind was mainly necessary to rescue finds, because of her authentic excavation results, we now know a great deal more about the Roman period settlement history, ownership status, architectural features or even industrial activities of this important territory.

In connection with finds from the Inota tumulus, she began to show an interest in Roman period horse trappings: she published her first study on this subject in the proceedings of the Aalen Limes Congress in 1983, then in 1989 her work on the possibilities for reconstruction of the Pannonia finds was published in a series by British Archaeological Reports. She has participated in almost every Limes Congress by giving a lecture dealing with the reconstruction of horse trappings. A new boost was given to her research in this direction by the discovery of a horse's grave in Tihany. She has reported on chariot and horse interments both in her scientific works and in exhibition form. Her catalogue of Roman period horse trappings and yoke

mountings was published by the Museum „Laczkó Dezső”, Veszprém in 2003; a portion of the Pannonia yoke finds was also presented in the 2002 annual volume of the *Kölner Jahrbuch*.

Two further fields of activity for her are connected with the excavation of the Baláca villa, and the art works of outstanding significance found there: research into Roman mosaics and frescoes. She has given lectures at five international conferences which dealt with these studies. Since 1985, she has published articles on the frescoes of the main building: she publicised the latest Baláca relics in the columns of the *Kölner Jahrbuch* in 1991. She has treated the funeral aspects of this art, in connection with describing the painted tomb structures of the Roman period tumuli, in a work published in Paris. Seeing that she was incapable of wrestling alone with the quantity and overall problems of this relic group, she has also attempted to train disciples. In 1999, she organised a conference on this field entitled, „From excavation to presentation,” with the participation of researchers and restorers. In 2001, she was a co-organiser of an international congress dealing with Roman period wall painting. From 1998 till 2001, she was vice-president of the Association Internationale pour le peinture murale antique, as well as the rapporteur for Hungary of the Association Internationale pour l'Étude de la mosaïque antique. Of the whole, it can be said that her activities on the international scientific scene are quite outstanding. On 46 occasions, she has given lectures at various congresses and in foreign universities: at conferences dealing with Roman bronzes, symposia on villas, tumuli, frescoes or mosaics, at the Limes Congress, or Provinzialrömisches Kunstschaffen events. She herself has organised 11 international congresses in Veszprém, and has been co-organiser for events with many foreign participants. Her guests have always recalled with the greatest admiration the days spent in Veszprém, outings to Baláca, exhibitions held at the conferences, the variety of the programme, and the standard of consultation. At some of the congresses, Sylvia Palágyi has paraded internationally recognised experts in her research fields, but she has also organised events where the subject was alien to her specialised area of expertise (e.g. At a crossroads: East-West, paganism-Christianity). She works in international cooperation on the excavation of the Roman period villas, and on their presentation and analysis. Besides the international professional societies mentioned above, she is also a committee member of ICOMOS archaeology parks, national monuments, member of the Public Body and the Archaeological

Committee of the Hungarian Academy of Sciences (HAS), and chairman of the History Commission of the Veszprém Regional Committee (VEAB) of HAS. Since 1988, she has been archaeology secretary of the Hungarian Archaeology and Art History Association. In recognition of her services rendered, the Austrian Agricultural Institute elected her as a correspondence member in 1991.

She has worked with great commitment in another branch of ancient art, in the publicising and evaluation of provincial Roman sculpture remains. Here too, the beginnings go back to 1976, when together with Sándor Tóth she produced the catalogue of the Tihany collection of Roman and mediaeval stone remains. Since 1989, together with researchers from the Styrian Archaeological Association, she has been one of the expeditors of the Provinzialrömisches Kunstschaffen conference. This has been held every two years since then, for the purpose of making known the relics from this rather neglected field of classical art, so that this group of resources can also occupy a position in research on the development and tendencies of antique art. She is already organising the second symposium, and with one exception she has given lectures at every conference on the most varied topics: (background to the contents of chariot depictions), grave medallions rarely found in Pannonia, more recent chariot depictions, distinctive elements in the architecture and decorative art of villas in the Balaton region, an emperor's portrait from Pannonia, etc. The series of events has since grown from a central European initiative to a congress for the whole of Europe, the subject areas now including remains from Alexandria, imperial Greece, the city of Rome, Gaul and Britain. She has compiled a monograph on stone relics, as the third volume on Hungary of the *Corpus Imperii Romani* series, which was published in 1999 by Akadémiai Kiadó (co-authors: Christine Ertel and Ferenc Redő). 54 Veszprém County sites and 183 stone relics are described in the corpus, presenting in detail the ancient settlement conditions, the social status of the people who produced the materials, and analysing the development of the economic position of the stratum which commissioned the works of art. Due to the nature of the corpus, items which have been published repeatedly are just as much to be found among the sculptural remains, as are fragments presented here for the first time. 23 previously unpublished relics have also found their way into this repertoire, at the end of which can be found a thorough and picturesque presentation of the form and decorative motif types of the stone remains.

The picture compiled of her activities would not be complete if her manifold, everyday museum work were left out. Apart from the Baláca Communications, since 2000 she has regularly (previously occasionally) edited *Veszprém County Museums Communications*. Since 1968 she has organised 27 exhibitions, including the Roman period section of the permanent exhibition in 1985 and 2003. A good proportion of the exhibitions have presented finds from the Baláca excavations or the tumuli, or Baláca itself has been the scene of the presentations, but she has also been happy to take on events elsewhere dealing with local history, jubilees or even presenting new acquisitions. Besides the exhibitions, lectures, and gallery guides, she has also striven to encourage appreciation of ancient culture by a broader audience through video films and several dozen informative articles [*Élet és Tudomány* (Life and Science), *Magyar Nemzet* (Hungarian Nation), *Veszprémi Napló* (local newspaper)]. Several hundred times she has held guided tours of her excavations, and made statements to the local and national media. She has held lectures at national in-service training for Latin teachers, in the Goethe Institute, and since 1996 she has taught art history at the University of Veszprém. So we can be grateful to her that on three occasions she has given lectures on Roman period villas or the imperial tumuli (within the framework of the main lecture course).

During the course of her work, she has received several awards. As early as 1972 she received the silver order For Veszprém County, and in 1978 the gold, then in 1981 the silver class of the Work Order. In 1984, she was awarded the Bálint Kuzsinszky Memorial Medal by the Hungarian Archaeology and Art History Society. In 1992 she won the Veszprém City Gisela prize as well as the Veszprém Museum Dezső Laczkó science prize. In 2001 she was decorated with the Pro Comitatu medal, in 2002 with the MTA Veszprém Regional Committee memorial medal (in ELTE Archaeological Institute) and in April 2004 with the Schönvisner prize.

This brief retrospective glance (which clearly cannot be a complete, all-encompassing account), at the same time sheds light on the goals which Sylvia Palágyi would still like to achieve. Knowing her ambition, energy, untiring desire to work, incomparable readiness to organise, and time-table punctuality, we can be sure she will enrich our knowledge with many more results, whether on the subject field of Baláca, or its frescoes, or the Roman period chariot interments, or horse trappings and yoke mountings, or even settlement history, and she will present us with many more volumes of journals she has edited. For this purpose, may the good Lord give her health, unchanging enthusiasm, unbroken energy and perseverance.

Dénes Gabler

Frau Dr. Sylvia Palágyi CSc zum 60ten Geburtstag

Sehr geehrte Frau Palágyi,

die folgenden Beiträge werden Ihnen zum 60ten Geburtstag gewidmet, eine Ehrung, die in Ihrem Fall nur uneingeschränkt lobenswert und gebührend erscheint. Gilt es doch damit einer allseits geschätzten und verdienten Kollegin auf einem, in akademischen Kreisen geläufigen Wege ein sichtbares Zeichen für jene Dankesschuld zu setzen, die sich im Verlauf der Jahrzehnte und von vielen unbemerkt anzuhäufen pflegt. Weil ihre Abstattung im allgemeinen und im öffentlichen Dienst im besonderen in den Tagegeschäften untergeht, zumal Dank und Anerkennung nur selten spontan dargebracht werden. Auch mich sehen Sie bitte in die Schlange der Gratulanten eingereiht, mit einem florilegium verborum, unter welches ein paar bescheidene Dankesworte einfließen sollen.

Wir sind noch so erzogen worden, dass man eine Dame nicht an Ihr Alter, geschweige denn an ihre runden Geburtstage erinnert, es sei denn, diese verdienen das Prädikat biblisch. Aber davon sind Sie, wie wir alle wissen, noch weit entfernt. Aber vielleicht ist diese vermeintliche Rücksichtnahme im Zuge der gesellschaftlichen Wandlungen, wie der Gleichstellung von Frau und Mann, speziell im beruflichen Leben, gar nicht mehr opportun und gewünscht und entstammen als Relikt einer vergangenen Epoche. Denn dieser Umstand ist Ihnen und vielen Ihrer ungarischen Archäologie-Kolleginnen längst zur unreflektierten täglichen Wirklichkeit geworden ist. Ich erinnere mich an eine Episode 1972, während der ersten Ungarn-Exkursion, als das Begrüßungs-Komitee der Nationalmuseums-Damen bei unserem Treppenaufstieg plötzlich in laute Heiterkeit ausbrach; hatte eine doch beim Durchzählen festgestellt, was uns bis dahin gar nicht aufgefallen war, dass meine begleitende Studentengruppe mehrheitlich aus jungen Damen bestand. Was jene ungarischen Kolleginnen seinerzeit zu sinngemäßen Äußerungen wie „deutlicher Vormarsch des starken Geschlechts auch in Deutschland“ veranlasste.

Auch erscheint das Datum schlicht unglaublich, da Sie aus meiner Sicht der Dinge immer zur „jungen Generation“ ungarischer Wissenschaftler gehört haben. Und seit wir uns 1976 zum ersten Mal begegnet sind, haben Sie sich in den vergangenen 28 Jahren in Ihrer persönlichen Art und äußerem Erscheinungsbild so wenig verändert, so dass dieser jetzt anstehende

Geburtstag auch vor dem Hintergrund verflissener Zeit nur schwer nachvollziehbar ist. Aber hier liegt vielleicht auch ein historisch bedingter Sprung in der eigenen Chronologie zugrunde. Als ich 1962 in Frankfurt am Main unter dem Einfluss meines „Chefs“ und Doktorvaters, Prof. Dr. Aladár Radnóti und seiner Frau Prof. Dr. Maria R.-Alföldi, das Studium der Geschichte und Kultur der Römischen Provinzen aufnahm und dank ihrer Förderung auch relativ rasch und erfolgreich beendete, waren diese beiden die ersten leibhaftigen Ungarn, mit denen ich selbst zu tun hatte – eine außerordentlich positive Erfahrung. Über allem schwebte omnipräsent natürlich noch der geistige Großvater Prof. András Alföldi, wiewohl erst später tatsächlich in Erscheinung tretend (persönlich zuerst in Frankfurt 1964; zuletzt 1986 schon nach seinem Tod als Gast bei Prof. E. Alföldi-Rosenbaum in deren Haus in Princeton). Zum ersten Mal traf ich dann anlässlich des 6. Internationalen Limeskongresses 1964 in Arnoldshain auf jene anderen – bis dahin nur aus Erzählungen und der Literatur bekannten – und unvergessenen ungarischen Kollegen wie É. Bónis, T. Nagy, S. Soproni und E. Thomas, von denen heute nur noch J. Fitz mit Frau und K. Póczy unter uns sind, und die fortan die Anlaufpunkte und Stationen in Ungarn (Visegrád, Aquincum, Nationalmuseum und Gorsium) bildeten. Mit meinen eigentlichen Altersgenossen in Ungarn, die damals aus politischen Gründen noch nicht ins Ausland reisen durften, ebenso wenig wie mein Chef seine Heimat jemals wieder gesehen hat, kam ich erst viel später in Kontakt, insbesondere als Veszprém Dreh- und Angelpunkt wurde.

Es war, wie gesagt, 1976 in Székesfehérvár, während des XI. Internationalen Limeskongresses, als Sie mich auf Bronzegefäßfunde Ihrer Grabungen aus den Hügelgräbern von Inota ansprachen. Eine neue, bis dahin unbekannte Größe im ungarischen Archäologenfeld war aufgetaucht, die zudem meine damals virulenten Interessenfelder erweiterte. Abgesehen von der jungen, engagierten Person beschäftigte sich diese auch noch mit Gräberforschung, zumal Wagenbestattungen unter Grabhügeln und reichen Ausstattungsinventaren, alles traditionelle, typisch ungarische Forschungsfelder der Alföldi-Schule, die ja auch in der Doktorarbeit, zu der mich Prof. Radnóti angeregt hatte, eine wichtige Rolle spielten. Zwar mussten wir damals den Kongress gleich nach den Vorträgen verlassen, da

wir eine eigene Exkursion mit Studierenden durch Ungarn durchführten, aber der erste Kontakt mit Sylvia Palágyi war hergestellt.

Sie traten mir damals als junge Kollegin entgegen, die ihr Archäologiestudium beendet und bereits eigene Ausgrabungen mit so erfolgreichen Ergebnissen durchgeführt hatte, dass Ihnen diese 1980 mit der Arbeit über Inota den Dokortitel einbrachte, gefolgt 1994 vom Titel des Csc. (der erste akademische Rang), und gegründet auf eine weitere Monographie über umfassende Studien zu römischen Hügelgräbern. Dazwischen lagen viele größere und kleinere Forschungsprojekte, zahlreiche Ausgrabungen und Publikationen, welche Sie in der Internationalen Fachwelt bekannt machten, häufig durch persönliche Vorträge und Präsentationen, Voraussetzungen für Ihre zahlreichen Mitgliedschaften in nationalen und internationalen Körperschaften, Ihre Auszeichnungen und Ehrungen.

Wenn ich im Folgenden nicht alle unsere Treffen auf Kongressen und Fachtagungen in Ungarn und im Ausland detailliert beschreiben kann, so weil es einfach zu viele waren, die zugleich die Breite Ihrer Interessen dokumentieren. Zwar müssten hier wenigstens alle jene erwähnt werden, auf denen Sie Vorträge gehalten haben, denn diese waren – jedenfalls für uns – immer mit wissenschaftlichem Gewinn verbunden. Besonders verbindend stellten sich die Internationalen Limeskongresse (1983 Aalen, 1986 Carnuntum, 1995 Kerkrade, 2003 Pécs) heraus, die Internationalen Bronzekongresse (1982 Székesfehérvár, 1984 Stara Zagora, 1986 Wien, 1988 Freiburg i. Br., 1992 Nijmegen, 2000 Köln) und die Internationalen Tagungen zum Provinzialrömischen Kunstschaffen (1991 Veszprém, 1993 Bonn, 2001 Köln, 2003 Zagreb), wo wir Ihre Berichte hören konnten. Bedauerlicherweise seltener traf ich Sie bei den Fachtagungen zu den Hügelgräbern, zur Römischen Wandmalerei und den Mosaiken, die dem Zusammenhang mit Ihrer Forschungstätigkeit in der römischen Villa von Baláca erwachsen, Tagungen, die Sie selbst mehrfach – und immer mit großem Erfolg – in Veszprém ausgerichtet und organisiert haben. Neben zahlreichen anderen haben Sie die internationalen Kongresse über das Kunstschaffen (1991), über Römerzeitliche Villen (1994), die Gedächtnisveranstaltung zur Erinnerung an András Alföldi (1995) und den Wandmalerei-Kongress (1999) mit großem Erfolg durchgeführt, wovon ich mich jeweils selbst überzeugen konnte. Gerne erinnere ich mich an die zahlreichen kleineren Konferenzen mit Internationaler Beteiligung im Raum von Veszprém (und Baláca), die ausgesuchten Themen zur Villen-

forschung gewidmet waren, von allgemeinen, antiken Kultureinflüssen bis zu Restaurierungsverfahren. Diese Kongresse zeichneten sich nicht nur durch ihre perfekte Organisation aus – jedenfalls drangen die üblichen, unvorhersehbaren Pannen nie in die Öffentlichkeit, sondern wurden immer unauffällig hinter den Kulissen bereinigt –, sondern gleichermaßen durch ihr ausgewogenes Programm und vor allem die entspannte Atmosphäre, die ernsthafte wissenschaftliche Diskussion ebenso förderte wie kollegiale Dispute, zu welchen nicht zuletzt auch die reichhaltigen Buffets und Empfänge auf ihre Weise beitrugen.

Zur Durchführung von Tagungen gehören, wie wir wissen, auch die Veröffentlichung der Ergebnisse. Sie haben neben zahlreichen Kongressberichten und der Herausgabe von Zeitschriftenbänden, Druckwerken und der Edition eigener Bücher und Aufsätze mit der Gründung Ihrer Publikationsreihe *Balácai Közlemények* (I. 1989), von dem mittlerweile acht Bände erschienen sind, eine international beachtete Plattform für archäologische Diskussion und Edition geschaffen. Nur wer selbst solche Publikationsreihen ohne festen Etat herausgibt, kennt die Problematik und die Mühsal, immer wieder die Finanzmittel für die nächste Edition beschaffen zu müssen. Wir waren daher sehr froh, 1991 hierzu einen kleinen Beitrag leisten zu dürfen, als im Rahmen eines Benefizkonzerts in der römischen Villa Heitersheim die Budapester Opernsängerin Mária Temesi eine freundschaftliche Spende für Baláca nach Ungarn mitnehmen konnte.

Sie waren und sind als Vortragende, als Botschafterin Ihres Landes in Sachen Archäologie, im In- und Ausland sehr gefragt. Dies geht aus den zahlreichen persönlichen Einladungen zu Vorträgen und Konferenzen hervor, die Sie jährlich oft mehrfach außer Landes führen. Wir hatten öfter an der Universität Freiburg den besonderen Vorzug, Sie zu ausgewählten Schwerpunktthemen Ihrer Forschungen (Römische Villen, Hügelgräber in Pannonien) hören zu dürfen. Ich hoffe, ich verrate hier keine Interna, dass Sie zum Zweck Ihrer deutschen Sprachverbesserung, Kurse am Goethe-Institut belegt haben, d.h. für eine Sprache, die Sie zu Ihrer Schulzeit nicht lernen durften. Die Kurse wären zwar aus unserer Sicht der Dinge nicht unbedingt notwendig gewesen, und sie haben auch Gott sei Dank Ihren liebenswerten ungarischen Akzent nicht völlig unterdrückt, aber den Umfang Ihrer Sechssprachigkeit hat der Kurs sicher bereichert.

Selbst habe ich es nicht nur einmal bedauert, kein Ungarisch zu können, aber einmal ganz besonders, 1984 in Plowdiw. Im Rahmen des Bronzekongresses gab es auch ein Besichtigungsprogramm am antiken

Theater mit anschließendem Gang durch die Altstadt. Ihre Fotoleidenschaft hatte Sie offenbar aufgehalten, jedenfalls gingen Sie der ungarischen Gruppe verloren. Als man Ihr Fehlen bemerkte, wurde Halt gemacht und gesucht. Mit Erfolg, und Ihr äußerst temperamentvoller Auftritt beim Eintreffen, den ich leider nur aufgrund der Mimik interpretieren konnte – die ungarischen Kolleginnen weigerten sich auch im Nachhinein zu übersetzen – wird mir immer in Erinnerung bleiben.

Betrachtet man Ihr wissenschaftliches Werk, so besticht nicht allein der Umfang, sondern vor allem die Vielfalt. Natürlich gibt es besondere Schwerpunkte, wie sie ein jedes Gelehrtenleben begleiten, so auch in Ihrem Fall. Bestimmend für Ihre ganze weitere Interessenrichtung war sicher der erfolgreiche Start mit den Ausgrabungen der Hügel von Inota, deren Brandbestattungen nicht nur reiches und charakteristisches Beigabenmaterial lokaler Principes erbrachten, sondern vor allem ein Spezifikum pannonischer Gräber, die Beigabe von Pferden und Wagen. Ein geradezu klassisches ungarisches Thema, das bereits eng mit den großen ungarischen Forschern wie K. Gaul (1889) und A. Alföldi in seiner Budapester Zeit (1935 ff.) verbunden war und bis heute seinen ausgewiesenen Stellenwert im Rahmen der Landesarchäologie besitzt, ablesbar in der neuen Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums in Budapest. Der Rekonstruktion des Geschirrs der Reitpferde, der Bespannung der Zugtiere galt fürderhin Ihre besondere Interesse und forschersches Engagement, wie die vielen und profunden aus dem Befund von Inota erwachsenen Publikationen zeigen.

Ein zweiter großer, wenn nicht der eigentliche Schwerpunkt Ihrer archäologischen Interessen gilt ohne Zweifel der berühmten Villa von Balácsa. Zwar waren Sie hier nicht die Entdeckerin, sonst läge das wunderbare Hauptmosaik der Villa heute nicht in Budapest, sondern Sie haben mit gutem Instinkt für Qualität die brachliegende Forschung am Ort wieder aufgenommen und in ganz neue Richtungen geführt. Durch Ihre intensive Arbeit und dem daraus resultierenden Erfolg wird der Name Palágyi mit diesem Projekt immer verbunden sein oder besser gesagt, die Villa wird mit Ihnen identifiziert. War doch unter Ihrer Leitung nicht nur eine gelungene Rekonstruktion der zentralen Villengebäudes entstanden, die zugleich als örtliches Museum eingerichtet, heute einen viel besuchten touristischen Anziehungspunkt bildet. Zahllose Fachtagungen haben hier vor Ort stattgefunden oder zumindest in einem Empfang gegipfelt. Jährliche „Events“, wie das jetzt heißt, beziehen auch

das breite Publikum in steigender Zahl mit ein, ob auf anspruchsvoller Konzertebeane oder auf Volksfestdarbietungen. Zugleich dient der rekonstruierte Villenbereich als örtlicher Stützpunkt für die weitere Erforschung der Anlage selbst, die zu den größten und best ausgestatteten der bekannten Landgüter Pannoniens zählt. Die zahlreichen internationalen Begegnungen, die mit grundsätzlichen Themenbereichen zu römischen Villen, zu ihrer Innenausstattung mit Wandmalerei und Mosaikfußböden sowie äußeren architektonischen Elementen, ihrer Funktion und sozialen Komponente von hier aus ihren Anfang nahmen, sind nur schwer, am besten aber aus Ihren zahlreichen Veröffentlichungen zu überblicken. Auf diese Weise ist es Ihnen stets gelungen, Ihre Forschungsergebnisse in Balácsa nicht nur der internationalen Fachwelt näher zu bringen, sondern auch die Grabungsergebnisse in der Villa selbst in den größeren, über Pannonien hinaus reichenden Rahmen des Imperium Romanum zu stellen. Ich möchte an dieser Stelle nicht verschweigen, dass wir für unser Villenprojekt in Heitersheim viel von den Erfahrungen verwerthen konnten, die in Balácsa gewonnen worden sind, bis hin zum „Pannonbier“, das der Heitersheimer Bürgermeister dann aber aufgrund örtlicher, oberrheinischer Gegebenheiten in „Römerwein“ ummünzte.

Aber auch der römerzeitliche Grabhügel sollte in Balácsa nicht zu kurz kommen. In Sichtweite der Villa erhebt sich am Horizont gegen Nord der „Likasdomb“, ein auf italische Vorbilder zurückgehender Tumulus von ca. 36 m Durchmesser mit steinerner, architektonisch gegliederter Begrenzungsmauer, Eingang und Grabkammer. Wir, d.h. meine Mitarbeiter und eine Gruppe ausgesuchter Studenten, sind Ihnen bis heute für Ihre freundliche Einladung dankbar, dass wir an der Aufdeckung dieses in vieler Hinsicht höchst interessanten Hügels teilnehmen durften. Zwar gibt es derartige Grabhügel in bestimmten Gebieten Deutschlands auch, sie stehen aber aufgrund ihrer Seltenheit für Lehrgrabungen in aller Regel nicht zur Verfügung. Von der Konstruktion des Hügels bis hin zu den Spuren seiner Beraubungsversuche konnte man in dem Befund wie in einem Buch lesen. Die Teilnahme an der Erforschung dieser Grabstätte, die zuletzt mit ihren Inschriften auch noch konkrete Hinweise auf die Familie der Villenbewohner gab, geriet für alle Beteiligten zu einem unvergessenen Erlebnis, das bei den Hügelgrabungen 1990 in Kemenesszentpéter seine Fortsetzung fand.

Das Zustandekommen und der Verlauf dieser gemeinsamen Grabungen gibt Gelegenheit, auf eine weitere, sehr ausgeprägte Charaktereigenschaft Ihrer-

seits aufmerksam zu machen: Organisationstalent und Durchstehvermögen. Als wir 1985 mit der Freiburger Studentengruppe in Veszprém anreisten, waren wir die ersten aus Westdeutschland, die zu diesem Zweck nicht nur Aufenthalts- und Arbeitserlaubnis der Behörden benötigten, sondern die auch so viel verdienen sollten, dass die Aufenthaltskosten gedeckt waren. Da hierfür bei den zuständigen Behörden weder die passenden Formulare vorlagen, noch auf Präzedenzfälle zurückgegriffen werden konnte – vergleichbare mit Bürgern der damaligen DDR schieden ja schon aus politischen Gründen aus – waren fast unüberwindliche und jedenfalls in vielen Anläufen zu bewältigende Hindernisse zu überwinden. Wir haben Ihre Bemühungen damals nur am Rande mitbekommen, wenn Sie wieder von einem dieser Behördengänge zurückkehrten, aber am Ende war Alles zu aller Zufriedenheit geregelt.

Und wenn wir schon in dieser Zeit verweilen, so müssen wir auf Ihre immer währende Freundlichkeit und beeindruckende Gastlichkeit zu sprechen kommen, die wir mit dem ersten wie bei allen folgenden Besuchen erfahren durften. Die aber auch in gleicher Weise die Organisation und Leitung Ihrer Fachtagungen auszeichnete, die allen Teilnehmern zum angenehmen Erlebnis geraten ließ. Ich kann hier nicht alle Gelegenheiten aufführen, bei denen ich diese Eigenschaften an Ihnen bewunderte. Während unserer Aufenthalte mit den Studenten haben sie nach getaner Arbeit immer für ein Zerstreungs- und Bildungsprogramm gesorgt. Ob zum Baden im Balaton, Exkursionen in die Umgebung des Bakony-Gebirges oder das Arrangement von Proben in den Weinkellern von Nemesvámos, die mir aus mehreren Gründen, insbesondere natürlich der Weinqualität, unvergessen

sind. Ihr freundliches Entgegenkommen musste nicht selten mit viel Selbstüberwindung getragen werden. Auf den Wunsch unserer Studenten, typisch „ungarische Zigeunermusik“ zu hören, brachten Sie es tatsächlich fertig, Sie die leidenschaftliche Bewunderin klassischer Musik, der ich zusammen mit G. Kemény einen unvergessenen Abend in der Oper von Budapest verdanke, ihre Distanz zu dieser Art von Volksmusik zu überwinden und in einem Dorf der Umgebung den gewünschten „Folkloreabend“ zu arrangieren. Als bescheidenen Dank für all Ihre zurückliegende Mühewaltung gelang es uns schließlich, Sie im Jahre 2000 zu unserer Sizilienexkursion einladen zu dürfen, wo wir gemeinsam die Besichtigung der Villa Casale in Piazza Armerina erlebten.

Liebe Sylvia,

Sie werden es mir hoffentlich nachsehen, dass ich diese Gelegenheit Ihres runden Geburtstages genutzt habe, um mit vielen guten Gründen Ihre wissenschaftlichen Aufgabenbereiche, Leistungen und Erfolge aufzuzeigen, dabei aber auch Ihre Persönlichkeit ein wenig ins Licht zu setzen, in der Hoffnung, dass diese nicht aufhört, in gewohnter Weise zu strahlen.

Für uns wie für alle Ihre Freunde im Ausland sind Sie die erfreuliche Repräsentantin des Landes der Magyaren. Womit nicht völlig ausgeschlossen werden kann, auch jenes allseits bekannten Operettenlandes einer Piroshka, wo man gerne verweilt, gut isst und trinkt, lacht und tanzt. Für Ihre Zukunft alles Gute,

Ihr Hans Ulrich Nuber

*Abb. 1. In Sizilien/Palermo (2000).
Links: Sylvia Palágyi, rechts
Hans Ulrich Nuber (Photo: G. Seitz)*

*Abb. 2. Sylvia Palágyi und Hans Ulrich Nuber
in Balácsa (2004) (Photo: G. Seitz)*

HÁZTÍPUSOK ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET A KÉSŐI LENGYELI KULTÚRÁBAN VESZPRÉMI ÉS SZENTGÁLI PÉLDÁK ALAPJÁN

Bevezetés

A lengyeli kultúra fogalma hosszú időn keresztül azonosulni látszott a korai időszak festett kerámiás anyagával, köszönhetően annak, hogy az ismert nagy lelőhelyek abból az időszakból valók voltak. Az utóbbi időben azonban előtérbe került a késői időszak kutatása. Nagy szerepet játszott ebben a Hahót-medencében végzett mikroregionális kutatás és az ott feltárt késő lengyeli lelőhely, Zalaszentbalázs¹, valamint a Kis-Balaton rekonstrukciós programja során feltárt Balatonmagyaród-Hídvégpuszta² és Balatonmagyaród-Kápolnapuszt³. Csatlakozik hozzájuk a szentgáli Tűzköves-hegy műhelyzónájának kutatása során feltárt szintén késői lengyeli telepek sora (Szentgál-Füzi-kút, Szentgál-Teleki-dűlő, Ajka, Városlőd)⁴. A Vas megyei késői lengyeli lelőhelyeket Károlyi Mária foglalta össze.⁵ A Ny-Dunántúl szempontjából fontos még a Zala megyei tekenyei feltárás⁶. Az elmúlt időszak beruházásokhoz kapcsolódó nagy felületű ásatásai, mint például Szombathely-Metro áruház⁷ jelentős eredményeket hoztak, a Győr környéki feltárások⁸ közlésétől pedig témánk szempontjából is fontos ismeretek várhatók. Ebbe a kategóriába tartozik az itt bemutatandó Veszprém-Jutasi út feltárása is.

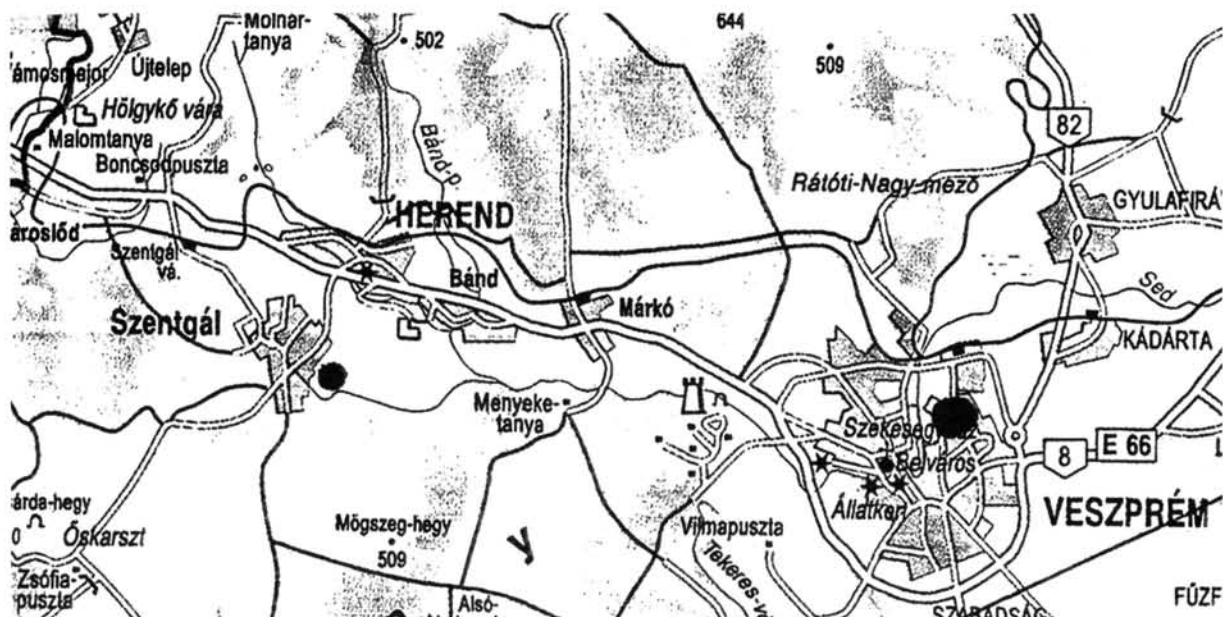
A lengyeli kultúra története szempontjából fontos meghatározni, hogy mit nevezünk késő lengyeli időszaknak. A leggyakrabban használt J. Pavúk szerinti hármas beosztás⁹ szerint a III., Nitra-Brodzany csoportra vonatkozik ez a megnevezés. A hármas beosztás használatos még korai, klasszikus és késői elnevezéssel is¹⁰. Az osztrák szakirodalom ugyancsak ezt alkalmazza kiegészítve (Anfangs-, Früh-, Mittel-, Spätstufe)¹¹. Legutóbb A. Carneiro finomította ez utóbbit éppen a késői időszakra vonatkozóan¹². A Spätlengyeli időszakba sorolja mindazt, amit II b, III, III a, IV-nek neveztek. Rendkívül fontos, hogy a korábban a középfokba sorolt Michelstetten anyagát¹³ határozottan a

késői fokba sorolja, hasonlóképpen, mint Komjatice és Szentgál-Füzi-kút leleteit¹⁴. J. Pavúk a Nitra-Brodzany csoport fogalmának ártértelezése során hasonló értelemben hangsúlyozza a Moravany átmeneti fázisnak a Brodzany csoporthoz való kapcsolódását¹⁵. A Szentgál környéki lengyeli telepek anyagának elemzése alapján határozottan látszik, hogy a II b és a III. fázis nem választható el egymástól, együttesen kell késői időszaknak nevezni ezt a két szakaszt. II b-ben megjelennek azok a jellemzők, amelyek a III. fázis jellegzetességét adják, így a peremről induló fül, a jellegzetes nagy bütykök. A településszerkezetben szintén tapasztaljuk ezt az összetartozást, hiszen a szentgáli Tűzköves-hegy körüli műhelyzóna legkorábbi tagja a II b-ben jelenik meg (Szentgál-Teleki-dűlő) és a műhelytevékenység folytatódik III-ban, de az egész települési lánc egységes struktúrát alkot. A veszprémi ásatáson pedig az egy lelőhelyen belüli kontinuitást figyelhetjük meg, a lelőhely betelepülése nyugati-keleti irányban történt, kezdve a II b jellegű anyaggal, folytatva a III. fázis anyagával.

A késő lengyeli időszak leletanyaga a fent említett lelőhelyekből ítélve megtalálható az egész Dunántúlon, kivéve talán a terület délkeleti részét¹⁶. Azonos vonások jellemzik a késő lengyeli időszakot nagy területen, de biztosan meghatározhatók lesznek benne helyi csoportok, erre utalnak például J. Pavúk által legutóbb átdolgozott, szűkített értelemben használt Brodzany-csoport jellemzői: nagy lyukas csőtalpak, kónikus fedők, nagy félgömbös bütykök¹⁷, ezek nem jellemzők ugyanis például a Szentgál körüli lelőhelyeken talált leletanyagra.

Veszprém-Jutasi út

Veszprém északkeleti részén, a Séd-patak fölötti platón a lengyeli kultúra jelentős kiterjedésű (600 m x

1. ábra. Veszprém, Jutasi út és Szentgál, Teleki-dűlő; a lelőhelyeket fekete körök jelölik
 Figure 1. Veszprém, Jutasi St. and Szentgál, Teleki fields; the sites are marked with black circles

5–600 m), gazdag települése élt. (1. ábra) Itt, a Felszabadulás úttól keletre, az akkor épülő Munkácsy utcában történt a kultúra késői időszakának legelső magyarországi feltárása 1972-ben, a lakótelep építésekor. A leletmentést Csányi Marietta és Raczkó Pál végezte¹⁸. A lelőhely kiterjedéséről szolgáltatott adatokat az 1985-ben épült gázvezeték, akkor a Madách I. és a Petőfi S. utcában volt kisebb leletmentés¹⁹. Ma Jutasi út néven szerepel az a lelőhely, ahol 2003. augusztus 28. és november 27. között folyt beruházást megelőző feltárás az úttól nyugatra, a település nyugati szélén, az első feltárástól mintegy 200 m-re nyugatra. A tervezett beruházás területén mintegy 8000 m² felületet tártunk fel²⁰. A feltárás során a lengyeli kultúra telepjelenségei mellett 16 sírt (közülük 3 a badeni kultúrához tartozott) és a badeni kultúra teleprészletét találtuk meg, továbbá egy kora bronzkori gödörkomplexumot. (2. ábra)²¹

A feltárással érintett terület ennek a jelentős méretű késő lengyeli településnek a nyugati széle. A felszín itt a Jutasi úttól nyugatra erősen lejt, a peremét egy természetes árok alkotja, amely feltételezhetően a Séd-patak egy mellékvíze volt, maga a patak még további 200 m-rel nyugatabbra folyik egy meredek oldalú domb mögött. Mintegy 500 m-re keletre, a Séddelel párhuzamosan, másik patakmedret találunk, a két vízfolyás közti platót foglalta el a település.

A késő lengyeli telepjelenségek közül első helyen a házakat kell említeni. Öt, nagyjából teljes épület mellett, további 4 házrészletet figyeltünk meg. (3., 4. ábra)

Az első 5 ház a feltárási terület északi szélén sorban helyezkedik el szorosan egymás mellett, egymással nagyjából párhuzamosan, szabályos 5 m-es távolságban. Valamennyi északnyugat-délkeleti tájolású, cölöpszerkezetes építmény. A házsorától délre agyaggyeőrö gödröket tártunk fel és elszórtan cölöplyukakat, vélhetően a házakhoz tartozó gazdasági terület elemeit. A házak közül az 1. nagyjából teljesnek tekinthető. (5. ábra, 2. ábra 1., 13. ábra) Kissé trapéz alakú, méretei: 20 m hosszú, északon 6,5 m, délen 8 m széles. Az épület kétszaztatú, a déli helyiség némileg kisebb. Közöttük két igen mély, L alakú cölöplyuk alkotja a válaszfalat. A válaszfal vonalában a két oldalfalban 2–2 nagyobb cölöplyuk található. A nyugati oldalfalat 24 cölöplyuk alkotja, ezek többé-kevésbé kerek, 50–60 cm átmérőjűek, távolságuk 20–50 cm, a keleti oldalfalat pedig két 60–80 cm széles alapárk, amelyeket középen megtör a válaszfal kettős cölöplyuka. Ezek az alapárkok szabálytalan formájúak, szélességük egyenetlen, bennük helyenként nagy cölöplyukak. Az északi oldal kissé bizonytalan, a telekhatár miatt a cölöpsor nem volt teljesen feltárható. A déli oldalon nem találtunk cölöplyukat, csak az épület tengelyében egy rendkívül mély, tartóoszlop számára készült beásást és a vonalában 2 kis cölöplyukat. A 2. épület keleti falából 13 kerek cölöplyukat találtunk meg, valamint a középen futó válaszfal hasonló kerek 3 cölöplyukát, és a déli tartóoszlop helyét. A nyugati falat csak 2 cölöplyuk jelzi. Meglévő hossza 8,5 m, szélessége 6,5 m. (2. ábra 2.)

2. ábra. Veszprém, Jutasi út, ásatási helyszínrajz
 Figure 2. Veszprém. Jutasi St., site plan of excavation

A 3. háznak a nyugati falából 5 cölöplyuk van meg, keleti falának pedig csak déli vége, valamint a hossz tengelyében egy 3 cölöplyukból álló sor. (2. ábra 3.) A 4. ház az előzőhöz hasonlóan komolyabb alapozású, itt is a keleti fal az erősebb, amint az a meglévő 3 cölöplyukból látszik. A nyugati falból ugyanennyi maradt meg. A déli oldalon egy T alakú, rendkívül mély beásást találunk az épület közepén. Méretek: hosszából 4 m-t tártunk fel, szélessége 6,5 m. (2. ábra 4.) Az 5. ház a legbizonytalanabb körvonalú. Keleti falából megvan 4 cölöplyuk, kérdés, hogy a déli falát alkotó 3 cölöplyuk valóban hozzá tartozik-e. Méretek: 9 x 6 m. (2. ábra 5.) Az 1. háztól 25 m-re délre következik egy újabb házcsoporthoz, a 6–9. házak. (6. ábra) Itt többször megújított házakról van szó, amelyek ugyancsak északnyugat-délkeleti tájolásúak, de sem egymással, sem az előzőekkel nem teljesen megegyező a tájolásuk. A 6. és 7. ház lényegében azonosan tájolt, mint az 1., a 8. és 9. jobban eltér északról nyugati irányban. A sűrűn egymás mellé – és helyenként egymásba – ástott alapozási árok nehezen áttekinthetővé teszik ezt a 750 m²-es területet. Négy épület alaprajza rekonstruálható nagy valószínűséggel. A 6. ház (2. ábra 6., 14. ábra) nyugati falát 16 nagyjából egy sorban futó, kerek cölöplyuk alkotja. (7. ábra) Átmérőjük 40–60 cm. A keleti fal az 1. épülethez hasonlóan komolyabban megalapozott az alapozási árok szakaszok és belőlük leemélyedő mély cölöplyukak alapján. Mindkét oldalfal északi vége hiányos. Az északi fal sűrűn ástott mély cölöplyukakból áll, a déli itt is hiányzik. Az épület 2 helyiséges, a belső osztást 3 ovális, nagy cölöplyuk alkotja az északi faltól 8 m-re, és hasonlóan mély, szélesen kiásott cölöplyuk van a déli fal közepén. Méretek: 18 m hosszú, 7 m széles. Ezt az épületet később kissé elcsúsztatva átépítették (7. ház). (2. ábra 7., 15. ábra) Az új épület nyugati fala az előző mellett kb. 1 m-re fut, ahhoz hasonlóan 16 kerek cölöplyukból áll. (7. ábra) A keleti fal távolsága ugyancsak 1 m, ennek azonban csak igen erős faszerkezetre utaló déli szakasza van meg. (8. ábra) Az északi fal 2 m-rel délebbre került. A déli oldal és a belső osztás kérdéses, úgy tűnik az egymást metsző oszlophelyek alapján (9. ábra), hogy az épület déli felét idővel módosították. A jelek szerint az eredeti állapotban (7a. ház, 15. ábra) az északi faltól 12 m-re volt egy belső osztófal a két nagy cölöplyukból ítélve. Később (7b. ház, 16. ábra) 3 m-rel északabbra vitték a belső osztófalat. Ugyanakkor a déli falat is északabbra helyezték, és a korábbi nyitott oldalú, közepén alátámasztott szerkezet helyett a két oldalfal mellé helyezett cölöppel, nyugaton sekélyebben, keleten jobban megalapozva oldották meg a fal építését. Méretek: a 7a. ház 22 m hosszú és 8 m széles,

északi vége valamivel keskenyebb (7 m); a 7b. ház 18 m hosszú, szélessége az előzővel azonos. A déli fal építésének sorrendje fordítva is elképzelhető, a két oldalfal déli végén ugyanis a cölöpök különállóan vannak beásva, tehát későbbi hozzáépítés is lehet, ebben az esetben azonban torzulnak az épület arányai. A 8. épület (2. ábra 8., 17. ábra) a csoport legkeletibb tagja. Nyugati falát szabálytalan, ovális, 120 x 60 cm-es nagy cölöplyukak alkotják, a keletit szintén. A keleti fal oszlopait beleásták a korábbi kerítés árkába (10. ábra), ezek 60–100 cm átmérőjűek. Mindkét falnál csak a déli helyiség oszlophelyei vannak meg. Az északi fal igen komoly mélységbe leásott árokból áll, amely árok úgy keletkezett, hogy a sűrűn egymás mellé ástott ovális, a cölöp behelyezését segítő nyúlvánnyal ellátott gödrök egymásba értek. A déli oldal az előzőhöz hasonlóan a két oldalfal mellé helyezett cölöppel nem egészen zárt. Az épület kétosztatú, három egymás mellé helyezett nagy, ovális cölöplyuk alkotja az osztófalat az északi faltól 14 m-re. Méretei: 32 m hosszú, 8 m széles. A 9. ház (2. ábra 9., 18. ábra) a legbizonytalanabb körvonalú. Biztosan látszik a keleti falának déli szakasza, amely vágja a 8. épületet, ezek kerek és ovális, 60–80 cm átmérőjű cölöplyukak. Nagyon határozott a 9 cölöplyukból álló északi fal. A nyugati fal a 7b. ház mellett közvetlenül található, a déli azonban teljesen bizonytalan és nincs meg a nyitott déli oldalú épülethez várható középső nagy cölöplyuk. Nem találtunk a belső osztófalra utaló cölöphelyeket sem. Néhány nagyobb cölöplyukból ítélve a háznak a hossz tengelyében állt az alátámasztó oszloposor. Méretek: hossza kb. 32 m, szélessége 8 m.

A házcsoporthoz dél-délnyugatra nem találtunk települési objektumot, az agyagkitermelő gödrök keleti, délkeleti és északkeleti irányban övezik a házakat. Három kitermelő gödör volt a 6. és 7. ház keleti szomszédságában, ezek azért érdemelnek említést, mert a bennük feltárt leletanyag a legkorábbi horizontját képviseli a lelőhelynek (nagy számban találtunk bennük vörös-fehér festésű kerámiát). Az objektumok egymás melletti helyzete megengedi azt a feltételezést, hogy a 6. ház és a gödrök egykorúak, ebben az esetben a 6. ház a település legkorábbi települési rétegéhez tartozik. A gödröknél kívül fut két kerítés, az egyik keskeny (40–50 cm széles) árok formájában maradt meg, a másik pedig cölöpsor, mindkettő azonos ponttól indul, és nem szabályos körpályán halad. Ezek a kerítések szintén a településnek ehhez a korai horizontjához tartoznak. A 8. ház keleti fala ráépült az árok vonalára, tehát a házcsoporthoz harmadik házának építésekor már nem állt ez a kerítés. Feltártunk egy harmadik kerítésszakaszt is, ez későbbi az előző kettőnél

és nagyobb településrészletet kerít be. Ezt az előzőnél némileg mélyebb és szélesebb (80 cm széles) árok formájában tártuk fel. (11., 12. ábra) A feltárt területen északkelet-délnyugati irányban keresztülhaladó (harmadik) nagyobb (200–240 cm széles, V keresztmet-szetű) árok vág egy késői leletanyagot tartalmazó gödröt, tehát legkorábban a település életének vége felé épülhetett. Funkciója eltér a korábban említett árko-kétől, mert nyílegyenesen fut a feltételezett egykori vízfolyás felé, semmiképpen sem volt körítőárok. (2. ábra)

A házak kis eltérésekkel azonos típusba tartoznak, a 9. tűnik csupán eltérőnek. 18–32 m hosszú, 7–8 m széles, kétszattatú, cölöpszerkezetes építmény valameny-nyi. Jellemző az északi fal sűrű cölöpökkel, komolyabb alapozással való építése, a belső osztófál két vagy három igen mélyre ásott cölöppel való megoldása és a többségnél a déli nyitott fal közepére egy nagyon erős tartóoszlop beásása. Két esetben hiányzik ez a tartóoszlop, helyette az oldalfalak déli végződését megkettőzték. Az 1. házat kivéve jellemző még az északi helyi-ség oldalfalainak hiánya, a cölöpök feltehetően nem érték el az ásatási szint mélységét. Úgy tűnik, a rövid falak voltak a teherhordozók, az északi és a belső osztó-fal ezeknél a házaknál, valamint a déli fal egyetlen oszlopa. A déli helyiségek oldalfalai ellenben minden esetben komolyabban bemélyedtek a földbe. A két helyiség közötti következetesen ismétlődő alapozási különbség felveti, hogy ezek részben emeletes épít-mények lehettek. A déli fal következetes hiánya arra utal, hogy nyitott volt az épületek déli helyisége, vagy a földbe alig mélyedő konstrukciót alkalmazták. A 9. épület keskeny, hosszú, hossz tengelyében oszlopsor-al alátámasztott ház lenne, ha elfogadjuk a rekonstruk-ciót, amelynek az előzőekhez hasonlóképpen az északi fala és az oldalfalak déli része komolyabban alapozott. Meg kell még említeni az 1972. évi ásatáson feltárt házat, az ugyanis sokban eltér az ismertetett típustól. Tájolása észak-déli, mérete 18x9 m. Az 50 cm mély alapozási árok végig feltárható volt, benne szabályos, sűrűn beásott cölöplyukakkal az épület nagy részénél²². Az újonnan feltárt épületeknél az alapozási árok sehol sem volt ennyire szabályos, tulaj-donképpen egymásba érő szabálytalan, ovális cölöp-lyukindítások összeolvadásából keletkeztek. Lényé-ges különbség még az északi oldal apszisos záródása. A házat sajátos formája és az alapárokban talált gyerek-sír alapján a feltáró megkülönböztetett funkciójú épületnek határozta meg²³. Megerősíti ezt az, hogy a ház a településnek – különböző forrásokból megismert kiterjedése alapján – nagyjából a közepén helyezke-dik el.

A Veszprém – Jutasi úton feltárt konstrukció nem egyedülálló a lengyeli kultúra eddig feltárt házai kö-zött. A kéthelyiséges, erős teherbíró képességgel ren-delkező osztófállal épült, délen nyitott, és a déli rövid fal vonalában csak egy mély tartóoszlop-alapozással ellátott házszerkezetet Zengővárkonyban és Santov-kán, valamint Žlkovcéban tártak fel²⁴. J. Pavúk tipoló-giai sorba állította a lengyeli kultúrának Szlovákiában előkerült házait, ebben a tipológiai sorban ez a 3a típus²⁵. Valószínűleg a Győr környékén feltárt késő lengyeli házakkal is lehet hasonlósága, az ásatási jelen-tések rövid említéseiből csak az tűnik ki, hogy azok alapárkosak²⁶. A 6–9. számú épületcsoport leginkább a zengővárkonyi 1948. évi II. ásatási felületen feltárt jelenséggel mutat rokonságot. Ugyancsak helyben megújított házakkal van dolgunk, mégpedig az alapraj-zot szigorúan megtartó két átépítéssel. Közös jelen-ségek az építések miatt keletkezett egymásba ásott cölöplyukrendszer, a méret, a ház hossz tengelyében található ovális, mély tartóoszlop számára ásott gödör, valamint a hármass belső elválasztó cölöpsor, amely szintén teherhordozó szerepet játszott, továbbá a sűrű cölöplyuk-sor az oldalfalaknál²⁷. Žlkovce házai ugyanebbe a típusba tartoznak azzal a különbséggel, hogy a belső osztófál 7–9 sűrűn álló cölöp alkotta, és az északi helyiségben is volt közepén támasztópillér²⁸. Az oszlopállításnak az a technikája, amelyet Veszprém-ben tapasztaltunk, a lengyeli kultúrában létezett már a korai időszakban is. Eszerint az oszlop helyét ovális formában kezdték kiásni, majd az egyik felét rézsűsre formálták és a másik felébe mélyítették a tulaj-donképpen cölöphelyet, megkönnyítve így a felál-lítást. Svodín kisebb körárka körüli házak alaprajzán (210/73., 211/73. ház) látszik ez a kialakítás²⁹. J. Pavúk háztipológiai sorában a svodíni említett házakat épp e sajátos alapásási technika miatt sorolja külön altípus-ba (1a)³⁰. A 9. épület a belső alátámasztással a szom-bathelyi épületek konstrukciójára emlékeztet³¹. Lényeges különbség, hogy az utóbbiak alapárkosak. Külső megjelenésben ugyan nem lehetett különbség az alapárkos házak és azok között, amelyek cölöphelyeit külön-külön ásták ki, a típusbeli elkülönítést mégis az indokolja, hogy a jelek szerint másként kezdtek hozzá az építkezéshez. A veszprémi házakat a korai lengyeli kultúra óta meglévő szokás szerint ovális, szabályta-lan cölöplyukak jelzik, amelyek egyenetlen szélességű árokká állnak össze, míg a kultúra végén és az azt követő időhorizontban nagy területen jellemző, hogy szabályos alapárkot ástak a fa tartószerkezet számára, amint azt számos példa mutatja (a veszprémi 1972. évi feltárás háza³², továbbá Branč³³, Jelšovce³⁴, München-dorf³⁵, Lébény³⁶, Zalavár³⁷).

A település szerkezete szintén Žilkovcét idézi, közös vonás a település egy részét övező paliszád. A nagyobb szlovákiai feltárás pontosabb információt adott a kerítések rendszeréről³⁸, de a kis szakaszon megismert árkok Veszprémben is nyilvánvalóan ugyanazt a szerepet játszották. A félkör alakú, kettős kerítés a település legkorábbi megtelepedési fázisához tartozhatott, amely a vízhez közeli részen volt, később ugyanis a lengyeli III. telep jóval túlnyúlt ezen a kis lehatárolt területen, a domb magasabb, fennsíkszerű részén terjeszkedett. Ehhez a települési struktúrához tartozik, hogy Žilkovcén a telep közepén külön kerítéssel elválasztott területen belül állt egy ház³⁹, Veszprémben pedig a telep közepén ismerünk egy különleges épületet⁴⁰. Itt sajnos a beépítettség miatt nem tudjuk, hogy volt-e kerítés vagy árok e körül az épület körül. Žilkovcén gyakori a háznak ugyanazon helyen való megújítása⁴¹, ez mint láttuk Veszprémben is előfordul, továbbá közös még a házak helyzetében, hogy valamely rendszer szerint helyezkednek el⁴². Úgy tűnik, hogy a lengyeli kultúrában – a fiatalabb időszakában mindenképpen – a települések belső rendjének kialakításában határozott rendező elv érvényesült.

Szentgál – Teleki-dűlő

A lelőhelyen (1. ábra) 1995-ben végeztünk kisebb feltárást T. Biró Katalinnal közösen a Tűzköves-hegy körüli köfeldolgozó műhelycentrumok szondázásának egyik állomásaként. A lengyeli kultúra Szentgál környéki lelőhelyeinek kutatása a 80-as években kezdődött el az OTKA támogatásával (T 018242⁴³, T 030152⁴⁴). A kutatás kiindulópontja a szentgáli Tűzköves-hegy volt, az ország legnagyobb tűzkökitermelő helye, ahonnan a Dunántúl nagyobbik fele az egész őskor folyamán a pattintott kőeszközökhöz szükséges nyersanyagot nyerte. A bánya feltárása volt az első a szondázások sorában, ezt Biró Katalin végezte 1983. és 1994. között⁴⁵.

Egyidejűleg a régészeti lelőhelyek kőanyagának Biró Katalin által végzett vizsgálatsorozata azt a határozott benyomást keltette, hogy a késő neolitikum idején igen erős kapcsolat volt a kitermelőhely és a települések között⁴⁶. Ezt megerősítendő a hegy körül 1985-ben és 1989-ben terepbejárásokat végeztünk a települési struktúra feltérképezésére. Ennek eredményeként ki-rajzolódott a lengyeli kultúra lelőhelyeinek hálózata, nyolc ebbe a kultúrába tartozó települést találtunk ugyanis a hegy körül (az ajkai határban 2, a szentgáli határban 3, továbbá Bánd mellett, Városlőd-Újmajorban és Márkó közelében), a későbbiekben előkerült

egy kilencedik is, 1998-ban leletmentés során Ajkán a Szent István utcában, a Torna patak partján. 1986–1988. között Szentgál-Füzi-kúton, 1995-ben Szentgál-Teleki-dűlőben, 1996–1997-ben Ajka-Pálmajor lelőhelyen, 1998-ban pedig Városlőd-Újmajorban folyt kisebb feltárás.

Szentgál-Teleki-dűlő lelőhely a Cinca-patakra enyhén lejtő domboldalon, Szentgál falutól délre fekszik. A Cinca a Séd-pataknak, a vidék legnagyobb vízfolyásának a mellékveze. A lelőhely kiterjedése kb. 200x100 m. A település centrumában húzott szelvényeinkkel feltártunk egy 11x9 m-es összefüggő felületet, amelyben egy hatalmas gödör és egy később arra épült nagyjából 10x8 m-es cölöpszerkezetes ház került elő (19. ábra), valamint kutatóárkokkal igyekeztünk a házhoz tartozó gazdasági terület határát megismerni. A kutatóárok tanúsága szerint 25 m távolságban újabb ház található, a köztük levő terület leletmentes. A környékbeli lelőhelyektől eltérően itt kedvezőbbek voltak a talajviszonyok, a kerámia festése és az állatcsont épen maradt.

A feltárt ház (1. objektum): Közvetlenül a szántott réteg (20–30 cm) alatt égett paticsomladékot figyeltünk meg a 2. és a 4. szelvényben, amely a csekély mélység miatt csak kisebb foltokban maradt egybefüggő (20. ábra). Az omladékréteg eltávolítása után az altalaj szintjén cölöplyukak rajzolódtak ki és a cölöplyukak által kijelölt területnél valamivel kisebb, nagyméretű gödröt találtunk. (21. ábra) A cölöplyukak egy házat jeleztek, amely északnyugat-délkeleti tájolású, nem szabályos négyzet alakú, a keleti fala kissé befelé tart. Méretei: hossza 10,80 m, északi szélessége 8,10 m, déli szélessége 7,20 m (a külső méretet tekintve). A ház padlója nem volt megfigyelhető. A ház cölöpszerkezetű, hossz tengelyében osztófallal. Összesen 16 cölöplyukat találtunk, amelyek biztosan a házhoz tartoztak. A cölöplyukak változó méretűek, a szabályos kerek lyukak koncentrikusak, 50 cm átmérőjűek, belső részük 20 cm átmérőjű; az északi fal 4 cölöplyukának külső kerülete eléri az 1 m-t, ezek szabálytalan formájúak, míg közepük kerek, 40 cm átmérőjű; az oldalfalak cölöphelyei (amelyek nem sarki helyzetűek) csak kicsi, 20 cm átmérőjű foltok. A cölöplyukak távolsága egymástól északon 1–1,20 m, az oldalfalaknál 1,20–2,20 m. A gödör legmélyebb részén a többen sokkal mélyebb, a sorba nem illő cölöplyuk (szabályos kerek, átm.: 50, ill. 20 cm) jelzi, hogy a még friss gödör felett statikai okokból alátámasztásra szorult a tető. Ez a cölöplyuk 112 cm mélységű, míg a többi 60–80 cm mély volt.

A ház tehát szabálytalan négyszög alakú, középen oszlopsorral alátámasztott cölöpszerkezetű építmény,

amelynek sarkait nagyobb, oldalfalait kisebb cölöplyukak jelzik. A cölöplyukak a mai felszíntől mérve sekély mélységűek, mivel az omladékréteg részben a helyén volt, ezért bizonyos, hogy eredetileg sem voltak mélyre ásva. A ház szélessége megfelel a lengyeli kultúra házainál mért átlagos szélességnek, a hosszát tekintve fele akkora.

A Szentgál környéki feltárásokon másutt is hasonló épületek nyomaira bukkantunk. Szentgál-Füzi-kúton egy ház paticsos omladékanak egy kisebb részletét találtuk meg, cölöplyukat nem észleltünk. Ajka-Pál-majorban cölöplyuk sorok jeleztek a házak helyét. Városlőd-Újmajorban cölöpszerkezetű házak részleteit tartuk fel.

A sűrű cölöpszerkezettel épült, nagy, kéthelyiséges házak mellett nem ritka ez a másik, vastag omladékréteg által jelzett, a földbe mélyedő faszerkezetének nyomait alig őrző, esetenként szabálytalan, sekély cölöplyukakkal rendelkező típus sem a lengyeli kultúrában. Aszódon északnyugat-délkeleti tájolású, oszlophelyek nélküli, 8x5, 6x4,5 m-es kiterjedésű, téglalap alakú paticsfoltok formájában voltak dokumentálhatóak a házak⁴⁷, Tekenyén hasonló módon⁴⁸.

Zalaszentbalázson két feltárás során ugyancsak a szentgálihoz hasonló épületek nyomai kerültek elő. A feltárt két házra és egyéb építményekre a szokásos északnyugat-délkeleti tájolás a jellemző, 5–6 m x 2,5–3 m méretű omladékfoltok voltak ezek cölöphelyek nélkül⁴⁹. A későbbi feltárás során előkerült további két ház és egy részlet 3x6,5–7 m méretű volt, cölöprendszerre épp oly szabálytalan, mint a szentgáliak, ezt is vastag omladékréteg borította⁵⁰.

Szentgálhoz korban a legközelebb álló Komjaticén cölöphely nélküli összefüggő omladékréteg jelezte az 5., 7. és 13/74. házakat⁵¹, ugyanott kisméretű, alapárkos házalapokat és cölöpsorokat is jelez az ásatási helyszínrajz⁵². Párhuzamként említhető még a Nitra-Brodzany csoportba sorolt Nitra-Leningradska ul.⁵³, ahol omladékréteg alatt 13 cölöplyuk jelezte a ház körvonalát. A ház trapéz alakú, a cölöplyukak távolsága 90–100 cm⁵⁴ – mindez erősen Szentgálra emlékeztet, a méretek is megfelelnek, 11 m hosszú és 4,7–6,6 m széles.

Ahol ilyen típusú házak kerültek elő, mindenütt jellemző volt a háznak egymástól távoli helyzete, azaz az épületek nagyobb területen szétszórtan helyezkedtek el. Szentgálon 25 m-re következtek a legközelebbi települési objektumok, Aszódon 30–35 m-re voltak a házak⁵⁵. Zalaszentbalázson a két házként meghatározott objektum (1. és 9.) 30 m-re volt egymástól⁵⁶, ill. a másik feltárás esetén 220 és 15 m volt a házak távolsága⁵⁷. M. Virág Zs. a középső rézkor eleji települések

előzményének vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a lengyeli III. településekre nem jellemző az intenzív vagy sűrű települési struktúra, néhány ház állt egymástól távol⁵⁸.

A két ház- és településtípus közti különbségek

Az ismertetett két háztípus kétféle építési módot feltételez, legalábbis a tartószerkezetet, annak erősségét és a falszövetet illetően vannak eltérések. A veszprémi házaknál az oldalfalak, míg a szentgálinál a középső oszlopsor a teherhordozó. A szentgáli ház omladékrétegében talált paticstörödékek és az egymástól távol álló oszlopok alapján fonott vesszőszerkezetű, agyaggal tapasztott, paticsfalra gondolhatunk. A veszprémi házak sűrű oszloprendszere nem engedi meg a vesszőfonat feltételezését. Meg kell jegyezni, hogy a paticsfal általános elnevezés, a föld-fa szerkezetnek gazdag spektruma ismert a magyar népi építészetben⁵⁹, valószínűleg hasonlóan, színes volt a kép az őskorban is. A paticsfalú építési technológia és a hozzá tartozó nyeregteret, hosszú házforma uralkodó volt a népi építészetben, egészen a legutóbbi időkig. A Szentgál környéki feltárások tapasztalata szerint területünk agyagtalaja nehezebbé teszi a neolitikus feltárásokon a földbe mélyedő házelemek maradványainak rögzítését. Nem ritka, hogy csupán az omladékréteg, a leégett házmaradványok jelzik az épületeket. A pusztítást okozó tűz intenzitásának függvényében jobban vagy kevésbé jól átégették a falmaradványok, az esetek többségében az agyagtapasztás nem éri ki teljesen és a talajban az erózió elpusztítja, csupán vöröses elszíneződésként érzékelhető. Erősen kiégett darabok azonban ellenállnak az erózióknak és megőrzik az épület szerkezetét adó faelemek lenyomatát. Szentgál-Teleki-dűlő esetében szerencsés módon megőrződött a csekély mélység ellenére az omladék egy része és az altalajba nyúló cölöpök foltja is. A paticsdarabokon megmaradt lenyomatok alapján rekonstruálható – bizonyos határok között – a falrakási technika, a rekonstruált részletek összevethetők a népi építészetből ismert eljárásokkal. Előfordulnak egyik oldalukon szabályosan félkörben ívelt paticsdarabok, ezekből ritka esetben kiszámítható a tartóoszlop átmérője a tapasztásdarab ép íve alapján. (22., 23. ábra) A lenyomatok tanúsága szerint az ujjnyi vastagságú vesszőből készült sövényfonat mellett igen gyakori a hasított fa erezetének jól látható nyoma is. (24., 25. ábra) Ismert, hogy a fa hasítását alkalmazták már ekkor, vannak adatok kettéhasított oszlopok földbe tételére⁶⁰. Hasított léclenyomatok a vesszőfonattal azonos darabokon elő-

fordulva utalnak az összeerősítésnél használt lécekre. A szentgáli töredékeket átvizsgálva meglepően soknak bizonyult a léclenyomatos darab. A jól megőrződött darabok szinte mindegyikén volt a vesszők mellett léclenyomat is, gyakran az előbbiekre merőleges irányban. Ilyen daraboknál valószínű, hogy a fonadékba merevítésül léceket nyomtak, illetve ilyenekkel sűrítették a ritka oszlopsort. A külső oldalukon léclenyomatot őrző darabok alapján az sem kizárt, hogy a ház egyik (valószínűleg belső) oldala deszkaborítású lehetett, bár ugyanez a jelenség más interpretációra is lehetőséget ad. A karólenyomat mellett ferdén futó léclenyomat, áglenyomat hiányában, azt sejteti, hogy nem csupán sövényfalú faszerkezet alkothatta a házfal vázát, használhattak a XIII–XIV. századtól leletek és leírás alapján ismert más technológiákat is, mint pl. a karóvázas tapasztott fal, vagy a vert (döngölt) fal. Néhány töredék megengedi a vert fal rekonstrukcióját. Ez úgy készült, hogy oszlopokkal megtámasztott deszkák közé döngölték a földet. Amikor a falszakasz megszikkadt, feljebb húzták a deszkákat, addigra azonban a deszka lenyomata megszilárdult a falon. Szoktak néha rözsét is döngölni a falba, ilyenkor a lenyomat a sövényfalnál már látott vessző-léc negatívot mutatja. Előfordul, hogy két sövényfonat közé döngölik a földet, majd a sövényeket kívülről is betapasztják. Ezek a variánsok a leletek alapján nehezen azonosíthatók, mert maradványaik kis darabokban teljesen azonos megjelenésűek, ez a probléma jelenti a rekonstrukciós lehetőségek korlátait is. Szentgálon magának az álló falnak a maradványa nem volt megfigyelhető.

A veszprémi ház sűrű oszlopszerkezetével ugyancsak fa-agyag építmény, de az oszlopok közti sövényfal itt nem fér el, más módon kellett a réseket kitölteni. Paticstól Veszprémben, a gépi földmunka miatt, csak az oszlopok helyére másodlagosan bedöngölődve találunk, ezek alapján nem rekonstruálható a falszövet.

A házszerkezetek különbözőségei között felmerült már a tartószerkezetek erősségének a kérdése. A földbe sekélyen bemélyedő szentgáli házszerkezet mellett szembeütő a veszprémi épületek igen mélyen beásott cölöphelyei. J. Pavúk a Žilkovcén tapasztalt hasonló jelenségek alapján feltételezi, hogy legalábbis a házak déli fele emeletes volt, és ezt a déli helyiséget a nyitott oldal miatt nem lakták, az emeletet pedig talán terménytárolásra használták⁶¹. A veszprémi házak hatalmas oszlophelyei alapján szintén emeletes építményekre kell gondolnunk, és az északi fal alapozása alapján nem csak a déli oldalon.

Szembeötlő a bemutatott két településtípus közötti elrendezésbeli különbség. A veszprémi településen a házak sűrűn egymás mellett, illetve többszöri helybeni

megújítás miatt egymásra épülve állnak. A másik típusú településeken viszont éppen a laza struktúra a jellemző, a kevés ház szórtan helyezkedik el. A felhozott példák alapján időbeli különbség nem magyarázza ezt a kétféle struktúrát, mindkét településtípus megvolt a lengyeli kultúra kezdetétől. Térbeli csoportosítás sem képzelhető el. A párhuzamos létezés magyarázata csakis valamiféle társadalmi ok lehet. Létezett egyfelől egy nagyobb kiterjedésű, hosszú házakkal sűrűn beépített, és valamiféle rendezettséget mutató település, amit mai szóhasználattal – némi túlzással, éppen a rendezettség okán – „városias”-nak mondhatunk, és létezett egy többnyire kisebb, „vidékiek”-nek nevezhető, szórt beépítettségű településforma. Utóbbi nyilvánvalóan többségben volt az előzővel szemben. Hasonló eseteket a települések hierarchiájával szokás magyarázni⁶². A lengyeli kultúra Veszprém környéki lelőhelyei alapján nem látszik kirajzolódni egyértelmű alá-fölé rendeltség a települések között, nincsenek adatok ilyen kölcsönös kapcsolatrendszerre, talán a kevés feltárt nagy telep miatt. A Veszprém környéki lelőhelyek a Séd mentén sorakoznak egymástól 5–6 km távolságban. Pusztán feltételezés, de kézenfekvőnek látszik, hogy a társadalom szerveződése kívánta meg a kétféle településforma létét. Az tény, hogy a hagyományos agrár – és a Szentgál környéki kőfeldolgozó műhelyek alapján – ipari jellegű települések mellett a lengyeli kultúra legelejétől fogva léteztek a társadalmi struktúrában magasabb szinten álló települések is. A korai lengyeli kultúrában ezek általában azok a lelőhelyek, ahol körárkot (rondellát) is találni. Ezek a települések „központi hely”-ként funkcionáltak.⁶³ Közülük nagyobb jelentőséggel azok bírtak, amelyek a nyersanyagok elosztásában is szerepet játszottak, mint Künzing–Unternberg példáján J. Petrasch bizonyította⁶⁴. A késői időszak központi helyei kevésbé voltak ismertek, tekintve, hogy a körárkok építése akkor már nem volt szokásban (egyetlen ellenpélda Balatonmagyaród–Hídvégpuszta⁶⁵). Éppen a Szentgál környéki kutatások bizonyították, hogy a késői lengyeli kultúrában régészeti eszközökkel is jól érzékelhető a kőtermelés és kereskedelem fontossága, a termelési specializáció megléte⁶⁶. Ez a tevékenység szervezettséget kíván, a települési struktúra képe pedig a szervezettség magas fokáról árulkodik. Talán a sűrűn beépített, nagy települések voltak a szervezés, a nyersanyagokkal való kereskedelem központjai. Az ismertetett példákban kitűnik, hogy a társadalom szervezettségéből következő tevékenységbeli, életmódbeli különbségek megjelenítődtek a települések eltérő jellegében. Egészen más kép tárul elénk a késő lengyelit követő középső rézkori települési struktúrát tekintve.

M. Virág Zs. részletes elemzése⁶⁷ alapján kisebb telepekből álló sűrűbb települési hálózat képe raj-

zolódik ki, amelynek hátterében az állattenyésztésen alapuló mozgékonyabb rézkori életmód áll.⁶⁸

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

Jshr. mitteld. Vorgesch. = Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte

RégFüz = Régészeti Füzetek

Sites and stones... = Sites and stones. Lengyel culture in western Hungary and beyond. Szerk./Red.: Regenye, J., Veszprém 2001

SlovArch = Slovenská Archeológia

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

BALASSA 1985 = BALASSA M. I.: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba 1985

BARNA 1999 = P. BARNA, J.: Zoomorphic vessel from the lengyel culture in Balatonmagyaród-Kápolnapuszta. Ősrégészeti Levelek I. 1999. 9–14.

BARNA 2001 = P. BARNA, J.: Late lengyel finds in Balatonmagyaród-Kápolnapuszta. In: Sites and stones... 61–69.

BÁNFFY 1995a = BÁNFFY, E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. Antaeus 22. 1995. 71–102.

BÁNFFY 1995b = BÁNFFY, E.: Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae VII. Szerk./Ed.: Kovács, T., Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1995. 11–28.

BÁNFFY 1996 = BÁNFFY E.: Korai rézkori körárok Balatonmagyaród-Hídvépusztáról. In: Évezredek üzenete a láp világából. Szerk./Ed.: Költő L., Vándor L., Kaposvár-Zalaegerszeg 1996. 21–22.

BÁNFFY 1997 = BÁNFFY, E.: Cult objects of the Neolithic Lengyel culture. Connections and Interpretation. Archaeolingua Series Minor, Budapest 1997

BIRÓ 1993–1994 = T. BIRÓ K.: A Szentgál-Füzikúti késő neolitik település kőanyaga (Lithic material of the Late Neolithic settlement Szentgál, Füzikút). VMMK 19–20. 1993–94. 89–118.

BIRÓ 1995 = T. BIRÓ K.: H 8 Szentgál-Tűzköveshegy, Veszprém County. Archaeologia Polona 33. 1995. 402–408.

BIRÓ-REGENYE 1991 = BIRÓ, K.-REGENYE, J.: Prehistoric workshop and exploitation site at Szentgál-Tűzköveshegy. ActaArchHung 43. 1991. 337–375.

BIRÓ-REGENYE 2003 = T. BIRÓ, K.-REGENYE, J.: Exploitation regions and workshop complexes in the Bakony Mountains, Hungary. In: Stöllner, Th., Körlin, G., Steffens, G., Cierney, J. Hrsg. Man and min-

ing – Mensch und Bergbau. Studies in honour of Gerd Weisgerber on occasion of his 65th birthday. Der Anschnitt, Beiheft 16. Bochum 2003. 55–63.

BONDÁR 1995 = BONDÁR, M.: The settlement of the Lengyel culture at Zalaszentbalázs. Antaeus 22. 1995. 51–70.

CARNEIRO 2001 = CARNEIRO, A.: Die Lengyelkeramik der Fundstelle 6 von Michelstetten: kulturelle Kennzeichnung und chronologische Stellung. In: Sites and stones... 47–54.

CARNEIRO 2002 = CARNEIRO, A.: Das neolithische Haus von Münchendorf. Drei Mahden in Niederösterreich. Archaeologia Austriaca 86. 2002. 45–53.

CARNEIRO 2003 = CARNEIRO, A.: Studien zur Spätlengyelzeit am Beispiel der Keramik von Michelstetten (Niederösterreich). Archäologisches Nachrichtenblatt 8. 3. 2003. 261–264.

DOMBAY 1960 = DOMBAY, J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Archaeologia Hungarica 37. Budapest 1960

FIGLER 1994 = FIGLER A.: Börcs-Paphomokdűlő, Abda-Hármasok. RégFüz 46. 1994. 7., 5.

FIGLER 1997 = FIGLER A.: Mosonszentmiklós-Pálmajor. RégFüz 48. 1997. 19–20.

GRYGIEL 1986 = GRYGIEL, R.: The household cluster as a fundamental social unit of the Brześć Kujawski group of the Lengyel culture in the Polish Lowlands. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna 31. 1984. (1986) 43–270.

ILON-FARKAS 2001 = ILON, G.-FARKAS, Cs.: Houses of the Late-Lengyel settlement of the boundary of Szombathely (County Vas, Western Hungary). In: Sites and stones... 55–60.

KALICZ 1985 = KALICZ N.: Kőkori falu Aszódon. (Neolithisches Dorf in Aszód.) Petőfi Múzeum, Aszód 1985

KALICZ 1998 = KALICZ, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archaeolingua Series Minor Budapest 1998

KÁROLYI 1992 = KÁROLYI M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében (The early Copper Age in county Vas). Szombathely 1992

KRUK-MILISAUSKA 1999 = KRUK, J. – MILISAUSKA, S.: Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu (The rise and fall of Neolithic societies). Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Karaków 1999

LICHARDUS-VLADÁR 1970 = LICHARDUS, J. – VLADÁR, J.: Neskorolengyelské sídliskové a hrobové nálezy z Nitry (Spätlengyelzeitliche

- Siedlungs- und Grabfunde aus Nitra). *SlovArch* 18–2. 1970. 373–419.
- NEUGEBAUER-MARESCH 1995 = NEUGEBAUER-MARESCH, Ch.: Mittelneolithikum: Die Bemalterkeramik. In: LENNEIS, E., NEUGEBAUER-MARESCH, Ch., RUTKAY, E.: Jungsteinzeit in Osten Österreichs. St. Pölten–Wien 1995. 57–107.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1995 = NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Svodín. Bd I. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur. Bratislava 1995
- NÉMETH 1994 = T. NÉMETH, G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 37. 1994. 241–261.
- PAVÚK 1981 = PAVÚK, J.: Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. *Památky* 72. 1981. 255–299.
- PAVÚK 1986 = PAVÚK, J.: Siedlungswesen der Lengyel-Kultur in der Slowakei. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 13. 1986. 213–223.
- PAVÚK 1990 = PAVÚK, J.: Siedlung der Lengyel-Kultur mit Palisadenanlagen in Žlkovce, Westslowakei. *Jshr. mitteld. Vorgesch.* 73. 1990. 137–142.
- PAVÚK 1991 = PAVÚK, J.: Lengyel-culture fortified settlements in Slovakia. *Antiquity* 65. 1991. 348–357.
- PAVÚK 2000 = PAVÚK, J.: Das Epilengyel/Lengyel IV als kulturhistorische Einheit. *SlovArch* 48–1. 2000. 1–26.
- PAVÚK 2003 = PAVÚK, J.: Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: *Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretation im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag.* Hrsg.: Eckert, J., Eisenhauer, U., Zimmermann, A. Rahden/Westf.: Leidorf 2003. 455–469.
- PAVÚK–BÁTORA 1995 = PAVÚK, J. – BÁTORA, J.: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. *Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra* 1995
- PETRASCH 1990a = PETRASCH, J.: Überlegungen zur Funktion neolithischer Erdwerke anhand mittelneolithischer Grabenanlagen aus Südostbayern. *Jshr. mitteld. Vorgesch.* 73. 1990. 369–387.
- PETRASCH 1990b = PETRASCH, J.: Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *BRGK* 71. 1990. 407–564.
- PODBORSKÝ 1976 = PODBORSKÝ, V.: Erkenntnisse auf Grund der bisherigen Ausgrabungen in der Siedlung mit mährischer bemalter Keramik bei Těšetice-Kyjovice. *Jshr. mitteld. Vorgesch.* 60. 1976. 129–148.
- RACZKY 1974 = RACZKY P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn) *Archaeologiai Értesítő* 101. 1974. 185–210.
- REGENYE 1986 = REGENYE J.: Veszprém, Petőfi S. u., Madách u. *RégFüz Ser. 1. No. 39.* 1986. 33–34.
- REGENYE 1993–1994 = REGENYE J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút. *VMMK* 19–20. 1993–94. 69–88.
- REGENYE 1998 = REGENYE, J.: Signs of specialization in a settlement group of the lengyel culture (Szentgál region, Western Hungary). In: *Craft specialization: operational sequences and beyond.* Ed.: Milliken, S., Vidale, M. *BAR Int. Series* 720. 1998. 25–33.
- REGENYE 2000 = REGENYE J.: A lengyeli kultúra újabb lelőhelyei Veszprém megyében (New sites of the Lengyel culture in Veszprém County). *VMMK* 21. 2000. 9–19.
- REGENYE 2001 = REGENYE, J.: Settlements of the Lengyel culture around Tűzköveshegy in Szentgál. In: *Sites and stones...* 71–79.
- SIMON 1987 = H. SIMON K.: Neolit és rézkori települések Tekenye határában (Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye). *Zalai Múzeum* 1. 1987. 7–46.
- TOČIK 1986 = TOČIK, A.: Offene Siedlung der lengyel-Kultur in Komjatice, Bez. Nové Zámky (Vorbericht). In: *Internationales Symposium über die lengyel-Kultur.* Nové Vozokany 1984. Nitra–Wien 1986. 271–279.
- VIRÁG 2003 = M. VIRÁG ZS.: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Jerem, E., Raczky, P. *Archaeolingua, Budapest* 2003. 375–400.
- VLADÁR–LICHARDUS 1968 = VLADÁR, J. – LICHARDUS, J.: Erforschung der frühähneolithischen Siedlungen in Branč. *SlovArch* 16–2. 1968. 263–352.
- ZALAI-GAÁL 1992 = ZALAI-GAÁL I.: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 37. 1992. (1993) 79–91.

¹ BÁNFFY 1995a; BONDÁR 1995

² BÁNFFY 1996

³ BARNA 1999; BARNA 2001

⁴ BIRÓ-REGENYE 1991; BIRÓ 1993–1994; REGENYE 1993–1994; REGENYE 2000; REGENYE 2001; BIRÓ-REGENYE 2003

⁵ KÁROLYI 1992

⁶ SIMON 1987

⁷ ILON-FARKAS 2001

⁸ FIGLER 1994; 1997

⁹ PAVÚK 1981

¹⁰ pl. BÁNFFY 1997; KALICZ 1998

¹¹ NEUGEBAUER-MARESCH 1995

¹² CARNEIRO 2003

¹³ CARNEIRO 2001

¹⁴ CARNEIRO 2003. 261., 263.

- 15 PAVÚK 2000. 19., 22.
- 16 ZALAI-GAÁL 1992. 83.
- 17 PAVÚK 2000. 1.
- 18 RACZKY 1974
- 19 REGENYE 1986
- 20 A feltáráson munkatársam Prander Péter volt. My colleague at the excavation was Péter Prander.
- 21 Leletanyagot illusztrációként nem tudok mutatni, a restaurálás befejezése után a teljes leletanyag bemutatását tervezem. I cannot show find material as illustrations. I plan to present the whole find material when restoration has been completed.
- 22 RACZKY 1974. 2., 3. kép
- 23 RACZKY 1974. 200–201.
- 24 DOMBAY 1960. 57–65., 17. ábra; PAVÚK 1990; PAVÚK 1991; PAVÚK 2003
- 25 PAVÚK 2003. 459.
- 26 FIGLER 1994., 1997
- 27 DOMBAY 1960., 17. ábra
- 28 PAVÚK 1991. 353.
- 29 NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1995. Beilage 1.
- 30 PAVÚK 2003. 457.
- 31 ILON-FARKAS 2001
- 32 RACZKY 1974
- 33 VLADÁR-LICHARDUS 1968
- 34 PAVÚK-BÁTORA 1995
- 35 CARNEIRO 2002
- 36 NÉMETH 1994
- 37 VIRÁG 2003. 377–379.
- 38 PAVÚK 1990; PAVÚK 1991
- 39 PAVÚK 1991. Fig. 4.
- 40 RACZKY 1974
- 41 PAVÚK 1986. 217.
- 42 PAVÚK 1991. Fig. 4.
- 43 Neolitikus lelőhelyek anyagának statisztikai vizsgálata (Statistical analysis of the material from Neolithic sites) 1995–1998.
- 44 A lengyeli kultúra Szentgál környéki lelőhelyeinek feldolgozása (Data processing of the Lengyel culture sites around Szentgál), 1998–2002.
- 45 BIRÓ 1995
- 46 BIRÓ-REGENYE 1991
- 47 KALICZ 1985. 15.
- 48 SIMON 1987. 7–9.
- 49 BONDÁR 1995. 52., 61–65.
- 50 BÁNFFY 1995b. 12.
- 51 TOČÍK 1986. 271.
- 52 TOČÍK 1986. 1. ábra
- 53 LICHARDUS-VLADÁR 1970. 412.
- 54 LICHARDUS-VLADÁR 1970. 6., 7. ábra
- 55 KALICZ 1985. 15.
- 56 BONDÁR 1995. Pl. 48.
- 57 BÁNFFY 1995a. 72–74.
- 58 VIRÁG 2003. 388.
- 59 BALASSA 1985. 72.
- 60 GRYGIEL 1984. 74., Fig. 10.; PAVÚK-BÁTORA 1995. 25.
- 61 PAVÚK 1991. 353.
- 62 PAVÚK 1986. 213.; KRUK-MILISAUSKAS 1999. 319.
- 63 PODBORSKÝ 1976
- 64 PETRASCH 1990a; PETRASCH 1990b. 498–512.
- 65 BÁNFFY 1996
- 66 REGENYE 1998
- 67 VIRÁG 2003
- 68 A rajzokat Fehér Alíz és Varga Judit készítette.

HOUSE TYPES AND SETTLEMENT STRUCTURE IN THE LATE LENGYEL CULTURE, BASED IN THE EXAMPLES AT VESZPRÉM AND SZENTGÁL

The houses excavated at two Veszprém County sites of the late Lengyel culture (Veszprém, Jutasi St.; Szentgál, Teleki fields) differ from one another with regard to their ground plans and construction methods.

With slight variations, the Veszprém houses belong to an identical type; just no. 9 appears to differ. They are all 18–32 m long, 7–8 m wide constructions, divided into two sections, and having a pile structure. They are characterised by construction of the north wall with close-set piles and solid foundations, an interior dividing wall with two or three very deeply sunk piles, and in the majority of cases a very strong supporting pillar is sunk in the middle of the open south wall. In two cases this supporting pillar is missing, the southern ends of the side walls being doubled instead. With the exception of house no. 1, it is also typical that the side walls of the north room are missing; presumably the piles did not reach the depth of the excavation level. It appears that it was the short walls that were load-bearing, i.e. for these houses the north wall and the interior dividing wall, as well as the single pillar of the south wall. Conversely, the side walls of the south room have sunk more considerably into the ground in all cases. The consistently repeated difference between the foundations of the two rooms raises the point that these may have been partially two-storey constructions. The consistent lack of a southern wall indicates that the south rooms of the buildings were open, or a construction which hardly sunk into the ground was used. Building no. 9 would be a long, narrow house, supported by a row of pillars along its longitudinal axis, if we accept the reconstruction in which the north wall and the south sections of the side walls have more solid foundations, in a similar way to the above.

The Szentgál house is of smaller size, with a pile structure, and a dividing wall along its longitudinal axis. The positioning of the pile holes is significantly different, here they are less frequent, and shallow. Alongside the large, two-roomed houses constructed with a close-set pile structure, this other type marked by a thick layer of debris, hardly preserving traces of its wooden structure sunk into the ground, in some cases having irregular, shallow pile holes, is also frequent in the Lengyel culture.

The difference in arrangement between the two types of settlement presented here is eye-catching. In the Veszprém settlement, the houses stand close to one another, or are even built onto one another due to repeated, on the spot renovations. In settlements of the other type, on the other hand, a loose arrangement is characteristic, with the few houses being positioned in a scattered manner. These two kinds of structures cannot be explained by a difference in time period, as both types of settlement are present from the beginning of the Lengyel culture. Grouping according to area is also inconceivable. The explanation for the parallel existence can only be for some kind of social reason. It seems obvious that organisation of the society required the existence of the two types of settlement forms. It is a fact, that alongside the traditional agrarian (and industrial, based on the stone works in the Szentgál region) settlements, higher ranking settlements also existed in the social structure from the very beginning of the Lengyel culture. It is apparent from the examples dealt with, that differences in activities and lifestyle resulting from the organisation of society manifested themselves in the diverse characters of the settlements.

3. ábra. Veszprém, Jutasi út, a feltárt terület
 Figure 3. Veszprém, Jutasi St., excavated area

4. ábra. Veszprém, Jutasi út, a feltárás déli fele
 Figure 4. Veszprém, Jutasi St., southern half of the excavation

5. ábra. Veszprém, Jutasi út, a feltárás északi széle az 1. házzal
 Figure 5. Veszprém, Jutasi St., northern edge of the excavation with house no. 1

6. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 6-9. házak és a paliszád
 Figure 6. Veszprém, Jutasi St., houses no. 6-9 and the palisade

7. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 6. és 7. ház keleti falának cölöplyuksora
 Figure 7. Veszprém, Jutasi St., row of pile holes from the east walls of houses no. 6 and 7

8. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7. ház nyugati falának cölöplyukai
 Figure 8. Veszprém, Jutasi St., pile holes from the west wall of house no. 7

9. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7a. és b. ház belső tartóoszlopának helyzete
 Figure 9. Veszprém, Jutasi St., condition of the interior supporting column of house no. 7a and b

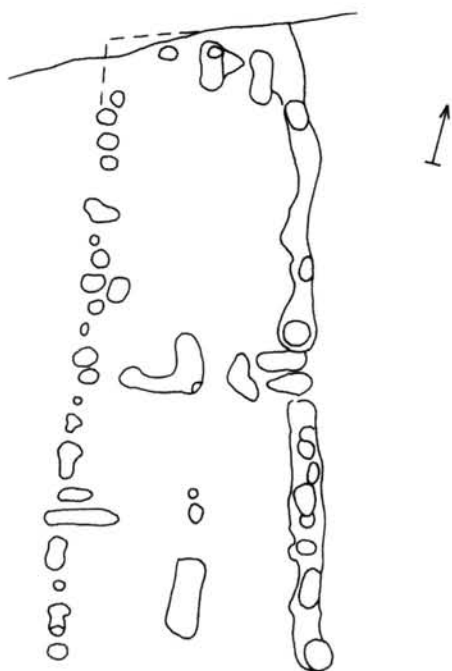
10. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 8. ház keleti falának cölöplyukai és a kerítés árka
 Figure 10. Veszprém, Jutasi St., pile holes from the east wall of house no. 8 and the ditch for the fence

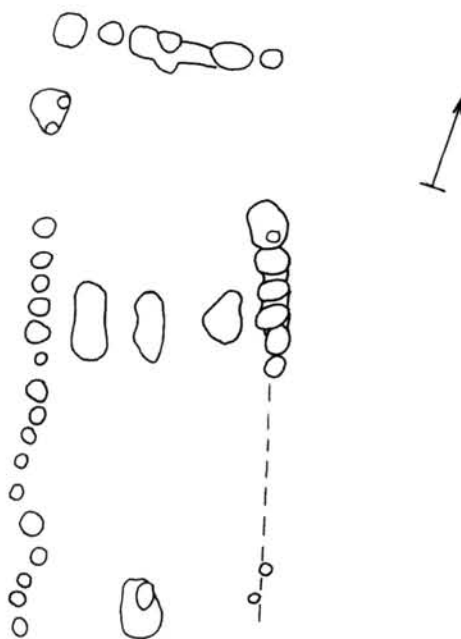
11. ábra. Veszprém, Jutasi út, a az egyik kerítés cölöplyukai és a másik kerítés árka
 Figure 11. Veszprém, Jutasi St., pile holes for one fence and a ditch for another

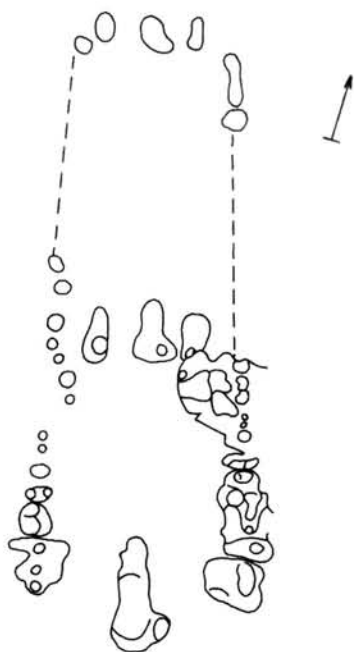
12. ábra. Veszprém, Jutasi út, a feltárás délkeleti sarka, a kerítés árka
 Figure 12. Veszprém, Jutasi St., south east corner of the excavation, ditch for the fence

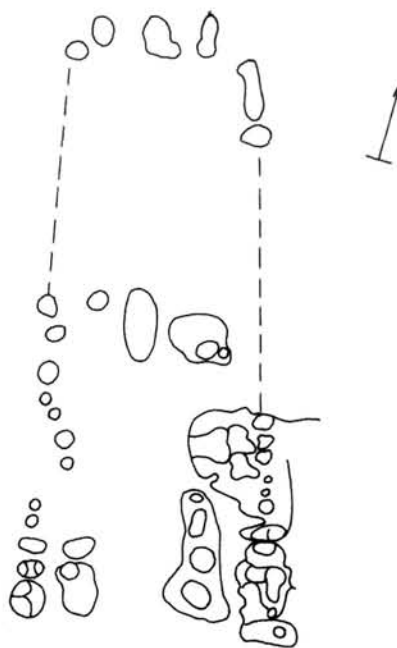
13. ábra. Veszprém, Jutasi út, az 1. ház alaprajza
Figure 13. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 1

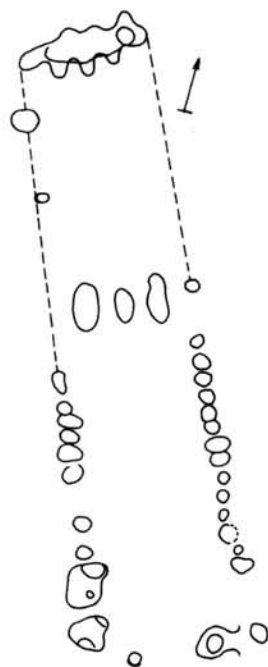
14. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 6. ház alaprajza
Figure 14. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 6

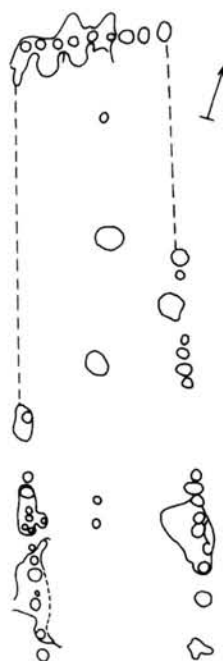
15. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7a ház alaprajza
Figure 15. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 7a

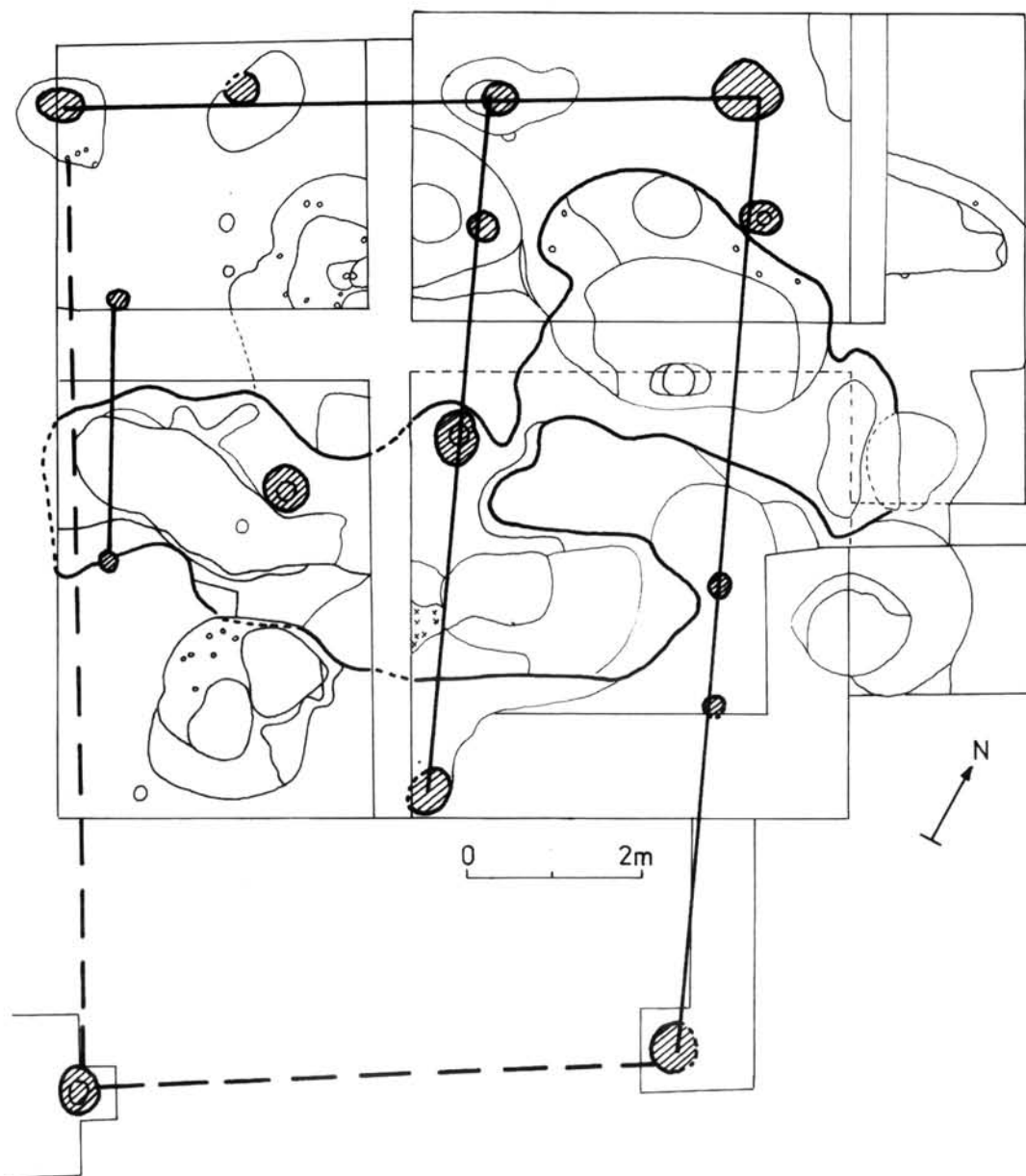
16. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7b ház alaprajza
Figure 16. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 7b

17. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 8. ház alaprajza
 Figure 17. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 8

18. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 9. ház alaprajza
 Figure 18. Veszprém, Jutasi St., ground plan of house no. 9

19. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, a feltárt objektumok
 Figure 19. Szentgál, Teleki fields, the objects excavated

20. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, házomladék
 Figure 20. Szentgál, Teleki fields, building debris

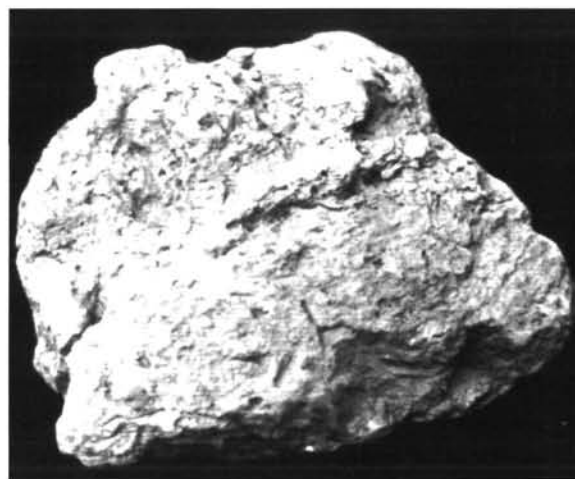
21. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, a feltárás részlete
 Figure 21. Szentgál, Teleki fields, detail of the excavation

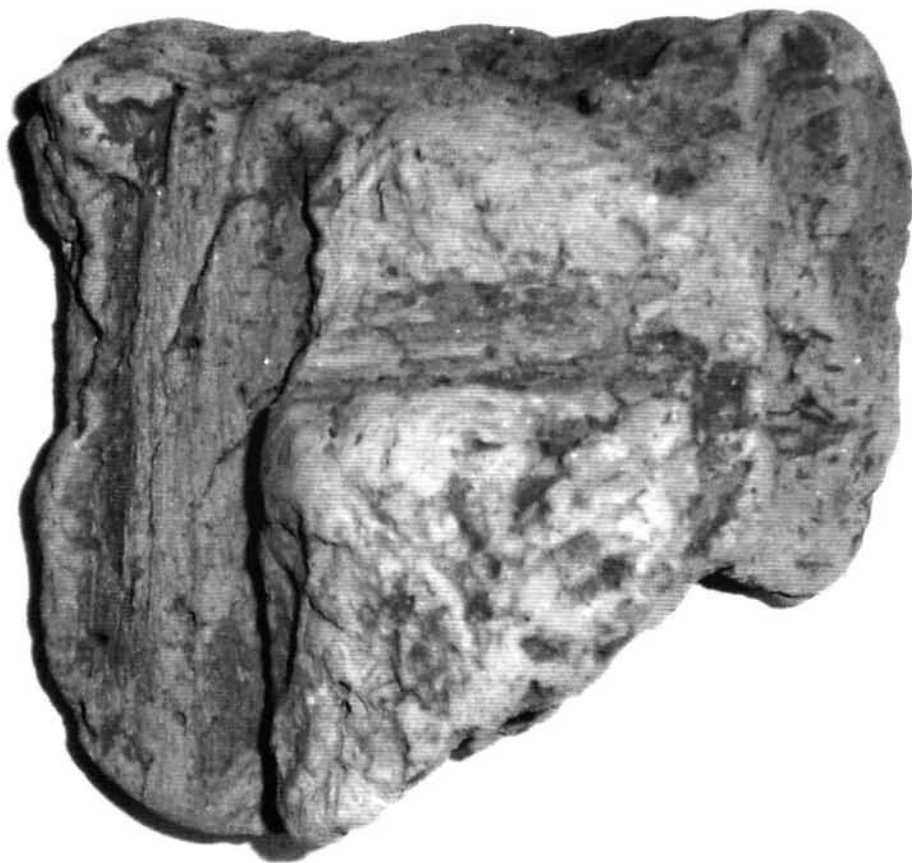
22. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, paticstörredék
 Figure 22. Szentgál, Teleki fields, daub fragments

23. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, paticstörredék
 Figure 23. Szentgál, Teleki fields, daub fragments

24. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, paticstörredék
 Figure 24. Szentgál, Teleki fields, daub fragments

25. ábra. Szentgál, Teleki-dűlő, paticstörredék
Figure 25. Szentgál, Teleki fields, daub fragment

VESZPRÉM MEGYEI LELETMENTÉSEK PUBLIKÁLATLAN RÓMAI KORI KEMENCÉI

A Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények 19–20. 1993–1994-es kötetében a Magyarország Régészeti Topográfiájában leírt és az 1970-es években véletlenszerűen előkerült téглаégető kemencéket foglaltuk össze, ill. közöltük az újabbakat¹. Mintha egy-egy leletcsoport előkerülése hasonló, további leleteket vonzana. Ez a fajta tapasztalat nemcsak a lószerszámok (Inota-4 garnitúra, Tihany-1 garnitúra, Balácsa-1 garnitúra és szórvány leletek pl. Balácsáról), hanem a téгла- és edényégető, ill. általában a kemencék esetében is érvényes. A már közölt kemencék közül a Balatonfüred, Szőlősi utcai téглаégető kemence 1973-ban, a Fürdő utcai 1978-ban, a csopaki pedig 1975-ben látott napvilágot. Jelen közlésünk tárgyát képező mészégető kemencét földmunka során, 1975-ben Szentkirályszabadja-Romkúton vágták át, 1983-ban edényégető kemence leletmentését végezte el a veszprémi múzeum Balatonalmádi-Vörösberényben, 1998-ban pedig Alsóörsön (többszöri, korábbi bolygatás után) egy téглаégető kemencét sikerült még meghatározni és dokumentálni. Újabb, később közreadandó közlemény témáját képező fazekasnegyed feltárása az 1990-es évek elején kezdődött meg Balatonfűzfőn, az ún. Delta-útkereszteződésben, 2003-ban pedig Balatonfőkajáron ismét téглаégető kemencék jelentkeztek.²

A most közreadott kemencék szerkezetének meghatározására és dokumentálására többnyire egy-két napos, ideálisnak nem mondható, rövid leletmentés során került sor.

Mészégető kemence Szentkirályszabadja-Romkúton

Az I. számú³, ún. saroktornyos, valójában két homlokzati sarokhelyiséggel rendelkező épület hitelesítő feltárásának idején⁴, az épülettől D–DK-re a domboldalon homokbányászás során egy vörösré égett, meszes szélű nagy „beásás” metszete vált láthatóvá és a markoló különböző állatcsontokat, nagyobb edény

töredékeit és egy terra sigillata táltöredéket fordított ki. A hordó formájú, valószínűleg már szemétdöörnek használt mészégető kemence feltárását a szentkirályszabadjai ásatáson munkatársaként részt vevő László Péter végezte el 1975 októberében.⁵

A felszíni réteg elbontása után kirajzolódott a mészégető kemence még megmaradt íve. A gödör oldalfalát 2–3 cm vastagon ráégett mész borította. (1–3. ábra) A felül kissé összeszűkülő, középtájon kissé kihasasodó gödör átmérője fenn 190–202 cm. Alja, a mészégető falának jelentkezésétől számítva 173–195 cm mélyen, ill. a közepén lemélyülő kerek, félköríves metszetű gödörben 235 cm mélyen mutatkozott. A kis tüzelőgödört részlegesen szenes, hamus csik borította, 1,5–6 cm vastagon mészréteg fedte. A mészégető gödre rétegesen töltődött be. A homokos sárga és a szürke réteg alatt nagy mészkövek következtek, amelyből arra következtethetünk, hogy a mészégetés valamilyen ok miatt félbemaradt, majd a gödört szemétdöörként használták tovább. A 4. réteg szürke földje beékelődött a 3. és a tüzelőgödört borító 5. réteg közé. (1. ábra)

A szentkirályszabadjai mészégető gödör legközelebbi párhuzama, a veszprémi múzeum fotótárában őrzött fényképfelvétel alapján, a Nemesvámos határában talált mészégető kemence lehet.⁶ (4. ábra)

Leletek

1. Terra sigillata, Drag 37. táltöredék, lezoux-i mester, Cinnamus, Kr.u. 140–170/178⁷, 1 db.
Ltsz.: 85.89.3.
M.: 6,1 cm (5. ábra 1., 4.)
2. Hombár, vastag falu, kézzel formált, rézsútosan kihajló és ferdén levágott peremtöredéke oldalrészlettel. Nyakán belül vízszintes hornyok, testén kívül ferde fésüléssel és szabálytalan, sekély horronnyal, vállán ferdén benyomkodott lécdíszítéssel, felette ferde, hosszúkás bevagdosások, ragasztott, szürkésbarna, felül égéstől feketére égett, 1 db.

Ltsz.: 85.89.2.

M.: 26,2 cm (5. ábra 3., 6.)

3. Urna oldaltöredéke, két-két horony közé fogott ferdén futó hullámvonal díszítéssel, sárgásbarna, helyenként barnára színeződött narancsvörös festéssel, ragasztott, 1 db.

Ltsz.: 85.89.1.

M.: 18,1 cm (5. ábra 2., 5.)

4. Állatsontok, kutya kb. fél csontvázának részletei, kettétört alsó állkapocs, fél medence, hátsó, jobb oldali combcsont és sípcsont.⁸

Ltsz.: 85.89.4.

A Szentkirályszabadja-romkúti település a II. században már létezett (a II. század második felétől biztosan) és fennállt a III–IV. század folyamán.⁹ A terra sigillata töredék alapján itt is számolnunk kell egy II. század végi ill. egy Severus-kori megújulással, fellendüléssel. A kézzel formált szürke fazekak – itt a hombár – és a narancsvörös festésű urna II. századi környezetből jól ismert a Balaton-felvidéken, ill. Veszprém megyében.¹⁰

Téglaégető kemence Alsóörsön

Gázvezeték fektetése közben az alsóörsi **Orgona u. 21.** (ill. Orgona u.12–14.) telek előtt, az úttest alatt 1998-ban ismét átvágtak egy római kori téglaégető kemencét. (6. ábra) A korábbi bolygatásokat ill. az égett rétegek jelentkezését, sajnálatos módon, senki sem jelentette a veszprémi múzeumnak. Azt, hogy a kemencét részlegesen feltárhattuk és dokumentálhattuk Zórád Ferencnek köszönhetjük, aki az 1998-as gázfektetés közben készített felvételeket bemutatta a múzeumnak és ezzel lehetővé tette a még megmaradt részletek feltárását és dokumentálását.¹¹ (7–10. ábra)

Az ÉÉNy–DDK-i tájolású téglaégető kemence belső alapterülete 270–298x260–270 cm, szájnyílása DDK-en volt. (8–10. ábra) Munkagödörének feltárására nem volt lehetőségünk. A kemence körüli, vörösre színeződött égett sáv szélessége 22–63 cm, belső oldalának tapasztása helyenként samottosan kiégett. A kemence, legmélyebb pontján 105–110 cm magas, tüzelőterét rézsútosan ásták a földbe. A tüzelőtérből lemélyülő tüzelőfolyosót (tüzelőcsatornát) a szűk hely és a már korábban lefektetett közművek miatt nem sikerült feltárni. A tüzelőteret keresztirányban eredetileg négy, téglából rakott, 31–40 cm széles fallal osztották, amelyeket samottosra égett téglák kötöttek össze. Ezek alkották a tulajdonképpeni rostélyszerkezetet. A téglá osztófalakkal határolt tüzelőcsatornák szélessége ál-

lában 30–38 cm volt. Az osztófalakat és a rostélyt sárga agyaggal tapasztották. Egyetlenegy esetben sikerült ép rostélylyukat megfigyelni. Ennek átmérője a 3. és 4. osztófal között 9 cm volt. A középső tüzelőcsatorna feletti boltozat zöldessárga téglái valószínűleg a folyamatos használat során égtek volna át. Kormeghatározó leletek, mint általában a téglaégető kemencéknél, ez alkalommal sem kerültek elő.

A többszörösen bolygatott kemencéből a leletmentés után a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba behozott leletek

1. Samottosra égett nagyobb, töredékes téglák, vörösbarna, némelyik felülete szürkésfehér, 7 db. (11. ábra)
Sz.: 32–33 cm, m.: 8,3–8,5 cm, töredékes h.: 23–23,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.17.1.
2. Vörös-barnára, salakosan kiégett és zöldessárga alig kiégett téglá- és tapasztásdarabok, *tegula*- és *imbrex*-töredékek. Az egyik félig kiégett, 6,3 cm vastag téglatöredéket ujjbehúzások díszítették, a másik, sárgásbarna, téglatöredék sarkát az illesztéshez derékszög alakban bevágták, 65 db.
M.: 3,5–21 cm
Ltsz.: ÓR 2004.17.2.

Zórád Ferenc. gázvezeték fektetéshez kapcsolódó bejelentése és rajza alapján¹² valószínűleg számolnunk kell még két kemencével az alsóörsi **Orgona u. 6.** számú telek melletti üres térségen. A telekhatár közelében általunk nyitott 140x150 cm-es kis szelvényében talált gödör (munkagödör) K-i, ÉK-i fala fokozatosan mélyül. (12. ábra) Az agyagos, homokos, köves betöltésű, sötétbarna talajba ástott, a felszíntől 87 cm mély munkagödör Ny–DNy-i falának kevésbé meredeken emelkedő rétegei szerint a gödör kb. 318 cm átmérőjű lehetett. A kibontott szelvény betöltésében talált égett téglá- és agyagdarabok valóban további kemencéket valószínűsítene.

A leletmentés után a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba behozott leletek

1. Deformálódott téglá- vagy *amphora*-töredék vastag fallal, sárgás, világosbarna, 1 db.
M.: 19 cm, v.: 2,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.18.1.
2. Kereszt alakú ujjbehúzással díszített téglatöredék, sárgásbarna, 1 db.
M.: 28 x 27,3 cm, v.: 6,5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.18.2.

3. *Tegula*, agyagtégla és tapasztás töredékek, sárgás, vörösesbarna, különböző színűek, 8 db.
M.: 12,8–17,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.18.3.

A római kori jelenségek az Orgona utcán túl is tovább követhetők. A Mihálkovics u. 6. ház bejárata előtt 40 cm mélyen talált római kori *tegula*-töredékek és egy kisebb gödör jelentkezésére tekintettel a római kori lelőhely, lazább vagy sűrűbb beépítettséggel a Balatonig, ill. még tovább tart ÉK, a Kermencs-rét felé.¹³

Az Alsóörs, Orgona u. 21. előtt végül is meghatározhatóvá vált római kori téglaegető kemence méreteit tekintve illeszkedik a Balaton-felvidéki, utóbbi évtizedekben feltárt kemencék sorába¹⁴. Szerkezetileg a középső tüzelőfolyosós, szimmetrikus elrendezésű típushoz tartozik.

Edényégető kemence Balatonalmádi-Vörösberényben, az Árpád u. 20. számú telken

A balatonalmádi (és vörösberényi), Séd-patakhöz közel eső, Lokhegy – egyébként már jól ismert – lelőhelyéhez tartozó Árpád u. 20. számú ház földszintjén 1983-ban szerelőakna ásása közben a garázsban egy kerek, 142–154 cm-es átmérőjű római kori kemencét vágta át és a kemence égetőterét borító rétegek egy részét is elbontották.¹⁵ A kemence teljes, mérhető magassága 154–160 cm volt, ebből az égetőtér pedig 74–80 cm. A kemence égetőterét boltozták. A helyenként két rétegben tapasztott, erősen elbontott boltozat átmérője a még megmaradt legmagasabb ponton 126 cm volt. A kemence égetőtere fokozatosan összehűkült, az enyhén ovális, 102–122 cm-es átmérőjű kemencealj a szájnnyílás felé 50 cm szélesen kinyílt. Az égető- és a tüzelőtér között, a szájnnyílás kivételével 8–15 cm-re előreugró, 28 cm magas kemenceváll a rostélytégla alátámasztására szolgált. Középen az alátámasztást egy 9x26 cm téglá és egy 10x35 cm-es alapterületű kőpillérrel oldották meg. A pillér alá egy edény oldaltöredéke szorult. A kemencevállra és a téglá-kő pillérre fektették kereszt alakban az eredetileg valószínűleg négy, később helyben kiégett téglából álló rostélyszerkezetet.¹⁶ (13–14. ábra) A 10–11 cm vastag téglák mérete kissé különbözött egymástól: 60 (66)x42 (45) cm, 50 (55)x40 (42) cm, 45x44 (47) cm. Ezekre a téglákra tapasztották a szabálytalan nyílásokkal tagolt rostélyt. A törmelékben nagyon sok volt a *tubust*-töredék, amelyek közé nagyméretű edény rész-

letei is kerültek. A hiányos rostélyú ÉK-i kemenceszakaszon és a DK-i negyedben is 2–2 ép *tubus* támaszkodott a kemencefalhoz. A rostélytégla alá került *tubust*-töredékek valószínűleg a rostélylyukakon keresztül eshettek le, ill. a hiányos rostélyszakaszon csúsztak a tüzelőtérbe. A kemence szürkére, vörösre égett, a kemenceszáj közelében 2,5–3 cm vastagságban faszénnel borított aljú tüzelőtérnek nyílása trapéz metszetű volt, felső szélét a kemence aljától 46 cm magasan 11 cm vastag téglával zárták le. A DDK-en nyíló kemence szájának és munkagödrének kibontása a közelben futó garázsfallal miatt nem volt lehetséges. Feltűnő volt a leletanyagban a *tegula*-k csekély száma.

Leletek

1. *Tubusok*, *tubust*-töredékek, lekerekített sarokkal, ovális keresztmetszettel, épek, ragasztottak, ill. töredékek, több deformálódott, rövid oldalukon szögletes, legtöbbször szabálytalanul a még nyers agyagba vágott szögletes nyílásokkal. A bevágások legtöbbször túlszaladtak a kívánt nyílásszéleken, csillámos anyagúak, vörös, vöröstre, szürkére égettek, helyenként zöld mázpettyekkel, 100 db.
Sz.: 15–15,7 x 8,9–9,1 cm, m.: 21,8–22,1 cm, falv.: 1,4 cm, oldalnyílások M.: 3,5–3,6 x 4–4,3 cm ill. a kisebb darabok M.: 2,7–18,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.1. (15. ábra 8.)
2. *Tegulat*-töredékek, sárgás, sárgásbarna, zöldessárga, szürke bevonattal is, 8 db.
M.: 7,6–19,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.2.
3. Téglatöredék, lapos, vékony, egyenes, egyik végén függőlegesen levágott, vörösesbarna, 1 db.
M.: 5,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.3.
4. Téglatöredék (?) enyhén ívelő, csillámos anyagú vöröses, egyik szélén levágott, 2 db.
M.: 17,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.4.
5. *Imbrext*-töredék, sárgás, világosbarna és vöröses, zöldessárga, 4 db.
M.: 9,6–9,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.5.
6. Vízvezetékcső töredéke, szürke metszetű, kavicssos soványítású, kívül-belül világos sárgásbarna, 1 db.
H.: 17,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.5 (18. ábra 9.)
7. Vízvezetékcső kiszélesedő és ferdén levágott peremtöredéke, világos sárgásbarna, 1 db.

- M.: 4,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.6. (18. ábra 4.)
8. Vívezetékcső ívelő töredéke, vastagabb falú, kívül vörös-barna, belül vöröses, 1 db.
M.: 8,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.7.
9. Vívezetékcső töredéke, vörösesbarna, 1 db.
M.: 11,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.78.
10. Hengeres testű edény, vívezetékcső (?) töredéke, enyhén kiszélesedő, belül egyik végén erősebb megvastagodással, vörösesbarna, 1 db.
M.: 5,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.8.
11. Hombár perem- és oldaltöredéke, pereme és pere-mének éle lapos völgyeléssel tagolt, felülete enyhén kavicsos, vastag falú, több darab ragasztott, sárgásbarna, szürke foltos, belül sárgás mázpetytyekkel, 28 db.
M.: 3,9-45,4 cm, perem sz.: 3,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.9. (15. ábra 6-7., 16. ábra 15.)
12. Hombár oldaltöredékei, ragasztott, kívül vöröses, belül sárgászöld, vörös, kívül-belül sárgás mázpetytyekkel, 27 db.
M.: 3,8-39,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.10.
13. Hombár válltöredéke, kavicsos anyagú és felületű, szürke, 1db.
M.: 12 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.11.
14. Hombár/fazék oldaltöredékei, jól iszapolt, sárgászöld mázpetytyekkel, vörös-barna, 8 db.
M.: 4,3-11,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.12.
15. Hombár/fazék oldaltöredéke, szürke, kavicsos, kívül-belül mészlakódással, 1 db.
M.: 12,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.13.
16. Hombár vastag falú alj- és hasalj-töredéke fényezett/simított felülettel, szürke, 1 db.
M.: 14,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.14. (17. ábra 7.)
17. Hombár/fazék egy, esetleg két edényhez tartozó keményre égett, jól iszapolt oldaltöredékei, három darabon enyhe fényezéssel, szürke, 8 db.
M.: 6,8-13,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.15.
18. Hombár/fazék hasalj- és aljtöredéke, jól iszapolt, keményre égett, szürke, 1 db.
M.: 14,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.16. (17. ábra 10.)
19. Fazék hasalj-töredéke, jól iszapolt, keményre égett, besimítás nyomaival, szürkésbarna, 1 db.
M.: 6,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.17. (17. ábra 5.)
20. Hombár/fazék hasalj-töredéke, vastag falú, fényezett/simított, szürke, 1 db.
M.: 13,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.18.
21. Kis fazék enyhén kihajló, kissé alávágott peremmel, kiszélesedő vállal, kavicsos egyenetlen felülettel, apró sárgásbarna mázpetytyekkel, egy véletlenszerű besimított rövid csikkal, világos sárgásbarna, kiegészített, 1 db.
Sz.: 11,8 cm, tá.: 6,7 cm, m.: 13,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.19. (15. ábra 5., 16. ábra 11.)
22. Fazék enyhén kihajló, kissé alávágott peremtöredéke, kavicsos soványítású, világos sárgásbarna, ragasztott, 2 db.
M1.: 16,2, M2.: 7,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.20. (16. ábra 1., 8.)
23. Fazék kissé kihajló, függőleges helyzetű, enyhén alávágott peremtöredéke, világos szürkésbarna, ragasztott, 1 db.
M.: 16,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.21. (16. ábra 5.)
24. Fazék kissé kihajló, függőleges helyzetű, enyhén alávágott peremtöredéke, világos vörösesbarna, 1 db.
M.: 6,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.22. (16. ábra 7.)
25. Fazék háromszög keresztmetszetű, lapos vájattal osztott peremtöredéke, világos vörösesbarna, 1 db.
M.: 4,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.23. (16. ábra 6.)
26. Fazék háromszög keresztmetszetű, lapos vájattal osztott peremtöredéke, világos sárgásbarna, 1 db.
M.: 7,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.24. (16. ábra 4.)
27. Fazék kihajló, ferdén álló és kissé alávágott peremtöredéke, kiszélesedő vállal, foltos sárgásbarna ill. vörösesbarna, ragasztott, 1 db.
M.: 11,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.25. (16. ábra 10.)
28. Fazék kissé kihajló, lekerekített peremtöredéke, világos vörösesbarna, kis sárgás mázpetytyel, 2 db.
M1.: 6,8 cm, M2.: 5,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.26. (16. ábra 12-13.)
29. Fazék szélesen kihajló, enyhén alávágott peremtöredéke, kiszélesedő vállindítással, kavicsos soványítású, világos vörösesbarna, ragasztott, 1 db.
M.: 13,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.27. (16. ábra 9.)

30. Fazék oldaltörödéke, kavicsos, szürke, 1 db.
M.: 5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.28.
31. Fazék hasalj- és aljtörödéke, csillámos anyagú, kissé kavicsos felületű, barna, 1 db.
M.: 8,5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.29. (17. ábra 9.)
32. Fazék oldal- és aljtörödéke, vastag falú, kissé kavicsos felülettel, barna, 1 db.
M.: 4,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.30. (17. ábra 11.)
33. Fazék kihajló, alul élesen levágott peremtörödéke, vöröses, vörösesbarna, 1 db.
M.: 5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.31. (17. ábra 13.)
34. Fazék aljtörödéke, kavicsos felülettel, sárgás mázpettyekkel, vöröses, vörös-barna, 1 db.
Tá.: 6,7 cm, M.: 9,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.32. (17. ábra 8.)
35. Fazekak nyak-, oldal-, hasaljtörödékei, kavicsos felülettel, kevésbé eldolgozott korongolásnyomokkal, egyik ragasztott, szürkésbarna, sárgásbarna, barna, 7 db.
M.: 4,9–12,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.33.
36. Fazekak oldal- és nyaktörödékei, kavicsos felülettel, barna, 4 db.
M.: 3,7–8,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.34.
37. Fazék oldal- és aljtörödéke, kavicsos és lyukacsos felülettel, mázpettyekkel, vörösesbarna, 2 db.
M1.: 7,2 cm, M2.: 7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.35.
38. Fazekak oldaltörödékei, kissé kavicsos felülettel, kívül-belül sárgás mázpettyekkel, sárgásbarna, 5 db.
M.: 4,6–14,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.36.
39. Fazék nyak- és oldaltörödéke, lapos hornyok okozta egyenetlen felülettel, kívül sárgás mázpettyekkel, ragasztott, vörösesbarna, 1 db.
M.: 11,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.37.
40. Fazék oldaltörödéke, gömbölyded, kavicsos felülettel, sárgásbarna, 1 db.
M.: 8,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.38.
41. Fazekak oldaltörödékei kavicsos felülettel, korongozásból eredő lapos hornyokkal, egyik ragasztott, vörösesbarna, helyenként szürke foltos, 7 db.
M.: 3,8–10,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.39.
42. Fazék, vastag falú, kissé alávágott peremtörödéke, szürke, 1 db.
M.: 8,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.40. (16. ábra 2.)
43. Fazekak oldaltörödékei, kavicsos felülettel, szürke, 3 db.
M.: 6,1–8,5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.41.
44. Fazék oldaltörödéke, csillámos anyagú, kívül szabálytalan foltokban enyhe fényezéssel, szürke, 1 db.
M.: 10,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.42.
45. Fazék (?) cilindrikus nyaktörödéke, vastag falú, belül egyenetlen kidolgozású, mészlerekódással, szürke, 1 db.
M.: 6,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.43.
46. Fazekak oldaltörödékei, kavicsos felülettel, sekélyebb, ill. mély horonnyal, szürke, 3 db.
M.: 5,1–6,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.44.
47. Kis fazék váll- és oldaltörödéke, sekély, hosszanti fésülésekkel, vékony falú, szürke, 1 db.
M.: 4,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.45.
48. Kisebb fazék gömbölyded oldaltörödéke, csillámos anyagú szürkésbarna, 1 db.
M.: 6,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.46.
49. Kisebb fazék oldaltörödéke, csillámos anyagú, belül egyenetlen kidolgozású, szürke foltos barna, 1 db.
M.: 5,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.47.
50. Fazék/bögre válltörödéke, szabálytalan fényezés/simítás nyomaival, szürke, 1 db.
M.: 4,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.48.
51. Bögre/kis fazék gömbölyded oldaltörödéke, kavicsos felülettel, sárgásbarna, 1 db.
M.: 6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.49.
52. Kis fazék oldaltörödéke, jól iszapolt, keményre égetett, vízszintes és függőlegesen szabálytalan besimítással, szürke, mészlerekódással, 1 db.
M.: 5,5 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.50. (17. ábra 4.)
53. Bögre vastag falú oldaltörödéke, kavicsos, barna, 1 db.
M.: 3,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.51.

54. Bögre gömbölyded oldaltöredéke, kavicsos szürkésbarna, 1 db.
M.: 3,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.52.
55. Fazék/ korsó ívelt válltöredéke, kopott festés maradványával, sárgás-barnászvörös, 1 db.
M.: 6,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.53. (17. ábra 6.)
56. Korsó, enyhe horonnyal osztott, kissé alávágott peremtöredéke, váll indításával, világos vörösesbarna, 1 db.
M.: 6,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.54. (16. ábra 3.)
57. Korsó, enyhe horonnyal osztott, kissé alávágott peremtöredéke, peremből induló szalagfüllel, világos vörösesbarna, 1 db.
M.: 7,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.55. (18. ábra 3.)
58. Korsó szalagfül töredéke, ovális metszetű, kopott világoszöld máz maradványával, szürke metszetű, sárgásbarna, 1 db.
M.: 5,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.56. (18. ábra 2.)
59. Korsó lekerekített perem-, és peremből induló, enyhén osztott fültöredéke, szürke, simított felületű, 1 db.
M.: 9,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.57. (18. ábra 1.)
60. Korsó/bögre nyaktöredéke osztott borda részleteivel, enyhén fényezett, sárgásbarna, 1 db.
M.: 5,8 m
Ltsz.: ÓR 2004.16.58. (17. ábra 14.)
61. Korsó vagy fazék nyak- és válltöredéke, szürke, függőleges és rézsútos besimításokkal, hasának indításán két horonnyal, szürke, 2 db-ban.
M.: 14,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.59. (17. ábra 1.)
62. Fazék, vagy korsó nyak- és válltöredéke, hasának indításán két horonnyal és egy függőleges besimítással, 1 db.
M.: 8,7 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.60. (17. ábra 2.)
63. Kis korsó, vagy pohár oldaltöredéke, mázra utaló elszíneződésekkel, világos sárgásbarna, 2 db (egymáshoz tartozó).
M.: 8,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.61. (17. ábra 3.)
64. Korsó oldaltöredéke, zöld, sárgásbarna máz maradványával, vörösesbarna, ragasztott, 1 db.
M.: 7,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.62. (16. ábra 14.)
65. S profilú tál perem-, váll- és oldaltöredéke, jól iszapolt, szürke, 1 db.
M.: 12,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.63. (18. ábra 7., 19. ábra 1.)
66. Táltöredékek, szabálytalanul lekerekített, behúzott peremmel, rontott (?), félkész termék, világos vörösesbarna, részben ragasztott, 2 db.
M1.: 9,2 cm, M2.: 10,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.64. (18. ábra 5–6.)
67. Félgömbös tál vagy fedő töredéke, enyhén behúzott, lekerekített peremmel, alig felismerhető máz maradványával, sárgásbarna, 1 db.
M.: 12,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.65. (18. ábra 8., 19. ábra 2.)
68. Tál (?) oldaltöredéke, két sekély horonnyal, szürkésbarna, 1 db.
M.: 5,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.66.
69. Tál rézsútos oldaltöredéke két horonnyal, szürke, 1 db.
M.: 5,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.67.
70. Dörzstál aljtöredéke, egyenes aljjal, kívül barnászvörös festéssel, sárgásbarna mázpettyel, belül sárgászöld mázzal, 1 db.
M.: 6,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.68. (17. ábra 12.)
71. Tál, vízszintes, többszörösen osztott és külső szélén rovátkolt peremmel, világos vörösesbarna, 1 db.
M.: 18,1 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.69. (19. ábra 6., 8.)
72. Tál vízszintes, többszörösen osztott, szélén rovátkolt peremtöredéke, egyenes aljjal, szürke met-szettel, vörösesbarna, belül zöld mázzal, 4 db.
M.: 5,1–27,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.70., 72. (19. ábra 3–5., 9., 12–13.)
73. Tál peremtöredéke oldalindítással, vízszintes, hornyokkal osztott peremmel, peremszálon ferde rovátkolással, vöröses, vörösesbarna, 1 db.
M.: 4,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.71. (19. ábra 10.)
74. Tál vízszintes peremtöredéke ívelt oldalrészlettel, pereme többszörösen osztott és szélén rovátkolt díszítésű, pereme szabálytalanul fényezett, belül csíkokban besimított, szürke, 1 db.
M.: 13,2 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.73. (19. ábra 7., 11.)
75. Tálak lapos aljtöredékei, egyiken kettős horonnyal, barnászvörös, 2 db.
M1.: 4,2 cm, M2.: 9,3 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.74.

76. Fedő (?) palást töredéke, lapos hornyokkal, sárgásbarna, 1 db.
M.: 5,6 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.75.
77. Fedő peremtöredéke, behúzott peremmel, csillámos anyagú, belül sárgás mázpettyel, vörösesbarna, 1 db.
M.: 4,4 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.76.
78. Samottosra égett agyagtöredékek, tapasztásdarabok egyenetlen, helyenként üvegesre égett felülettel, belül vörös, kívül szürke, sötétszürke, 34 db.
M.: 2,9–17,9 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.77. (15. ábra 2.)
79. Félig kiégett tapasztástöredékek, az egyik vastag, ívelő (szájnyílás tapasztása?), zöldessárga, sárgásbarna, vörösesbarna, 58 db.
M.: 5–24 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.79. (15. ábra 3–4.)
80. Helyben kiégett rostélytégla-töredékek, barna, vörös-barna, 17 db.
M.: 13–55 cm, V.: 10–11 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.81. (15. ábra 1.)
81. Tömör agyaggal kitöltött *tubus* lenyomata, sárgásbarna, 1 db.
H.: 32,2 cm, sz.: 18 cm, v.: 12,8 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.80.
82. Vörös homokkötő töredékek, lekerekített sarkos, elnagyolt faragással, 3 db.
M.: 11–26 cm
Ltsz.: ÓR 2004.16.82.

A balatonalmádi-vörösberényi kemencét a benne talált ép, deformálódott, különböző fokon kiégett tárgyak alapján működés közben hagyhatták el. Belsejét nem tisztították ki. A kemencében talált nagy mennyiségű *tubus* alapján arra kell gondolnunk, hogy elsősorban a fűtőcsövek gyártására szakosodott a kemencét működtető fazekasműhely, vagy legalább is ennek az utolsó égetésnek egy nagyobb megrendelést kellett kielégítenie. A *tubus*ok egy részét talán a meleg levegő terelésére és a kiégetendő edények elválasztására szolgáló szintek alátámasztására is használhatták.¹⁷ A *tubus*ok mellett fennmaradó helyre azután égetésre a kemencébe fazekakat, tálakat, bögréket is beraktak, s együtt égtek a mázatlan és mázas fazekak a tálakkal, valamint a simított (fényezett felületű) és besimított urnával, fazekakkal, bögrékkel is. Néhány edényen szinte alig felismerhető máz látszik. (Nr. 58., 63., 64., 67.) Ez nyilvánvalóan nem egy használatból fakadó kopásnak tudható be, inkább talán egy hibás, nem szándékos felületkezeléssel magyarázható. Ugyanilyen

okokkal magyarázhatóak azok a zöld és sárgás mázpettyek is, amelyeket különböző, egyébként nem mázas edényeken ill. a *tubus*okon is találunk. (Nr. 1., 11., 12., 14., 28., 37., 38., 39., 77.) Zöld színű máz borítja a Nr. 72-es táltöredékeket ill. a Nr. 70-es dörzstál töredéken sárgászöld színű mázba nyomták a kavicszemcséket. A dörzstál külső oldalát barnásvörösre festették, amelyre ugyancsak sárgásbarna mázpettyek kerültek. A balatonalmádi-vörösberényi fazekasműhely kedvelt színű máza a zöld, a sárgászöld és a sárgásbarna lehetett. Bár többen leszögezik, hogy a máz színéből kiinduló keltezés meglehetősen bizonytalan, Ottományi K. a leányfalui anyagra támaszkodva a zöld máz használatát a IV. század második felétől kezdve uralkodónak tartja.¹⁸ A dörzstálon kívül barnásvörösre festettek egy fazekat is (Nr. 55.) A kemence tálainak, korsóinak, bögréinek egy részét simítással (fényezéssel) és besimított mintákkal díszítették. (Nr. 16., 17., 19., 20., 21., 44., 50., 52., 59., 60., 61., 62., 74.) E felületkezelési eljárással – úgy látszik – a kora császárkortól kezdve végig éltek Pannoniában, leginkább a szürke színű edényeken, korsókon, tálakon. Ottományi K. III. századi példáról is beszél¹⁹, s feltétlenül hivatkoznunk kell itt a balácai éremleltre, amelyet egy III. században ismert formájú, besimított díszítésű, kis, kétfülű edénykében rejtettek el. Az éremlelet 259-es éremmel zárul.²⁰ Annak ellenére, hogy keltezésünk kérdéses lehet néhány kutató számára²¹, fenntartjuk az edény és az elrejtett éremkincs III. századi datálását mindaddig, amíg a balácai villagazdaságban talált hasonló edénytöredékek feldolgozása nem történik meg és véleményünk megváltoztatására nem készítenek bennünket. A 370-es évektől kezdve számíthatunk azonban Pannoniában a besimított kerámia tömeges felbukkanására. A Limes mentén, pl. a 370-es évek elején épített őrtonyokban is megjelenik és az V. század elejéig nyomon követhető. Vörösberényi anyagunkban a díszítések nem mutatnak határozott, folyamatos mintákat, legtöbbször a besimítások véletlenszerűek, ill. párhuzamos vízszintes, függőleges és ferde irányú csíkokká rendeződnek, az edények felülete több esetben simított, fényezett. A simított, besimított felületű edények az Ottományi-féle korábbi típus edényeinek sorába illeszthetők.²²

A balatonalmádi-vörösberényi kemence anyagának vezető edényformája a kisebb fazék. A sárgás-, vagy vörösesbarna edények peremképzése hasonló (Nr. 21–52.). A rézsútosan kihajló peremek vastagságában és a peremszélek ferde állású, lekerekített vagy enyhén behúzott kialakításában mutatnak kisebb eltéréseket. A fazekak a viszonylag szűk nyak után erőteljesen kihasodnak. Ez a fajta fazékforma a pannoniai IV. száza-

di anyagban gyakran feltűnik, Zengővárkonyból, a somogyszíli temetőből, Intercisából, Arrabonából és még Leányfaluból is idézhetjük példáikat.²³ Az éles profilú peremkiképzés ismert a késő IV. századra (V. század elejére) keltezett balatonaligai 2. kemencéből is.²⁴ A fazekak peremkiképzéséhez hasonlíthatjuk korsóink peremalakítását is (Nr. 56–57.). Párhuzamba állítható példányokat ismerünk Intercisából és a 337–361 közötti évek közé datálható érmeikkel a somogyszíli temetőből.²⁵

A kelta formákat idéző S profilú, jól iszapolt szürke tál is szerepel kemenceanyagunkban (Nr. 65). A IV. század vége felé megjelenő táltípus még az V. században is használatos volt Pannoniában elsősorban a Duna-kanyarban, Dél-Pannoniában, Carnuntumban, előkerült azonban Ács-Vaspusztán, Keszthely-Fenekpusztán, Tácon, Intercisában is.²⁶ A somogyszíli barnásszürke, durvább felületű tálat Julianus-, Valentinianus- és Valens-érem keltezi.²⁷

Világos vörösesbarna, lekerekített, rontott peremtöredékeinket (Nr. 66.) tálnak határoztuk meg a somogyszíli és a leányfalui példák alapján²⁸, de a mélyebb, virágcserep formájú tál mellett egy széles szájú, egyfülű bögre is számításba vehető.²⁹

A vízszintes peremű tálak négy peremtöredékkel és néhány aljtöredékkel vannak képviselve a kemence anyagában. (Nr. 71–74.) A zöld mázas darabok valószínűleg egy edénynek a részei lehettek, tehát összesen négy tál kerülhetett eredetileg a kemencébe. A tálak

közül az egyiket belül zöld máz, a másikat belül párhuzamos csíkokban besimítás díszítette. A besimított tál anyaga a többtől eltérően szürke. A vízszintes peremeket hornyokkal tagolták, a peremszéleket ferdén bevagdosták, rovátkolták. A vízszintes peremű tálakat gyakran találunk római kori településeken és temetőkben, változataiknál a profilalakításban és a peremek osztásában, díszítésében van különbség. A Balatonalmádi-Vörösberényhez földrajzilag legközelebb eső Tácon talált, vízszintes peremű mázas tálakat – a rétegtani viszonyok alapján – a IV. század közepétől a IV. század 3. negyedéig keltezték³⁰. A tokodi műhely is gyártotta ezt a tálformát³¹, a somogyszíli temetőből származó tálakat érmei keltezik a IV. század közepére, második felére.³²

A kemencéből gyűjtött kerámiaanyagból még ki kell emelnünk egy behúzott peremű, félgömbös, sárgásbarna tálkát, esetleg fedőt (Nr. 67.) és egy nagyméretű sárgásbarna vízszintes peremű hombárt (Nr. 11.). A hombár formához párhuzamként megemlíthetjük a pilismarót-malompataki kis erőd besimított edényét.³³

*

A kerámiaanyag áttekintése után leszögezhetjük, hogy a kemencét Balatonalmádi-Vörösberényben a IV. század utolsó harmadában gyűjtötták be utoljára, s kibontására, valamilyen külső hatásra, már nem kerülhetett sor.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- BÁNKI 1992 = BÁNKI, Zs.: Beiträge zum pannonischen spätrömischen glasierten Siedlungsmaterial. Glasierte Keramik in Pannonien. König St. Stephan Museum, Székeshérvár 1992. 36–44.
- BIRÓNÉ SEY-PALÁGYI 1983 = BIRÓNÉ SEY K. – K. PALÁGYI S.: A balácai éremlelet (The Balácsa coin find). ComArchHung 1983. 63–77.
- BÓNIS 1990 = BÓNIS É.: A mázas kerámia Pannoniában. Előzmények és gyártási központok (Die glasierte Keramik in Pannonien. Entwicklungsgang und Erzeugungszentren). ArchÉrt 117.1990. 26–38.
- BÓNIS 1992 = BÓNIS, É.: Glasierte Keramik der Spätrömerzeit aus Tokod. Glasierte Keramik in Pannonien. König St. Stephan Museum, Székesfehérvár 1992. 52–57.
- BÓNIS 1993–1994 = B. BÓNIS É.: Császárkori telep Balatonaligán (Siedlung aus der Kaiserzeit in Balatonaliga). VMMK 19–20. 1993–1994. 157–176.

- BURGER 1979 = BURGER, A.: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. FontesArchHung Budapest 1979
- DOMBAY 1957 = DOMBAY J.: Későrómai temetők Baranyában. JPMÉ 1957. 181–330.
- JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
- KELEMEN 1980 = H. KELEMEN M.: Római kori fazekas-kemencék Balatonfüzfőn (Töpfereiofen aus der Römerzeit in Balatonfüzfőn). VMMK 15. 1980. 49–72.
- LÁNYI 1972 = LÁNYI, V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArch 24.1972. 53–213.
- MARÓTI-TOPÁL 1980 = MARÓTI É.-TOPÁL J.: Szentendre római kori temetője. Studia Comitatus 9. 1980. 95–177.
- MRT 2 = ÉRI I.-KELEMEN M.-NÉMETH P.-TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1969. 287
- OTTOMÁNYI 1982 = OTTOMÁNYI, K.: Fragen der

- spätromischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. Régészeti Dolgozatok Ser. II. No. 10. Budapest 1982. 172
- OTTOMÁNYI 1991= OTTOMÁNYI K.: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. Studia Comitatus 22. 1991. 5–144.
- PALÁGYI 1981 = 1992 = PALÁGYI, S.: Die römischen Hügelgräber von Inota. Alba Regia 19. 1981. 7–93.
- PALÁGYI 1989–1990 = PALÁGYI, S.: Neue Daten zum Grundriss des Eckturn-Gebäudes in Szentkirályszabadja-Romkút. Römisches Österreich 17–18. 1989–1990. 195–201.
- PALÁGYI 1992 = K. PALÁGYI et alii: A balácai villagazdaság főépületének pincéje (Keller des Hauptgebäudes des Balácaer Gutshofes). Balácai Közlemények 2. 1992. 7–217.
- PALÁGYI 1993–1994 = K. PALÁGYI S.: Római kori tégláégető kemencék Veszprém megyében (Römische Ziegelöfen im Komitat Veszprém). VMMK 19–20. 1993–1994. 215–228.
- PALÁGYI 1995 = K. PALÁGYI S.: A honfoglalás előtti korok régészeti kutatásainak eredményei Balatonalmádi és Vörösberény térségében. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk./Ed.: Kredics L.–Lichtneckert A. Balatonalmádi 1995. 101–115.
- PÓCZY 1957 = PÓCZY, K.: Keramik. Intercisa II. ArchHung 36. 1957. 29–139.
- RégFüz = Régészeti Füzetek
- REUTTI 1991 = REUTTI, F.: Neue archäologische Forschungen im römischen Rheinzabern. Rheinzabern 1991. 32
- SOPRONI 1978 = SOPRONI, S.: Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978. 231
- SZŐNYI 1986 = SZŐNYI E.: Arrabona késő római temetői II. Nádorváros. Arrabona 22–23. 1986. 5–34.
- THOMAS 1964 = B. THOMAS, E.: Römische Villen in Pannonien. Budapest 1964. 418
- VÁGÓ-BÓNA 1976 = VÁGÓ, B. E.–BÓNA, I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätromische Südfriedhof. Budapest 1976. 243
- VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
- ¹ PALÁGYI 1993–1994. 215–228.; MRT 2. 1/7., 6/14. lh., 14/11., 20/6. lh.
- ² Palágyi Sylvia és Csirke Orsolya megelőző feltárásának dokumentációja a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattárában
- ³ Thomas E. számozása szerint: THOMAS 1964. Abb. 56.
- ⁴ PALÁGYI 1989–1990. 195–201.
- ⁵ Palágyi S. dokumentációja – LDM A 17 089–90., 17 101103., 17 119.; PALÁGYI S.: RégFüz I. No. 29. 1976. 46.; PALÁGYI S.: Római kor. In: A Bakony és a Balatonfelvidék évezredei. Vezető a Veszprémi Bakonyi Múzeum állandó kiállításához. Szerk.: Cs. Dax M.–Törőcsik Z.–Uzsoki A. Veszprém 1985. 33. E helyen köszönöm meg László P. segítségét és hozzájárulását a leletmentés közléséhez.
- ⁶ Nemesvámos, országút mellett, Rhé Gy. 1933-as felvétele – LDM A 1510–1511
- ⁷ Gabler Dénes meghatározása szerint
- ⁸ Szathmáry László veszprémi főállatorvos véleménye szerint. A kutya másik felét valószínűleg a markoló elbontotta és eltemette.
- ⁹ PALÁGYI 1989–1990. 201.
- ¹⁰ PALÁGYI 1992. 154–155. – Baláca, pince; KELEMEN 1980. 70. VI.t. 6., 8–9. – Balatonfűzfő; PALÁGYI 1981. 64. Taf. V. 7., 80. Taf. XXI. 3. – Inota
- ¹¹ Palágyi S. dokumentációja – LDM A 18 945–99.
- ¹² in: LDM A 18 945–99
- ¹³ MRT 2. 22., 23–24.; PALÁGYI 1993–1994. 222.; K. PALÁGYI S.: Római kor. In: Alsóörs története. Szerk./Ed.: Lichtneckert A. Veszprém 1996. 18., 21.
- ¹⁴ PALÁGYI 1993–1994. 215–220.
- ¹⁵ MRT 2. 31., 32. 4/6. lh., 261., 262–263. 54/3 lh.; PALÁGYI S. és PERÉMI Á. dokumentációja: LDM A 18 375–84, 18 355–84.; K. PALÁGYI S.–PERÉMI Á.: RégFüz I. No. 37. 1984. 38. Megköszönöm Perémi Ágotának, hogy hozzájárult közös leletmentésünk publikálásához.
- ¹⁶ PALÁGYI 1995. 105. 6. ábra
- ¹⁷ KISCH, de Y. in: Science and vie. Hors série No. 224. Septembre 2003. 126–127.; ill. vö.: a rheinzaberni terra sigillata műhely egyik kemencéjének rekonstrukciós rajzát: REUTTI 1991. Abb. 18.
- ¹⁸ OTTOMÁNYI 1991. 20.
- ¹⁹ OTTOMÁNYI 1982. 115.
- ²⁰ BIRÓNÉ SEY-PALÁGYI 1983.
- ²¹ Pl.: GASSNER, V. – GROH, St. – JILEK, S. – KALTENBERGER, A. – PIETSCH, W. – SAUER, R. – STIGLITZ, H. – ZABEHLICKY, H.: Das Kastell Mautern – Favianis. RLiÖ 39. 2000. 243.
- ²² OTTOMÁNYI 1991. 45.
- ²³ DOMBAY 1957. 207., XVII.t.3.; BURGER 1979. T. 22. 131/1.; PÓCZY 1957. 134., Kat. 95., 161., 354.; T. XV.6., 8., XIV. 4.; VÁGÓ-BÓNA 1976. 24., T. 4. 1., 208., T. XXXI. 6.; SZŐNYI 1986. 8., I. t. 2. sír; OTTOMÁNYI 1991. 125.
- ²⁴ BÓNIS 1993–1994. 174., 169. 14. ábra 1., 3., 171.16. ábra.3.
- ²⁵ PÓCZY 1957. 139. – szürke változatban; BURGER 1979. 33. sír. T.32.
- ²⁶ OTTOMÁNYI 1991. 9., 107.; LÁNYI 1972. Abb.43. 1.
- ²⁷ BURGER 1979. 2. sír, T. 1.; 123. sír, T. 21.
- ²⁸ BURGER 1979. 41. sír 1.; OTTOMÁNYI 1991. 101., I. t. 1.
- ²⁹ MARÓTI-TOPÁL 1980. 159. 29. T., 110. sír 4. – itt szürke, besimított
- ³⁰ BÁNKI 1992. 2. 9., 11., 16.
- ³¹ BÓNIS 1990. 33.
- ³² BURGER 1979. 41., 63., 69., 79., 82., 146., 148. sír
- ³³ SOPRONI 1978. 17.

The brick kilns described in the Archaeological Topography of Hungary and those unearthed by chance in the 1970s were summarised, or the recent ones were published, in the 1993–1994 volume 19–20, of Veszprém County Museum Communications. The lime kiln which forms the object of this present communication was cut into in 1975 during digging work in Szentkirályszabadja-Romkút. In 1983, the find rescue of a pottery kiln was carried out by Veszprém Museum in Balatonalmádi-Vörösberény, and in 1998 in Alsóörs, a brick kiln was successfully defined and documented, following repeated earlier disturbances.

The definition and documentation of the structures of the kilns now presented were for the most part carried out in the course of short, one-day find-rescue work, which cannot exactly be called ideal.

A lime kiln in Szentkirályszabadja-Romkút

At the time verification excavations were being carried on building no. I, known as the corner-tower building but in reality possessing a corner room with two facades, during sand quarrying in 1975 on the hillside SSW of the building, a large, red-fired „dug-out” with a limy edge came to light: this was a barrel-shaped section of a lime kiln, probably later used as a refuse pit. The side wall of the lime pit was covered with a 2–3 cm thick layer of fired lime. (Fig. 1–3., 5.) The pit narrows a little at the top and bellies out somewhat around the middle, the upper diameter being 190–202 cm. The base is at a depth of 173–195 cm reckoned from the appearance of the lime-burning wall, or in the round pit, which deepens in the centre with a semi-circular section, it is 235 cm. The small fuel pit was partially covered with a carbonised, ashy band. This, as was the wall of the pit, was covered with a 1.5–6 cm thick layer of lime. The closest parallel to the Szentkirályszabadja lime kiln could be a kiln found by the boundary of Nemesvámos, based on a photograph kept in the photographic archives of Veszprém Museum (Fig. 4.).

The Szentkirályszabadja-Romkút settlement is sure to have been in existence by the 2nd century (certainly from the second half of the 2nd century) and survived through the 3rd–4th centuries. Based on a fragment of terra sigillata, a revival or boom at the end of the 2nd century, i.e. in the Severus period, must also be considered here. Hand-formed grey pots (here tankards), and urns painted orange-red are well known from the 2nd century environment in the Balaton Uplands and Veszprém County.

A brick kiln in Alsóörs

While laying gas mains in front of the ground plot at 21 Orgona Street in Alsóörs in 1998, under the road surface a Roman period brick kiln was once again cut into. (Fig. 6–12.)

The brick kiln was oriented NNW-SSE with the opening towards the SSE, having a ground area of 270–298 x 260–270 cm. There was no possibility of digging an exploratory trench. The width of the red-pigmented, burnt band around the kiln was 22–63 cm; the lining of the inner side was fired like chamotte in places. The kiln is 105–110 cm high at its deepest point; the fuel space was dug obliquely into the ground. The heating channel, cutting through the middle of the fuel space and sunk even more deeply, could not be excavated due to the confined space and previously laid public works. The fuel space was originally divided up in a cross-wise direction by four 31–40 cm wide walls built up from bricks, and these were connected together by chamotte-fired bricks. These formed the actual grating structure. The width of the heating channels defined by the brick dividing walls was 30–38 cm in general. The dividing walls and the grating were plastered with yellow clay. A complete grating hole could only be observed in one single case. The diameter of this between dividing walls 3 and 4 was 9 cm. The greenish-yellow bricks of the arch above the central heating channel were probably burnt through during the course of continual use. As is usual for the brick kilns, no finds were made on this occasion either which could be used to determine the age.

Based on observations, probably two more kilns are to be reckoned with on the empty area alongside ground plot at 6 Orgona Street.

The Roman period brick kiln found in front of ground plot at 21 Orgona Street, Alsóörs, which has in fact become determinative, may be classified with regard to its dimensions alongside the Balaton Uplands kilns excavated in recent years. Structurally, it belongs to the symmetrically arranged type with a central heating channel.

A pottery firing kiln in Balatonalmádi-Vörösberény, on plot 20, Árpád Street

On the ground floor of house no. 20 in Árpád Street, which in any case belongs to the well-known find site of Lokhegy, close to the Séd stream by Balatonalmádi (and Vörösberény), while digging a manhole in the garage in 1983, a round, 142–154 cm diameter Roman period kiln was penetrated, and part of the layer covering the firing space of the kiln was also demolished. The total, measurable height of the kiln was 154–160 cm, that of the firing space being 74–80 cm. The firing space of the kiln was vaulted. The diameter of the severely dismantled vaulting, with two layers of plaster in places, was 126 cm at the highest surviving point. The firing space of the kiln narrows gradually; the slightly oval, 102–122 cm diameter kiln base opens up 50 cm wide towards the mouth. Between the firing and heating spaces, a kiln ledge protruding 8–15 cm at a height of 28 cm, with the exception of the mouth, served to support the grating bricks. In the middle, the support was provided by a pillar consisting of a 9 x

26 cm brick and a stone with a base area of 10 x 35 cm. A fragment from the side of a pot was squeezed under the pillar. On the kiln ledge and the brick-stone pillar, a grating structure was placed in a cross formation, probably originally consisting of four bricks, subsequently baked in situ. Onto these bricks was plastered a grating with irregular openings. There were a great many tube fragments in the debris, with large pieces of pots among them. (Fig. 13–19.)

Based on the complete but out of shape articles, fired at various temperatures, found in the Balatonalmádi-Vörösberény kiln, it could have been abandoned during operation. The interior was not cleaned out. On the basis of the large quantity of tubes found in the kiln, it can be postulated that the pottery workshop operating the kiln may have specialised in the production of heating pipes, or at least it had to fulfil a large order for these in this final firing. Some of these tubes may also have been used for directing the hot air and for supporting the various levels to separate off the vessels to be fired. Into the remaining space alongside the tubes, pots, bowls and mugs were also placed into the kiln for firing. The glazed and unglazed pots were fired together with the bowls, as well as with smoothed and glazed urns (with a glossed surface), pots and mugs. The favourite glaze colours in the Balatonalmádi-Vörösberény pottery workshop may have been green, yellowish-green and yellowish-brown. Although several scholars have pointed out that dating based on the colour of glaze is rather uncertain, K. Ottományi, relying on the Leányfalu material, considers the use of green glaze to be dominant from the second half of the 4th century. Some of the bowls, jugs and mugs from the kiln had been decorated with flattening (glossing) and smoothed-in patterns. This procedure for treating the surface was continually applied starting from the early imperial period, or so it seems, at least on the grey vessels, jugs and bowls. From the 370s, however, we can consider the mass appearance of smoothed-in ceramics in Pannonia.

The leading vessel form among the Balatonalmádi-Vörösberény kiln material is a smallish pot. The rim formation of the vessels is similar. This type of pot form appears frequently in the 4th century material from Pannonia; examples can be cited from Zengővárkony, the Somogyszil cemetery, Intercisa, Arrabona and even Leányfalu. The rim formation with the sharp profile is also known from the second kiln from Balatonaliga, dated to the late 4th (early 5th) century. The pot rim formation can also be compared with the rim formation of our jugs. Examples which can be considered a par-

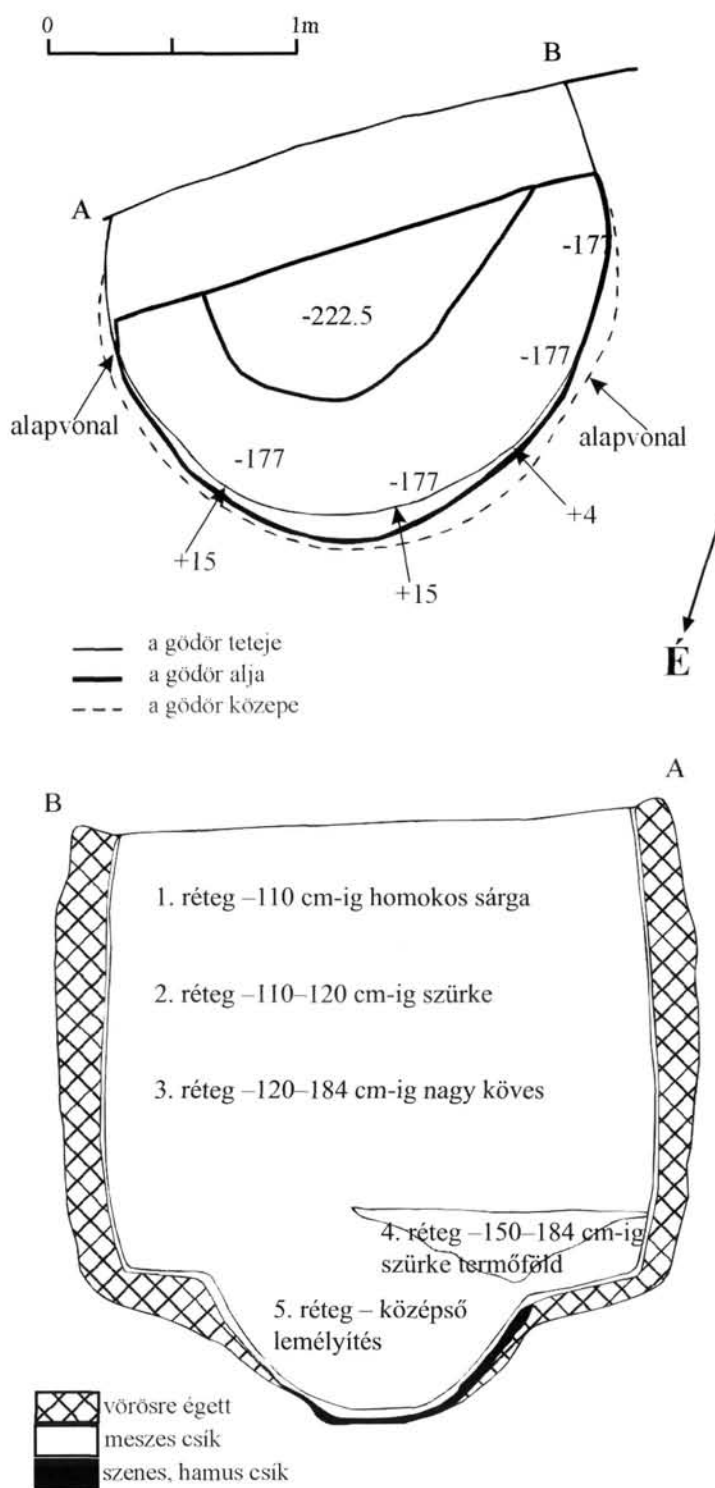
allel are known from Intercisa, and some from the Somogyszil cemetery which are dateable with coins to between 337 and 361.

A grey bowl with an S profile, reminiscent of Celtic forms, and with severe precipitation, is also featured among the kiln materials. This type of bowl, which appeared towards the end of the 4th century, was still in use in the 5th in Pannonia, principally in the Danube bend, South Pannonia and Carnuntum, but it has also been found in Ács-Vaspuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Tác and Intercisa. The brownish-grey Somogyszil bowl with a rougher surface has been dated by coins of Julianus, Valentinianus and Valens.

Bowls with horizontal rims are represented in the kiln material by three rim fragments and several base fragments. The green-glazed pieces are probably parts of one vessel, so all together three bowls may have been placed in the kiln originally. Of the three bowls, the inside of one was decorated with green glaze, the interior of another with smoothed-in parallel bands. The material of the smoothed-in bowl is grey, in contrast to the other two. The horizontal rims were divided up by grooves; the rim edges have oblique cuts or notches. The bowls with horizontal rims are often found in Roman period settlements and cemeteries; among the variants there are differences in the profile formations, and the division and decoration of the rims. Glazed bowls with horizontal rims found in Tác, which geographically lies closest to Balatonalmádi-Vörösberény, have been dated from the middle to the third quarter of the 4th century based on stratigraphic considerations. This bowl form was also produced by the Tokod workshop; the bowls from the Somogyszil cemetery have been dated by coins to the middle/second half of the 4th century.

Still to be emphasised from the ceramic materials collected from the kiln are a small, yellowish-brown, hemispherical bowl with a drawn-in rim, which may be a lid (no. 28), fragments of mugs with handles, and a large, yellowish-brown tankard with a horizontal rim. As a parallel to the tankard form, a smoothed-in vessel from the small fortification of Pilismarót-Malompaták could be mentioned. In the large group of mugs with handles, closer parallels are to be found in the cemeteries of Zengővárkony and Somogyszil, and in the Tokod material.

Following this review of the ceramic materials, it can be established that the kiln in Balatonalmádi-Vörösberény was lit for the last time in the final third of the 4th century, and for some external reason, it was never demolished.

1. ábra. Szentkirályszabadja-Romkút, a mészégető kemence felülnézete és metszetrajza
 (Rajz: Palágyi S.–T. Szlezák J.)

Figure 1. Szentkirályszabadja-Romkút, view of the lime kiln from above and section of the lime kiln
 (Drawing: S. Palágyi–J. T. Szlezák)

2. ábra. Szentkirályszabadja-Romkút, mészégető kemence a feltárás előtt (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 2. Szentkirályszabadja-Romkút, lime kiln, before excavation (Photo: S. Palágyi)

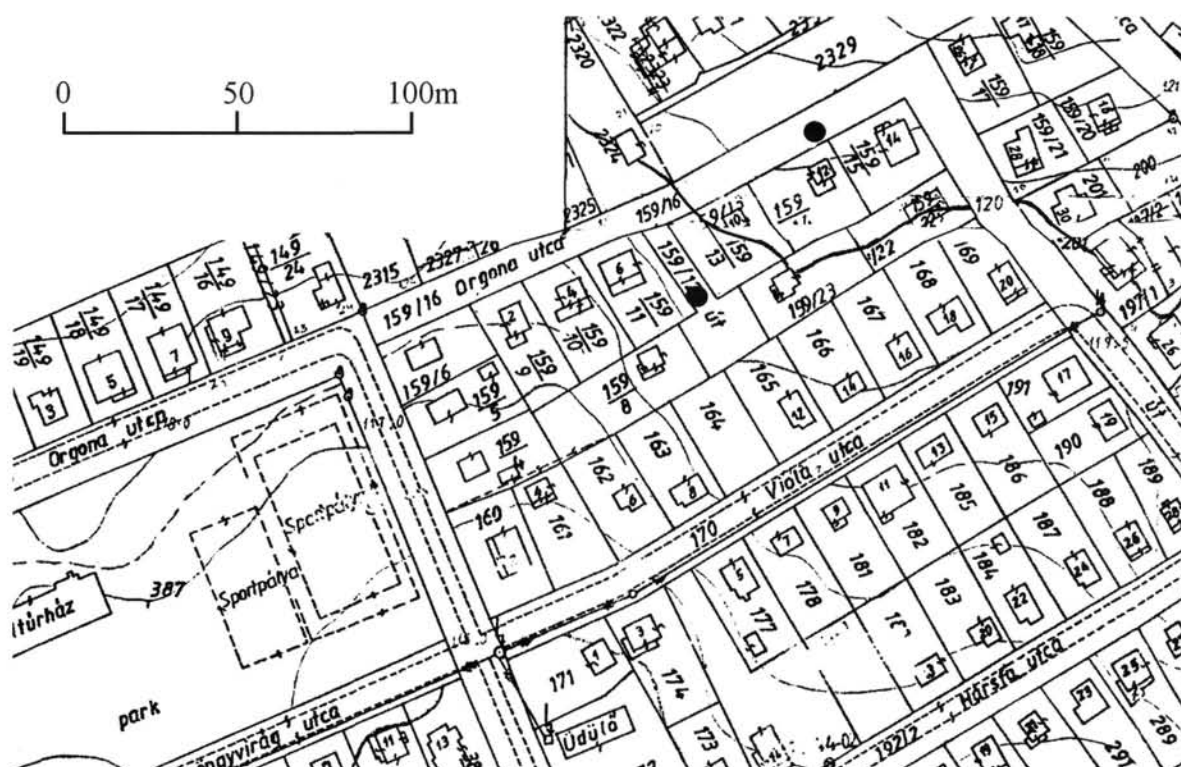
3. ábra. Szentkirályszabadja-Romkút, mészégető kemence a feltárás után (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 3. Szentkirályszabadja-Romkút, lime kiln, after excavation (Photo: S. Palágyi)

4. ábra. Nemesvámos, mészégető kemence (Fotó: Rhé Gy., 1933 – LDM Adattár 1511 és 1510)
 Figure 4. Nemesvámos, lime kiln (Photo: Gy. Rhé, 1933 – LDM Data store 1511, 1510)

5. ábra. Szentkirályszabadja-Romkút, a mészégető kemence kerámiaanyaga
(Rajz: T. Szlezák J., fotó: Oszkó Zs.)
Figure 5. Szentkirályszabadja-Romkút, ceramic material of the lime kiln
(Drawing: J. T. Szlezák, photo: Zs. Oszkó)

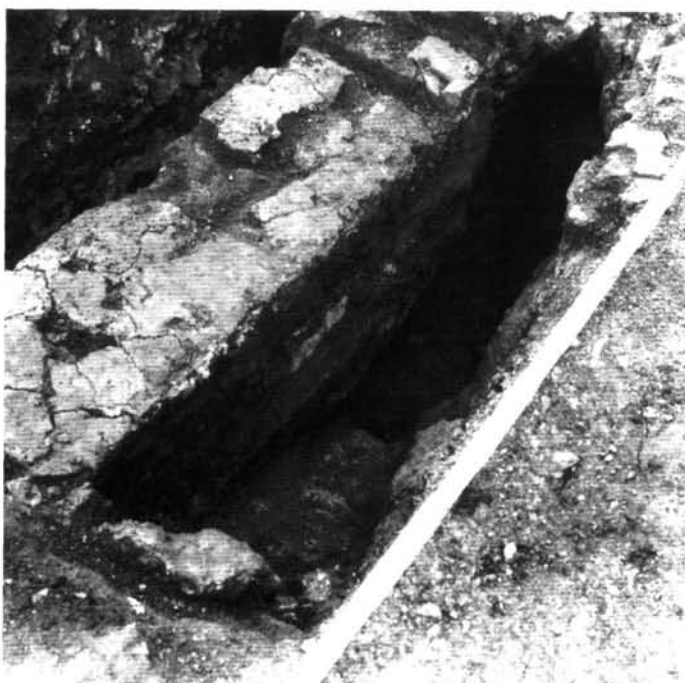
6. ábra. Alsóörs, Orgona u., helyszínrajz
Figure 6. Alsóörs, Orgona St, plan

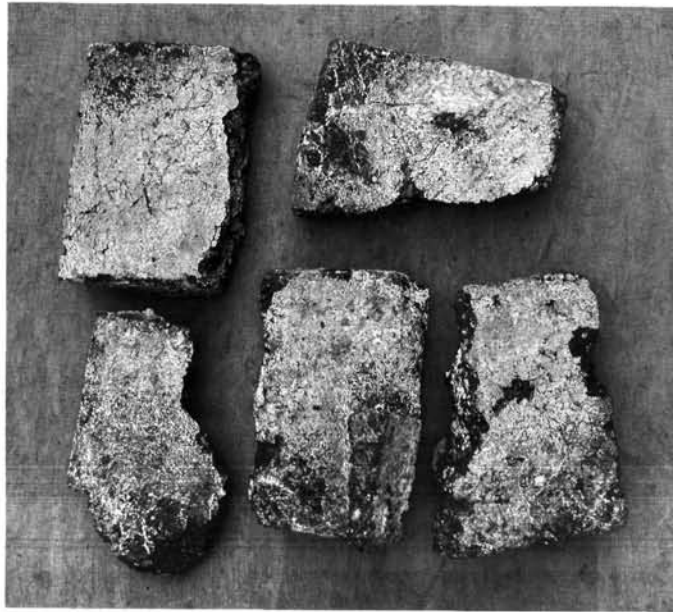
7. ábra. Alsóörs, Orgona u. a vezetéki árokkal megbolygatott kemence
(Fotó: Zórád F. – LDM A 18.945–99)
Figure 7. Alsóörs, Orgona St, rubble from the brick kiln disturbed by ditch digging
(Photo: F. Zórád – LDM Data store 18.945–99)

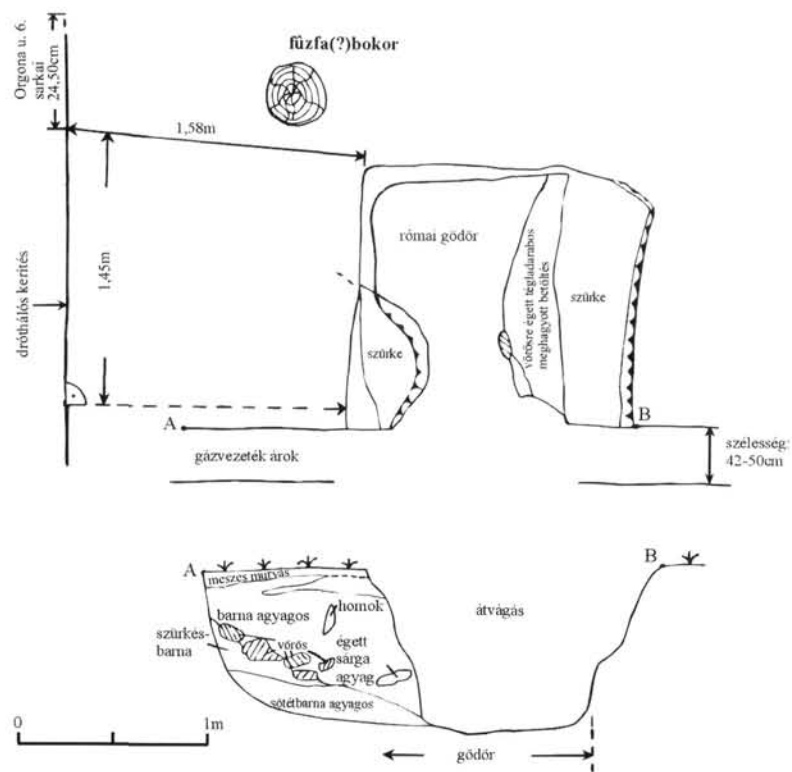
9. ábra. Alsóörs, Orgona u. 21., a téглаégető kemence (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 9. Alsóörs, Orgona St. 21, brick kiln (Photo: S. Palágyi)

10. ábra. Alsóörs, Orgona u. 21., a téглаégető kemence osztófala a középső folyosó részletével
 (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 10. Alsóörs, Orgona St. 21, the dividing wall of the fuel space of the brick kiln,
 with a detail of the central channel (Photo: S. Palágyi)

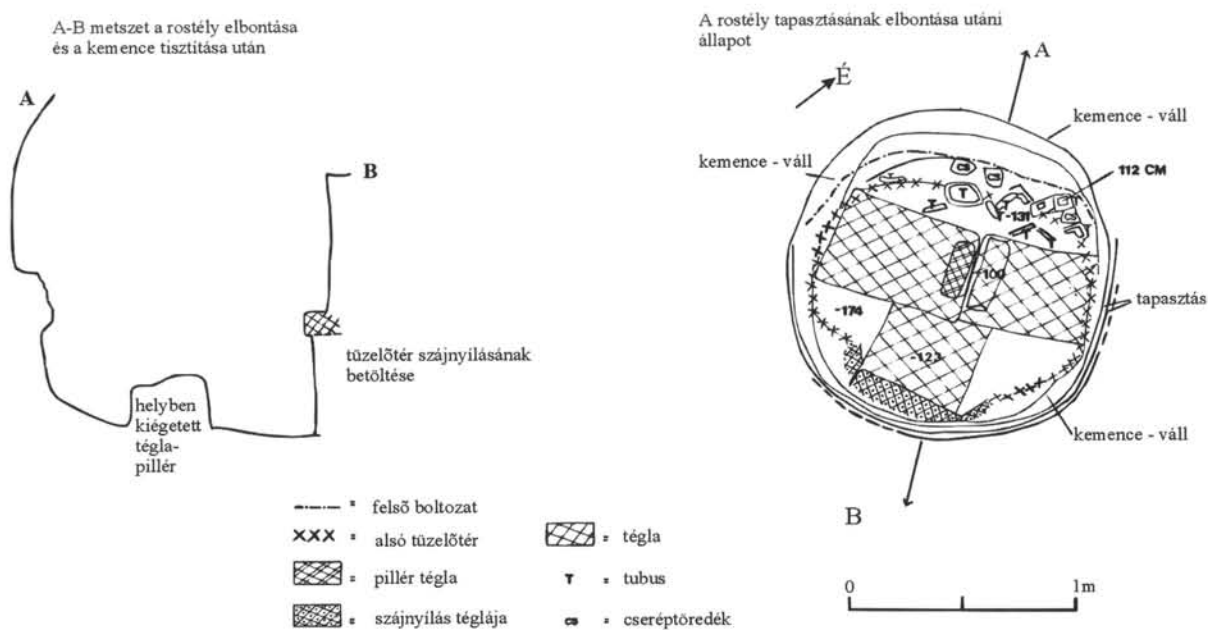
11. ábra. Alsóörs, Orgona u. 21., samottosra égett téglák a kemencéből (Fotó: Oszkó Zs.)
 Figure 11. Alsóörs, Orgona St. 21, chamotte-fired bricks (Photo: Zs. Oszkó)

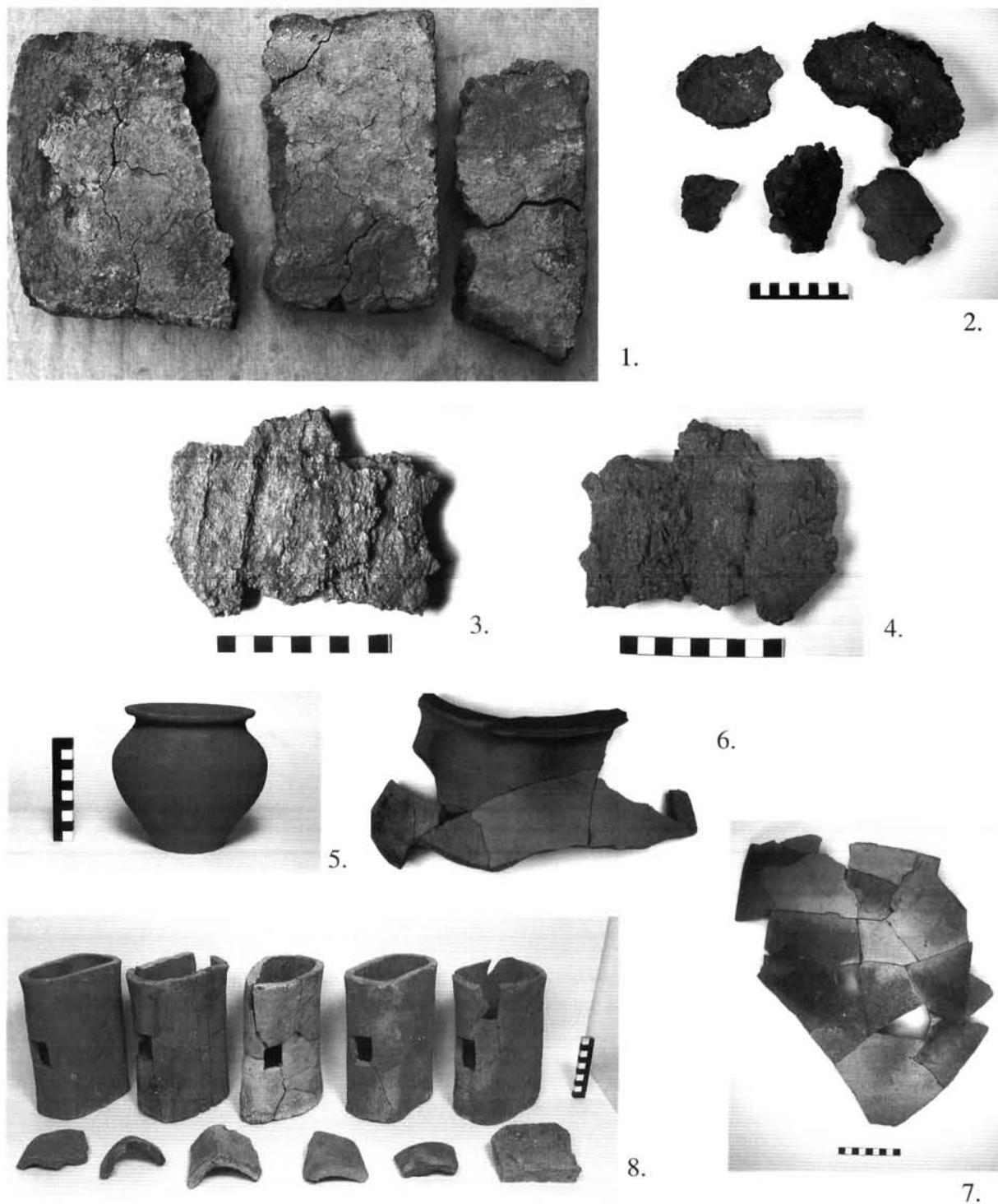
12. ábra. Alsóörs, Orgona u. 6. előtti munkagödör-részlet felülnézeti és metszetrajza (Rajz: T. Szlezák J.)
 Figure 12. Alsóörs, horizontal and vertical sections of the exploratory trench in front of ground plot no. 6. Orgona St (Drawing: J. T. Szlezák)

13. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence szerkezeti téglái (Fotó: Palágyi S.)
Figure 13. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, the grating structure of the pottery kiln (Photo: S. Palágyi)

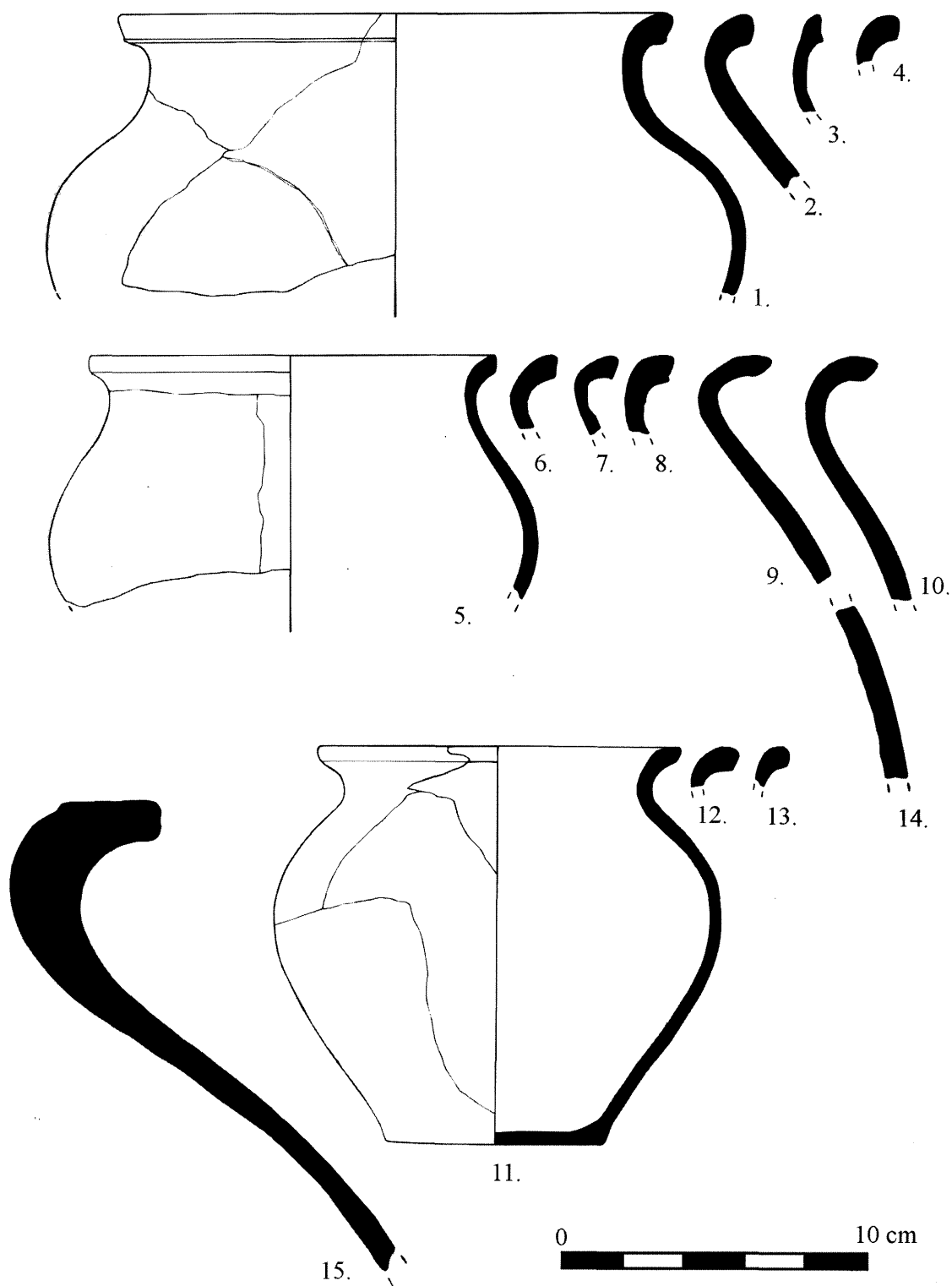

14. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence metszete és felülnézeti rajza (Rajz: Palágyi S.– T. Szlezák J.)
Figure 14. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, section and plan of the pottery kiln (Drawing: S. Palágyi–J. T. Szlezák)

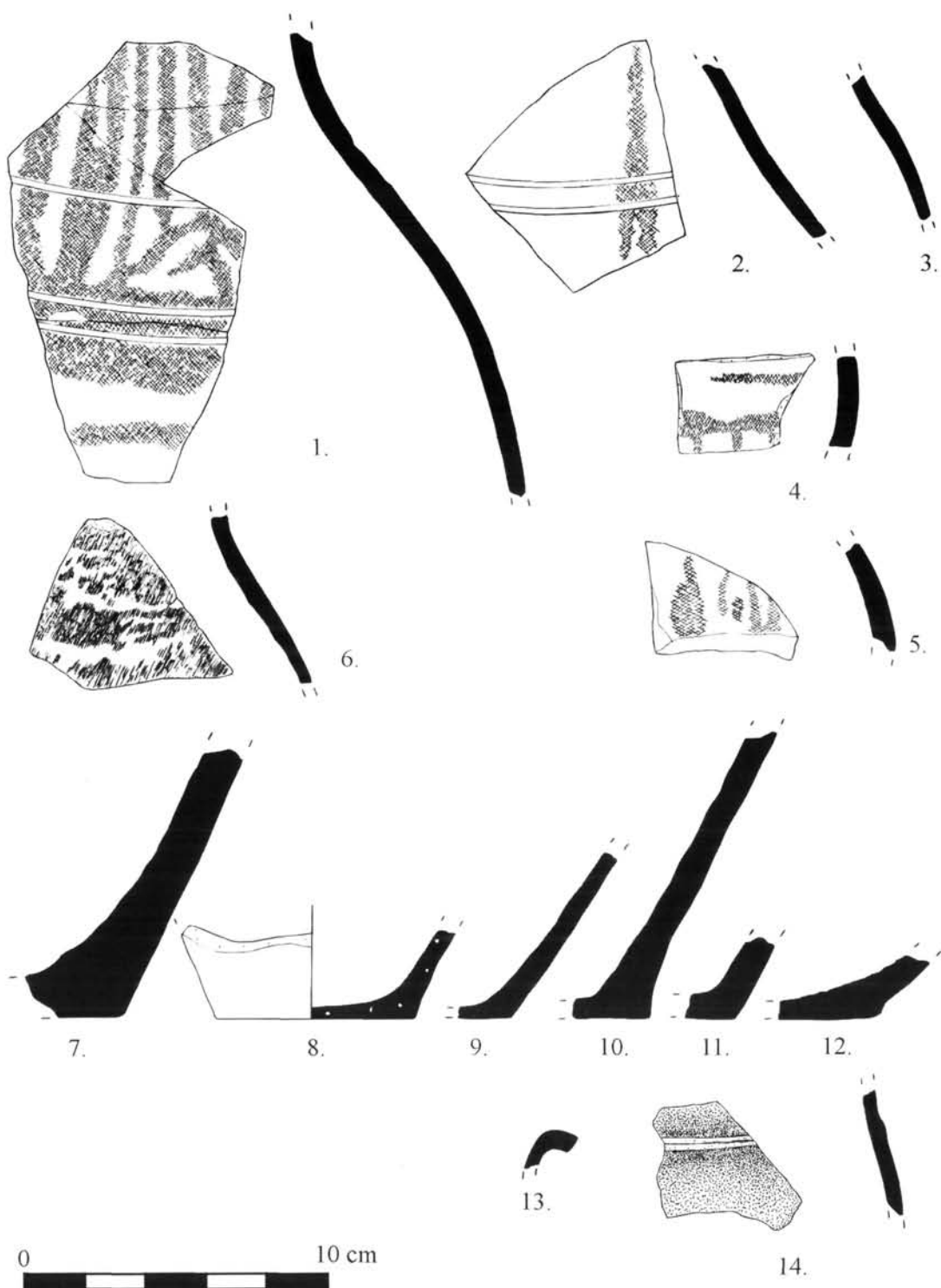
15. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., edényégető kemence: 1. – szerkezeti téglák részletei, 2. – samottosra égett töredékek, 3–4. – tapasztás részletek, 5. – fazék, 6–7. – hombár töredékei, 8. – fűtőcsövek (tubi) (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 15. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, pottery kiln: 1. – details of the structural bricks, 2. – chamotte-fired fragments, 3–4. – daub fragments, 5. – pot, 6–7. – granary fragments, 8. – tubi (Photo: Zs. Oszkó)

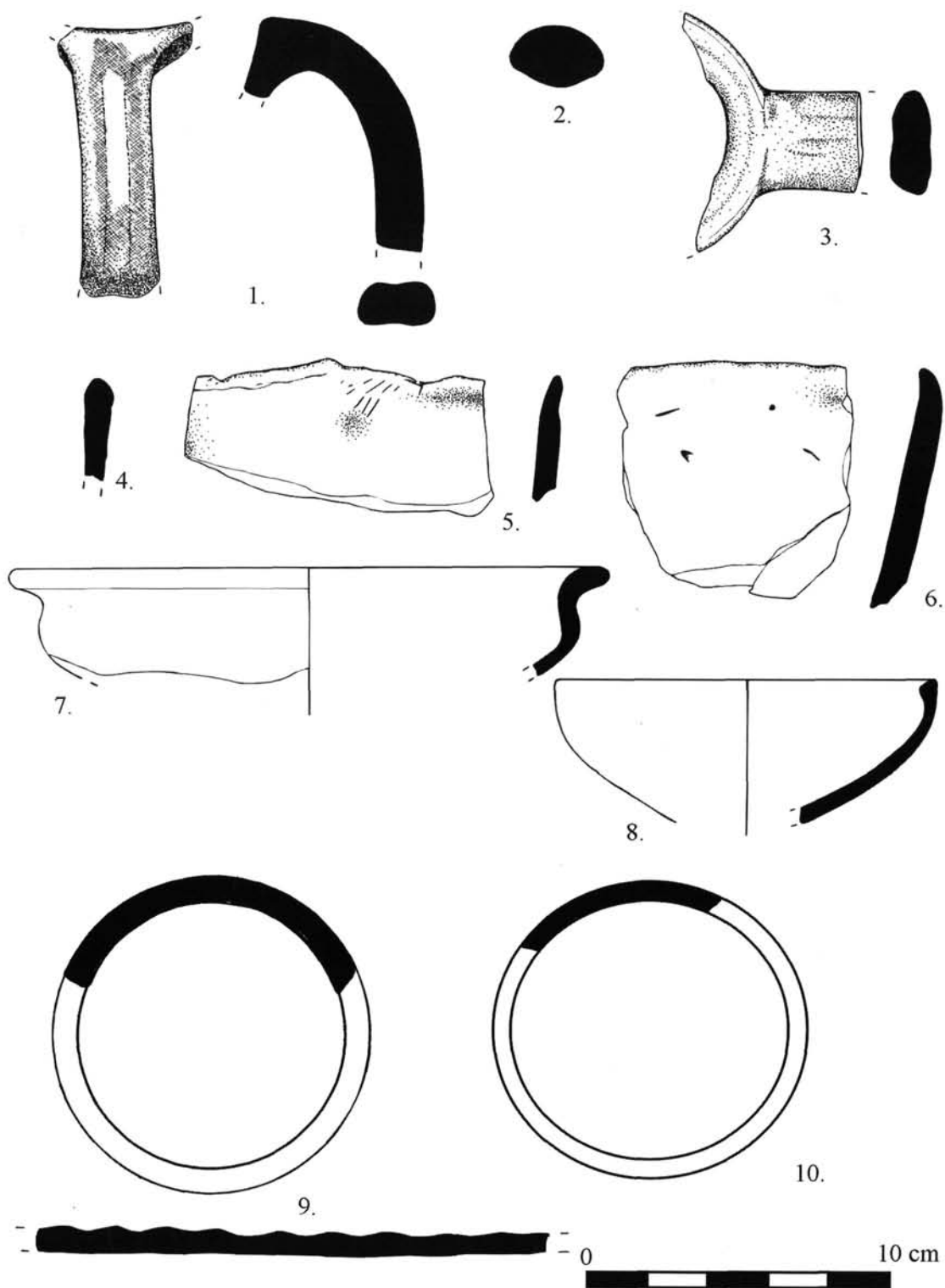
16. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence kerámiaanyagából
(Rajz: T. Szlezák J.)

Figure 16. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, ceramic material of the pottery kiln
(Drawing: J. T. Szlezák)

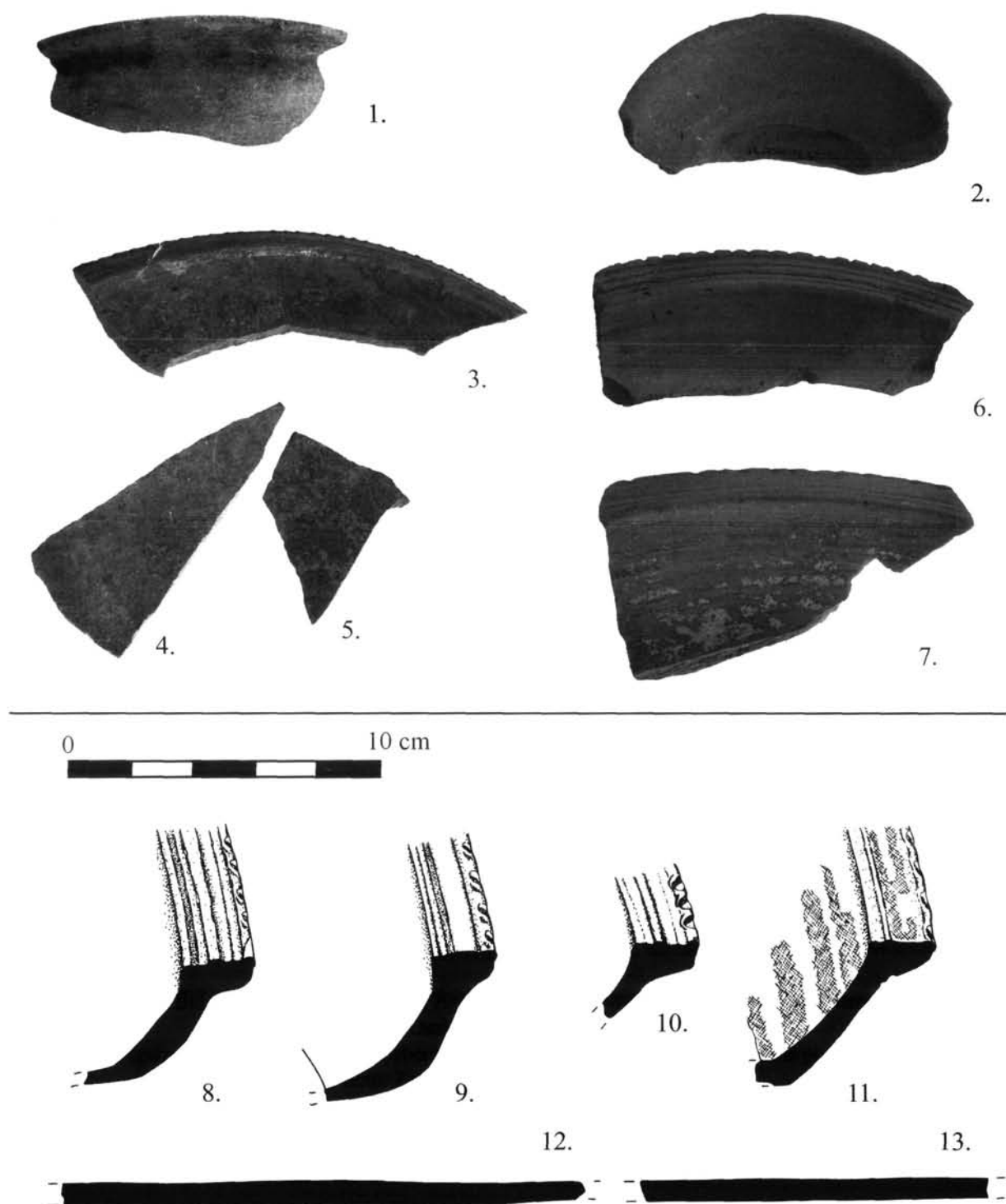
17. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence kerámiaanyagából
(Rajz: T. Szlezák J.)

Figure 17. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, ceramic material of the pottery kiln
(Drawing: J. T. Szlezák)

18. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence kerámiaanyagából
(Rajz: T. Szlezák J.)

Figure 18. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, ceramic material of the pottery kiln
(Drawing: J. T. Szlezák)

19. ábra. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád u. 20., az edényégető kemence kerámiaanyagából
(Fotó: Oszkó Zs., rajz: T. Szlezák J.)

Figure 19. Balatonalmádi-Vörösberény, Árpád St. 20, ceramic material of the pottery kiln
(Photo: Zs. Oszkó, drawing: J. T. Szlezák)

ÚJABB AVAR KORI LELETEK VESZPRÉM MEGYÉBEN I.

Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában

Szentgál a veszprémi Séd egyik forrása, a Cinca patak, katlanszerű völgyének fennsíkján kialakult község. Környékének jó része erdős hegyekkel borított.

A leletmentést megelőzően területéről avar emlékanyag nem volt ismert. A Kövestelek nevű határrész a mai község keleti részén, a 8-as főközlekedési útról a falu irányába leágazó úttól északra található (1. ábra). Korábban a terület a Hunyadi Tsz tulajdonában volt, legeltetésre használták. A 90-es évek elejétől a terület egy részét felparcellázták, utcát alakítottak ki (ma Kövestelek lakótelep, Fűzfa utca). Ekkor kezdődtek az építkezések is. A leletmentés időpontjái a Fűzfa utca nyugati oldalát teljesen, illetve a keleti oldalát már részben beépítették. A megmentett sírok az utca közepe táján, a keleti oldalon elhelyezkedő 702/50 hrsz-ú telken kerültek elő (2. ábra). Akkori tulajdonosa Bíró Árpád volt.¹

A környéken építkezők közül többen is említették, hogy a házak alapozása és más földmunkák közben több alkalommal is találtak sírokat, leleteket, de állítólag sem a Bíró-féle telekkel szembeni ház helyeken (az utca nyugati oldala), sem az ettől délre eső telken folytatott építkezések során nem kerültek elő sírok. Ez természetesen az általában nagy kiterjedésű késő avar kori temetők ismeretében nem felel meg a valóságnak. Elmondásból tudjuk, hogy az utca első (702/54. hrsz.) és második (702/53. hrsz.) házainak alapozása közben sok sír pusztult el. A csontokat kidobták vagy elajándékozták. Az egyik tulajdonos néhány leletet később átadott a múzeumnak.

A leletmentés helyszínével szemben az egyik telken (702/9. hrsz.) vízvezeték ásásakor is kerültek elő sírok. Ezeket állítólag csak kissé bolygatták meg. A tulajdonos megengedte, hogy a telkén, illetve a szomszédos telek udvarán egy kisebb árkot húzzunk, ahol emlékezte szerint a sírokat látta. Az 1x3 méteres kutatóárkot a ház északi oldalán jelöltük ki, de sírnak nem volt nyoma (3. ábra). A tulajdonos ígéretet tett,

hogy az ősz folyamán kiásásra kerülő derítőaknát 1 m mélységig kézzel ássa ki. Őszi leletmentésünk során a kiásott derítőakna mind a négy falában sírfoltok látszottak. A kidobott földből csontokat szedtünk össze. A sírfoltokat bejelöltük, de a tulajdonos a rábontásokhoz már nem járult hozzá. Elkezdte a derítő zsaluzását és betonozását. A derítőakna a ház keleti oldalán, a bejáratától nem messze helyezkedik el.

Ezek alapján bizonyos, hogy a késő avar korra keltezhető temető sírjai a Fűzfa utca teljes hosszában, ennek mindkét oldalán elhelyezkedő telkeken megtalálhatók.

Az avar kori sírok előkerüléséről 1996. június 28-án kapott értesítést a múzeum, amikor is a telek tulajdonosa vízvezeték árkának és vízakna ásása közben csontokat és leleteket talált.² Ekkor két darab bronz huzalkarperec került a múzeumba. A kiszállás időpontjái a vízvezeték árka már vissza volt temetve, a vízakna gödrét kibetonozták. A sírnak már nyoma sem volt, így csak a helyét lehetett bejelölni. A kidobott földben kisebb csontdarabokat gyűjtöttünk össze.

Ezt követően 11 napos leletmentésre került sor (1996. július 2–16. között). A leletmentés kutatóárkos módszerrel történt (4. ábra). Az elpusztított sírra merőlegesen, keleti és nyugati irányba, a tervezett háztól délre jelöltük ki az első kutatóárkot egészen az út mellett húzódó vízesárok széléig (1. sírsor). Itt újabb sírfoltok kerültek elő (1., 2., 4., 5., 6. sírok). Időközben a tulajdonos a kutatóárok és az út menti árok között beton bejáratot épített, így a későbbi 1. számú sír déli vége a kis bejáráshíd alá került. Ezt a végét már nem tudtuk feltárni.

A már két napja megkezdett leletmentés idején a tulajdonos kiásta a ház alapot, amely kb. 40–50 cm széles és 80 cm mély volt. Az alapárok falaiban és aljában több sírfoltot lehetett megfigyelni. A rábontásokat a tulajdonos nem engedélyezte, illetve ehhez csak az alap kibetonozása után, ősszel járult hozzá. Az

árokból öt sír feltárását tudtuk megfigyelni. Ezek közül az egyiknek a koponyája és a bordacsontjai benne voltak az árokból, így ezt amennyire lehetett feltártuk (8. sír az alapárok északi részében). A sír déli végére csak ősszel tudtunk rábontani. A 7. (bejárat alapárka) és a későbbi 12. számú sírből (alapárok északi része) több csontot találtunk a kidobott földben. Sírfolt mutatkozott a bejárat alapárok nyugati és keleti sarkában is. A sírok helyét bejelöltük. Kutatásukat őszre terveztük.

A júliusi leletmentés során elsősorban arra törekedtünk, hogy a ház keleti részén levő, pincének szánt területet feltárhassuk. A tervek szerint az egész, 5,5 x 8 méteres terület 3 méter mély lett volna. A kutatás során három, két újabb sírsorba tartozó temetkezés látott napvilágot (9., 10., 11. sírok).

A leletmentést 1996. november 15–20. között folytattuk. Az igen mostoha időjárási viszonyok miatt csak négy munkanap állt rendelkezésünkre. Az őszi munkák legfontosabb célja az volt, hogy a beépítésre szánt részt feltárhassuk, illetve a nyári leletmentés során bejelölt sírokra rábontsunk. A feltárás ezúttal is csak kutatóárokokkal történhetett.

Időközben a tulajdonos befejezte az alap betonozását, de ugyanekkor a belső részeket földdel feltöltötte. Ezért külön feladatot jelentett a legalább 60–70 cm föld kitermelése, hogy az eredeti járószintet elérhessük. A beépítésre szánt területet kutatóárokokkal átvizsgáltuk. Ennek során két újabb sír került elő (15., 16. sírok), valamint rábontottunk a házalap ÉNy-i sarkában, a még nyáron bejelölt sírra (12. sír).

A házalap nyugati sarkában, sajnos a nyáron bejelölt sír már elpusztult. A rábontáshoz kijelölt kutatóárokban viszont két újabb sír feltárta mutatkozott. Ezeket feltártuk (13., 14. sírok).

A ház bejáratának keleti sarkánál korábban látott sírfoltra (?) elkezdtük a rábontást. A kijelölt téglalap alakú, 120x70 cm-es árokból a sárga szűztaig ásunk. Sírnak nem volt nyoma, de mélyítéskor a barna színű termőtalaj alatt (40 cm vastag) égett szemcsés, fekete réteg jelentkezett, amelyben állatcsontok, edénytöredékek, sárgás színű patikos részek voltak (60 cm vastagságban). Ez alatt kb. 5 cm vastag, erősen égett réteg jelentkezett. 100–120 cm-es mélységben jelentkezett a szűztaig. A kutatóárok északi oldalán 80 cm mélyen 23 cm vastag patikos réteget lehetett megfigyelni. A leletek (edénytöredékek, állatcsontok, vas kés) alapján egyelőre még tisztázatlan objektumot (személgödör?) találtunk. Erre a felhalmozott építési anyag és a beépítettség miatt már nem tudtunk rábontani. Feltárására csak egy későbbi kutatás során nyílt lehetőségek.

A négynapos leletmentés során újabb 5, összesen 16 sírt tártunk fel (4. ábra). A rövid leletmentés keretében feltártuk a ház beépítésre szánt részeit, valamint a ház előtti déli sáv egy részét. Sajnos további kutatásra már sem a telken belül, sem az úttest alatt nem volt módunk. Azóta az utcának ezen a részén újabb házak épültek fel, de sírok előkerülését nem jelezték.

I. Síreírások

1. sír (5. ábra 3.)³

ÉÉNy–DDK-i tájolású (334 °) nő (?) sírja, amelyet a házhoz vezető kis betonhíddal a felkarcsontokig megbolygattak. A koponya a jobb oldalra billent, alsó állkapocs eredeti helyén volt. A csontok közül csupán a két felkarcsont kis darabjai, valamint a bal alkarcsontok maradtak meg, amelyek valószínűleg az állhoz voltak hajlítva. A többi csontból csak néhány töredékes borda- és csigolyacsont került elő. Sírmélység 96 cm.

Mellékletek:

1. Ezüsthuzalból hajlított fülbevaló a bal felkarcsont végénél. A karika két vége hurkos-kampósan kialakított. Átm.: 2,3 cm. (5. ábra 1.)

2. 7 db fekete kása és 1 db sötétkék dinnyemag alakú gyöngy az állkapocs mellett. (5. ábra 2.)

2. sír (5. ábra 8.)

A 125 cm széles sírgödörben négy felnőttcsontváz volt eltemetve. Ezek közül kettő ÉÉNy–DDK-i tájolásban (332°), másik kettő DDK–ÉÉNy-i tájolásban (156°) volt a sírba helyezve. A sírt a kb. 30 cm széles vízvezeték árkával keresztül vágták, a csontokat összetörték, illetve kidobták.

I–II. csontváz:

A két csontváz szorosan egymás mellé volt helyezve. Az I. csontváz koponyája a jobb oldalra billent, jobb alkarcsontjai a koponyához voltak hajlítva. Szorosan mellette helyezkedett el a II. csontváz, részben a jobb oldalára fektetve. Koponyája a jobb oldalra billent. Csonthajók gyengébb megtartásúak voltak. A comb- és lábszárcsontok a bolygatás következtében összetörték és már nem lehetett megállapítani, hogy melyik csont tartozott egy-egy csontvázhhoz.

III–IV. csontváz:

A III. csontváz csontjai igen rossz megtartásúak voltak. A koponya töredékes, inkább csak a körvonalai látszottak. A többi csont alapján hanyatt fektetett helyzetben volt eltemetve, karcsontok nem kerültek elő. A IV. csontváz szorosan a III. mellé volt helyezve. A koponya a jobb oldalára és a csontváz felé billent, a III.

csontváz koponyájának „támaszkodott”. Mindkét alkarcson behajlítva a vázon volt. A medence- és combcsontok a bolygatás következtében hiányoztak. A láb-szárcsontok kissé hajlított helyzetben egymáson voltak, de az egyes csontvázakhoz tartozókat már nem lehetett szétválasztani. Sírmélység 116 cm. Az I. csontváznál, az állatcsont környékén, a sírmélység 82 cm volt.

Mellékletek: (csak az I. csontváznál)

1. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló a koponya alatt. Két vége kissé egymásra van hajlítva. Átm.: 2,2 cm. (5. ábra 5.)

2. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló a koponya alatt. Átm.: 2,2 cm. (5. ábra 4.)

3. Trapéz alakú, öntött bronzcsat vaspecekkel a combcsont mellett. H.: 2,7 cm, sz.: 2,4–2,8 cm. (5. ábra 6.)

4. Ugyanitt sötétbarna színű, szabálytalan kova. Méret: 2x2,1 cm. (5. ábra 7.)

5. Állatcsont (szarvasmarha?) a sír nyugati oldalánál, a lábszárcsontok magasságában.

3. sír

Vízvezeték árkanak és vízakna ásása közben elpusztított sír. A csontvázból csupán néhány kisebb csonttöredék került elő a kidobott földben. A sír helyét is csak bemondás alapján lehetett rögzíteni. Tájéolás, sírmélység ismeretlen.

Mellékletek:

1. Rombusz átmetszetű bronzhuzalból hajlított karperec. Felületén sűrűn beütögetett háromszög poncolás, két végén egyenes vonaldísz. Átm.: 7,6 cm. (6. ábra 1.)

2. Rombusz átmetszetű bronzhuzalból hajlított karperec. Felületét sűrűn beütögetett félkörminta díszíti. Átm.: 7,4 cm. (6. ábra 2.)

3. Lapított gömb alakú, szürkésfehér színű agyag orsógomb, felületén erősen kopott vízszintes vonaldíszsel, furat körül hasonló mélyebb vonaldísz. Átm.: 3,1 cm, m.: 1,7 cm. (6. ábra 3.)

4. sír (6. ábra 6.)

ÉÉNy–DDK-i tájolású (340°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű felnőtt csontváz. Mellékletek alapján férfi. Karcsonok szorosan a csontváz mellett voltak, a jobb kézfejcsonatok nem kerültek elő. Feltáráskor átlagban 3 cm széles koporsódeszkák nyomait lehetett megfigyelni a sír északi végében és a sír jobb oldalán 114 cm-es mélységtől, amelyeket egészen a sír aljáig nyomon lehetett követni. A koporsó az ÉNy-i sarkánál szögletesen záródott. A sír keleti és déli oldalán nem volt nyoma. Feltűnően hosszú volt a sírgödör 255 cm-

es méretével, akárcsak maga csontváz is, amelynek sírban mért hossza 170 cm volt. A sír déli vége, a lábfejcsonatok környékén mélyebb, 136 cm volt. Sírmélység 125 cm.

Mellékletek:

1. Erősen kopott, trapéz alakú, öntött bronzcsat, eredetileg vaspecekkel a bal medencecsont felső részénél. H.: 3 cm, sz.: 2,5–2,8 cm. (6. ábra 4.)

2. Egyenes hátú, egyélű, középső nyéltüskés vaskés a bal medencecsontnál, a csontvázra merőlegesen. Egyik oldalán, a pengéreszen, fa nyomai vannak. H.: 16,2 cm. (6. ábra 5.)

3. Állatcsontok (szárnyas?) a jobb combcsont végénél, külső oldalánál.

4. Állatcsont (szarvasmarha?) a bal combcsont külső oldalánál.

5. sír (7. ábra 9.)

ÉÉNy–DDK-i tájolású (337°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő csontváza. A koponya a bal oldalra billent. Jobb karcsonok kissé rézsűsen, a csontvázról távolabb helyezkedtek el. Bal karcsonok szorosan a csontváz mellett, kissé alatta voltak. Lábfejcsonatok környékén a sírgödör le volt mélyítve, 132 cm mély volt. A sírgödör 213 cm-es hosszúságával a csontváz méreteihez képest viszonylag hosszú volt. Feltáráskor a sír északi (30 cm-es) és nyugati oldalán (70 cm-es) mérhetetlen koporsóra utaló nyomokat lehetett megfigyelni. A sír bal oldala kissé rézsűsen volt kiképezve. Sírmélység 125 cm.

Mellékletek:

1. Aranyozott, bronz fülbevaló a koponya bal oldalán, alatta. A kerek átmetszetű karikát egy nagyobb gömbből és ehhez három kisebb, egymáshoz erősített gömbcsüngő díszíti. A nagy gömbön három kerek rekesz van, a rekeszek körül négy háromszög alakú dísz látható. A gömb alján kúpos tag van. A kisebb gömböket egymástól erősen kopott gyűrűcskék választják el. A gömbcsüngőt a karikához kúp alakú tag segítségével erősítették fel. H.: 4,6 cm. (7. ábra 1.)

2. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló a koponya jobb oldalán. Két vége egymásra van hajlítva. Átm.: 2,1 cm (7. ábra 2.)

3. Vékony vastű a bal oldali bordákon. H.: 3 cm (7. ábra 3.)

4. 4 db zöld, 3 db fekete dinnyemag alakú, 1 db hengeres, töredékes, fekete, sárga pettyekkel díszített gyöngy a koponya környékén. (7. ábra 4.)

5. Erősen kopott, sötétbarna színű bikónikus agyag orsógomb a jobb alkarcsonatok belső oldalán, a medencecsont mellett. Felülete bekarcolt vonalakkal díszített. Átm.: 3,6 cm, m.: 3,1 cm. (7. ábra 5.)

6. Laposra kalapált vashuzalból hajlított, trapéz alakú csat pecekkel a jobb combcsont mellett, részben a medencecsont alatt. H.: 3,9 cm, sz.: 2,7-3,2 cm. (7. ábra 6.)

7. Kerek átmetszetű, sodort vashuzalból készült, két egymásba akasztott karika a bal alkarcsontok alatt. Átm. 1: 4,4 cm, átm. 2: 3,9 cm. (7. ábra 7.)

8. D-alakú vastárgy (csat?) a bal combcsont közepénél, részben alatt. Az íves rész laposra kalapált, míg az egyenes kerek átmetszetű vashuzalból készült. H.: 5,7 cm, sz.: 5,9 cm. (7. ábra 8.)

9. Állatcsontok (sertés és szárnyas ?) a bal lábszárcsontok végénél, ezek külső oldalánál.

6. sír (8. ábra 4.)

ÉÉNy-DDK-i tájolású (338°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő csontváza. A csontok igen jó állapotban maradtak meg. A koponya délre és a csontvázra billent. Jobb karcsontok a csontváz mellett, bal felkar a csontváz mellett, alkarcsontok kissé rézsúsen nyugati irányba elmozdultak. Feltáráskor 110 cm mélységben a sír északi végében, valamint a sír nyugati oldalán a medencecsontokig erőteljes koporsónyomokat lehetett megfigyelni. Ezek helyenként 10–20 cm szélesek voltak és a sír aljáig értek. A csontvázat a nyugati oldalhoz közelebb helyezték be. A sírgödör sarkai szögletes záródásúak voltak. Sírmélység 133 cm. A sír nyugati oldalán, a jobb combcsontok környékén 130 cm mélységet lehetett mérni.

Mellékletek:

1. Vékony bronzhuzalból hajlított S-végű fülbevaló a koponya jobb oldalán. A karika kihajlított állapotban volt. H.: 3,6 cm. (8. ábra 1.)

2. Laposra kalapált vashuzalból készült, trapéz alakú csat pecekkel a szeméremcsont végénél. H.: 3,2 cm, sz.: 2,6–3,2 cm (8. ábra 2.)

3. 2 db fekete gyöngy, sárga folytatott dísz részletével az állkapocscsont környékén. (8. ábra 3.)

4. Állatcsont (sertés?) a bal lábszárcsontok végénél, keresztben.

7. sír (8. ábra 5.)

DDK-ÉÉNy-i tájolású (166°) gyermek sírja, amelynek északi végét az alapárokkal elpusztították. A csontvázból csak a koponya és a törzs felső csontjainak kis része maradt meg. A koponya a bal oldalára és a csontváz felé billent. Karcsontok a csontváz mellett voltak. Melléklet nem került elő. Sírmélység 52 cm.

8. sír (8. ábra 8.)

A sírt két részletben lehetett feltárni: tavasszal a ház alapárkának kutatásakor a sír északi végét, a felkar-

csontok közepéig, ősszel a déli végét, az alkarcsontoktól. Sírfolt gyengén jelentkezett.

A csontváz ÉNy-DK-i tájolású (328°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű. Mellékletek alapján férfi. A koponya a bal oldalára és a csontváz felé billent, az alapárok kiásásakor megsérült. Karcsontok a csontváz mellett helyezkedtek el. A bal comb- és lábszárcsontok keleti irányba „kifordulva” kerültek elő. A csontok igen jó megtartásúak voltak. Sírmélység 120 cm.

Mellékletek:

1. Vascsat a bal combcsont felső végénél, belül, amelyből hat, vékonyabb vashuzal és egy kisebb, alakatlan vasrög maradt meg. H.: 2,5–1,8 cm. (8. ábra 6.)

2. Ugyanitt kisebb edénytöredék. Vastag, durva, belül feketére, kívül vörösré égetett oldaltöredék. Méret: 2,7 x 2 cm, v.: 1,3 cm. (8. ábra 7.)

3. Állatcsont (sertés?) a bal lábszárcsontokra helyezve.

9. sír (9. ábra 5.)

ÉNy-DK-i tájolású (322°) gyermek sírja. Találáskor a medence-, comb- és lábszárcsontokat megbolygat-ták. A sírgödör szélei gyengén jelentkeztek. A töredékes koponya a jobb oldalára billent. Karcsontok a csontváz mellett, jobb alkarcsontok derékszögben behajlítva a csontvázon voltak. A többi csontból csupán a csigolyacsontok és a bordák kis darabjai maradtak meg. A sír déli végében koporsó 10 cm-es nyomát lehetett megfigyelni. Melléklet nem volt. Sírmélység 59 cm.

10. sír (9. ábra 8.)

É-D-i tájolású (357°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű felnőtt csontváz. A koponya a bal oldalára és a csontváz irányába billent. Jobb felkarcsont a csontváz mellett, alkarcsontok a medencére voltak hajlítva. Bal karcsontok a csontváz alatt voltak. Valószínűleg sírba helyezéskor kerültek alá. Sírmélység 144 cm.

Mellékletek:

1. Igen vékony bronzhuzalból hajlított apró fülbevaló a koponya jobb oldalán. A karikát egy granulátumszem díszíti. Átm.: 1,2 cm. (9. ábra 6.)

2. Erősen kopott, töredezett csöves csont (tűtartó?) a jobb felkarcsont belső oldalán. H.: 9 cm; átm.: 1,3 cm. (9. ábra 7.)

3. Tojás (I) a bal kulcscsontnál.

4. Állatcsontok (szárnyas?) a bal felkarsontra helyezve.

5. Tojás (III) a bal alkarcsontokra helyezve, ezek felső végénél.

6. Állatcsont (sertés?) a bal alkarcsontokkal párhuzamosan, ezek belső oldalán.

7. Tojás (II) a jobb lábszárcsontok mellett.

11. sír (9. ábra 4.)

ÉÉNy-DDK-i tájolású (348°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű férfi csontváza. A sír déli végét, a lábfejcsonthoz, már nem lehetett kibontani, mivel az a pince falán kívül esett. A koponya a csontváz felé billent. Karcsonthoz a csontváz mellett voltak. Feltáráskor a sír északi végében, a koponya mellett, 10 cm széles, a sír teljes északi végében keresztülhúzódozó koporsódeszka nyomait lehetett megfigyelni. A sír földjéből újkori (?) állatcsont töredéke és egy állatfog került elő. Sírmélység 148 cm. A koponya és a lábszárcsontok környékén a mélység 153 cm volt.

Mellékletek:

1. Laposra kalapált vashuzalból hajlított, négyszögletes csat pecekkel a bal medencecsont mellett, a csigolyacsontok bal oldalán. Méret: 2,6 x 2,3 cm. (9. ábra 1.)

2. Laposra kalapált vashuzalból készült, lant alakú csat pecekkel a medencecsontokon belül. H.: 3,5 cm, sz.: 3 cm. (9. ábra 2.)

3. Vasár a bal combcsont felső végénél. Egyik fele kerek átmetszetű, másik laposra kalapált, téglalap átmetszetű felületén, kis részen, fa nyomai vannak. H.: 8,4 cm (9. ábra 3.)

12. sír (10. ábra 2.)

ÉNy-DK-i tájolású (332°) felnőtt (?) csontváz. A sírgödör széleit nem lehetett megfigyelni. Déli vége a házalap kiásásakor elpusztult. Az erősen töredékes koponya a jobb oldalára dőlt. A többi csont közül csak a kar-, néhány csigolya-, borda- és a medencecsontok kis töredékei maradtak meg. Sírmélység 55 cm.

Melléklet:

1. Két, laposra kalapált, szabálytalan vastöredék a bal oldalon, a házfaltól 15 cm-re északra. Az egyikben vasszeg töredéke látszik, a másiknak két hosszanti oldala egyenes. Méretek. 3,5x2,3 cm, 3,2x2,8 cm. (10. ábra 1.)

13. sír (10. ábra 4.)

É-D-i tájolású (352°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű gyermek csontváza. A sírgödör ÉÉNy-DDK-i irányítású volt (342°). A töredékes koponya a csontváz irányába billent. A jobb karcsonthoz, a bordák egy része, valamint a bal alkarcsontok hiányoztak. Sírmélység 92 cm.

Mellékletek:

1. 9 db fekete hengeres, sárga hurokfolyatásos, egy fekete és egy világoszöld dinnyemag alakú gyöngy a koponya környékén. (10. ábra 3.)

2. Állatcsont (sertés?) a bal lábszárcsontok végénél.

14. sír (10. ábra 9.)

ÉÉNy-DDK-i tájolású (342°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű felnőtt csontváza. A koponya kissé a bal oldalára és a csontváz felé billent. Karcsonthoz szorosan a csontváz mellett voltak. A jobb lábfejcsonthoz hiányoztak. Néhány borda, valószínűleg állattúrás következtében, a bal felkarcsonton került elő. Feltáráskor a sír északi végében szögletesen záródó, 3–4 cm széles deszkából készült koporsót lehetett megfigyelni. A bal oldali deszkát 144 cm, a jobb oldalt 103 cm hosszan lehetett nyomon követni. Sírmélység 88 cm.

Mellékletek:

1. Szabálytalan, lapos vastöredék a koponya jobb oldalánál. Méret: 2x1,1 cm. (10. ábra 5.)

2. Két vékony vashuzaltöredék a bal alkarcsontok mellett. H.: 1,4–0,8 cm. (10. ábra 6.)

3. Laposra kalapált vaslemez töredéke, egyik vége kissé behajlik, a jobb oldali medencecsonton. H.: 2,4 cm, sz.: 1,6 cm. (10. ábra 7.)

4. Téglalap átmetszetű vashuzalból készült karika ennek közelében. Két vége egymásra van hajlítva. Átm.: 4 cm. (10. ábra 8.)

15. sír (11. ábra 2.)

ÉÉNy-DDK-i tájolású (337°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű felnőtt csontváz. A sírt csak a combcsontok végéig tudtuk feltárni, mivel a sír déli vége már a házfal alatt volt.

A koponya kissé a bal oldalára és a csontváz irányába billent. Karcsonthoz szorosan a csontváz mellett voltak, jobb kézfejcsonthoz a combcsonton. Sírmélység 126 cm.

Melléklet:

1. Laposra kalapált vashuzalból készült, téglalap alakú csat pecekkel a bal medencecsonton. H.: 3,4 cm, sz.: 2,8 cm. (11. ábra 1.)

16. sír (11. ábra 6.)

ÉÉNy-DDK-i tájolású (341°), hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű férfi csontváza. A koponya a jobb oldalra és a csontváz irányába billent. Jobb felkarcsont szorosan a csontváz mellett, alkarcsontok a jobb medencecsont alatt voltak. Bal felkarcsont kissé „rácsúszott” a csontvázra, alkarcsontok a csontváz mellett. A sírgödör mind a négy sarka szögletesen záródott. Sírmélység 125 cm, a lábszárcsontok környékén 130 cm.

Mellékletek:

1. Kerek átmetszetű, vékony vashuzalból készült, téglalap alakú csat a bal kulcs csont mellett. H.: 3 cm, sz.: 2,5 cm. (11. ábra 3.)

2. Vasár ugyanitt. A nyele kerek átmetszetű, fanyomokkal. A másik fele négyszögletes átmetszetű, hegyesedő. H.: 10,2 cm. (11. ábra 4.)

3. Laposra kalapált vashuzalból készült, négyszögletes csat pecekkel a jobb medencecsonton. Méretek: 2,5x2,5 cm. (11. ábra 5.)
4. Állatcsont (szárnyas?) a bal lábszárcsontok mellett.
5. Marhacsont a bal lábszárcsontokkal párhuzamosan.

Kutatóárok leletei:

1. Egyenes hátú, egyélű vas kés. H.: 10 cm. (13. ábra 1.)
2. Állatcsonttöredék és állatfog. A csontok között az egyik agyartöredéken megmunkálás nyomait lehetett megfigyelni. (13. ábra 2.)
3. Edénytöredékek⁴
 - a. Kívül-belül feketére égett, durva anyagú, apró kavicsal soványított edény perem- és oldaltöredéke. Perem egyenes, ferdén levágott. Díszítetlen. M.: 6,9 cm, sz.: 7,2 cm, v.: 1,3 cm. (12. ábra 1.)
 - b. Kívül-belül feketére égett, apró kavicsal soványított edény perem- és oldaltöredéke. A perem egyenes, vízszintesen levágott. Díszítetlen. M.: 6,5 cm, sz.: 10,4 cm, v.: 1,1 cm. (12. ábra 2.)
 - c. Szürkésbarna színű, apró kavicsal soványított, díszítetlen oldaltöredék. Méret 7,5x7,2 cm. (12. ábra 3.)
 - d. Kívül barnásszürke, belül fekete színű, apró kavicsal soványított edény oldal- és aljtöredéke. Díszítetlen. M.: 2,7 cm, sz.: 6,7 cm, v.: 1,2 cm. (12. ábra 4.)
 - e. Az előbbiekhöz hasonló anyagú, kívül vörös, belül barna színű edény aljtöredéke. M.: 3,1 cm, sz.: 7,4 cm, v.: 1,6 cm. (12. ábra 5.)
 - f. Vörösbarna színű, helyenként fekete foltos, apró kavicsokkal soványított, durva, vastag falú nagyobb edény perem- és oldaltöredéke. Az enyhén kihajló perem ujjbenyomkodással tagolt. Díszítetlen. M.: 14,8 cm; sz.: 15 cm; v.: 1,6 cm. (12. ábra 6.)
 - g. Kívül-belül sárga színű, legömbölyített kisebb peremtöredék. M.: 2 cm; sz.: 2,7 cm. (12. ábra 8.)
 - h. 4 db kívül szürkésbarna színű, apró kavicsal soványított oldaltöredékek. Két töredéken hullámvonal részlete látszik. Méretek: 6,4x6,3 cm; 4x3,7 cm; 3x1,8 cm; 3,8x2,4 cm. (12. ábra 7., 9–11.)

Szórvány leletek

1. Laposra kalapált vashuzalból készült karika. Átm.: 4 cm. (13. ábra 3.)
2. Kerek átmetszetű vashuzalkarika fele. Átm.: 3,8 cm. (13. ábra 4.)

3. Laposra kalapált, vékony vaskarika (csat?) töredéke. Átm.: 2,7 és 2,6 cm. (12. ábra 5.)
4. Csiholó (?) egyik végének töredéke. Méret: 2,8 cm. (13. ábra 6.)
5. Két, alaktalan, lapos vastöredék (kés?). Az egyik darabon fa nyomai látszanak. Méretek: 2,6x1,2 cm, 1,5x0,9 cm. (13. ábra 7.)
6. Laposra kalapált, vékony vaskarika (csat?) töredéke. Átm.: 2,6 cm. (13. ábra 8.)
7. Kerek átmetszetű, zárt, vastag bronzkarika. Átm.: 3,5 cm. (13. ábra 9.)

II. Temetkezési szokások

1. Tájolás

Általánosnak tekinthető a sírok ÉÉNy–DDK-i tájolása. A 15 esetből 12 alkalommal fordult elő. A csontvázak általában 330–340 fokok közötti tájolásúak voltak. Ettől északi irányba négy esetben volt eltérés (4., 11., 16., 14. sírok), míg a nyugati irányba a 8. és 9. sírok tájolása tért el kismértékben. Ez megfelel a késő avar kori temetők nagy részében megfigyelt tájolási adatainak.⁵

Két esetben, 13. és 10. sírok, volt a tájolás az É–D-éhez közeli, bár utóbbi sír esetében a sírgödör tájolása az általánosnak megfelelő volt. Ellenkező, azaz DDK–ÉÉNy-i volt a tájolása a 2. sírban nyugvó III–IV. csontvázaknak, valamint a 7. sír gyermekvázának. Utóbbi sír esetében az ellenkező tájolás az elhunyt megkülönböztetett helyzetére utalhat. Ellenkező tájolás az avar temetők többségében, egy-két esetben megfigyelhető, de ennek magyarázata még nem ismert.⁶

Nem tudjuk az elpusztított 3. sír tájolasát.

2. Sírgödrök formája

A feltárt sírgödrök nagy része lekerekített sarkú, függőleges falú, téglalap felülnézetű akna volt, csupán a 16. sír esetében volt mindkét végén szögletesen záródó, míg a 6. sír esetében a gödör déli vége volt szögletes. Az 5. sír esetében tudtuk megfigyelni, hogy a sír bal oldalfala kissé rézsűsen volt kiképezve. Nem tudjuk milyen volt a sírgödör formája az elpusztított 3. és a bolygatott 12. sírok esetében. Bizonytalanok voltak a 7., 8. és 9. sírok feltjai.

A sírgödrök mérete általában az elhunytak méretéhez igazodott, csupán a koporsós temetkezéseket tartalmazó gödrök mérete volt 30–40 cm-el hosszabb, amelyek a csontváz és a koporsó méreteit is figyelembe véve, így is viszonylag hosszúak voltak.

A 4. sír esetében lehetett megfigyelni, hogy a sír déli végét, a lábfejsontok magasságában, 11 cm-re lesüllyesztették. Hasonló a helyzet az 5. sír esetében is, amelynek DK-i vége 7 cm-el volt mélyebb, míg a 11. sírban a koponya és a lábfejsontok környékén 5–5 cm-rel volt mélyebb a sírgödör. Mindhárom a koporsós temetkezés szokásával magyarázható.

3. Sírmélység

A sekély, 100 cm alatti mélység elsősorban a gyermeksírok esetében figyelhető meg, átlagosan 67–70 cm között. Az 1. sír esetében a mélység eredetileg más lehetett, mivel ez a sír már az út menti árokban került elő. A többi sír 100 cm-nél mélyebb volt, átlagosan 125–130 cm között. Nem ismerjük a 3. sír mélységét.

4. Sírba helyezés módja

Két kivétellel a csontvázakat a sírba hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben találtuk meg. Csupán a 2/II. és 2/IV., valamint a bolygatott 12. sírban feküdtek a csontvázak a jobb oldalukon.

Általában a koponya vagy a jobb (1., 2/IV., talán 2/I., 9., 12., 16. sírok) vagy a bal oldalára (5., 7., 8., 10., 11., 14., 15. sírok) billent.

A karcsontok az esetek nagy részében a csontváz mellett nyújtva helyezkedtek el. Bolygatottsága miatt csak feltételezhető, hogy a 1. csontváz bal alkarcsontjai az állkapocshoz voltak hajlítva, míg a 2/IV. csontváz esetében ez biztosnak tűnik. A 6. csontváz bal alkarcsontjai ferdén, keleti irányban helyezkedtek el, amelyek a keleti irányba kissé „kifordult” comb- és lábszárcsontokkal együtt arra utalnak, hogy ezek a sírba helyezés során kerülhettek az általánostól eltérő helyzetbe.

A 9. és 10. csontvázak esetében a jobb alkarcsontok behajlítva a csontvázon, illetve a medencecsonton kerültek elő. Utóbbi bal alkarcsontjai a medencecsont alatt voltak, akárcsak a 8. sír esetében a jobb alkarcsontok. Nem zárható ki, hogy ezek csak az elhunyt sírba helyezésekor kerülhettek oda és nem temetkezési szokást tükröznek. A 16. sír csontvázának jobb alkarcsontjai szintén a medencecsont alatt voltak, de a csontváz többi csontjának helyzete alapján úgy tűnik, hogy az elhunytat takaróba csavarva temették el. A 14. sírban a jobb alkarcsontok szintén a medencecsonton voltak, ami a szűkre méretezett koporsóba való helyzettel magyarázható.

A 13. gyermekvázat az ÉÉNy-DDK-i tájolású sírgödörben az É-D-ihez közeli tájolásban helyezték a sírba, míg a 6. sír elhunytját a sírgödör nyugati oldalához közelebb. Nem temetkezési szokásról van szó.

Külön kell szólnunk a 2. sír négyes temetkezéséről. Valószínűleg két házaspárt temettek el közös sírgödörbe, azonos időben. Az egyik párt ellenkező tájolásban helyezték a sírba. Kevés, szegényes, különösebben nem korhatározó melléklet csupán az egyik csontváz (2/I. csontváz) mellett volt.

A kettős vagy többes temetkezések kérdésével legutóbb részletesen Tomka Péter foglalkozott.⁷ Áttekintve a kérdés kutatástörténetét, illetve saját gyűjtései alapján megállapította, hogy az egyidejű, kettős-többes temetkezések sem időhöz, sem földrajzi környezethez, sem népcsoportokhoz nem köthetők, mindig és mindenütt előfordulnak. „Ha közeli rokonok egyszerre vagy nagyon hamar egymás után halnak meg, gyakran egy szertartással, ugyanazon sírba temetik őket.”⁸ Ennek oka különböző járványokkal, betegségekkel hozható kapcsolatba. Az azonos sírgödörben vagy koporsóba, ellenkező tájolásban való elhelyezés a jobb helykihasználással magyarázható, de egyúttal az ellenkezőleg tájolt elhunyt alárendelt szerepét is tükrözheti.

Az adatok alapján kiderült, hogy amíg a kora és középső avar korban az ilyen temetkezések száma átlagban 1–2%, addig a késő avar korban ezek száma ugrásszerű, 10–12%-ra emelkedik. Ennek hátterében már nem csak az említett okok állhattak, hanem „az öngyilkosságok számának megszaporodása, bosszú és vendetta, mérgezések, halálos kimenetelű összecsapások, verekedések, balesetek. Akár így, akár úgy nézzük is, a társadalomban növekvő ideges, hektikus, abnormalis reakciókról, a mentalitás defektusáról van szó. Ilyesmi a zavaros időkben szokott fellépni, amikor bizonyos nyomás, kivédhetetlen kényszer nehezedik a társadalomra (...) Zavar érezhető a legfelső politikai vezetésben is, ... nem csodálható, hogy az okokat át nem látó egyszerű emberek mentalitásában is zavar mutatkozott.”⁹

A szentgáli 2. sírban nyugvók esetében is elképzelhetőnek tartjuk, hogy az azonos időben bekövetkezett halálesetek hátterében is hasonló események állhattak. Sajnos a csontvázak antropológiai, genetikai vizsgálata még nem történt meg.

5. Koporsós temetkezések

A feltárt temetkezések közül 6 esetben lehetett megfigyelni koporsó nyomait: 4., 5., 6., 9., 11. és 14. sírok. Sem a sírmélység, sem az eltemetett neme, sem a leletek mennyisége alapján ezek nem mutatnak eltérést a többi temetkezéshez képest. A koporsónyomok fekete elszíneződésekként jelentkeztek a sír feltárása során.

Rövidebb-hosszabb deszkák jelzik csupán a 9. és a 11. sírokban a koporsók nyomait. A 9. gyermeksí DK-i végében egy 2 cm széles és 10 cm hosszú deszka nyomai voltak. 9 cm széles és 65 cm hosszú fanyomokat lehetett megfigyelni a 11. sír ÉNy-i végében. Úgyisintén fa gyenge nyomait lehetett látni az 5. sírban. Itt a sírgödör ÉNy-i végében, valamint a jobb karcsontok mellett látszottak ennek nyomai. Sajnos csekély adatok alapján a koporsó szerkezete nem rekonstruálható.

Valamivel jobb a helyzet a 4., 6. és 14. sírok esetében. A 4. sírban átlagosan 3 cm széles koporsódeszkák nyomait lehetett megfigyelni a sír északi végében és a sír jobb oldalán. Ezek 114 cm-es mélységtől jelentkeztek, amelyeket egészen a sír aljáig nyomon lehetett követni (11 cm mély). A koporsó az ÉNy-i sarkánál szögletesen záródott. A keleti és déli oldalon már nem voltak fanyomok.

A 6. sírban 110 cm mélyen a koponyától északra, valamint a sír nyugati oldalán a medencecsontokig erőteljes koporsónyomokat lehetett megfigyelni. Ezek átlagban 10–20 cm szélesek és a sír aljáig nyomon követhetőek voltak (20 cm mély). A koporsó ÉNy-i sarka enyhén ívelt volt.

A legtöbb adattal a 14. sírban megfigyelt koporsónyomok szolgáltak. Itt az északi végén szögletes záródó, 3–4 cm széles deszkából készült koporsót lehetett megfigyelni. A bal oldali deszkát 144 cm, a jobb oldalt 103 cm hosszban lehetett nyomon követni. A koporsó mélységére nincs adatunk, mivel a nyomokat csak a sírgödör alján lehetett rögzíteni.

A koporsós temetkezések és a sírfenéken megfigyelhető különböző leásások, mélyedések kapcsolatával, kérdésével több kutató is foglalkozott.¹⁰ A vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy ezek magas lábakon álló koporsók lábainak lesüllyesztésére szolgáltak.

A szentgáli temetőben a 4. és 5. sírokban, ezek déli végében lehetett megfigyelni 11, illetve 7 cm-es lemélyítéseket. Mindkettőben koporsó nyomai is voltak. A 11. sírban a sírgödör mindkét rövid oldalán 5–5 cm-es lemélyítéseket lehetett mérni, bár csupán a sír északi végében volt koporsóra utaló nyom. Talán mindhárom esetben a jobb talajviszonyok között megfigyelt, lábakon álló koporsóról lehet szó.

További három sír esetében, 6., 9. és különösen a nagyon jól megmaradt 14. sírban, lemélyítésnek nem volt nyoma. Fel kell tételeznünk, hogy ezek láb nélküli koporsók lehettek, vagyis legalább két különböző szerkezetű koporsó volt használatban.¹¹

Csekély adataink alapján valószínűleg ácsolással egymáshoz erősített deszkalapokból összeállított láda

formájú koporsókat használtak. Sem koporsó aljára, sem tetőre nem találtunk adatot.

A koporsós temetkezéseken kívül előfordult, hogy az elhunytakat valamilyen anyagba csavarva temették el. Erre utalnak a 15. és 16. sírokban megfigyelt vázacsontjainak helyzete.

6. Melléklet nélküli sírok

Nem került elő melléklet a 7. és a 9. gyermeksírokból, valamint a 2. sír/II., III., IV. csontvázai mellől. Sajnos a szerves anyagú mellékletek, amennyiben voltak, a talajviszonyok miatt nem maradt meg.

7. Ételáldozatok

Állatcsontok

Állatcsontmelléklet 8 sír esetében volt (2/I.; 4.; 5.; 6.; 8.; 10.; 13.; 16.). A 13. gyermeksírt kivéve a többi felnőttcsontváz mellett került elő. A 4. sírt kivéve az állatcsontok a csontváz bal oldalán, általában a láb-szárcsontok, ritkán a comb- vagy felkarcsontok mellett voltak. A 2. sírban az állatcsontot szintén a jobb oldali lábszárcsontok mellett találtuk, de ennek okai a többes temetkezés is lehetett.

Sajnos az állatcsontok vizsgálata nem történt meg, így a csontok meghatározása kérdőjelesen csak arra utal, hogy az egyik nagyobb („szarvasmarha-”), a másik valamivel kisebb méretű („sertés-”), illetve szárnyascsontok. Két állat csontjai, sertés- vagy szarvasmarhacsont szárnyascsontokkal, négy alkalommal, míg csak szarvasmarha vagy sertés szintén négy esetben fordult elő.

Tojás

Tojás csupán a 10. sírban volt. Egy-egy tojás volt a bal felkar-, bal borda- és a jobb lábszárcsontok mellett. A sírban felnőtt nyugodott.

8. Edénymellékletek

Sírmellékletként edény nem került elő.

A kutatóárokban talált edénytöredékek közül az ujjbenyomokodásokkal tagolt peremű töredék értékelhető. Ez a díszítési mód az egész avar kor folyamán felbukkan.¹² A többi töredék kézzel formált, rosszul iszapolt agyagból készült. Különösebb keletező értékük nincs.

III. Sírbolygatások

Korabeli sírbrátlásnak nem találtuk nyomát. Néhány csont valószínűleg állattúrás következtében kerülhetett rendellenes helyre.

Sokkal nagyobb kárt okoztak az újkori bolygatások, amelyek következtében a 3. sír teljesen, az 1., 2., 7., 12. sírok részben elpusztultak. A beépítettség miatt már nem lehetett teljes egészében feltárni a 11. és 15. sírokat.

IV. Eltemetettek neme és kora

Az antropológiai vizsgálatok hiányában, a leletanyag alapján, négy nő- (1., 3., 5., 6.), négy férfi (4., 8., 11., 16.) és talán három gyermek- (7., 9., 13.) csontvázat tártunk fel. 4 esetben felnőtt nyugodott a sírban (10., 12., 14., 15.). Külön kell megemlíteni a 2. sírból előkerült csontvázakat. Ebben az esetben valószínűleg egy-egy házaspárt (?) temettek el közös sírgödörbe.

V. Temető szerkezete

A temető soros elrendezésű, Ny–K-i irányú sorokkal. Eddig négy sírsort határoztunk meg. A sírok közti távolság átlagban 50–80 cm közötti. Csupán a 13. és 14. sírok helyezkedtek el viszonylag közel, 30 cm-re, egymáshoz. Sajnos, mivel a leletmentés kutatóárokokkal történt és ezek kijelölését is befolyásolta a terület beépítettsége és az anyagi lehetőségeink, így fenti megállapításaink csak feltételesek lehetnek. Annyi mindenesetre bizonyosnak tekinthető, hogy a temető lényegesen nagyobb kiterjedésű volt, mint amennyit a leletmentés keretében meg tudtunk menteni.

VI. A leletanyag elemzése

1. Fülbevalók

A szentgáli temetőben öt sírból kerültek elő fülbevalók, amelyek öt különböző típusba tartoznak.

a. Nagygömbös fülbevaló

Egy, bronzból készült darab került elő az 5. sírban. Felülete aranyozott. Hasonló nagygömbös fülbevalók elsősorban a kora avar kori emlékanyagból ismertek. Általában előkelő, rangos elhunytak mellékleteként, aranyból látnak napvilágot. Ezek utánzatai voltak az ezüstből vagy bronzból készült példányok. A fülbevalótípus magyar és külföldi kutatástörténetéről jó áttekintést nyújt Ormándy János összefoglalása.¹³ Az általa elkülönített altípusok közül a szentgáli darab különösen a kora, de még a közép avar korban sem ritka

Tőszeg altípusba sorolható, mégpedig a típus aranyozott bronzutánzatai közé.¹⁴ Elképzelhető, hogy az 5. sír fülbevalója is ebben az időszakban készült, de az bizonyosnak látszik, hogy földbe kerülésének ideje már a VIII. század vége. Talán örökölt darabról van szó.

b. Granulátumdíszes fülbevaló

A 10. sírból előkerült, kis granulátummal díszített, pár nélküli fülbevaló talán a 670-es évek táján megjelenő granulátumdíszes fülbevalók késői, egyszerűsödött változata lehet. Pontosabb keltező értéke nincs.

Drótkészerek:

c. Hurkos-kampós záródású fülbevaló

A szentgáli temető 1. női sírjából került elő ezüsthuzalból készült hurkos-kampós záródású fülbevaló. Más fülbevaló nem volt a sírban.

Hurkos-kampós záródású fülbevalók a magyarországi leletanyagban néhány avar kor végi temetőben már felbukkantak, bár számuk csekély.¹⁵ A fülbevaló feldolgozásával Szőke Béla Miklós foglalkozott részletesebben.¹⁶ Mint megállapította, ezek rövid ideig, a IX. század első harmadától a második harmad végéig lehettek divatban, a legszebb darabok is a IX. század közepére keltezhető temetőkben láttak napvilágot. Többek közt a hurkos-kampós fülbevalókra is jellemző, hogy ezeket a fej két oldalán lecsüngő textil- vagy bőrszalaghoz erősítve viselték.¹⁷

d. S-végű fülbevaló

Egy darab került elő a 10. női sírból. Más keltező lelet nem volt a sírban.

A fülbevalótípus és általában a drótkészerek nagyobbrészt a Dunántúlon, különösen a frank fennhatóság alatt álló területeken összpontosulnak. Innen jutnak el kisebb számban az északi és a Dunától keletre eső területekre. Az S-végű karikák és az ezekhez kapcsolódó viseleti szokások az avarságnál korábban ismeretlenek voltak. Megjelenésük és elterjedésük kapcsolatba hozható az avar birodalmon belül lezajlott politikai eseményekkel. Legnagyobb számban ott kerültek elő, ahol az avar kor végén – a IX. század elején – idegen befolyás (esetleg a szlávtság hatása) érvényesült. Megjelenésüket a kísérőleletek alapján a IX. század elejére¹⁸, esetleg a VIII. és IX. század fordulójára tehető, míg divatjukat a IX. század közepéig nyomon lehet követni.¹⁹

e. Díszítetlen fülbevaló-karika

A szentgáli temető 2/I. sírjában volt két darab, illet-

ve a fent már tárgyalt 5. sírban, a nagy lemezgömbcsüngős fülbevaló párvaként. Ezek a fülbevalók egyszerű kivitelűk, olcsóságuk miatt széles körben, az egész avar kor folyamán kedveltek voltak. Különbözőbb keltező értékük nincs.

2. Gyöngyök

Négy sírban, az 1., 5., 6. és 13. sírokban kerültek elő gyöngyök, minden esetben a koponya környékén, eredetileg nyakba akasztva viselhették. A nyakláncok viszonylag kevés, átlagosan 8–10 gyöngyszemből álltak. Közöttük három gyöngytípust lehetett megfigyelni:

- kisméretű fekete kásagyöngy (1. sír). Esetünkben dinnyemag alakú gyönggyel vegyesen látott napvilágot, a késői időszakban fordul elő.
- kis méretű, fekete, hengeres, egymást keresztező sárga vonalfolyatással (6., 13. sírok). A 13. sírban dinnyemag alakú gyönggyel vegyesen. Szintén késői viseletben fordul elő.
- közepes méretű (1,2–1,5 cm) világoszöld, sötét kék dinnyemag alakú gyöngyök (1., 13., 15. sírok). A világos zöld vagy fehér, kisebb méretű dinnyemag alakú gyöngyök a 7. század utolsó harmadában jelentek meg.²⁰ Későbbi változataik a nagyobb méretű és általában sötétkék, fekete darabok.

3. Karperecek

A szentgáli temető teljesen feldúlt 3. sírjából kerültek elő. Mindkettő a rombusz átmetszetű, poncolt díszítésű darabok közé tartoznak. A késő avar kor jellegzetes ékszerei.²¹

4. Csatok, kések, karikák, viselet

a. Bronzcsatok

A temetőrész két sírjából, a 2. és a 4. sírből, került elő trapéz alakú, öntött bronzcsat vaspecekkel. Más csat nem volt ezekben a sírokban. Körülbelül 2 cm széles övet fogtak össze. A 2. sír esetében egy kova került elő, valószínűleg az övre függesztett tarsolyban volt. A 4. sír esetében fatokban viselt vaskés függött az övön.

A trapéz alakú csatok a griffes-indás korszak első harmadában gyakoriak, sok esetben griffes veretekkel együtt látnak napvilágot.²² A csattípus a közép avar kortól a késő avar kor legvégéig használatban volt.²³ A szentgáli két csat a késő avar kor utolsó fázisában kerülhetett földre.

b. Vascsatok

Egy-egy csat volt az 5., 6., 8., 15. sírokban. A bronzcsatokhoz hasonlóan, ezek is elsősorban a ruha összefogására szolgálhattak.

Két csat volt a 11., 16. férfisírokban. Közülük az egyik szintén a ruha összefogására, míg a másik a munkaeszközöket tartalmazó tok vagy tarsoly függesztésére szolgált. Mindkét esetben vasár is volt a sírban. A 11. sírban a két csat és az ár viseleti helyén, a medencecsont környékén látott napvilágot. A 16. sír esetében az egyik csat viseleti helyen volt, míg a másik a vasárral együtt a bal „vállnál”, talán csak temetéskor helyezték az elhunyt mellé.

Formájukat tekintve téglalap alakú, lekerekített sarkú volt a 15., 16. sírokban; lant alakú a 11. sírban; négyszögletes a 11., 16. sírokban; trapéz alakú 5. és a 6. sírokban. Megállapíthatatlan a formája a 8. sír darabjának. Ezek közül az enyhén benyomott oldalúak az avar kor második felére keltezhetők, a többi nem korhatározó. A csatok méretei alapján az övek szélessége 2,5–3 cm volt.

c. Vaskés

Temetkezésből csupán a 4. sírből került elő. Hossza 16,2 cm volt. Egyik oldalán fanyomokkal. Egy további kisebb méretű kés szórványként jutott birtokunkba. Hossza 10 cm. Mindkettő egyenes hátú, egy élű.

A 4. sírban a kés fatokba helyezve egy bronzcsattal összefogott övre lehetett erősítve. Az öv egyúttal a ruha összefogására is szolgálhatott.

d. Vaskarikák

Két egymásba akasztott, sodrott vashuzalból készült függesztőkarika került elő az 5. női sírből, valószínűleg a vascsatallal összefogott övre volt erősítve.

Egy vaskarika volt a 14. sírban is, bár vascsat hiányában talán nem is függesztőkarika volt. Sajnos a sír többi vaslelete olyan töredékes állapotban maradt meg, hogy ezekről közelebbit nem tudunk mondani. Hasonló a helyzet a 12. sír vastöredékei esetében is.

További töredékes karikadarabok voltak a szórvány anyagban is.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy mind a nők, mind a férfiak viselete nagyon szegényes volt. A nők – az egy vagy két fülbevalón kívül – kevés gyöngyből fűzött nyakláncot, ritkán karperecet, csattal összefogott övet, esetleg erre függesztett tarsolyt viseltek.

A férfiak szintén csattal összefogott, egy vagy két övet hordtak. Erre erősítették fel a fatokban viselt vaskést vagy vasarat.

A gyermekek viseletéről még ennyi adattal sem rendelkezünk, mivel ezek sírjaiban a 13. sír gyöngysorát

leszámítva, leletanyag a feltárás időpontjáig nem maradt ránk.

5. Tűzszerzők

Mindössze a 2/I. csontváz mellett találtunk egy kis kovát. A szórvány anyagban egy kisebb vastöredékről véljük, hogy eredetileg egy befelé hajló végű, a késő avar korban gyakori csiholó darabja volt.²⁴

6. Munkaeszközök

A munkaeszközök száma is igen kevés. A már említett vasárak férfisírok mellékletei voltak (11. és 16. sírok). Női sírból orsógombok (3. és 5. sírok) láttak napvilágot. Formájukat tekintve különösebben nem korhatározóak.²⁵

Igen jó állapotban maradt meg az 5. sír kis vastűje, amely nem tűtartóban volt, hanem valószínűleg a ruhá-

ba tűzve viselték. A bal oldali bordákon került elő. Talán tűtartó volt a 10. sírból előkerült igen kopott felületű, töredékes csöves csont. Ez is a csontváz felső csontjainál, a jobb felkarcsont felső, belső végénél helyezkedett el.

*

A mai Szentgál község határában letelepedett avar népesség temetőjének csak igen kis részletét tudtuk feltárni.

Ezek alapján nehéz messzemenő következtetéseket levonni. A viszonylag szegényes leletanyag – fülbevalók, gyöngyök, karperecek, valamint a viselet többi tárgya (csatok, kések, karikák), munkaeszközök – elemzése alapján úgy véljük, hogy a szentgáli temető rész eddig megismert sírjait a VIII. század végére, IX. század elejére keltezhetjük.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő
ArchHung = Archaeologia Hungarica
Arrabona = Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei
Cumania = A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei
DissPann. = Dissertationes Pannonicae
FolArch = Folia Archaeologica
FontesArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae
MFMÉ – StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica
WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve
ZM = Zalai Múzeum

BALOGH–PINTÉR 1998 = BALOGH CS.–PINTÉR L.: Avar sírok Városföldről. Cumania 15. 1998. 93–131.
BENDE é.n. = BENDE L.: Temetkezési szokások a Székkutas-Kápolnadűlői avar kori temetőben. (Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő.) 305–330. In: B. NAGY K.: A Székkutas-Kápolnadűlői avar temető. MFMÉ Monographia Archaeologica I. Szerk./Ed.: Bende L.–Lőrinczy G.
BÓNA 1957 = BÓNA I.: Az űrbőpusztai avar temető. (Le cimetière avar de Űrbőpuszta) ArchÉrt 84. 1957. 155–174.
BÓNA 1973 = BÓNA I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. (Awa-

rische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Arpadenzeit (11–13. Jh) in Dunaújváros). FontesArchHung Budapest 1973
ÈILINSKA 1973: = ÈILINSKA, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in elovce. Archaeologica Slovaca – Catalogi. Tomus V. Bratislava 1973
GARAM 1972 = GARAM É.: Avar temetők Andocson. (Avar Cemeteries at Andocs.) FolArch 23. 1972. 129–182.
GARAM 1995 = GARAM, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. (Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary). Vol. 3. Budapest 1995
KISS–SOMOGYI 1984 = KISS G.–SOMOGYI P.: Tolna megyei avar temetők. (Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna.) DissPann. Ser. III. Vol. 2. Budapest 1984
KOSTYÁL 1984 = KOSTYÁL L.: Késő avar kori népesség a 9. században. Szakdolgozat. Budapest 1984
KOVRIK 1963 = KOVRIG, I.: Das awarenzeitlichen Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. 1963
ORMÁNDY 1995 = ORMÁNDY J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gula- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. (Awarische Gegenstände mit Granulationverzierung. Goldene Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelanhänger) MFMÉ – StudArch 1. 1995. 151–181.
PÁSZTOR 1996/a. = PÁSZTOR A.: A csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipológiai vizsgálata. (The Typochronological examination of the Bead finds of the Csákberény-

- Orondpuszta Cemetery from the Avar Period.) Savaria-Pars Archaeologica 22/3. 1992–1995 (1996). 37–83.
- PÁSZTOR 1996/b. = PÁSZTOR A.: A magyarországi kora és közép avar kori gyöngyök tipológiai vizsgálata. (Typologische Untersuchung der Früh- und Mittelawarischen Perlen aus Ungarn) MFMÉ – StudArch 2. 1996. 195–220.
- PÁSZTOR 2001 = PÁSZTOR A.: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar kori temető gyöngyleletei. (Die Perlenfunde des Gräberfeldes an der Straße Szekszárd-Bogyiszló.) WMMÉ 23. 2001. 115–160.
- TOMKA 1975 = TOMKA P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. II. Tájékozás. (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. II. Orientierung.) Arrabona 17. 1975. 5–90.
- TOMKA 1979 = TOMKA P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. (Angaben zum Bestattungsbrauch der Bevölkerung vom Kleinen Alföld in der Awarenzeit. III. Sargegebrauch im Gräberfeld von Tápi.) Arrabona 19–20. 1977–1978. 1979. 17–108.
- TOMKA 2003 = TOMKA P.: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős és többes temetkezések. (The Latest Results of the Research Focussing on the Funeral Customs in the Avar Age. Double and Multiple Burials. – Neue Erkenntnisse in der Forschung der Bestattungsbräuche zur Zeit der Awaren Doppel-, Mehrfachbestattungen.) Arrabona 41/1–2. 2003. 11–56.
- SZŐKE 1992 = SZŐKE, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Awarenforschungen Bd. 2. Hrsg./Ed.: Daim, F. Archaeologia Austriaca Monographien Bd. 2. Studien zur Archäologie der Awaren Bd. 4. Wien 1992. 841–968.
- SZŐKE 1994 = SZŐKE B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. (Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu.) ZM 5. 1994. 251–317.
- VÁLYI 2003 = VÁLYI K.: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron. (Das Deutail eines spätaawarenzeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár.) MFMÉ – StudArch 9. 2003. 211–227.
- WICKER 1990 = WICKER E.: Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben. (Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos) Cumania 12. 1990. 9–69.
- ¹ Ezúton is köszönetet mondok Bíró Árpádnak és feleségének, akik a tulajdonosok közül egyedüliként jelentették a sírok előkerülését és hozzájárultak a leletmentéshez.
 - ² A leletmentések jelentései LDM Régészeti Adattárában – Ltsz.: 18.875–97.
 - ³ A rajzokat Varga Judit készítette, akinek ez úton is köszönetet mondok munkájáért.
 - ⁴ A leletanyagban 23 db viszonylag kisebb, díszítetlen, jellegtelen töredék és 2 db újkori töredék is van.
 - ⁵ TOMKA 1975. 7.
 - ⁶ TOMKA 1975. 57–59.
 - ⁷ TOMKA 2003. 11–56.
 - ⁸ TOMKA 2003. 26–27.
 - ⁹ TOMKA 2003. 27.
 - ¹⁰ A teljesség igénye nélkül: TOMKA 1979. 53.; WICKER 1990. 35.; legutóbb BENDE é.n. 310–313.; a kérdés részletes vizsgálata VÁLYI 2003. 214–217.
 - ¹¹ Hasonló eredményre jutottak a várostől avar temető feldolgozása során. BALOGH–PINTÉR 1998. 108–109.
 - ¹² BÓNA 1973. 78.
 - ¹³ ORMÁDY 1995. 155–156.
 - ¹⁴ ORMÁDY 1995. 159–161.
 - ¹⁵ A elovcei (zsélyi) temető 176., 369., 723 és 745. sírjaiban előkerült hurkos-kampós, de gömbcsüngővel díszített fülbevalói technikai kivitelükben eltérnek a Karoling-kori daraboktól. ÈILINSKA 1973. 18.
 - ¹⁶ SZŐKE 1992. 847.; SZŐKE 1994. 270–271.
 - ¹⁷ SZŐKE 1994. 272.
 - ¹⁸ GARAM 1995. 286–290.; KOSTYÁL 1984
 - ¹⁹ SZŐKE 1992. 847–850.
 - ²⁰ PÁSZTOR 1996/a. 49.; PÁSZTOR 1996/b. 199.; PÁSZTOR 2001. 95.
 - ²¹ KOVRIG 1963. 168.
 - ²² KOVRIG 1963. 158.
 - ²³ GARAM 1995. 224.; KISS–SOMOGYI 1984. 86.
 - ²⁴ BÓNA 1957. 164.
 - ²⁵ Orsók viseletéről, sírba helyezéséről GARAM 1972. 177.; BALOGH–PINTÉR 1998. 113.

MORE RECENT AVAR PERIOD FINDS IN VESZPRÉM COUNTY 1.
LATE AVAR PERIOD GRAVES IN FÚZFA STREET, SZENTGÁL-KÖVESTELEK

On the edge of the village of Szentgál, the section known as Kövestelek, previously in use as pasture, was divided up into plots at the beginning of the 90s. This area had already been partially built up, when during house construction in 1996, Avar period graves were discovered on the plot with topographical number 70/150. It was then brought to the attention of the museum, that on the other plots of the newly-formed street, burials had also come to the surface during construction work. The finds had not been reported. This site was previously unknown. Based on our data, we have only been able to determine that the graves from the cemetery, which may be dated to the late Avar period, are to be found along the whole length of Kövestelek (now Fűzfa) Street, on the plots situated on both sides.

In the course of rescuing finds, in the already partially dug out house foundations, as well as smaller exploratory ditches on the south side of the house, 16 graves could be excavated, and in one grave pit (grave 2) two NW-SE, and in this same place two oppositely oriented skeletons came to light. Only the location of grave 3 could be noted, other graves could only be excavated partially because of the buildings. So there was no way for further research to be carried out, either within the plots, or under the roadway. Since then, the plots on both sides of the street have been built up, thus ruining a large section of the cemetery.

With regard to burial customs, the Szentgál graves show a similar picture to those of cemeteries from other, late Avar period village communities of the same age. The orientation is generally NW-SE, the form of the grave pits is for the most part rectangular holes with rounded corners as seen from above, and with vertical walls. In the pits of graves 4, 5 and 11, the southern, or even both ends had sunk in, which is

probably connected with coffin burials. With two exceptions, the skeletons were found in an extended posture, lying on their backs. From the burials excavated, traces of coffins were observed in 6 cases (graves 4, 5, 6, 9, 11 and 14). From these, it appears that box-shaped coffins made of boards carpentered together were probably used. Based on the position of the bones, the corpses 15 and 16 were buried wrapped in some sort of material. There were food offerings in eight of the graves: bones of cattle, pigs and poultry, as well as eggs. In the cases of the skeletons from graves 4, 14 and 5, in spite of being undisturbed, either the hand or the foot bones could not be found. This is explained by superstitious customs involving mutilation of the dead.

In grave 2, the common graves of two married couples (?) were found, who died and were buried at the same time. Agreeing with Péter Tomka, it cannot be excluded that the double or multiple burials which proliferated to a significant extent in the late phase of the late Avar period cannot only be linked with sicknesses or epidemics, but also with the troubled, uncertain domestic political situation of the period, which led to the development of tensions within society. A consequence of this may have been an increase in the number of suicides, vendettas, etc. Perhaps the married couples laid to rest in Szentgál grave 2 died as a result of events similar to these.

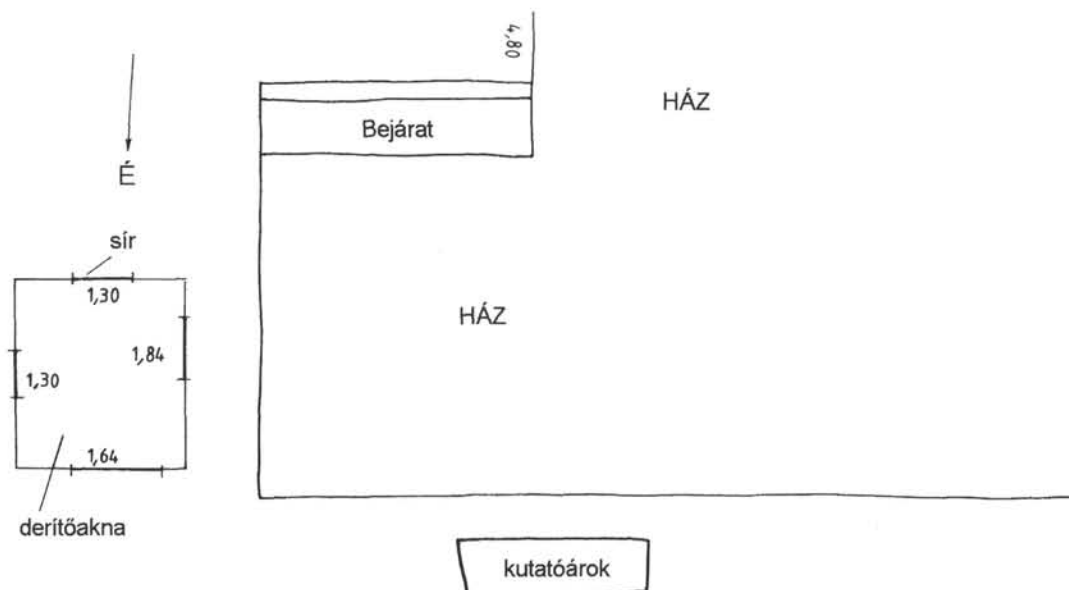
Based on analysis of the relatively sparse find materials (earrings, beads, armbands, and other costume articles (buckles, knives, rings), work implements), it has been determined that the graves of the Szentgál cemetery section we are familiar with at present may be dated to the late 8th, early 9th century.

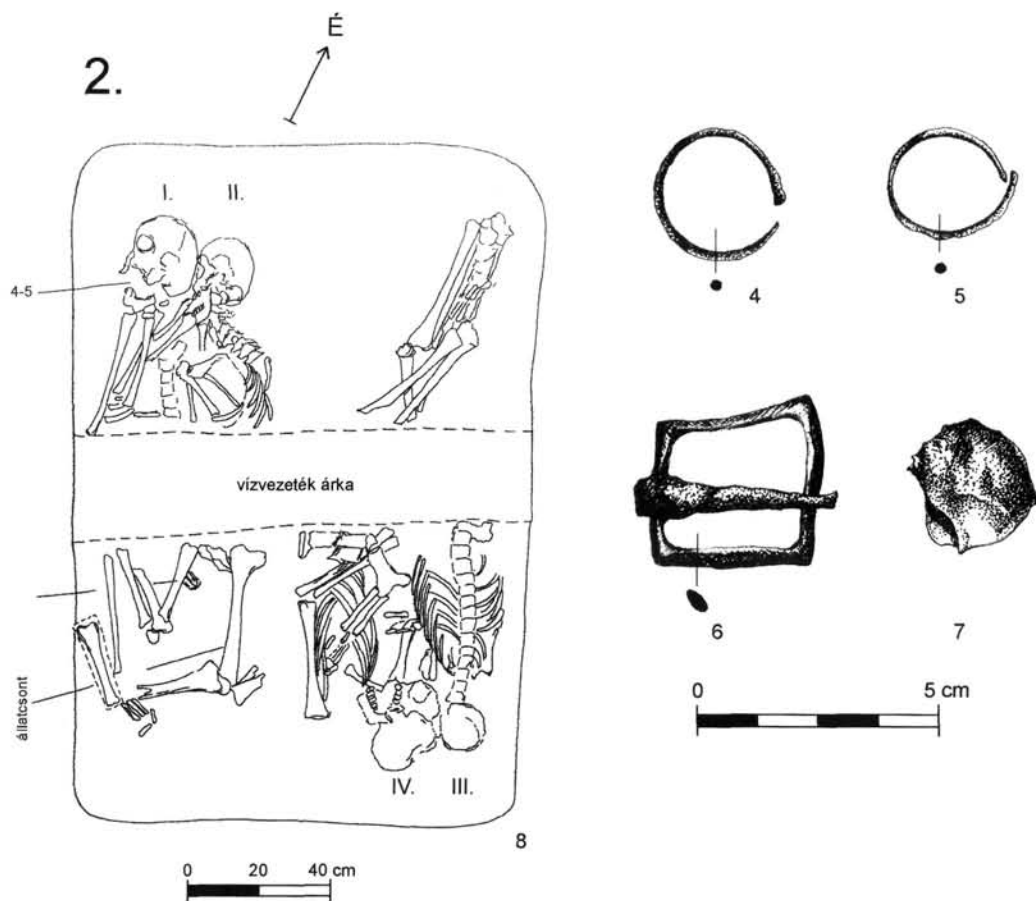
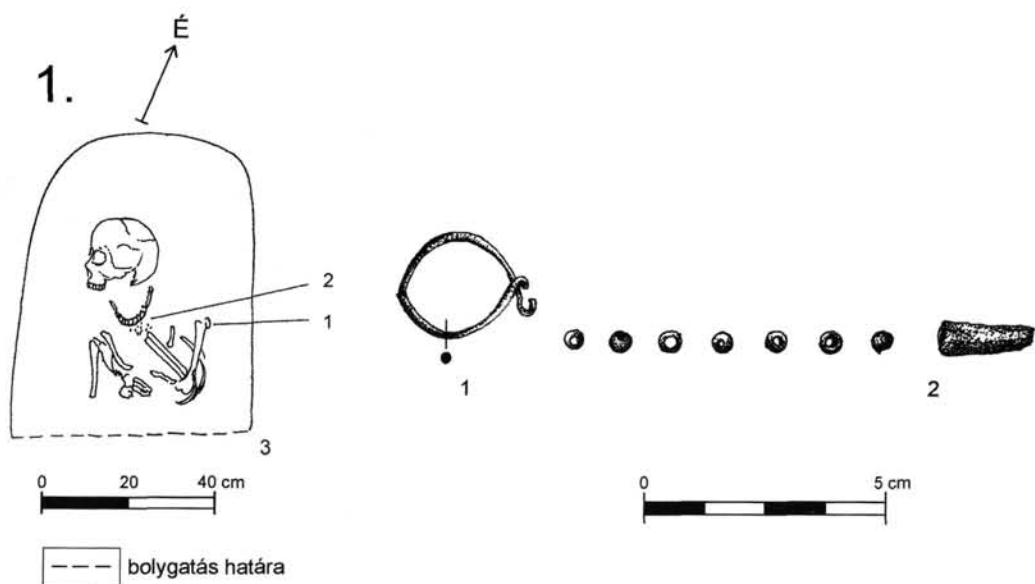
1. ábra. A lelőhely elhelyezkedése
 Figure 1. Localisation of the find spot

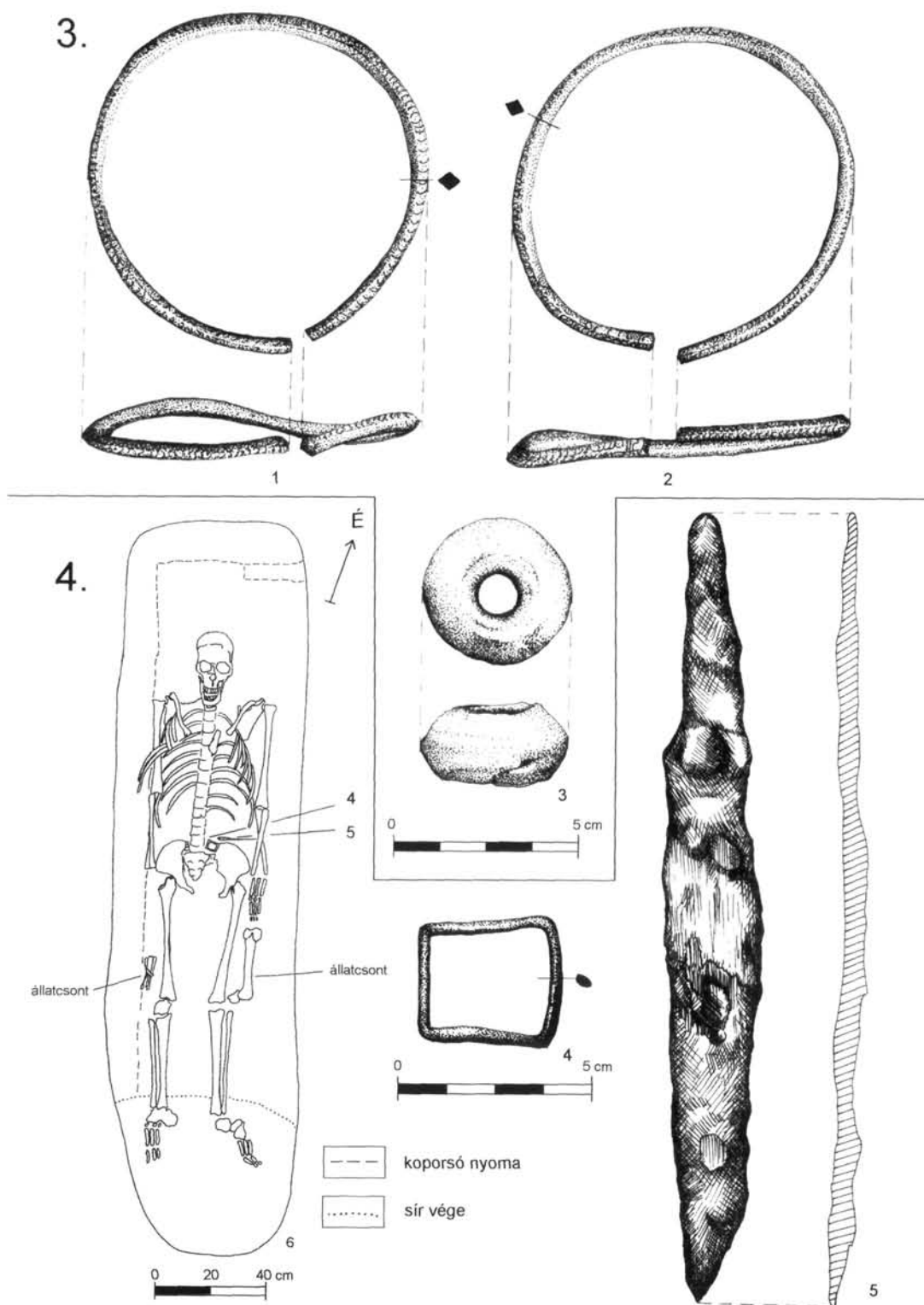
2. ábra. A felparcellázott utca és a leletmentés helyszíne
Figure 2. The street divided up into plots and scene of the find rescue

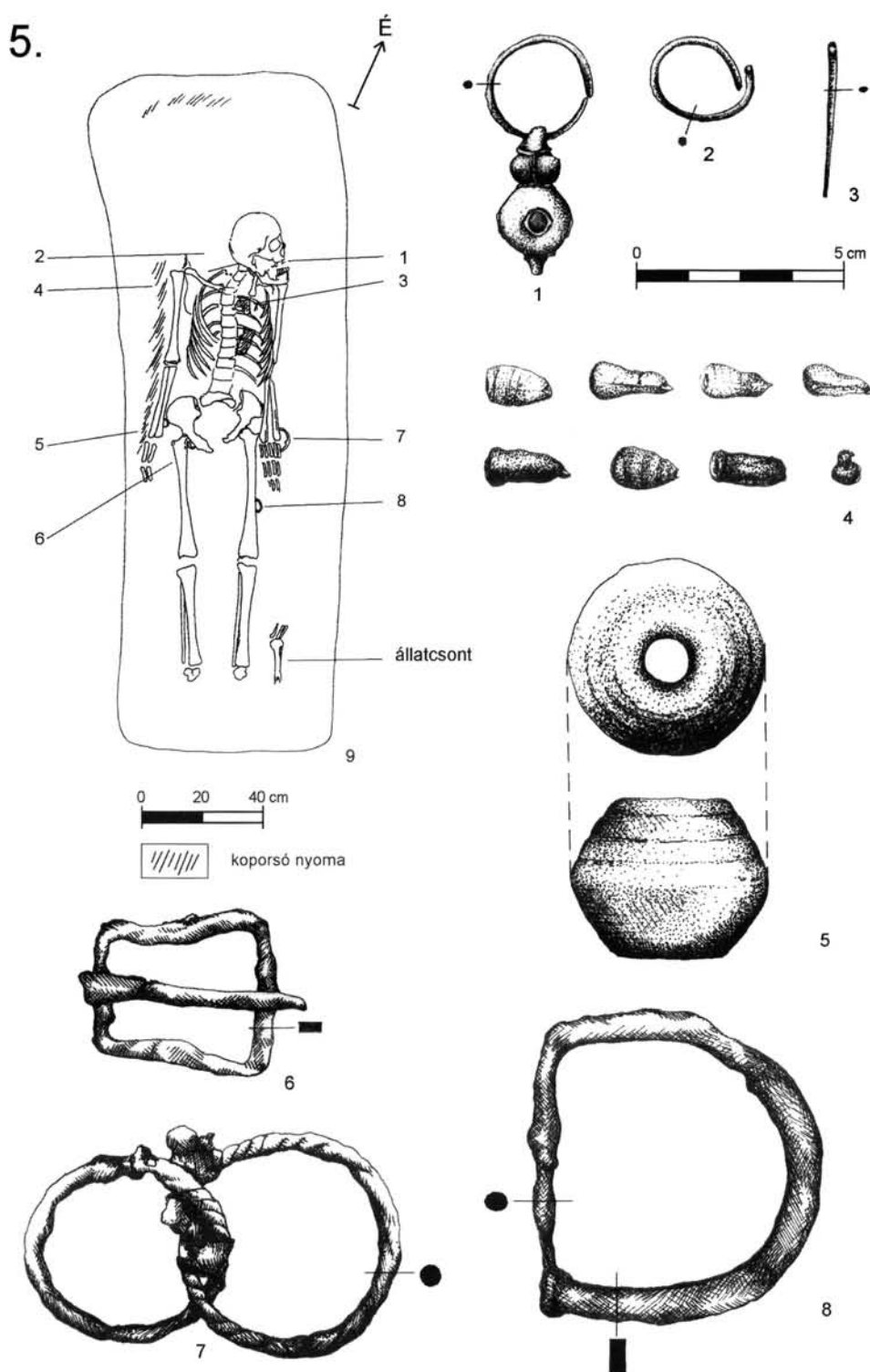
3. ábra. A 702/9. helyrajzi számú telek
Figure 3. Plot with topographical number 702/9

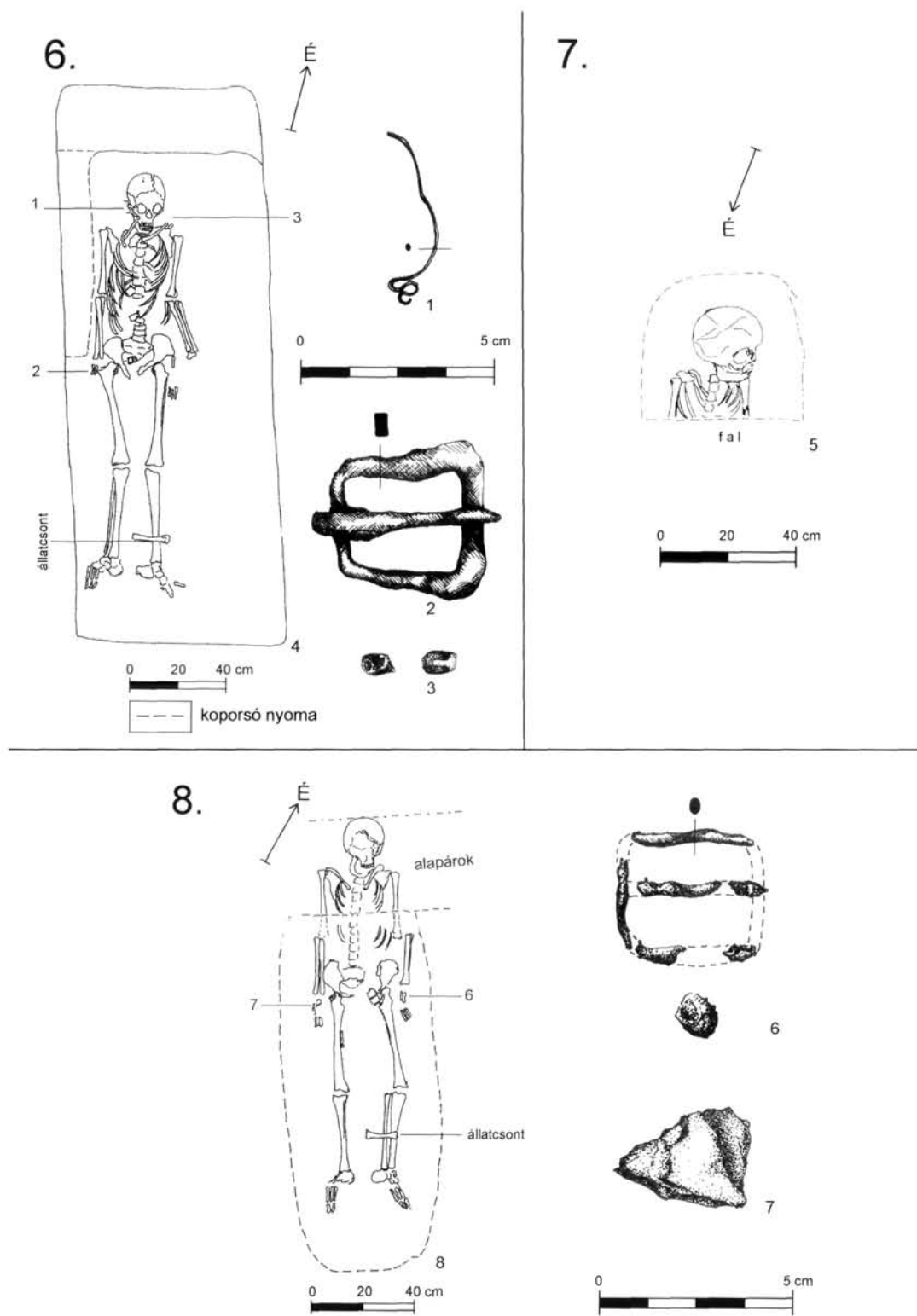
5. ábra. 1–3.: 1. sír rajza és leletei; 4–8.: 2. sír rajza és leletei
Figure 5. 1–3: Plan and finds from grave 1; 4–8: Plan and finds from grave 2

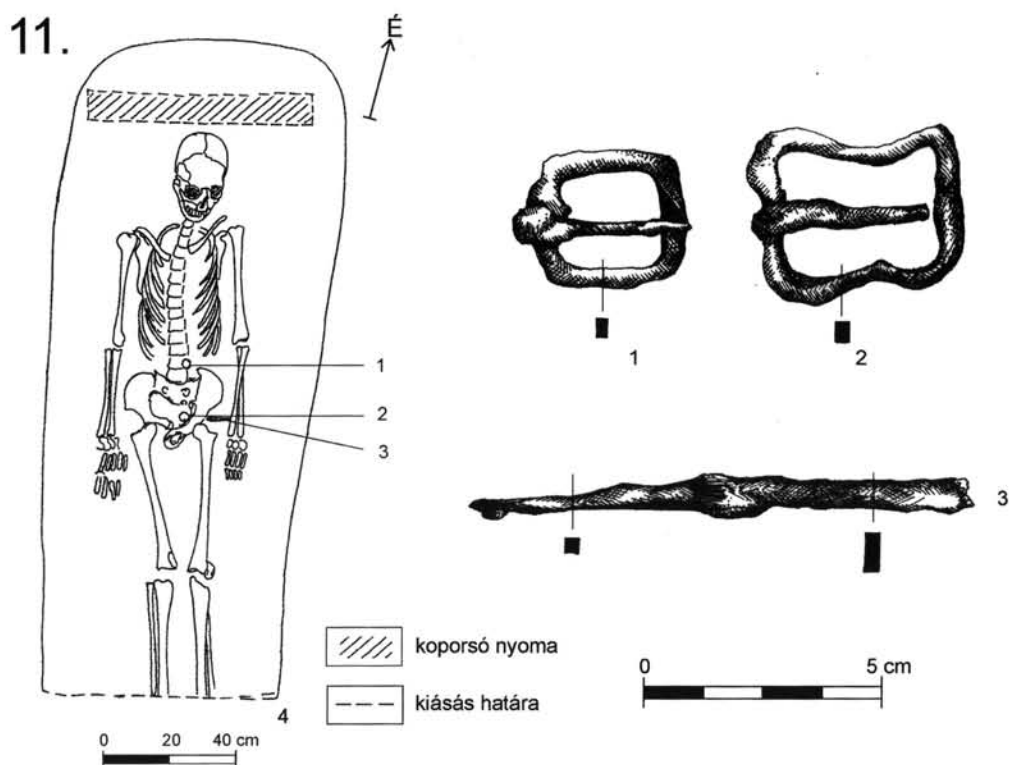
6. ábra. 1–3.: 3. sír leletei; 4–6.: 4. sír rajza és leletei
 Figure 6. 1–3: Finds from grave 3; 4–6: Plan and finds from grave 4

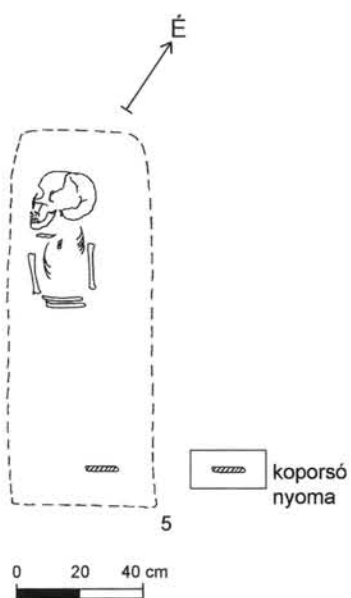
7. ábra. 1–9.: 5. sír rajza és leletei
Figure 7. 1–9: Plan and finds from grave 5

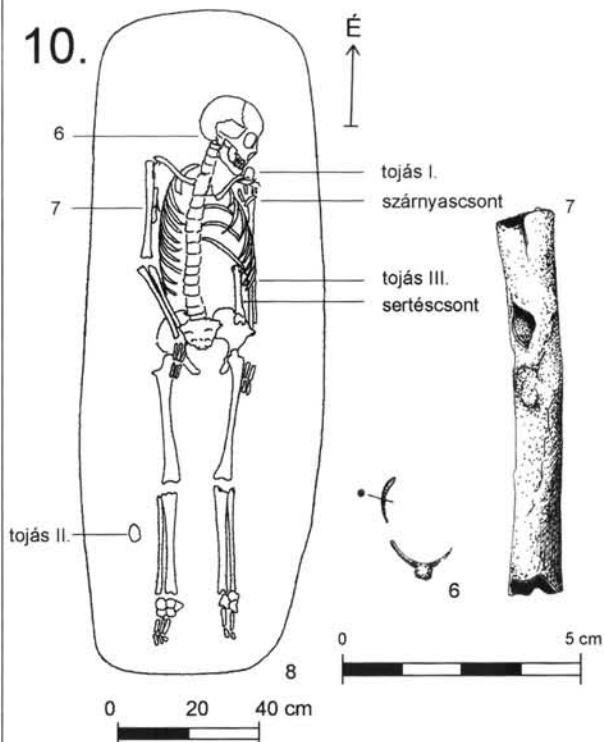
8. ábra. 1–4.: 6. sír rajza és leletei; 5.: 7. sír rajza; 6–8.: 8. sír rajza és leletei
 Figure 8. 1–4: Plan and finds from grave 6; 5: Grave 7; 6–8: Plan and finds from grave 8

9.

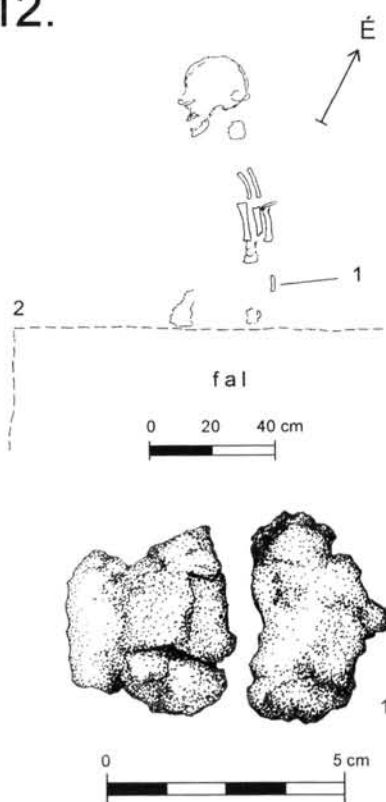

10.

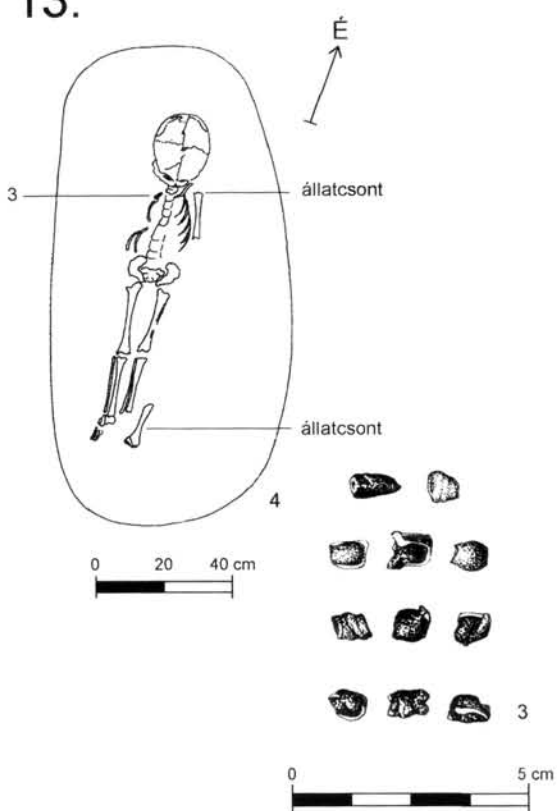

9. ábra. 1–4.: 11. sír rajza és leletei; 5.: 9. sír rajza; 6–8.: 10. sír rajza és leletei
Figure 9. 1–4: Plan and finds from grave 11; 5: Plan of grave 9; 6–8: Plan and finds from grave 10

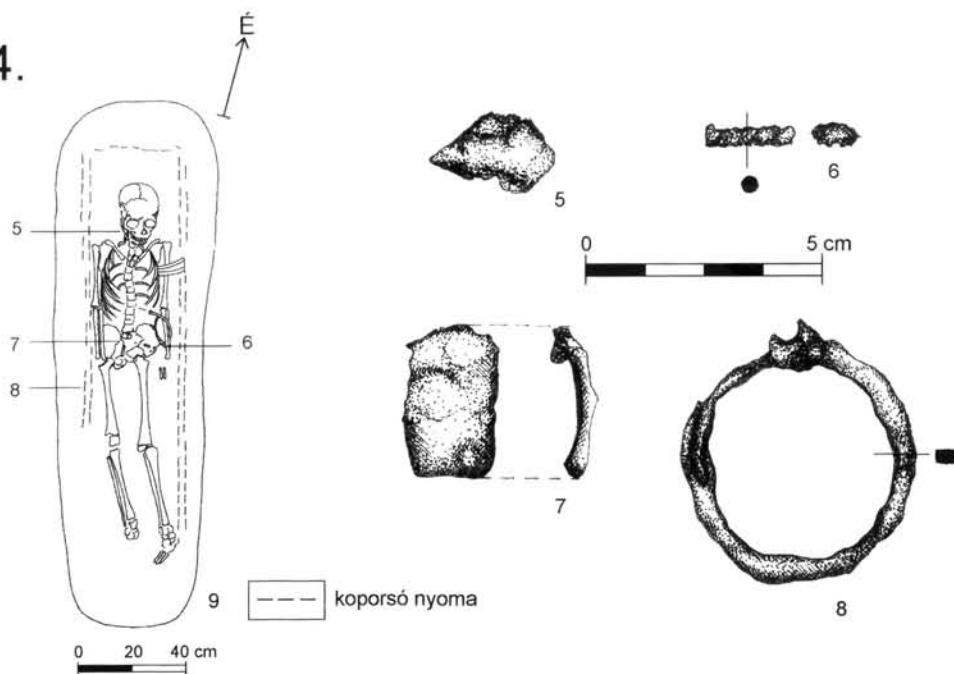
12.

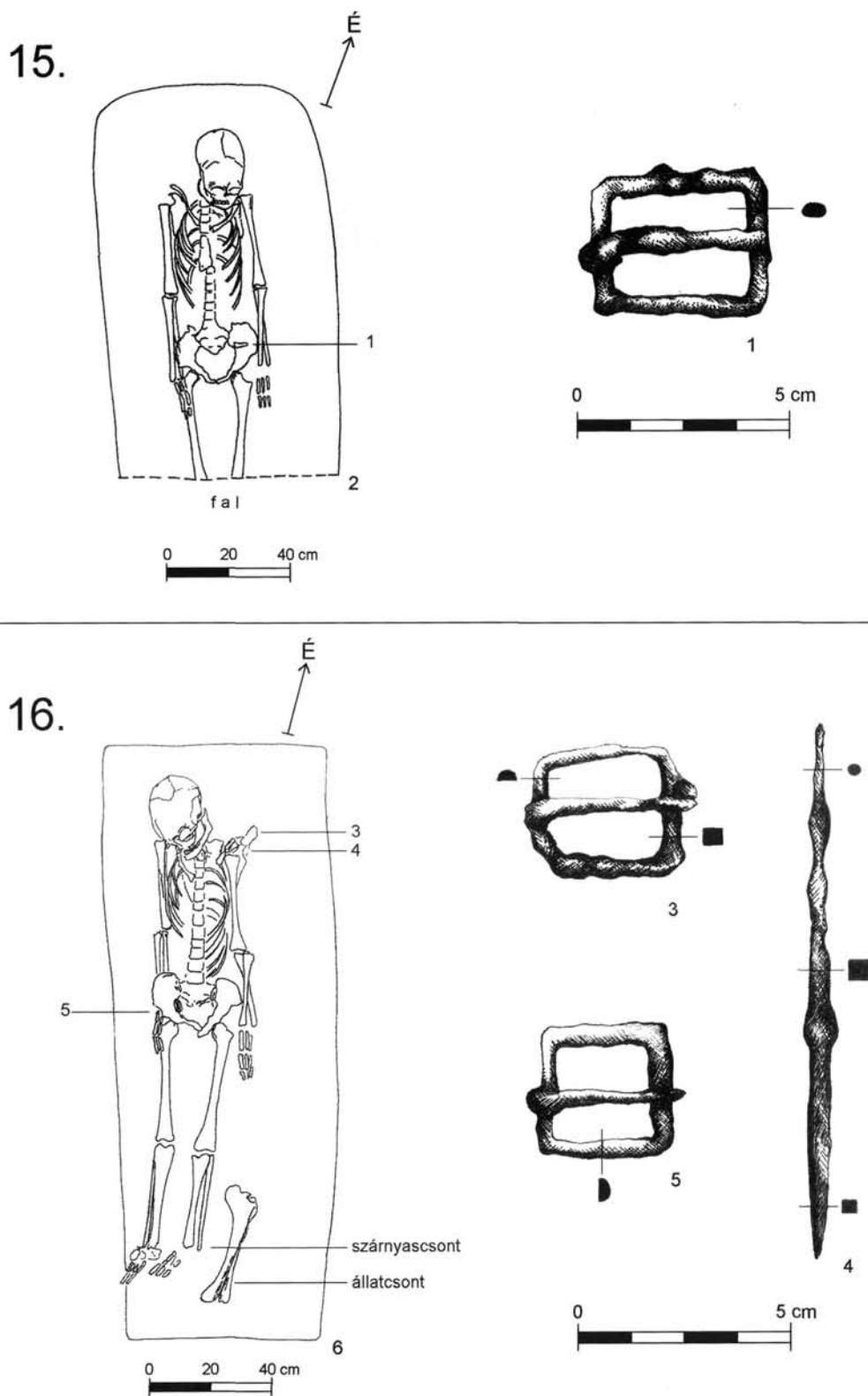
13.

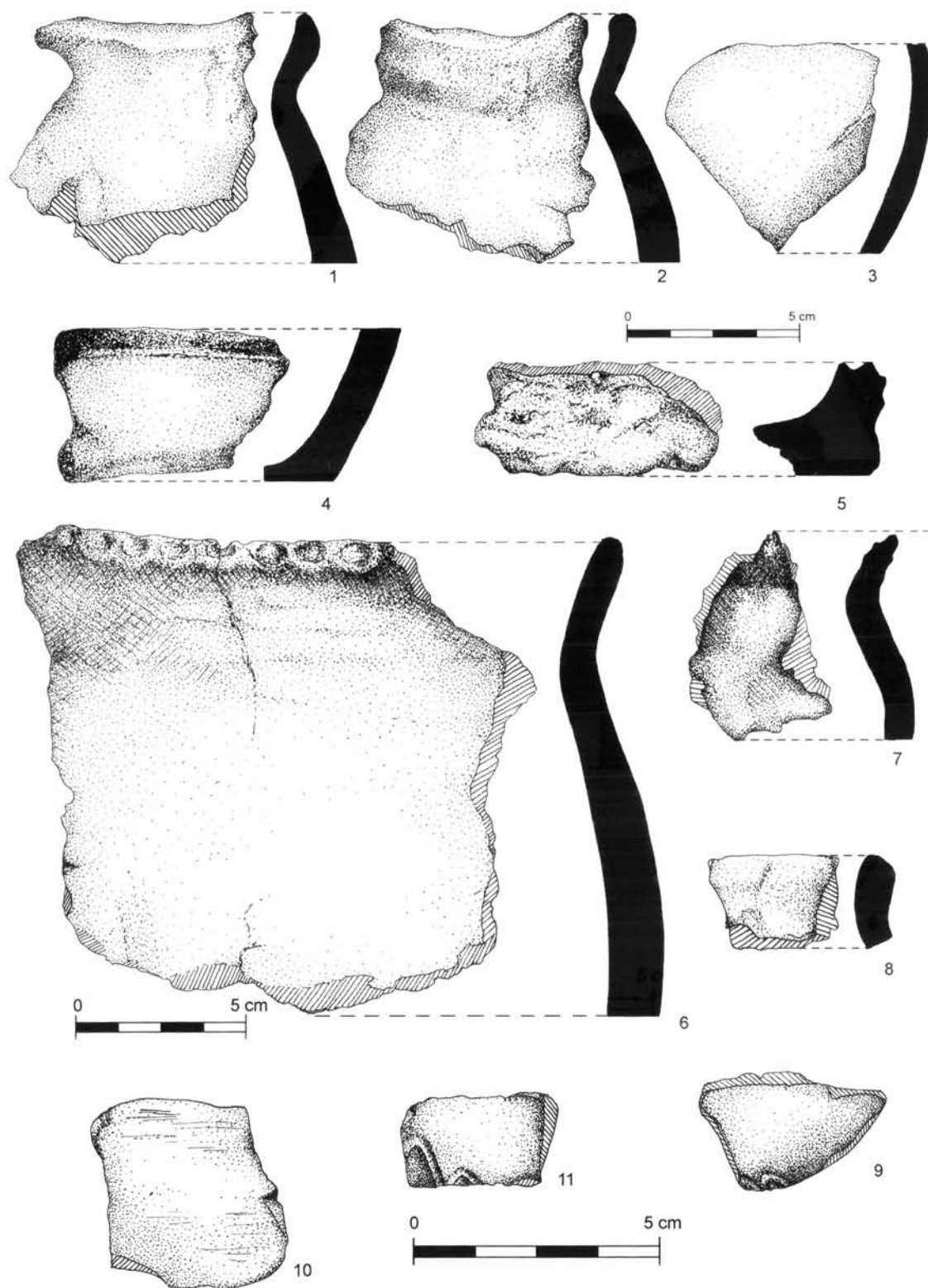
14.

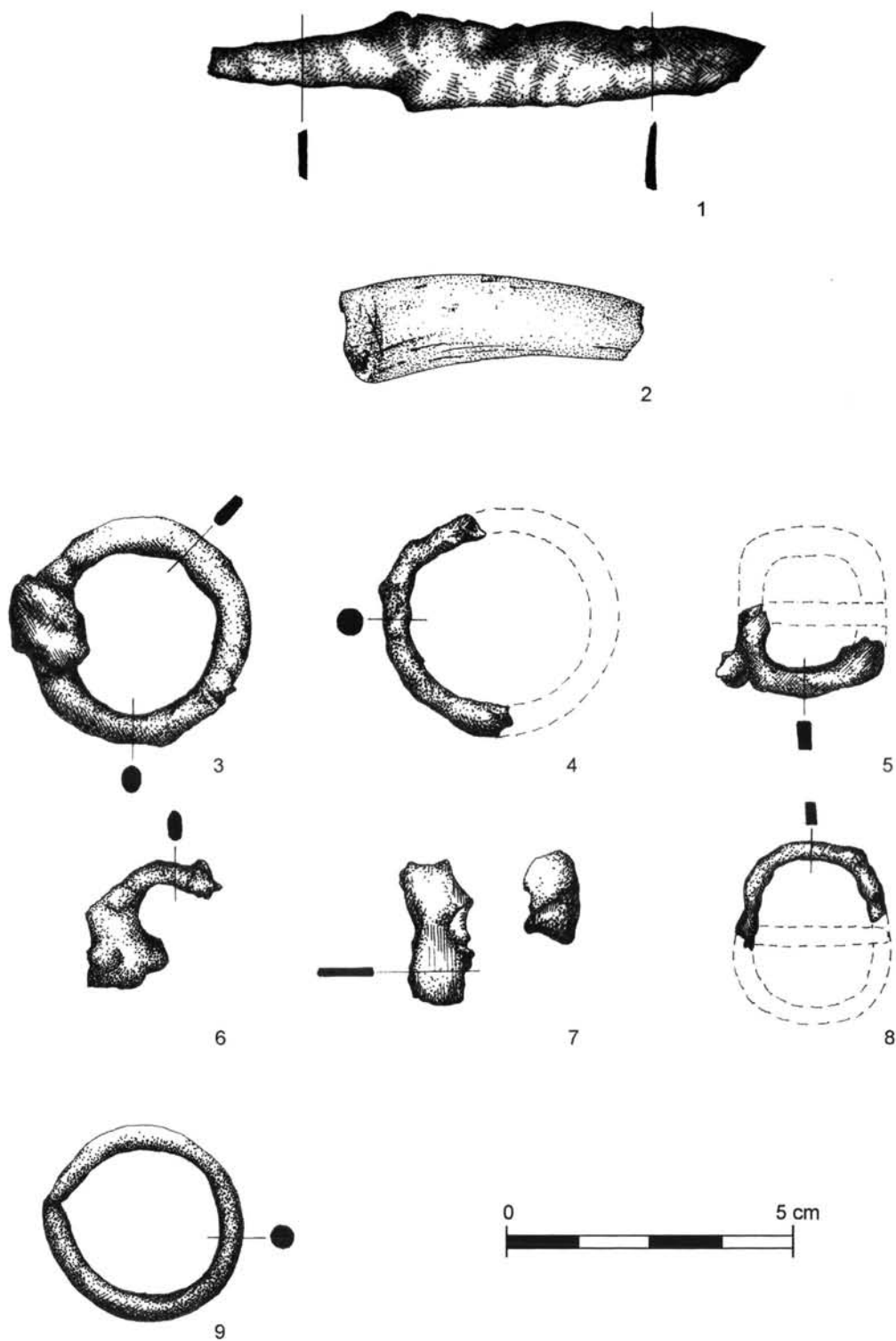
10. ábra. 1–2.: 12. sír rajza és leletei; 3–4.: 13. sír rajza és leletei; 5–9.: 14. sír rajza és leletei
 Figure 10. 1–3: Plan and finds from grave 12; 3–4: Plan and finds from grave 13;
 5–9: Plan and finds from grave 14

11. ábra. 1–2.: 15. sír rajza és lelete; 3–6.: 16. sír rajza és leletei
 Figure 11. 1–2: Plan and finds from grave 15; 3–6: Plan and finds from grave 16

12. ábra. Kutatóárok leletei
Figure 12. Finds from exploratory ditches

13. ábra. 1–2.: kutatóárok leletei; 3–9.: szórvány leletek
 Figure 13. 1–2: Finds from exploratory ditches; 3–9: Scattered finds

KIRÁLYSZENTISTVÁN TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐJE

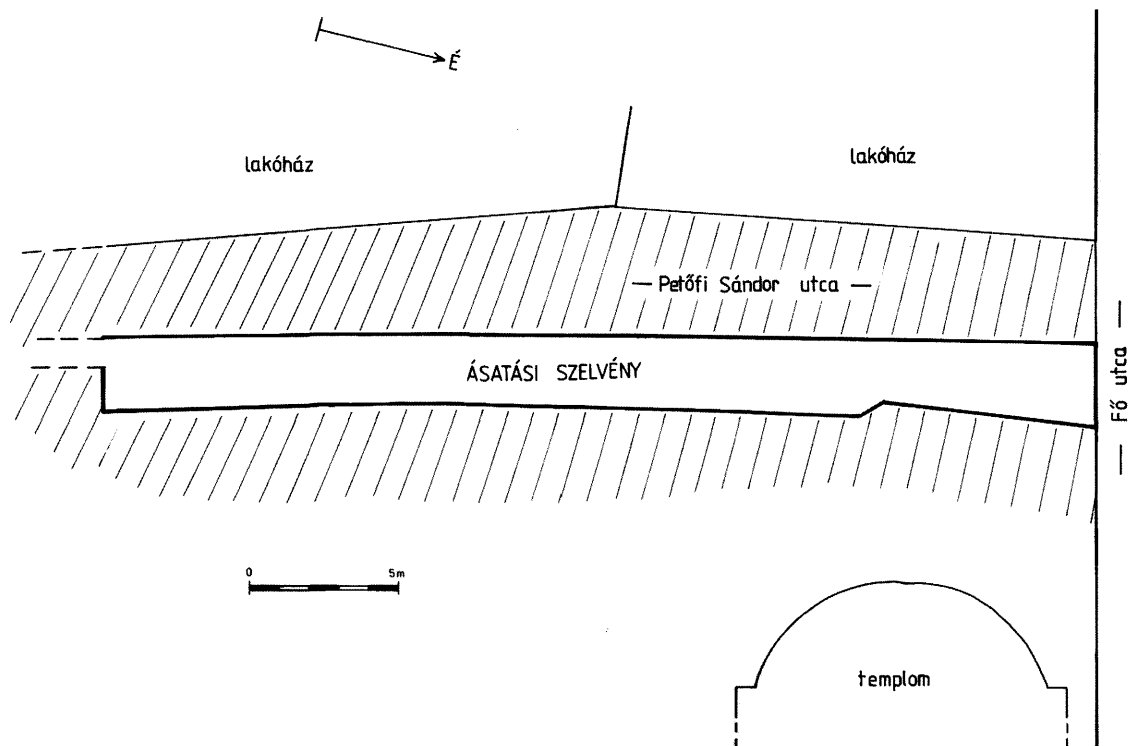
Királyszentistván falu a Séd árterének nyugati szélén, egy kisebb kiemelkedés déli lejtőjén fekszik. Református temploma a település nyugati szélén, közvetlenül a Fő utca mellett áll. A homlokzati toronnyal ellátott, három boltszakaszos hajóhoz csatlakozó, félköríves szentélyű templom jelen formájában klasszicista, de a 2003 tavaszán végzett leletmentés során előkerült sírok megerősítik azt a feltevést, hogy az 1839–42 között épült mai templom a középkori helyén állhat. A falu plébániatemplomát Szent István királynak szentelték, s a XIII. század második felében épülhetett.¹ Középkori említését nem ismerjük, papjának nevét először 1333-ban említik.²

A templom körüli temetőről először 1962-ben halunk³, amikor a Fő utca tengelyében kiszélesedő kis

téren árokásás közben csontvázakat találnak. A templomhoz közeli telkek udvarából kertművelés során pedig mind a mai napig kerülnek elő emberi csontok.

2003 tavaszán a szentély mögött húzódó Petőfi Sándor utcában csatornafektetési munkálatok során sírok kerültek elő. Az itt kiásott árok közvetlenül a templom mögött húzódott, mintegy 5,5 méterre a szentélytől.

Az utca aszfaltrétegét, s az alatta lévő kőalapozást markoló segítségével szedtük fel, ezután kézi erővel folytattuk a munkát, amelynek során 33 méter hosszú és kb. 2,6 méter széles sávot volt módunkban feltárni. A szelvény közvetlenül a Fő utca szélétől indult és az erősen lejtő utca – Petőfi Sándor utca – kb. 2/3-ig húzódott. (1. ábra)

1. ábra. A leletmentés helyszínrajza 2003 tavaszán

Figure 1. Site plan of the excavation

Sírleírások

1. sír (3. ábra)

Tájolás: Ny–K 268°. In situ váz, hanyatt fekvő, nyújtott testű pozícióban. Arckoponyáját az árokásó gép fele részben elvitte. A koponya maradéka, annak bal oldala felé elbillent, az alsó állkapocs leesett. A kulcsontok „V” alakban álltak. A karcsontok a váz mellett szorosan a kezek csontjai a két combcsont között voltak kisebb kupacban. A combcsontok enyhén összetartanak, csakúgy, mint a lábszárcsontok, a boka és a lábfejsontok szorosan egymás mellett. A sír bal oldalán három kő helyezkedett el.

Melléklet:

A szeméremcsonton 2,5x1,5 cm méretű vaslemez. Bal kézujjon öntött rovátkolt mintás gyűrű.

2. sír

Tájolás: Ny–K. Erősen bolygatott sír. Lábszárcsontok a koponya feltételezhető helyén, koponya a csonthalom K-i végében. Kb. 70 cm hosszú és 40 cm széles a „jelenség”.

3. sír

Tájolás: Ny–K 270°. Felnőtt sírjának bolygatott maradványa a lábszárcsontokkal és a lábfej csontjaival. A két combcsont egy-egy darabja is megvolt eredeti helyén. A váz többi részét szabályos beásás semmisítette meg.

4. sír

Tájolás: Ny–K 272°. A koponya és a mellkas bolygatott. A felkarcsontok szorosan a váz mellett. A medence és a láb csontjai in situ.

5. sír

50x25 cm kicsiny csonthalom, amely bordákból, csigolyákból és egy medence darabjaiból áll.

6. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Bolygatott sír, amelyből eredeti helyén csak két lábszárcsont, valamint a lábfejek csontjai maradtak meg.

7. sír

Tájolás: Ny–K 262°. Bolygatott váz, amelynek mellkastól felfelé eső része a szelvényen kívül esik. A szelvényben az alsó bordák az ágyéki gerinc, a medencecsont, valamint a bal combcsont voltak találhatóak. A lábak többi része hiányzik. Jobb kar derékszögben a hasra hajlított.

8. sír

Tájolás: Ny–K 267°. Gyermek bolygatott-csontváza,

a koponya a szelvényen kívül került. A váz, bal oldali bordái, bal fel- és alkarjának csontjai, valamint a gerincoszlop egy része maradt meg.

9. sír

65x20–25 cm méretű csonthalom, törött koponyák darabjai.

10. sír

Tájolás: Ny–K 247°. Bolygatott gyereksír, amelynek koponyája a szelvényen kívülre esett. Testhelyzet: hanyatt fektett, nyújtott. Alkar és alsó lábszárcsontok hiányoztak.

11. sír

Tájolás: Ny–K 260°. Bolygatott felnőttváz. Hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzet. Bal karcsontok hiányoztak. Jobb kar csontjai szorosan a váz mellett.

A koponya eredeti helyén, enyhén bal oldalra dől, az alsó állkapocs is in situ. A kulcsontok „V” alakban álltak. A medence alsó részét, valamint a combcsontok felső régészét egy É–D-i irányú 20 cm széles árok vitte el. A maradék lábsontok egymással párhuzamosak. A jobb lábszárcsontok nincsenek meg.

12. sír

Tájolás: Ny–K 264°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz erősen bolygatott „maradéka”, amely a lábszárcsontok közepétől felfelé feküdt a szelvényben. A váz felsőtestének csontjait egészen a medencecsontig későbbi beásás semmisítette meg. A medence in situ, de erősen töredezett, a lábak csontjai eredeti helyükön voltak.

13. sír

Tájolás: Ny–K 262°. Bolygatott felnőtt váz. Deréktájon vágta ugyanaz a beásás, mint a 11. sírt. Háton fekvő nyújtott testhelyzet. A koponya eredeti helyén, de az alsó állkapocs a bal vállcsontnál, feltehetőleg állat bolygatta meg. Az alkarok és a medence, valamint a combcsontok felső része a beásás áldozataivá váltak. Az alsó lábszárcsontok épek, a lábfejek csontjai megvannak. Karok a test mellett.

14. sír

Egy erősen bolygatott sír kb. 30x30 cm-es maradványa, ami a gerincoszlop középső szakasza, bordák és hosszú csontok darabjaiból állt.

15. sír

3 db törött koponyából, bordákból, alkarcsontból álló 80x15–20 cm méretű csonthalom. Ny–K-i irányú.

16. sír

Egy alsó állkapocsból, kar- és ujjcsontokból álló kisebb csontkupac.

17. sír

Tájolás Ny–K 264°. A váz nagy része a szelvényfal alá nyúlik. Combcsonthajléinak alsó része, valamint alsó lábszárcsontjai estek a szelvénybe. Az in situ vázrészlet D-i oldalán, közvetlenül amellet 5–7 cm-rel magasabban, karcsontokból, combcson darabjából, bordákból álló csonthalom.

18. sír

Tájolás: Ny–K 252°. A szelvény Ny-i falából kiálló gyermek-combcsonatok in situ.

19. sír

Tájolás: Ny–K 247°. A 18. objektum alatt 25 cm-rel kisgyermek bolygatott váza, hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben. Karok nyújtva a test mellett.

20. sír

Tájolás: Ny–K 233°. Felnőtt bolygatott váza, amely combcsonthajléitól lefelé kívül esett a szelvényen. Testhelyzet: hanyatt fekvő nyújtott. Koponyája in situ, alsó állkapocs szintén. A koponya felett kulcscsontból, bordákból, combcson töredékéből álló csonthalom. A váz mellkasi része erősen bolygatott, különösen a jobb oldalon. A jobb kar csontjai hiányoztak, bal kar a mellkasra hajtva. Csípőlapátok épek, de a szeméremcsont nincs meg. A bal combcson kifordult helyéből.

21. sír

3 db koponyából, lábszárcsontból, bordákból álló csonthalom, Ny–K 234° irányú, mintha szándékosan a 20. sírhoz igazították volna.

22. sír

Tájolás: Ny–K 243°. Egy törött koponyából, combcson tól és egy csípőlapátból álló csonthalom.

23. objektum

4 db törött koponyából, bordákból és csigolyákból álló csonthalom.

24. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Koponyatetőtől a szeméremcsontig viszonylag ép váz, hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben, a váz többi része nincs meg. A fej in situ, de törött, alsó állkapocs eredeti helyén. A kulcscsontok nem voltak meg. Felkarcsontok szorosan a váz mellett, jobb alkarcsontok a medencére helyezve, bal alkarcsontok a medence mellett a váz felé mutatnak.

25. sír

Tájolás: Ny–K 260°. A K-i szelvényfalból mellkas-középtől felfelé kiálló, koponya nélküli felnőtt váz, hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben. A felkarcsontok és a mellkas csontjai in situ, felkarcsontok a test mellett párhuzamosan. Az alsó állkapocs megvan.

26. objektum

Két egymás közelében levő K–Ny-i irányú csonthalom, amelyek kar és lábszárcsontokból, bordákból, valamint csigolyákból és egy fél medencecsontból álltak.

27. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Váz hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben, amely a koponyatetőtől a szeméremcsontig megvolt, valamint a jobb combcson jobb csípőlapát is in situ. A többi a 30. objektum beásása bolygatta meg. A koponya erősen bal oldalára billent, az alsó állkapocs a helyén maradt. Jobb karok nyújtva, szorosan a test mellett, a mellkas bal oldala bolygatott. A kulcscsontok meredek „V” alakban állnak.

28. objektum

Gerincoszlop, néhány borda és erősen sérült koponyából álló csonthalom.

29. sír

Tájolás: Ny–K 247°. Váz hanyattfekvő, nyújtott testhelyzetben. A lábak a szelvényen kívülre estek. Mellkas bolygatott. A darabokra tört koponya a jobb oldalán feküdt. Az orrcson a vállcsont közelében és az in situ alsó állkapocs a kulcscsonthoz simult. A bal kulcscsont hiányzott. A felkarok a vázzal párhuzamosak, jobb alkar mellkasra visszahajlított, bal kar a medencén. A mellkas alsó részén in situ kézcsontok.

30. objektum

Tájolás: Ny–K 246°. Koponyából és lábcsontokból álló csonthalom a 29. objektum jobb oldalán.

31. objektum

Tájolás: Ny–K 251°. Két koponyából, kar és lábcsontból, bordákból, csigolyákból álló csonthalom. A 28. objektum felett volt.

32. objektum

Combcson tól, karcsontból, bordákból álló csonthalom, ami a szelvény Ny-i falából lógott ki.

34. sír

Tájolás: Ny–K 260°. Gyermek hanyatt fekvő nyúj-

tott testhelyzetben. A combcsontok közepétől a K-i szelvényfal alá nyúlik. A koponya törött, előrebillent a mellkas felé. Jobb karcsontok a váz mellett, bal alkarcsont a mellkasra visszahajlítva.

35. objektum

A 34. sír bal oldalán azzal párhuzamosan álló csonthalom, amely combcsontokból, karcsontokból, egy törött koponyából és borda-, valamint csigolyadarabokból áll.

36. objektum

Ny–K-i tájolású 5 törött koponyából álló, kb. 1 m hosszú csonthalom.

37. sír

Tájolás: Ny–K 251°. A gerinc alsó harmadától lefelé esett a szelvénybe. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz erősen bolygatott maradéka. Csak a gerinc alsó része, a bal csípőlapát, a bal comb és lábszárcsont maradt meg, in situ.

38. sír

Tájolás: Ny–K 256°. A 37. objektum alatt 5–8 cm-re elhelyezkedő váz maradéka. A váz bal oldala maradt csak meg, az is bolygatott. A koponya a szelvényen kívül. A mellkas bolygatott, a medence szintén, a bal combcsont és lábszárcsont in situ, a többi hiányzott.

39. sír

Tájolás: Ny–K 261°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz. A koponya nem volt meg. A mellkas felső részén egy máshonnan származó fél csípőcsont. A két felkarcsont enyhén eltartott a váztól. Az alkarcsontok behajlítva: a jobb a mellkas, a bal az ágyék irányában, mindkettő in situ. A kezek csontjai a mellkason és a medence felső részén in situ. A combcsontok és a bal lábszárcsont eredeti helyükön, a többi nem volt meg.

40. sír

Tájolás: Ny–K 257°. A váz a két combcsont közepétől lefelé volt a szelvényben, in situ. Mindkét láb csontjai megvannak. Testhelyzete hanyatt fekvő.

41. objektum

145 cm hosszú, Ny–K-i tájolású csonthalom a 40 és 42. objektumok között, ami comb-, lábszár-, felkar- és alkarcsontokból, valamint egy törött medencecsontból állt.

42. sír

Tájolás: Ny–K 240°, nő? In situ váz, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, de csak a medence felső részétől lefelé volt a szelvényben. A jobb alkar és kéz csontjai, valamint a bal kéz csontjai, a térdkalácsok is eredeti helyzetben voltak.

43. sír

Tájolás: Ny–K 264°, 8–10 éves gyerek. A koponyatető a szemgödröktől felfelé kint volt a szelvényből. Hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag ép váz. A koponya fel volt támasztva, alsó állkapocs a helyén volt. A mellkason kisebb bolygatás, a karok szorosan a vázhoz simulnak. A bal felkar és a jobb kézfej csontjai bolygatottak. A bal kézfej in situ. A szeméremcsont törött. A lábak szorosan egymás mellett, a lábfejek csontjai nincsenek meg.

44. sír

Tájolás: Ny–K 255°. A vállcsontoktól „lefelé” van a nyújtott helyzetű, hanyatt fekvő váz bolygatott maradéka a szelvényben. A jobb felkar kissé eltart a törzstől, alkar medencére hajtva. A kézfejek csontjai nem voltak meg. A csípőcsontok törtek, a szeméremcsont szintén. A combcsontok in situ.

45. objektum

60 cm hosszú 20–30 cm széles csonthalom, amely egy törött koponyából, törött medencéből, felkarcsontból, törött állkapocsból és bordákból áll.

46. sír

Tájolás: Ny–K 267°. Nyújtott helyzetű hanyatt fektetett váz maradéka, amely a mellkas közepétől „lefelé” volt a szelvényben. Erősen bolygatott. A gerinc és a bal combcsont, valamint a bal oldali bordák in situ. A többi csont nem volt meg, vagy hiányos volt.

47. objektum

130 cm hosszú 25–30 cm széles, Ny–K-i irányban álló csonthalom: 2 db koponya darabjaiból 1 db ép koponya, valamint hosszúcsontok, medencecsontok. A 46. és 49. objektumok között helyezkedett el.

48. objektum

1 db törött koponyából, felkarcsontból és csípőcsontból, valamint bordákból álló csonthalom.

49. sír

Tájolás: Ny–K 264°. Nyújtott helyzetű hanyatt fekvő váz, amely a gerinc közepétől lefelé volt a szelvényben. Alig bolygatott, csak a szeméremcsont törött. A

lábszárcsontok közepétől lefelé a 48. objektum alá nyúltak. A csípőcsontok töröttek. Mindkét térdkalács in situ.

50. sír

Tájolás: Ny–K 255°. Hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű váz, amely a combcsontoktól lefelé kívül esett a szelvényen. A koponya ép, fel van támasztva, enyhén jobb oldalára billen az alsó állkapocs helyén. A kulcsontok „enyhe” V alakban állnak. A jobb mellkas alsó részét, a medence összes csontját, valamint a jobb láb minden csontját újkori beásás semmisítette meg. A bal kar szorosan a váz mellett, a kézfej ép, az is nyújtva. A jobb felkarcsont nem volt meg. A szegycsont a helyén.

51. sír

Tájolás: Ny–K 246°. Szorosan az 50. objektum bal oldalán nyújtott helyzetű, hanyatt fekvő váz, amely a combcsontoktól felfelé volt a szelvényben. Koponyája törött, erősen jobbra billent. A kulcsontok szinte függőlegesek, a jobb felkarcsont mégis enyhén eltart a váztól. A karok szorosan a váz mellett, a kézfejek csontjai a combcsontok felső végén. A szegycsont ép, in situ. A gerincoszlop „S” alakú. A combcsontok teljesen párhuzamosak egymással.

52. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz erősen bolygatott maradéka. Mindössze a medence töredékes csontjai, néhány csigolya és az alkarok maradtak meg.

53. objektum

3 db koponyából, hosszúcsontokból, medencedarabokból álló csonthalom.

54. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz eredeti helyén. A térdektől lefelé a szelvényen kívül esett. A koponyát feltámasztották, alsó állkapocs in situ, a fogak vágófelületei kopottak. A koponya törött. A felkarok a váz mellett, az alkarokat egymásra hajlították. A gerinc „S” alakú, a medence enyhén torzult.

55. objektum

Törött koponyából, medencecsontokból, csigolyákból álló csonthalom.

56. objektum

Koponyákból, hosszúcsontokból, medencecsontokból, bordákból álló csonthalom.

57. objektum

ÉK–DNy irányú csonthalom, ami 2 koponyából, hosszúcsontokból, egy medencecsont darabjaiból állt.

58. objektum

Kövekből, egy törött koponyából, hosszúcsontokból, egy medencecsont töredékeiből álló csonthalom, a 77. objektum É-i oldalán.

61. sír

Tájolás: Ny–K 255°. A lábszártól felfelé kívül esett a szelvényen. Eredeti helyükön csak a jobb lábszárcsontok, a jobb lábfej csontjai, valamint a bal szárkapocscsont maradtak meg a vázból.

62. sír

Tájolás: Ny–K 263°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű gyermekváz bolygatott maradéka. A koponya nincs meg, bal kar hiányzott, a bal csípőlapát, valamint mindkét láb csontjait későbbi beásás semmisítette meg. A bal kar és kéz csontjai épek in situ, szorosan a váz mellett helyezkedtek el. A meglévő jobb kulcsont enyhén „felhúzza”.

63. sír

Tájolás: Ny–K 277°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely medencecsontjától lefelé esett a szelvénybe. Sírfoltja és sírgödre jól megfigyelhető. A sírt a sárga altalajba ásták. A gödör szűkösön követi a váz vonalait, csípőtől lefelé elkeskenyedik. A váz szelvényben levő része ép in situ. A jobb kéz csontjai a combcsont mellett, a bal kéz csontjai a bal combcsontnál, a bal alkar csontjai a bal csípőlapáton találhatók.

64. sír

Tájolás: Ny–K 245°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől felfelé esett a szelvénybe. Sírgödre 27 cm mély. A koponya és a nyakcsigolyák hiányoztak. A felkarcsontok az in situ váz mellett.

65. sír

Tájolás: Sírgödör: 275°, váz: 290°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett gyermek váza, amely a mellkas közepétől lefelé kívül esett a szelvényen. Sírgödre 5–8 cm mélységű volt. A sír és a váz tájolása közötti különbség feltehetően a halott temetésekor elmozdult korporsó miatt alakult ki. A koponya a bal oldalon feküdt, az alsó állkapocs eredeti helyén.

66. sír

Tájolás: Ny–K 270°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől lefelé kívül esett a szelvényen. Sírgödre 5–8 cm mélységű volt. A sír és a váz tájolása közötti különbség feltehetően a halott temetésekor elmozdult korporsó miatt alakult ki. A koponya a bal oldalon feküdt, az alsó állkapocs eredeti helyén.

tetett in situ váz, amely a combcsontoktól lefelé volt a szelvényben. A kezek csontjai a combcsontok felső végénél, azok mellett. A lábfejek csontjai enyhén bolygatottak.

67. sír

Tájolás: Ny–K 277°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől felfelé esett a szelvénybe. A koponya enyhén bal oldalára billent, az alsó állkapocs, kissé elmozdulva, a helyén volt. A mellkas enyhén bolygatott, a jobb felkarcsont elmozdult a helyéről.

68. sír

Tájolás: Ny–K 259°, férfi(?) Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz, amelynek alsó bordáitól lefelé eső része volt a szelvényben. A combcsontoktól lefelé a vázat későbbi beásás semmisítette meg, a váz maradéka in situ. Az alkarcsontok a jobb oldalon, a medence alatt, a kéz csontjai a combnyak környékén feküdtek.

69. sír

Tájolás: Ny–K 252°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely mellkasának közepétől felfelé volt a szelvényben. Erősen bolygatott. Koponyája nagy részét bolygatás semmisítette meg. Alsó állkapcsa in situ. Jobb oldala bolygatott, a váll és a kar csontjai nem voltak meg. A bal kulcsont in situ, szinte vízszintesen áll, a bal oldal ép, bolygatatlan. A felkarcsont a váz mellett.

70. sír

Tájolás: Ny–K 257°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amelyet térdtől lefelé feltehetőleg a 69. objektum semmisített meg. Koponyája nincs, de a nyakcsigolyák épek, in situ helyzetben. Az alsó állkapocs töredékei a nyaki gerinc jobb oldalán. A kulcsontok vízszintesen állnak. Karok a vázhoz simulnak, a jobb alkar szorosan a medence külső oldalán. A kézcsonok a combcsont felső részénél kissé bolygatottak.

71. sír

Tájolás: Ny–K 261°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett gyermek vázának maradéka. A koponya és a mellkas jobb oldalának csontjai a jobb karcsontokkal együtt megsemmisültek. A bal felkar csontjai eredeti helyükön, szorosan a váz mellett-alatt voltak. Mindkét kézfej csontjai eredeti helyükön, a csípőlapátok külső oldala mellett szorosan találhatóak. A lábak csontjai in situ, a lábfejek csontjai hiányoztak.

72. objektum

Koponyából, hosszúcsontokból, néhány csigolyából

és egy állkapocs töredékeiből álló csonthalom, szorosan a 71. objektum bal oldala mellett.

73. sír

Tájolás: Ny–K 250°, 1–2 éves gyerek. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett gyermekváz. In situ a lábfejsontok kivételével, amelyek nem voltak meg. A koponya jobb oldalára fordult. Az alsó állkapocs eredeti helyén. A kulcsontok közel vízszintes helyzetűek, enyhén eltartanak a váztól. A karcsontok nyújtva, a lábsontok egyenesek, egymással párhuzamosak.

74. objektum

Ny–K-i irányú, egy törött koponyából, 2 db alsó állkapocsból és hosszúcsontokból álló halom.

75. sír

Tájolás: Ny–K 249°. Nyújtott, hanyatt fektetett váz erősen bolygatott maradéka, amelynek jobb oldalát a 74. objektum elvitte. A váz bal oldali mellkasi csontjai, a felkar és alkarcsontok ugyanezen az oldalon, valamint a bal csípőlapát volt még eredeti helyén, a váz többi részét későbbi beásások bolygatták.

76. sír

Tájolás: Ny–K 258°. Nyújtott, hanyatt fektetett váz, amely a medence közepétől lefelé esett a szelvénybe. A szeméremcsont törött. A jobb combcsont kifordult a helyéről, a jobb láb többi csontja is elmozdult.

77. sír

Tájolás: Ny–K 266°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, bolygatott állapotban. A medencecsonttól lefelé a szelvényen kívül volt. A koponya törött, de eredeti helyén volt. Az alsó állkapocs in situ. A jobb kulcsontokat és a mellkas jobb oldalát későbbi bolygatás vitte el. A gerincoszlop enyhe „S” alakban meghajlott. A bal felkarcsont szorosan a váz mellett, a jobb kézfej csontjai a bal oldali mellkas alsó részén (keresztbe fektetett alkar). A mellkas bal oldalának alsó részén korongolt, vörösré égetett fazék töredéke.

78. sír

Tájolás: Ny–K 271°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a medencétől felfelé esett a szelvénybe. A koponya törött, enyhén jobb oldalára billent. A kulcsontok „V” alakban álltak. A bal felkarcsont a váz mellett, a jobb enyhén eltartott attól. A bal alkarcsont visszahajlítva a mellkasra, a bal kézcsonok a mellkas bal oldalán, a jobb alkar és kézcsonok a váz mellett.

79. sír

Tájolás: Ny–K 261°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett, bolygatott váz. A csípőcsontoktól lefelé ép. A bal alkar csontjai a medencecsonton keresztben, a kezek csontjai a medencében. A combcsontok épek, egymással párhuzamosak. A lábszárak csontjai eredeti helyükön. Mindkét bokacsont befelé mutat a másik lábszár felé.

80. sír

Tájolás: É–D 340°. Koporsós sír, a koporsó és a váz tájolása megegyezik, a többi sírra merőleges. Ez a sír vágja a 79. sírt. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Derekától lefelé újkori bolygatás semmisítette meg. A koponya törött, enyhén jobb oldalára billent. Az állkapocs in situ, de lebillent. A kulcsontok közel vízszintes helyzetben, a felkarcsontok a vázzal párhuzamosak, de nem simulnak ahhoz. Mindkét alkarcsontja a mellkas alsó részén, egymáson keresztbe fektetve, a kezek csontjai szintén.

81. sír

Tájolás: Ny–K 251°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett gyermek bolygatott váza. A koponyáját egy másik sír koponyája vitte el a 81. objektum koponyájából csak az alsó állkapocs maradt meg eredeti helyzetben. A jobb felkarcsont enyhén eltart a váztól, a bal szorosan a váz mellett. A jobb alkarcsontok a kéz csontjaival együtt a jobb csípőlapáton. A bal alkarcsontok párhuzamosak a vázzal. A mellkas közepén a bordák, és csigolyák egy részét bolygatás vitte el. A csípőlapátoktól lefelé a váz többi része nem volt meg.

82. sír

Tájolás: sírgödör – Ny–K 266°, váz – Ny–K 258°. Sírgödörre jól elvált, kibontható volt. Nyújtott helyzetű hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől felfelé esett a szelvénybe. A mellkas bal oldala, karcsontjai hiányoznak. Koponya in situ, az alsó állkapocs leesett. A jobb kulcsont vízszintes, a jobb felkarcsont szorosan a váz mellett.

84. sír

Tájolás: Ny–K 252°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a csípőlapátoktól felfelé volt a szelvényben. Koponyája törött, de in situ. A koponya hátrabillent, az alsó állkapocs leesett. A kulcsontok „V” alakban állnak. A fel- és alkarcsontok szorosan a váz mellett. A szegycsont ép, de balra elmozdult a helyéről. Mindkét alkarcsontja a megfelelő csípőlapátok alatt.

85. sír

Tájolás: Ny–K 268°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely combnyaktól lefelé volt a szelvényben. A jobb láb térdnél bolygatott, a két lábfej csontjai egymást keresztezik.

86. sír

Tájolás: Ny–K 258°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a térdtől felfelé van a szelvényben. Koponyája nincs meg. A bordák bolygatottak, a felkarcsontok nincsenek meg. A jobb alkar csontjai a jobb csípőlapáton a kézfej csontjai in situ a keresztcsonton. Bal kar ép a váz mellett, de nem szorosan. Kézfej nyújtva.

87. sír (3. ábra)

Tájolás: Ny–K 260°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a gerincoszlop közepétől lefelé volt a szelvényben. Karok a test mellett, ujjcsontok a combcsonton.

Melléklet:

1. Bronz huzalgyűrű a bal kéz középső ujján
2. Egymásra hajló szárú bronz huzalgyűrű a szeméremcsontnál

88. sír (3. ábra)

Tájolás: Sírgödör és váz megegyezik Ny–K 258°. Sírgödör mélysége 20–30 cm. Szabályos, lekerekített sarkú téglalap alakú. Koporsós temetkezés, a koporsó formája jól kivehető a kibontott sír fenekén. A koponya törött, enyhén bal oldalára billent. A nyújtott testhelyzetű hanyatt fektetett váz in situ, térdtől felfelé esett a szelvénybe. A váz a hosszúcsontok és a koponya kivételével rossz megtartású. A mellkas csontjai láthatóan érintetlenek, de teljesen szétmállottak. Karok a váz mellett szorosan, alkarcsontok a medencébe helyezve. Combcsontok párhuzamosak.

Melléklet:

1. A koponya jobb oldalán „S” végű ezüst hajkarika. Körátmetszetű vastag huzalból, végén lapított ketős „S” formára kalapálva.
2. Koponya alatt kisméretű ezüst hajkarika. „S” vége törött.
3. A medence alsó részén kör átmetszetű ezüsthuzalból készült gyűrű negyedrésze.
4. A bal combcsont belső oldalán ezüsthuzalokból fonott gyűrű.

90. sír

Tájolás: Ny–K 257°. Hanyatt fektetett nyújtott testhelyzetben eltemetett gyermek mellkasi része, a váz többi csontjai hiányoznak.

91. sír

Tájolás: Ny–K 259°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely combnyaktól lefelé volt a szelvényben. A jobb láb térdnél bolygatott, a két lábfej csontjai egymást keresztezik.

tetett váz. A koponya hiányzott, csak az alsó állkapocs összetört darabjai maradtak meg, azok sem eredeti helyükön. A kulcsontok enyhe „V” alakban álltak. A felkarcsontok a váz mellett. A váz jobb oldala meg-süllyedt, vagy mert egy korábbi beásásra helyezték a sírt, vagy későbbi állatjárat bolygathatta azt meg. A jobb alkarcsont és a kézfej csontjai a medencében. Bal alkar a vázhoz simult, a kézcsontok a combcsont külső oldalán nyújtva. A váz a térdektől felfelé esett a szelvénybe.

92. sír

Tájolás: Ny–K 251°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a későbbi bolygatások miatt erősen hiányos volt. A két combcsont és a lábszárcsontok, valamint a bal lábfej csontjai eredeti helyzetben.

93. sír

Tájolás: Ny–K 230°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz bolygatott maradéka. A combcsontok felső harmadától felfelé esett a szelvénybe. Koponyája hiányzik, csak az alsó állkapocs in situ. A váz a tőle É-ra levő meszesgödör szélével közel párhuzamos. A kulcsontok és a felkarcsontok, valamint a jobb alkar- és kézcsontjai megsemmisültek. A bal alkar a bal csípőlapát alatt, a kézcsontok nyújtva a váz mellett. A gerinc alsó harmada erős görbületet mutat. A szeméremcsontok töröttek.

94. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől felfelé esett a szelvénybe. A koponya törött, az alsó állkapoccsal együtt eredeti helyén volt. A kulcsontok „V” alakban álltak. A jobb felkarcsont hiányzott, a bal szorosan a váz mellett.

95. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely erősen bolygatott. A koponya nincs meg. A nyakcsigolyák, kulcsontok és a mellkas felső részének csontjai bolygatottak. Mindkét kar szorosan a váz mellett, a bal kéz csontjai a medencében. A gerinc hiányos, a hát közepén erősen görbült. A szeméremcsontok töröttek. A bal láb csontjai hiányoztak, a jobb lábból eredeti helyén csak a combcsont maradt meg.

96. sír

Tájolás: anya Ny–K 260°, gyermek Ny–K 258°. Kettős temetkezés, anya gyermekével. A gyerek 1–2 éves. Mindkét váz nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett.

Anyja: A koponya törött, de eredeti helyén az alsó

állkapoccsal együtt. A fej enyhén jobbra fordult. A kulcsontok „V” alakban álltak. A bal felkarcsont hiányzott, feltehetőleg a mostani gázvezeték árka vitte el. A jobb felkarcsont szorosan a váz mellett, a jobb alkarcsontok eltartanak a váztól, a kézcsontok a gyermek feje alatt. A medence ép. A combcsontok enyhén összetartanak, a lábszárcsontok szintén. A lábfejek kifelé fordítva, a bal lábfej csontjait a közműárok elvitte.

Gyermek: Anyja jobb oldalához fektették szorosan a combcsont és a lábszárcsontok mellé. A koponya enyhén oldalra billent, az alsó állkapocs a helyén. A mellkas csontjait állatjárat bolygatta meg. A jobb felkar hiányzott. Az alkarcsontok a felkarcsont helyén voltak (temetéskor a visszahajlott alkart és kezét a mellkasra helyezték). A bal kar a váz mellett, az alkarcsontok a medencére helyezve, a kézcsontok a medencében. A lábak csontjai épek, és eredeti helyükön. A két lábfej csontjai nem voltak meg.

97. sír

Tájolás: Ny–K 263°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz későbbi beásások által bolygatott maradványa. A koponya bal oldalára dőlt, az alsó állkapocs leesett. A jobb kar és kéz csontjai hiányoztak. A bal karcsontok in situ nyújtva a váz mellett, ujjcsontok szintén. A jobb csípőlapát hiányzott, a bal ép. A lábak csontjai megsemmisültek.

98. sír

Tájolás: Ny–K 247°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől lefelé esett a szelvénybe. Felkarcsontok szorosan a váz mellett, a bal alkar a csípőlapát alatt, jobb alkarcsontok a medencére helyezve, a jobb kéz csontjai a medencében. A medence törött. A combcsontok egymás felé tartanak, térdnél összeérnek. A lábfejek csontjai a bal lábközépcsontok kivételével bolygatottak.

99. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Nyújtott, hanyatt fektetett, erősen bolygatott fiatal gyermek mellkasa. A koponya és a többi rész hiányzott.

100. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Nyújtott, hanyatt fektetett váz. Koporsós sír, amelynek a vázzal egyezik a tájolása. 3–5 éves gyermek, koponyája törött, az alsó állkapocs leesett. A mellkasi részt, valamint a jobb alkar környékét állatjárat bolygatta meg. Felkarcsontok a vázzal párhuzamosak, alkarcsontjai szétmállottak. A medence is rossz megtartású, combcsontjai görbék, szinte teljesen „O” alakúak. Alsó lábszárcsontok épek. A lábfejek kifelé fordultak.

101. sír

Tájolás: Ny–K 253°. Nyújtott, hanyatt fektetett váz erősen bolygatott maradéka. Koponya, felkarcsontok, mindkét láb összes csontja megsemmisült. A mellkasi csontok nagy része hiányzik. A gerincoszlop, a bal oldali hátulsó bordák, a bal alkarcsontok és a medence bal oldala ép és eredeti helyén feküdt. A gerinc felső része erősen ferde, a bal alkarcsontok a medencében.

102. sír

Tájolás: Ny–K 259°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz bolygatott maradéka. Hiányoztak: koponya, a bal kar és kéz csontjai, a jobb combcsont közepétől a jobb láb csontjai. A mellkasi rész alig bolygatott, a kulcsontok enyhe ívű „V” alakban álltak. A bal felkarcsont a vázzal párhuzamos. A gerincoszlop enyhén görbült.

103. sír

Tájolás: Ny–K 248°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz bolygatott maradéka. A koponya törött, az alsó állkapocs leesett. A mellkas jobb oldalát, a jobb kulcsontot és a gerinc középső részét későbbi sír bolygatta meg. Felkarcsontok a váz mellett, a bal alkar csontjai ugyanúgy, a jobb alkarcsontok elmozdultak. A bal csípőlapátot és a lábak csontjait, a jobb combcsont egy darabjának kivételével, egy újkori gödör semmisítette meg.

104. sír

Tájolás: Ny–K 253°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a lábszárcsontok közepétől felfelé volt a szelvényben, bolygatott. A koponyát újkori beásás semmisítette meg. A jobb felkar és a teljes bal kar csontjai megsemmisültek. A bordák épek, eredeti helyükön voltak. A gerinc közepénél elmozdultak a csigolyák. A jobb alkarcsontok a jobb csípőlapáton nyugodtak. A szeméremcsont törött. A combcsontok enyhén összetartanak, a bal törött. A lábszárcsontok párhuzamosak, töröttek.

105. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Koponyája hiányzott, az alsó állkapocs in situ. Kulcsontok enyhén „V” alakban. A jobb kar csontjai ugyancsak hiányoznak, a kézfeje csontjai a combcsont felső részénél voltak. Feltételezhető, hogy az elhunyt karját szorosan a test mellé fektették, miként az a bal karral is történt; a bal felkarcsont a vázhoz simult, az alkarcsontok a bal csípőlapát alatt, a bal kéz csontjai a bal combcsont felső részénél találhatók. A mellkas és a medence csontjai eredeti helyükön. A

lábak csontozata, a bal láb elveszett csontjainak kivételével, ép.

106. sír (4., 6. ábra)

Tájolás: Ny–K 250°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a combcsontok alsó részétől felfelé volt a szelvényben. A koponya megsemmisült, csak az alsó állkapocs maradt meg, az sem eredeti helyén. A nyakcsigolyák és a medencecsont között minden az eredeti helyén feküdt. Mindkét felkarcsont a váz mellett, jobb alkarcsontok a jobb csípőlapát alatt, a jobb kéz csontjai in situ a combcsont mellett. Bal alkarcsontok a bal csípőlapáton. A medence törött, mindkét combcsont kimozdult a helyéről.

Melléklet:

8 db „S” végű ezüst hajkarika, átm.: 2,5 cm, ill. 4 db átm.: 1 cm

14 db kalcit- (?) gyöngy

6 db csontgyöngy

1 db bronz huzalgűrű

3–3 hajkarika, két kicsi, 1 nagy helyezkedik el két csoportban.

A gyöngyök vagy hajfonatban, vagy pedig nyakláncra fűzve lehettek eredetileg. Egymás közelében, a nyaki csigolyák jobb oldalán kisebb csoportban 8 db kalcit- és 2 db csontgyöngy helyezkedett el.

A sír felszedésekor az alsó állkapocs alatt 4 db hordó alakú csontgyöngyöt találtunk, amelyek szabályos félkör alakban helyezkedtek el. A 3. csigolya bal oldala alatt egy lapított végű hajkarikát és egy kalcitgyöngyöt találtunk, a 4. és 5. csigolya alatt egy újabb kalcitgyöngyöt.

107. sír

Tájolás: Ny–K 251°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amelyet későbbi beásás bolygatott meg. Koporsójának É-i, hosszanti oldala majdnem a sír teljes hosszában jól megfigyelhető. A koporsó és a váz tájolása megegyezett. A koponya törött, jobb oldalán feküdt. Az alsó állkapocsot és a váz teljes jobb oldalát újkori gödör bontotta el. A váz maradéka a koporsó É-i oldalához csúszott.

108. sír (3. ábra)

Tájolás: Ny–K 258°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Koponyája törött, bolygatott, alsó állkapocs leesett. A mellkasi rész is erősen bolygatott. A jobb felkarcsont nem volt meg, bal felkarcsont szorosan a váz mellett. Jobb alkarcsont a jobb csípőlapát alatt, bal alkarcsont a medence bal oldali részében. A szeméremcsontok töröttek, de mérhető a távolságuk: 11 cm. A lábak csontjai épek és helyükön vannak, kivétel a két lábfej, amelyeket későbbi beásás semmisített meg.

Melléklet:

A jobb combcsont belső oldalán a csont közepénél, zöldre színeződött ujjpercek között nyitott bronz huzalgyűrű, kör átmetszetű. (3. ábra)

109. sír

Tájolás: Ny–K 274°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Enyhén bolygatott. A koponya ép, nincs feltámasztva, az alsó állkapocs leesett. A felkarcsontok a váz mellett szorosan. A bal alkarcsontok az alsó bordákon keresztbe fektetve, az ujjcsontok a jobb csípő környékén. A jobb alkar elmozdult, de eredeti helyzetben nyújtva lehetett a váz mellett. A jobb csípőlapát és combcsont elmozdult, feltehetőleg állati járat következtében. A bal láb csontjai eredeti helyükön, a jobb lábszárcsont in situ. Mindkét lábfejből csak a boka-csont maradt meg. Felszedésekor, a koponya alatt koporsómaradványokat találtunk.

111. sír

Tájolás: Ny–K 248°. Hanyatt fektetett, nyújtott testű váz, amely koponyájának aljától lefelé esett csak a szelvénybe. Felkarcsontok a váz mellett, alkarcsontok nyújtva a váz mellett, a bal kéz csontjai megsemmisültek. A jobb kézcsontok nyújtva a combcsont mellett, de bolygatottak. A jobb csípőlapát nem volt meg. A két combcsont enyhén összetart, jobb lábszárcsontok nincsenek, a bal lábszárból csak a szárcsapocscsont felső része maradt meg.

Melléklet:

4 db koporsószeg, oldalanként 2, a jobb oldalon: a felkarcsont alsó harmadánál, hegyével a váz felé, arra merőlegesen, ill. a combcsont közepénél, hegyével a váz felé, a bal oldalon: a bal alkarcsont közepénél hegyével a váz felé, félig a csontok alatt, a bal combcsont alsó végénél, hegyével a váz felé.

112. sír

Tájolás: Ny–K 250°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely erősen bolygatott. A koponya törött, fel van támasztva, bal felé elbillent. Alsó állkapocs a helyén. A váz jobb oldala és mellkasa bolygatott. A bal kulcscsont meredek szögben áll, a bal felkarcsont eltart a váztól, jobb alkarcsontok a mellkas alsó részén és a medencében, a kéz csontjai a medence jobb oldalának felső részén. A bal kar és kéz csontjai hiányoztak. A medence majdnem ép, a szeméremcsontok töröttek. A vázat a medencétől lefelé későbbi beásás semmisítette meg.

113. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a combcsontok felső harmadától lefelé volt csak meg a szelvényben. A lábcsonatok épek és eredeti helyükön vannak. A jobb láb csontjai „térdben” meghajtva. Feltehetőleg temetés után, a koporsóban mozdult el így.

115. sír

Tájolás: Ny–K 256°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas felső részétől lefelé volt csak meg a szelvényben, erősen bolygatott. A mellkas is bolygatott. A bal alkarcsontok keresztben feküdtek a vázon. A jobb alkarcsontok a váz mellett párhuzamosan töröttek, a kézfej csontjai a jobb csípőlapát mellett. Feltehetőleg nő, mert a szeméremcsontok kb. 8–10 cm távolságra vannak egymástól. A jobb combcsont hiányzik, a bal a helyén. Több lábcsonatot nem találtunk.

116. sír (4., 7. ábra)

Tájolás: Ny–K 258°, gyermek. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Jól megfigyelhető volt a lekerekített sarkú, téglalap alakú sírfolt, amelynek tájolása megegyezik a vázzal. A váz jobb oldalát későbbi beásás bolygatta meg. A koponya törött, bal oldalán fekszik. Az alsó állkapocs elmozdult a helyéről. A jobb kar csontjai hiányoznak. A bal felkarcsont szorosan a váz mellett. A bal alkarcsontok merőlegesek a felkarcsontokra, a bordák alatt, ill. a jobb kézcsontok keresztbe fektetve a vázon. A jobb kézcsontok a medencében. A medence jobb oldala, valamint a jobb combcsont hiányzott.

Melléklet:

1. A nyaki gerinc jobb oldalán 12 db színes pasztagyöngy egy csoportban.
2. A medencében lévő jobb kéz gyűrűsujján bronzhuzalból készült nyitott gyűrű, amelynek végei átfedik egymást
3. A koponya alatt bronzhuzalból készült fülbevaló, amelynek végei összeérnek

117. sír

Tájolás: Ny–K-i, pontosabban nem mérhető.

Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz erősen bolygatott maradványa. Csak az alsó lábszárok, valamint a lábfejsontok egy része maradt meg, az is bolygatott.

118. sír

Tájolás: Ny–K 267°, nő(?). Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a gerincoszlop közepétől lefelé van a szelvényben. A váz jobb oldalán koporsó nyomai látszanak. Az alkarcsontok egymáson keresztbe helyezve a medencében, a szeméremcsont törött. A

combcsonatok in situ, enyhén összetartanak. A lábszárcsontok épek, párhuzamosak. A jobb lábfej csontjai nincsenek meg. A bal lábfej csontjai bolygatottak.

119. sír

Tájolás: Ny–K 238°, férfi (?). Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a felkarcsontok felső harmadától lefelé maradt csak meg a szelvényben. Sírgödre jól megfigyelhető, kb. 35–40 cm mély, tájolása megegyezik a vázéval. Nyomokban a koporsó is megfigyelhető. A felkarcsontok szorosan a váz mellett. A jobb alkarcsontok a váz mellett, a kéz csontjai nyújtva a combcsont felső része mellett. Bal alkarcsontok a medencében, a kéz csontjai a szeméremcsont környékén. A szegycsont megvolt, de elmozdult a helyéről. A gerinc alsó része görbe, a medencecsont is enyhén ferde. A combcsontok helyükön, egymással párhuzamosak. A jobb lábszárcsont kimozdult a helyéről, a bal in situ. Mindkét lábfej kifelé fordult.

120. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, erősen bolygatott, hiányos. A 121. sír vágta el. In situ helyzetben a bal lapocka, a bal felkar és alkar, a bal comb és lábszárcsont.

121. sír

Tájolás: Ny–K 252°. Sírgödör és koporsómaradványok, amelyek tájolása azonos, mélységük 40 cm. A gödörben összekeveredett csontok, törött koponya, törött medence, karcsontok.

122. sír

Tájolás: sírgödör – Ny–K 236°. A szelvénybe a sírgödör koponya felőli (Ny-i) része esett. A vázból csak a törött koponya volt meg. A sírgödör 20–30 cm mély.

Melléklet:

Párta. A koponya felett két ívelt darabban maradt meg. Vékony rézhuzalból sűrűre font vezetősál képezi a vázát, amelyben apró gyöngyök, spirálisan felcsavart drótygyöngyök és apró, korong alakú lemezek vannak rögzítve, fonva.

123. sír

Tájolás: Ny–K 238°. Sírgödre jól látható, 40–50 cm mély. Koporsónyomok az oldalán, tájolásuk megegyezik. Törött és bolygatott koponya esett csak a szelvénybe.

124. sír

Tájolás: Ny–K 247°. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz, a 33. objektummal (meszesgödör) erősen bolygatott. A gerinc alsó része és a medence volt csak

a szelvényben. A bal alkarcsontok a medencében, a kéz csontjai a jobb csípőlapáton.

125. sír

Tájolás: Ny–K 228°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amelyet a gerinc alsó harmadától felfelé a 33. objektum átvág. Térdtől lefelé a szelvényen kívül volt. Mindkét alkarcsont a váz mellett szorosan. A bal kézcsontok nyújtva a combcsont mellett.

126. sír (5., 8. ábra)

Tájolás: Ny–K 262°, gyermek. Hanyatt fekvő nyújtott testhelyzetű váz. Koponya töredezett, a váz erősen bolygatott. Csak néhány csigolya, borda, bal kulcs- és a bal felső kar maradt meg.

Melléklet:

8 db „S” végű hajkarika

19 db karneolgyöngy

127. sír

Tájolás: Ny–K 257°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a szeméremcsonttól felfelé volt a szelvényben. Lekerekített sírgödre 10–15 cm mélységig volt megfogható. A koponya bal oldalán feküdt az alsó állkapoccsal együtt. A jobb kulcscsontot, lapockát, pár bordát és csigolyát állatjárat bolygatta meg. A felkarcsontok a váz mellett, az alkarok csontjai úgyszintén. A medence ép.

128. sír

Tájolás: Ny–K 244°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a combcsontok felső harmadától lefelé volt a szelvényben. A combcsontok párhuzamosak. A jobb sípcsont kimozdult helyéről, alsó fele hiányzott, a jobb szárkapocscsont törött, de helyén volt. A bal lábszárcsontok eredeti helyükön. A bal lábfejcsonatok bolygatottak a jobb lábfejcsonatok hiányoznak.

129. sír

Tájolás: Ny–K 264°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a szeméremcsontoktól lefelé megsemmisült. A koponya törött bal oldalára fordult, az állkapocs a helyén. A kulcscsontok „V” alakban állnak. A felkarcsontok a váz mellett, a bal enyhén eltart a váztól. Az alkarcsontok a medence felső részén, keresztbe fektetve azon és egymáson is. A gerinc „S” alakban elferdült, a csigolyákat az ágyéki részben állatjárat bolygatta meg. A szeméremcsontok törtek.

130. sír

Tájolás: Ny–K 248°, gyermek. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Bolygatott, koponyája a bal kar- és lábsontjai, medencéjének bal oldala megsemmisült.

misült. A jobb kar csontjai a váz mellett. A jobb combcsont in situ.

131. sír (5. ábra)

Tájolás: Ny–K 255°. Gyermek. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett gyermek váz, amely a gerinc közepétől felfelé van a szelvénybe. Erősen bolygatott. Koponyája hiányzik. A mellkas jobb oldalának csontjai és a karcsontok is hiányoztak, jobb oldali bordák bolygatottak.

Melléklet:

1. A nyaki gerinc jobb oldalán 2 db ezüst „S” végű hajkarika, amelynek „S” vége a koponya irányába áll.
2. Mellette törött „S” végű hajkarika darabja (az „S” vég és egy 1,5 cm-es darab).

132. sír

Tájolás: Ny–K 252°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől lefelé volt a szelvényben. Mindkét kar és kéz csontjai a váz mellett nyújtva, a jobb alkar egyik csontja kimozdult helyéről. A gerinc „S” alakban görbült, a medence ép. A combcsontok enyhén összetartottak, a lábszárcsontok párhuzamosak. A lábfejsontokból csak a jobb boka és jobb sarokcsont maradt meg.

133. sír

Tájolás: Ny–K 254°. Hanyatt fekvő nyújtott testhelyzetű váz, amelynek csak az alsó lábszárai vannak a szelvénybe. Lábfejek kifelé fordultak.

134. sír (5. ábra)

Tájolás: Ny–K 268°. Hanyatt fekvő nyújtott testhelyzetű váz, amely a mellkas közepétől lefelé szelvényen kívülre nyúlt. Koponya töredezett, állkapocs lebillent, felső karok párhuzamosan a test mellett.

Melléklet:

- 1 db ezüst S végű hajkarika (5. ábra)

135. sír

Tájolás: Ny–K 248°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől lefelé volt a szelvényben. A jobb alkarcsontok a váz mellett, a bal alkarcsontok keresztben a medence felső részén. Kéz- és ujjcsontok hiányoznak. A jobb szeméremcsont törött, a bal ép. A combcsontok enyhén összetartottak, a lábszárcsontok párhuzamosak. A jobb lábfej csontjai épek, a balból csak a boka és a sarokcsont.

136. sír

Tájolás: Ny–K 251°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a mellkas közepétől lefelé volt a szelvényben. Mindkét kar és kéz csontjai a váz mellett nyújtva, a jobb alkar egyik csontja kimozdult helyéről. A gerinc „S” alakban görbült, a medence ép. A combcsontok enyhén összetartottak, a lábszárcsontok párhuzamosak. A lábfejsontokból csak a jobb boka és jobb sarokcsont maradt meg.

tetett váz, amely a combcsontok alsó harmadától felfelé volt a szelvényben. A koponya, a bal felkarcsont és a bal lapocka megsemmisült. A bal felkarcsontok és alkarcsontok a váz mellett, a jobb alkarcsontok szintén. A mellkas bal oldalát állatjárat bolygatta meg. A bal csípőlapát törött, a szeméremcsont ép. A combcsontok párhuzamosak.

137. sír

Tájolás: Ny–K 234°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely bokától felfelé volt csak a szelvényben. Koponyáját, jobb lapockacsontját, jobb karjának és kezének csontjait egy újkori gödör semmisítette meg. Bal combcsontjának alsó harmadát, bal lábszár- és lábfejsontjait szintén újkori gödör semmisítette meg. Bal felkarcsontja a váz mellett, a bal alkarcsontok a bal csípőlapáton, a bal kézfej csontjai a medencében. A combcsontok enyhén összetartottak.

Melléklet:

3 db koporsószeg: a bal felkarcsont tetejénél hegyével a váz felé, a bal combcsont alatt arra merőlegesen hegyével a váz felé, a jobb térdkalács felett hegyesszögben a csonttal, hegye kifelé.

138. sír

Tájolás: DNy–ÉK 220°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a medencétől lefelé volt a szelvényben. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörnek mélysége 15–45 cm. Párhuzamosan álló comb- és lábszárcsontok. A bal lábfejből csak a sarokcsont maradt meg. A jobb lábfej nagy része megvolt, de bolygatott volt.

139. sír (5. ábra)

Tájolás: Nem mérhető.

Csak a koponya maradt meg, az is törött. A nyakcsigolyák hiányoznak, újkori gödör semmisítette meg a vázat.

Melléklet:

Felszedéskor a tarkó tájékán a koponya alatt 1 db ezüst „S” végű hajkarika, „S” vége törött. Karikája törött.

140. sír (5. ábra)

Tájolás: Ny–K 244°, nő. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz. Anya meg nem született gyermekével a medencéjében. A csecsemőváz fejével a szeméremcsont felé áll (lehet, hogy az anya a szülésbe halt bele?). A koponya törött, jobb oldalán fekszik, az alsó állkapocs leesett. A bal alkar csontjait, valamint a bal csípőlapát és szeméremcsont egy-egy részét későbbi beásás bolygatta meg. A jobb kar csontjai szorosan a

váz mellett. A bal kulcscsont elmozdult a helyéről, a jobb in situ, függőleges közeli helyzetben. Az ágyéki csigolyákon a meg nem született gyermek rossz megtartású csontjai, a koponya a medence alsó részén, hozzáér a szeméremcsontokhoz. A szeméremcsontok közel egymáshoz. A combcsontok párhuzamosak. A jobb lábszárcsontok elmozdultak, a bal ép, helyén volt. A lábszárcsontok alsó részétől lefelé a váz a szelvényen kívülre esett.

Melléklet:

2 db ezüsthuzalból készült „S” végű hajkarika, a tarkótájékon. A karikák „S” vége bordázott.

2 db „S” végű hajkarika, amelyek „S” végei sérültek.

1 db pasztagyöngy.

141. sír

Tájolás: Ny–K 240°. Nyújtott helyzetű, hanyatt fektetett váz, amely a gerinc közepétől felfelé maradt meg a szelvényben. Bolygatott, koponyája, jobb karjának és kezének csontjai hiányoznak. Bal felkarcsont a vázzal párhuzamos, az alkarcsont a medence alá fut.

*

A temető és a templom a Séd árteréből kiemelkedő domb déli lejtőjén fekszik. A temető helyének dombon vagy annak lejtőjén való kijelölése gyakori a X–XI. századi Kárpát-medencében. Az esetek többségében a templom a falu legmagasabb pontján épül, de Királyszentistván temploma a domboldalon kapott helyet, aminek egyik fő oka lehetett, hogy a dombtető erősen erodált sziklás felszíne temetkezésre alkalmatlan. Árpád-kori település a templomtól keletre, a mai falu helyén fekszik.⁵

A feltárt temetőrészletben mindössze hét, épségben maradt sírt találtunk. Mivel a szelvény viszonylag keskeny volt, a bolygatatlan sírok nagy részének kisebb-nagyobb hányada a szelvényen kívülre esett vagy újkori beásás bolygatta meg. Értékelhető csontváz a 134 feltárt sírmaradványból mindössze hatvan volt, így a feltárt sírok, illetve sírrészletek jóval kevesebb, mint fele értékelhető régészeti szempontból.

Az utolsó sír 24,5 méterre D-re feküdt a templom szentélyétől. Templom körüli temetőt körülvevő körítőfalnak a szelvényben és a csatorna számára kiásott árokban sem találtuk nyomát. A temető sírjai – jellemzően a templom körüli temetőkre – igen szorosan helyezkednek el egymás mellett, sok a későbbi temetkezésekkel megbolygatott sír, nagyon sok a szórvány csont. A későbbi temetkezésekkel megbolygatott korábbi sírok csontjait a kiásott sírgödör két ol-

dalán, hosszanti sorokba rendezve helyezték el, egyik oldalra a koponyákat és másik oldalra a hosszúcsonthoz. A sírokat részben a korabeli temetkezésekkel, részben az új templom építésekor⁶ ásott meszesgödörrel és későbbi közműárkokkal bolygatták meg. Szelvényünk nyugati szélének teljes hosszában gázvezeték árka semmisítette meg a sírokat.

A sírok mélysége változó, a vázak több rétegben helyezkedtek el egymás fölött. A legmagasabban fekvő sírok 64–80 cm-re feküdtek a mai aszfaltút szintje, a jelenlegi járószint alatt.

A felszínhez közeli sírokban leletanyag nem volt, így csupán feltételezhetjük, hogy ezek a temető legkésőbbi sírjai. Ezen a szinten találtuk a koponyasorokat és csontkupacokat, és itt feküdt a gyereksírok többsége. Ezek a sírok nem érik el, vagy alig érik el a bolygatatlan altalajt, itt sírfoltokat csak ritkán észleltünk. Az alattuk lévő, lelet nélküli sírcsoportot már több esetben az altalajba ásták, de még itt is előfordulnak olyan temetkezések, amelyek nem érik el az altalajt. Ennél a sírcsoportnál fordul elő leggyakrabban a nyugat–keleti tengelytől erősebben eltérő tájolás. A temető déli szélén, a lejtő alján helyezkedtek el a legmélyebben fekvő sírok, amelyek átlagos mélysége 120–157 cm.

A XVII–XVIII. századi temetkezésekkel a kora középkori sírok jelentős részét elpusztíthatták. Furcsa, hogy a temető földjéből nem került elő, szórványként sem, késő középkori sírlelet. A temető leletekkel datálható legkorábbi sírjait minden esetben az altalajba ásták. Ezeket a későbbi temetkezésekkel csak egy esetben bolygatták meg. Mivel a korai sírok nem mindegyikében volt feltétlenül leletanyag, ez nem tekinthető általánosnak.

A szorosan egymás mellett lévő sírok többé-kevésbé szabályos sorokba rendeződve helyezkedtek el. Az sírok megoszlása a feltárt temetőrészletben nem egyenletes. A 8–11. és a 29–32. mérőpontok között a legsűrűbbek a sírok. Itt a leggyakoribb az egymásra temetkezés, a koponyasorok és csontkupacok többsége is itt található. Az 1–8. és a 19,5–23,5. mérőpontok közötti területen kevesebb a sír, egyenletesebb eloszlásuk. Ezeken a helyeken az egymásra temetés is kevesebb.

A szelvény közepén elhelyezkedő újkori meszesgödör sok sírt elpusztított, ezért itt egy nagyobb hiástust találunk. (2. ábra)

A sírok döntő többsége nyugat–kelet tájolású. A nyugat–keleti tengelytől minimális eltérést mutatnak. Több esetben tapasztaltunk nagyobb eltéréseket. A Ny–K-i tengelytől nagyobb eltérést mutató sírok azonos szinten, egymás melletti csoportokban helyezkedtek el. A 24., 119., a 48., 102., a 135., 132. sírok

tájolása délnyugat–északkelet irányba mutat nagyobb kimozdulást a 63., 65., 66., 67. számú sírok csoportja északnyugat–délkelet felé tér el nagyobb mértékben. Egy esetben előfordul a temető többi sírjára merőlegesen észak–dél tájolású sír. A drasztikusan eltérő tájolás okát nem tudjuk. (80. sír)

A mélyebben fekvő síroknál, ahol a sírgödör az al-talajba vágták, módunkban állt a sírgödör alakjának megfigyelése. A legmélyebbre ásott sírgödörök keskenyebbek, jobban követték a test formáját szinte meg-egyeztek a halott méreteivel. Hosszúságuk alig halad-ta meg a váz hosszát, a karok szinte hozzáértek a sírgödör széleihez. Ugyancsak a legmélyebben fekvő sírok közé tartozott három trapéz alakú, fejnél kiszé-lesedő sírgödör. (1., 3., 63.) A 3. és a 63. számú sírnál csak valószínűsíthetjük ezt a sírgödörformát, mivel a markoló a sír felső, vélhetően szélesebbik részét vitte el. Mindhárom esetben a láb felőli, keskenyebb sírvég legömbölyített. Az 1. számú sírnál, ahol a sír teljes egészében megmaradt, a fej felőli oldal is gömböly-dedre van kiképezve. Az ezeknél magasabban elhe-lyezkedő sírok gödrei szabályosabbak, nagyobb alap-területűek. A sírgödörök formája (az 1., 3., 63. sírok kivételével) lekerekített sarkú téglalap. A sírgödörök sarkai a magasabban fekvő síroknál szabályosabbak, a sírok sarkai kevésbé lekerekítettek. Összesen 24 eset-ben tudtunk sírgödört megfigyelni.

A feltárt temetőrészlet sírjai közül hétben bukkan-tunk koporsóra utaló maradványokra. Öt esetben a koporsó fájának kisebb-nagyobb részei maradtak meg, míg két esetben a koporsószegeket találtuk meg. A koporsós temetkezés főleg a temető későbbi korszá-kában lehetett általános, és vélhetően a nagyon szabá-lyos, kevésbé legömbölyített sarkú sírgödörök is kopor-sós temetkezésekre utalnak. Néhány esetben a csont-vázak helyzetéből (1., 3., 11. sír) arra következteth-tünk, hogy gyékénybe, szövetbe vagy valamilyen más elbomló anyagba tekerték a halottat.

A feltárt temetőrészlet sírjaiban minden esetben hát-on fekvő, nyújtott testhelyzetben temették el a ha-lottat. A karok helyzete változatosabb képet mutat. Mivel a sírok nagy része bolygatott, – az egyik vagy mindkét kar, alkar hiányzott – nem lehet minden eset-ben megállapítani, hogy a halottat milyen kéztartással helyezték a sírba. (Ahol az egyik kar megvan, ott lehet következtetni a kéztartásra.) Harminckét sírnál mind-két kar helyzete megállapítható volt. Ezek közül tizen-hatnál a karok párhuzamosan a test mellett nyújtva helyezkedtek el, a többi esetben az egyik vagy mind-két kart valamilyen szögben behajlították. Mindkét alkar behajlítása esetén a hasra, vagy a medencére, mintegy a halott ölébe hajlították a kezeket, vagy egyik

kar a hason másik élesen visszahajtván a mellkason helyezkedett el. Másik jellemző kéztartás, amely-nél csak az egyik kar volt behajlítva. Ilyenkor a jobb vagy bal kar a hasra, csípőlapátra, combcsontra hajlott.⁷ Huszonegy sírnál a bolygatások miatt csak az egyik kar maradt meg. Ezekben az esetekben a test melletti egyenes kéztartás, illetve a hasra vagy csípőre hajlított kéztartás eseteit láthatjuk. Egyedi kéztartást figyel-hetünk meg a 96. számú sírban, ahová anyát és gyer-mekét temették. A kisgyermek bal karja a medencén, az anya bal karja párhuzamosan a test mellett, – bal alkar a bal csípőlapát alatt – de a jobb keze a gyermek koponyáján nyugodott.

Összességében elmondhatjuk, hogy a temetkezések fele egyenes kéztartású, másik felénél mindkét, vagy valamelyik kar behajlított.

Az értékelhető sírok közül kilenc sírban volt mellék-let. A kilenc sírban összesen 21 darab ezüst „S” végű hajkarikát, 7 darab gyűrűt és egy egyszerű huzalból hajlított fülbevalót találtunk. Négy sírban találtunk 33 hegyikristály-, illetve karneol-, 7 csont- és 13 darab üvegpasztá gyöngyöt. A 106. sírban 14 darab hegyi-kristály-, illetve karneolgyöngy volt kombinálva a csontgyöngyökkel. A gyöngyök nyaklánc-on való pon-tos sorrendje a koponya környékét megbolygató állatjárás miatt nem volt meghatározható. Tíz kristály-gyöngy többé-kevésbé követi a nyaklánc vonalát, a csontgyöngyök külön, az állkapocs körül helyezkedtek el. (6., 7., 8. ábra)

A 116. sír üvegpasztá gyöngyei a nyakcsigolyák körül elhelyezkedve szépen mutatta a nyaklánc vona-lát. (7. ábra) A 126. sírban talált hegyikristály- és kar-neolgyöngyök az áll alatt, a nyakcsigolya körül a felfűzés sorrendjében helyezkedtek el. (8. ábra) A 106. sírban idősebb nő, míg a 116. és a 126. sírban fiatal leány feküdt. A 106. sírban az „S” végű hajkarikák a hiányzó koponya két oldalán jelentkeztek, mindkét oldalon 3–3 darab, két kisebb és egy nagyobb. Vélhetően két-két hajfonatba fonott szalagokon rögzítve.* (6. ábra) A 126. sírban 4–4 darab hajkarika volt a koponya két oldalán, egy nagyobb és három kisebb. A 140. sírban a koponya két oldalán 2–2 hajkarika helyezkedett el, egy kisebb és egy nagyobb mindkét oldalon. A nagyobb hajkarikák átmetszete rombusz alakú. Az áll alatt egyetlen üvegpasztá gyöngy volt. (5. ábra) Több sírban volt egyszerű kerek átmetszetű huzalkarika, egy kisebb a 116. sírban a koponya alatt, enyhén oválisra nyomott, s egy na-gyobb a jobb kéz gyűrűsujján. A gyűrűsujjon lévő bronzgyűrű nyitott végei átfedik egymást.

Az 1. számú sírban bronzból öntött, bordázott felü-letű, a 88. sírban ezüsthuzalokból fonott gyűrűt talál-

tunk. Ezek a temető legkorábbi sírjai. Bizonyára ezen a sírokon kívül is vannak még a temető korai időszakából származó sírok, de leletanyag hiányában teljes bizonyossággal nem tudjuk elkülöníteni a későbbi korszakok sírjaitól. A sírgödör formája a kéztartás önmagában nem korhatározó értékű.

A leletek alapján a temető első sírjainak korát a XI. század közepére tehetjük. A középkor későbbi századaiból származó sírokban nem volt semmilyen leletanyag. (Szórványként sem!?) A késő középkori templom körüli temetőkre jellemző zsúfolt, egymásra ásozott, az előző sírokban lévő csontokat a sírgödrök oldalában felhalmozó temetkezések bizonyítják a temető folyamatos használatát. Az első halottak sírba helyezése idején valószínűleg még nem volt temploma a falunak. A templom megépítése után a temetkezések a templomot körülvevő falon belül folytatódtak, tehát a temető területe korlátozott volt. Ez magyarázza a sírok zsúfoltságát. A falu a török korban többször teljesen elpusztult, de mindannyiszor újraterlelt. Azt, hogy a

temetőt a középkor után is használták a 122. számú sír bizonyítja, amelyben párta ékesítette az ide temetett kislány fejét. A párta szövet anyaga viszonylag jó állapotban fennmaradt. Sajnos a sírból csak a koponya feküdt szelvényünkben így az esetleg még a sírban lévő egyéb leletekről, a váz helyzetéről nem tudunk semmit. A párta a koponya felett két ívelt darabban maradt meg. Vázát szövetre erősített vékony rézhuzalból sűrűre font vezetősál képezi, amelyre apró gyöngyök, spirálisan felcsavart drótgyöngyök és apró korong alakú lemezek vannak rögzítve, fonva.

A lelőhelyen 142 objektum került elő, ezek közül 134 volt sír vagy sírmaradvány. A temetőt kihagyásokkal a kora Árpád-kortól a XVIII. századig használták. A sírok mellett két kora vaskori gödröt is kibontottunk, továbbá leletanyag hiányában másik két meghatározhatatlan korú gödröt. A szelvény közepén egy meszesgödört találtunk, amelyet nyilván a mai templom felújításakor ástak.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- GALLINA 1998 = GALLINA Zs.: Temetkezési szokások egy X–XI. századi (Homokmégy-Székes) temetőben. In.: Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében, Kalocsa 1998
- GENTHON 1959 = GENTHON I.: Magyarország művészeti emlékei. Budapest 1959
- KOPPÁNY 1967 = KOPPÁNY T.: Középkori templomok és egyházashelyek Veszprém megyében. VMMK 6. 1967. 117–150.
- KOPPÁNY 1993 = KOPPÁNY T.: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet–Műemlékvédelem III. Budapest 1993. 62–90.
- MRT 2 = ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája, Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1969
- RAINER 2002 = RAINER P.: Balatonfüzfő-Máma, középkor és újkori temetőrészlet. VMMK 22. 2002. 111–128.
- RITOÓK 1985 = RITOÓK Á.: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. VMMK 17. 1984. 93–106.

SZŐKE-VÁNDOR 1987 = SZŐKE B. M. – VÁNDOR L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung 1987

TETTAMANTI 1975 = TETTAMANTI S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StudiaCom 3. 1975

¹ KOPPÁNY, 1967; KOPPÁNY 1993. 62., 90.; GENTHON 1959. 161.

² MRT 2. 1969. 115.

³ op.cit.

⁴ TETTAMANTI 1975

⁵ MRT 2. 115.

⁶ A mai templom 1839–42. között épült: GENTHON 1959. 161.

⁷ TETTAMANTI 1975; GALLINA 1998

⁸ Hajkarikák viselési módjáról lsd. SZŐKE-VÁNDOR 1987

The village of Királyszentistván lies on the western edge of the Séd floodplain, on the south slope of a slight rise. The Reformed church stands at the western end of the village, alongside the Main Street (Fő u.). The church, with a triple-vaulted nave linked to a semi-circular sanctuary and provided with a frontal tower, is Neo-classical at present, but graves discovered in spring 2003 confirm the assumption that the present-day church, built in 1839–42, may stand on the site of the mediaeval church. It may be concluded from the name of the village, that the parish church was dedicated to King Saint Stephen (István), and it may have been built in the second half of the 13th century. No mediaeval references are known, just documentation on the parish priests has survived.¹ The cemetery surrounding the church is first heard of in 1962, when skeletons were found while digging ditches in the little square which broadens out along the axis of the main street. Even today, human bones are found while gardening in the forecourts of the plots close to the church.

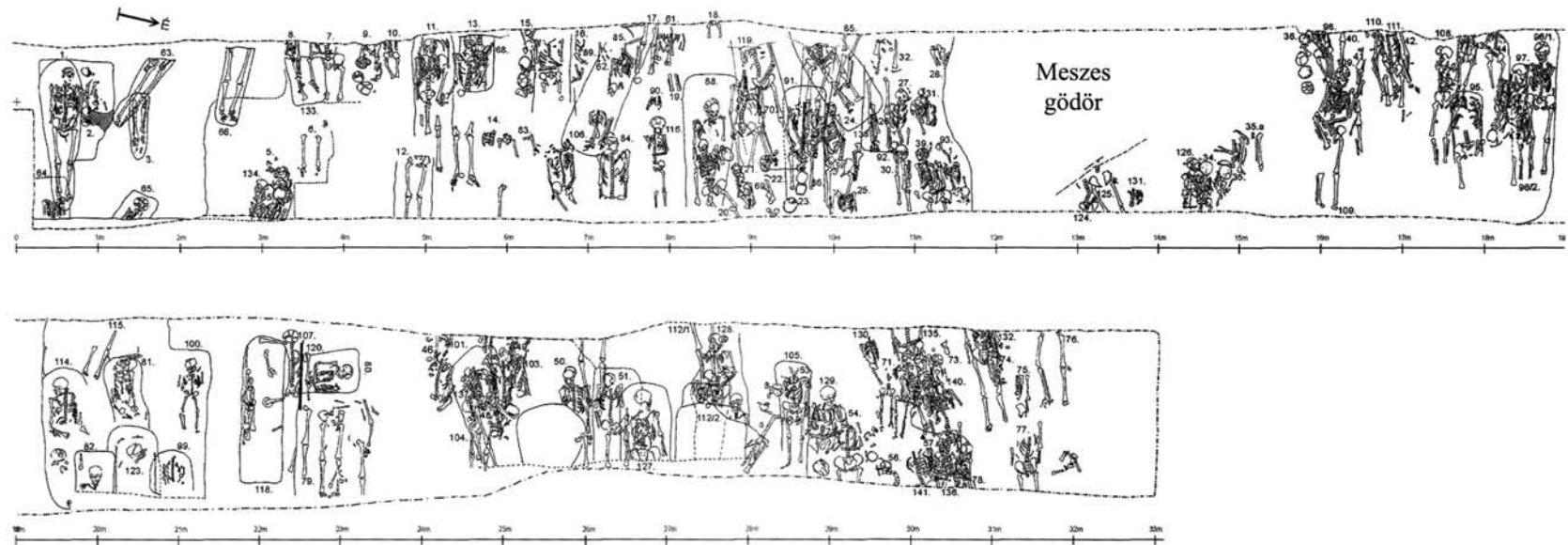
In spring 2003, graves were discovered while sewers were being laid in Petőfi Street, which runs behind the sanctuary. The ditch dug at that time ran right behind the church, around 5.5 metres from the sanctuary.

The depth of the excavated graves is variable. Most of them lay 60–70 cm below the present pedestrian level, but in a few cases, the graves were found at a much greater depth. No connection has been perceived between the depth of the graves and the date of the interments. The deeper lying graves were located on the southern edge of the segment, which at the same time is the south edge of the cemetery. (The last grave lay 24.5 metres from the church sanctuary.) No trace of an encircling wall, surrounding the cemetery round the

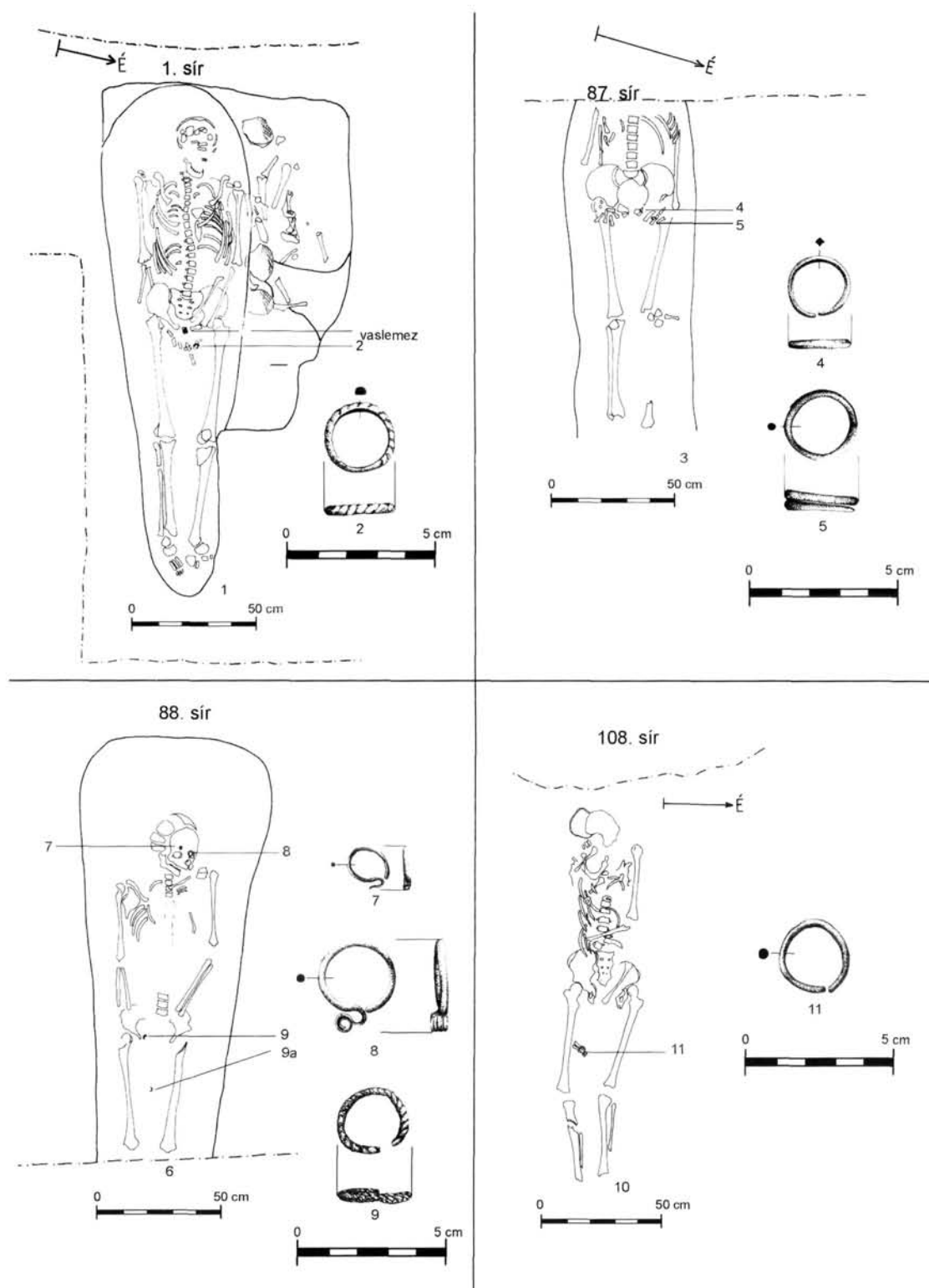
church, has been found in the segment. The graves in the cemetery are positioned very closely to one another (as is typical of graveyards surrounding churches); there are many graves which were disturbed by later burials, and a great many scattered bones. Bones from earlier graves which were disturbed during later burials were collected together at the dug out graveside (skulls on one side, skeletal bones on the other) and then they were left in the grave. A great many „skull rows” of this sort, as well as heaps of skeletal bones have been found. In the earliest graves in the cemetery, „S”-ended hair rings and necklaces made of cornelian beads were found, and in one case, a simple band ring was also on the deceased's hand. In the great majority of the graves, there were no find materials at all. In a child's grave belonging to the later period of the cemetery, a maiden's headdress was found. Traces of coffin burials were observed in several graves (fragments of coffins, coffin nails). The state of the skeleton in a few graves indicated that the deceased was buried wrapped in canvas or rushes. As scattered finds, many Árpád period and late mediaeval ceramics were discovered, which cannot be linked with objects. Other scattered finds are a 15th century spur and a silver obulus which may be dated to the early 12th century.

The first graves of the cemetery are 11th–12th century, and discontinuation of the graveyard may be placed in the 18th century, or at the end of the 17th. 142 objects were found on the site, 138 of these being graves or remains of graves. Besides the graves, two early Iron Age pits were also unearthed. The dating of two further pits was uncertain, due to lack of find materials.

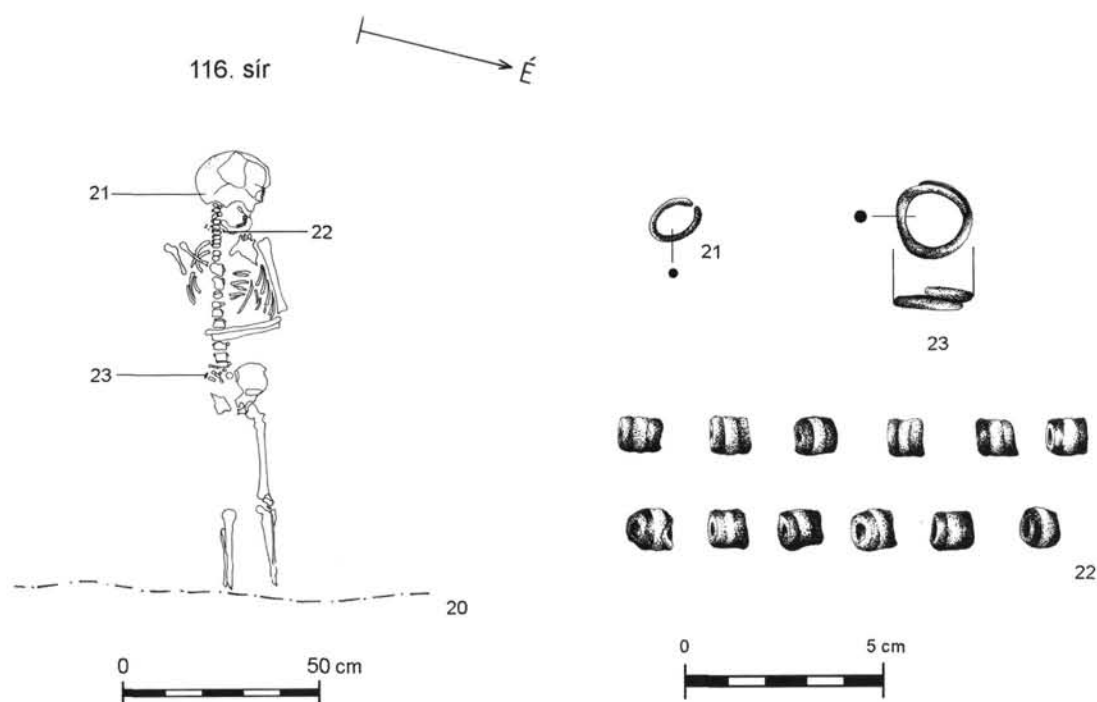
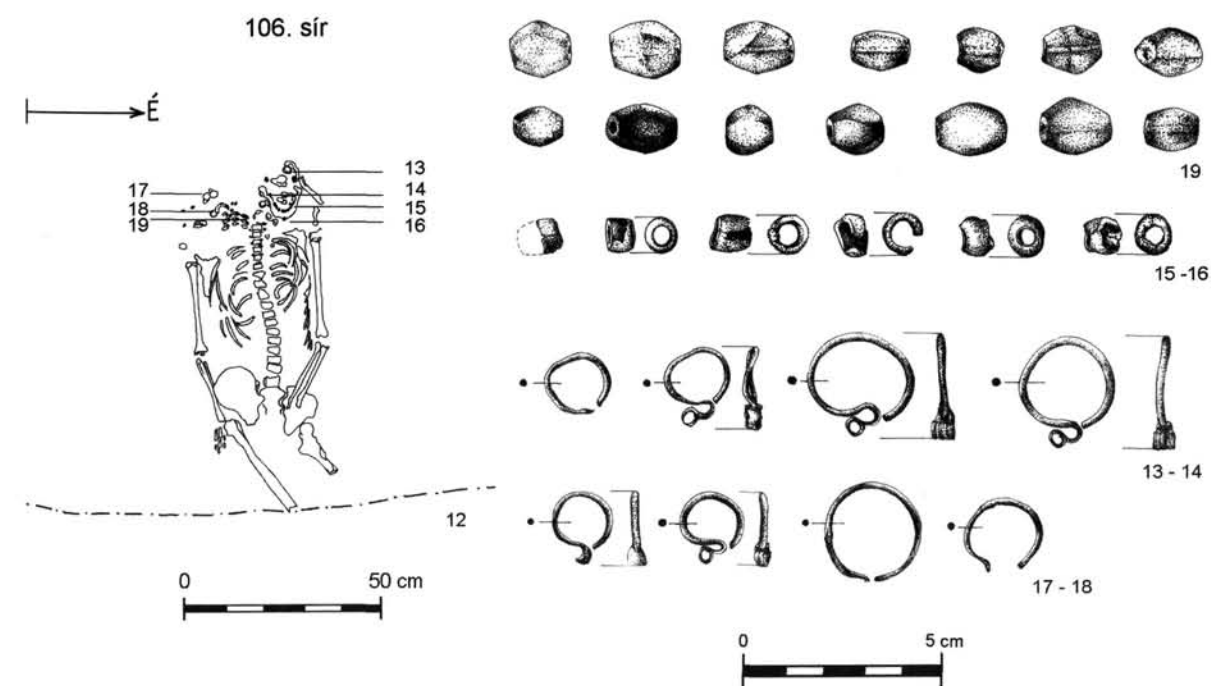
¹ The place of discovery is registered in the Archaeological Topography of Hungary (MRT 2. 26/2.)

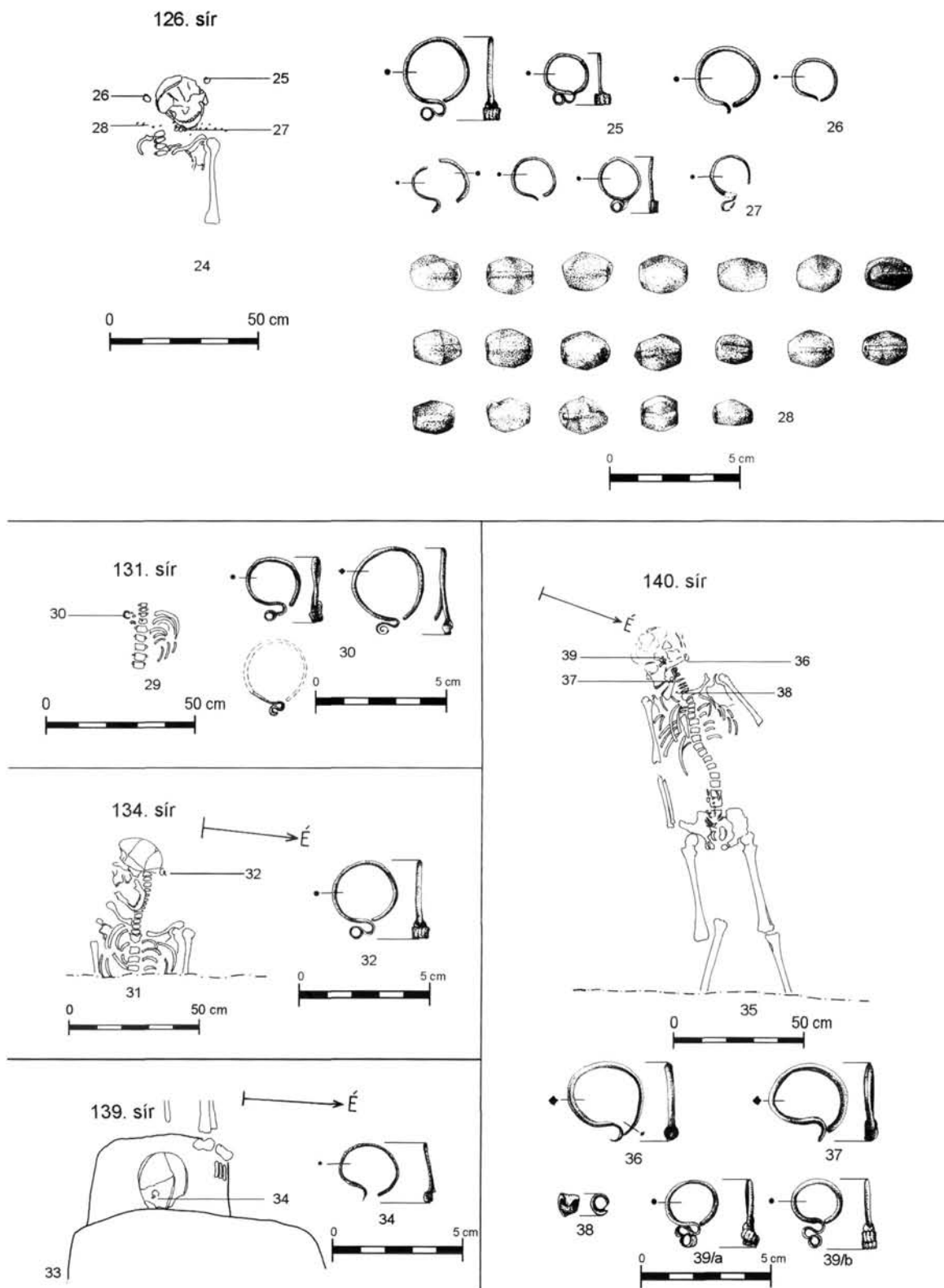
2. ábra. Kirányszentistván 26/2. lelőhely – összesítő térkép
Figure 2. Cumulative map of the excavation

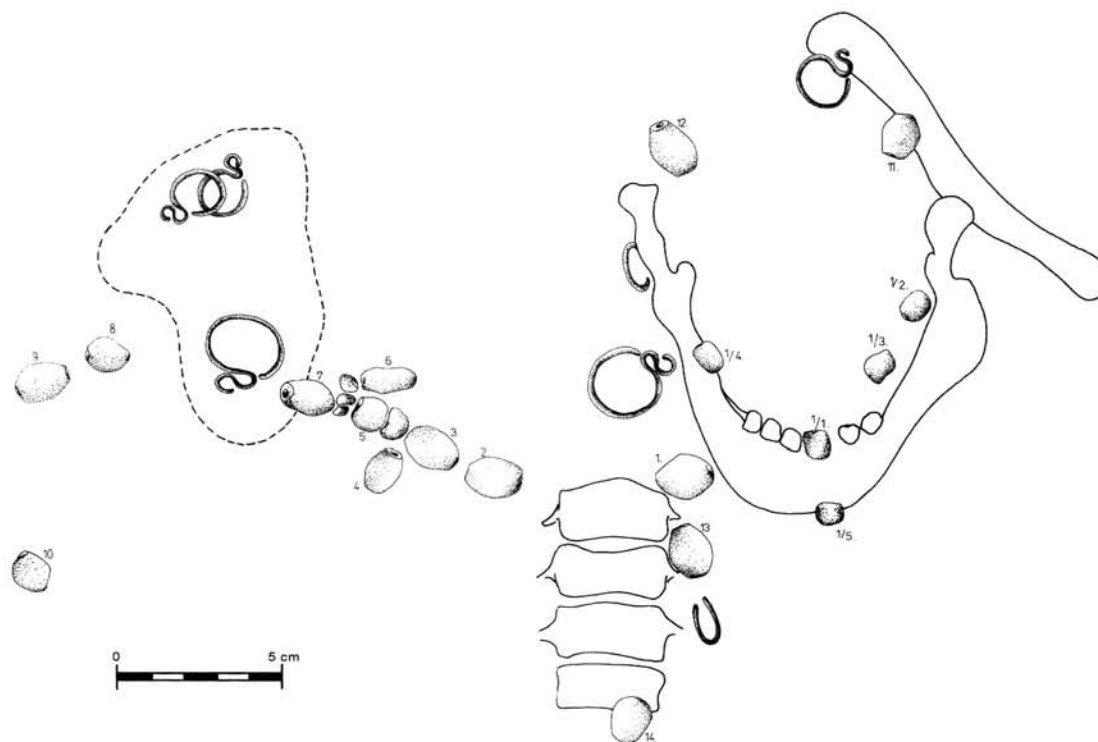
3. ábra. Az 1., 87., 88., 108. sír és leletei
 Figure 3. Drawing of detail from a graves 1., 87., 88., 108.

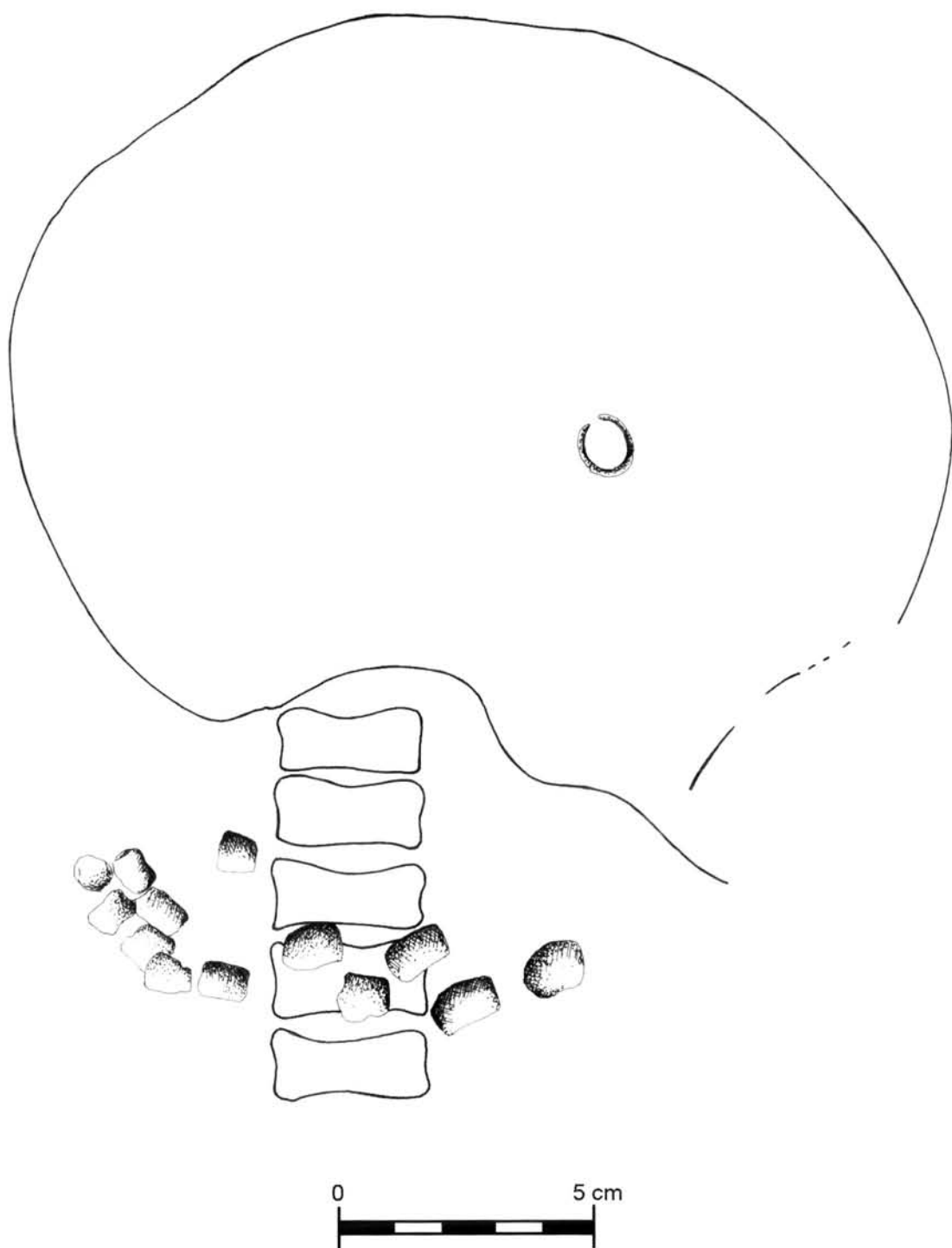
4. ábra. 106., 116. sír és leletei
Figure 4. Graves 106., 116.

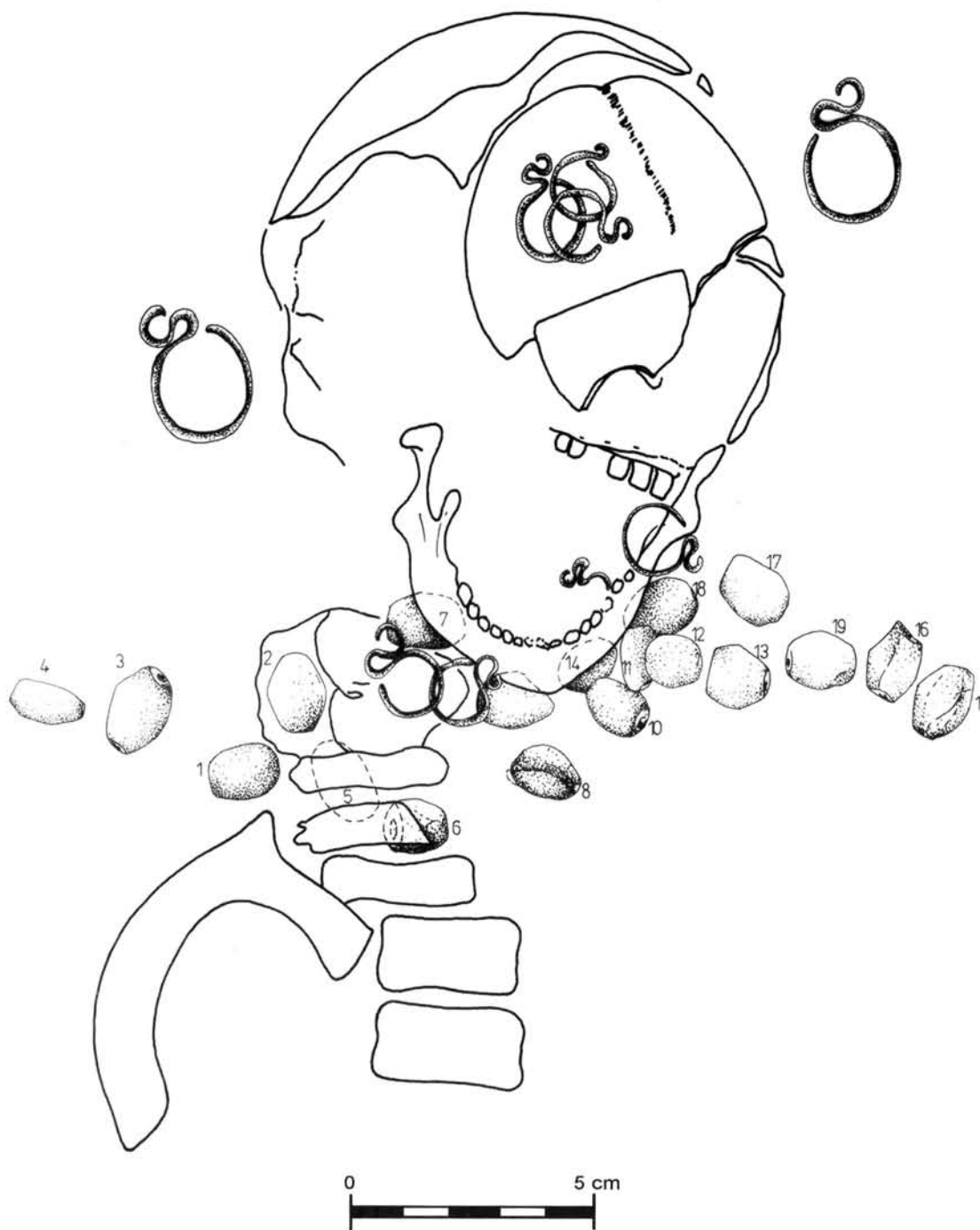
5. ábra. 126., 131., 134., 139., 140. sír és leletei
Figure 5. Grave with remains of a coffin 126., 131., 134., 139., 140.

6. ábra. 106. sír részletrajza
 Figure 6. Detail of grave 106.

7. ábra. 116.: sír részletrajza
Figure 7. Detail of grave 116.

8. ábra. 126. sír részletrajza
Figure 8. Detail of grave 126.

KRISZTUS-ÁBRÁZOLÁSOK A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉBEN I.

A szenvedő Krisztus megjelenítése

A populáris kultúrában a leggyakoribb vallásos ábrázolás a feszület, amely minden római katolikus családban, házban egy példányban bizonyosan megtalálható volt. Általában azonban minden helyiségben elhelyeztek legalább egyet, főleg az ágyak fölé, az asztal és sarokpadok alkotta falrészben a „szent sarokban”, de majdnem általánosnak mondható a lakókonyhákban való megléte is. A falra helyezett feszületeken kívül gyakori volt a sublóra, a kászlira vagy a szekrény tetejére állított változat, de képi ábrázolásként az imádságoskönyvekben nem is egy példányt őriztek. A feszületeket búcsúban vagy más alkalmakkor kegytárgy-kereskedőknél vásárolták, de megtalálhatók a faragók által készítették is. Elmaradhatatlanok voltak az egyes ünnepi alkalmakra készített házi oltárokon (Szent Család-járás, Mária-hónapok, május, október) vagy az úrnapi sátrakban. A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében ugyancsak nagyszámú, különböző formájú, anyagú, méretű feszület található, amelyeket típusaik szerint hét csoportba oszthatunk.

Az első csoportba a „búcsús feszületeknek” mondtak tartoznak, amelyeket kizárólag csak búcsújáró helyeken vagy a templombúcsúban kegyszerárú-soknál vásároltak, meg is áldatták őket, különös becsben tartva ezeket. Három apró esztergált gömbön áll egy hengeres talapzat, amelyre egy feketére festett fa keresztet rögzítettek. A kereszt szárai vagy egyenes záródásúak, vagy apró fehér porcelángömbben végződnek. A keresztben lévő corpus aranyozott fa vagy gipsz, esetleg fém. A sublóton, kászlin vagy a szekrény tetején, mindig jól látható, fő helyen tartották ezeket a feszületeket.

A második csoportot a gipszből készült, gipszből kialakított színes rózsákkal övezett, kékre festett keresztek alkotják, amelyeken a gipsz-corpus arany színű. Talapzaton állnak ezek is, kászlin vagy a szekrény tetején volt a helyük, esetleg a fali fülkében. Elsősorban temetéskor a házban felállított ravatalra, a ravatal

melletti kis asztalra vagy a lezárt koporsó tetejére helyezték őket.

Harmadik csoportot alkotják a falra akasztható fekete fakeresztek üreges fém-, esetleg gipsz-corpus-sal. Előfordul ebben az esetben a háromkaréjos keresztszár is fém díszítéssel.

A negyedik csoportba tartozók háromkaréjos keresztszárban végződő öntöttvas keresztek, esetleg fa-etéttel és öntöttvas corpus-sal. Gyakoribb közöttük az álló változat, de a falra akasztható ugyancsak előfordul.

Az ötödik csoportot alkotják az aranyozott fakereszteken függő fehér porcelán-corpusok. Talpas és falra akasztható változataik egyaránt megtalálhatók.

Hatodik csoportként tartjuk számon a fekete vagy barna fakereszteken függő öntöttvas, ill. ezüstözött könnyű fém-corpusokat, amelyeknek egyik változata a háromlépcsős talpazattal ellátott, vízszintes felületre helyezhető típus.

A hetedik csoportba soroltuk a fémből készült, fém-corpuszos feszületeket, amelyek többnyire kisméretűek, egyik részük a falra akasztható, míg a másik széles, kör alaprajzú talapzaton álló.

Ezekkel a keresztekkel részletesebben tovább nem kívánok jelen dolgozatban foglalkozni, de összefoglaló bemutatásukat fontosnak tartottam, mivel a tanulmányban bemutatott szakrális tárgycsoporthoz szervesen kapcsolódnak. Szeretném hangsúlyozni, hogy a keresztény hit legfontosabb jelképeként tartották számon ezeket a keresztek. Nem véletlen, hogy egy-egy házban többféle feszület és több példányban is előfordult, hisz valamennyi megkérdozett számára magát Jézus Krisztust jelentette, az ő kereszthalálát és vele a bűn, a halál felett aratott győzelmét. Ugyanakkor védelmet jelentő, bajt, veszedelmet elhárító szent jelként ugyancsak használták és ezt a jelentését különösen fontosnak tartották. Ennek egyik legmegkapóbb példáját alkotják a késő középkori, pestistől védő feszületek. Ezeken a kereszteken a sebekkel borított corpus

volt látható, amelyekkel a mágikus analógia jegyében a pestist igyekeztek elhárítani. Hozzá alapul szolgált Jézus Szent Sebeinek tisztelete.¹ A keresztény művészetben használt tizenháromféle keresztítípus² közül a népi vallásosság ábrázolásai között csupán a latin keresztet találjuk meg, ezt a formát jelentik a néprajzi gyűjteményben őrzött kereszték, feszületek is.

Krisztus szenvedésének, kínhalálának képi vagy szoborként való megjelenítése nagycsüörtök és nagy-péntek eseményeihez kötődik és a népi vallásosság ábrázolásai között is az egyik legváltozatosabb és leg-gazdagabban illusztrált csoportot alkotják. A passió, vagyis Jézus kinszenvedése és kereszthalála, továbbá a keresztnék, valamint az Arma Christinek (Krisztus fegyverete, azaz a kínzatói eszközök vagy kínzatói jelvények) legendákban, énekekben, imádságokban való számbavétele kiemelkedik az ünneplésből. A passió ábrázolása a XIII. és a XVI. századok között csak a magyar nyelvterületen 19 templomban freskócik-lusként, 50-ben pedig szárnyas oltárokon fordul elő, ahogy azt Bálint Sándor számba vette.³ Vásároknak a képmutogatók „Jézus Krisztus keserves kinszenve-dése” címmel mondták el a passiót úgy, hogy közben az elmondottakat képekkel illusztrálták. Ezek közül az ábrák közül nem egy képként terjedt azután tovább.⁴ Bálint Sándor mutatott rá, hogy a Megváltó szenvedésének mozzanatai önállósodtak és külön kultuszuk fejlődött ki, különösen a lengyeleknél, cseheknél, osztrákoknál, bajoroknál, és nálunk, a magyar nyelvterületen.⁵ A megjelenítés alapjául már nem a Biblia szolgált, hanem a Szent Ferenc (devotio moderna) tevékenysége nyomán kibontakozott ferences misztika. Az 1300-as években született Johannes de Caulibus Meditationes vitae Christi című műve, amely a ferencesek révén széles körben ismertté vált és a passió ikonográfiájának témaváltozataiban, kegyképtípusaiban valóságosan megelevenedett, láthatóvá lett. Ezt koronázta meg a késői középkortól egészen a XVIII–XIX. századig Krisztus titkos szenvedéseinek látomásokon alapuló kultusza, állapította meg Szilárdy Zoltán a titkos szenvedés ikonográfiájával foglalkozó tanulmányában.⁶ A népi vallásosságban azután a csoportképből a képszerű jelenetek önállósodtak, meghatározó szerepű Krisztus típusra redukálódtak.⁷ Hiszen az Úr szenvedése iránt különösen fogékony volt a népi kegyesség. A vele kapcsolatos ábrázolások iránti igény ösztönzőleg hatott a kegytárgy-kereskedelemre, a szentképeknek, szobroknak készítésére és terjesztésére. Ezért nem véletlen, hogy ebben a témában születtek a legváltozatosabb ábrázolások, amelyek nemcsak nagy számukkal, de különös gazdagságukkal is figyelmet érdemelnek. Szerepük elvitathatatlan a népi vallásos gondolkodás

árnyalttá, összetetté, gazdaggá válásában. A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében őrzött ábrázolások csak részben követik és jelenítik meg a keresztút állomásait, döntően a Fájdalmas Olvasó öt titkához kötődnek és annak adják képi megfogalmazásait. Természetesen egy múzeumi gyűjtemény esetében nem lehet tudatosságról beszélni, felfogható véletlen egybeesésnek is ez, azonban arról mégsem feledkezhetünk meg, hogy ezek a képek, szobrok falusi közösségekből kerültek a gyűjteménybe. Olyan közösségekből, amelyekben akár egy-egy, akár egy csoport, vagy esetenként valamennyi bemutatásra kerülő ábrázolás megtalálható volt, tehát az a törekvés, hogy ezekhez a megfogalmazásokhoz, vagy ezekhez is hozzájussanak, elvitathatatlan. Mellette azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a XV. századtól Itáliából Európa-szerte elterjedt Rózsafüzér-ájtatosság a magyar nyelvterületen ugyancsak gyökeret vert és a XVIII. századtól a népi vallásosságban különös erővel volt jelen. Népszerűsége a XIX. században és a XX. század első felében sem csökkent. A pap nélküli közösségekben valóságosan a mise pótlására szolgált. Az ájtatosságnak a vallási életben való meggyökerezése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a hívek fokozott figyelemmel forduljanak az Olvasó titkai és különösképpen ezeknek képi megjelenítése felé. Ugyanakkor a Szent Olvasó titkai fölötti elmélkedést, különösen a Fájdalmas Olvasóét, a vele kapcsolatos ábrázolások befolyásolták, sőt nagyban előmozdították. Mindezeknek egyaránt betudható, hogy a Fájdalmas Olvasó öt titkán alapuló, östációs kálváriákat emeltek Magyarországon is, így Pápán (1740–46), Magyarpolányban (1770), Kékkőn (1770 körül), stb.⁸ A fentieknek megfelelően tehát ezek a néprajzi gyűjteményben lévő ábrázolástípusok öt csoportba sorolhatók. Szám szerint 26 ábrázolásról van szó, ebből 9 szobor vagy szoborcsoport, 17 pedig kép.

*„Hol kínjait lelkében
Érezvén és testében
Vércseppet verejtékezik
Elalél és csüggedezik” (RE 334/2. 1790–1800)*

Az első csoportot az *Olajfák hegyén imádkozó Jézus*-képek alkotják, a Fájdalmas Olvasó első titkát, „*Aki érettünk vérrel verejtékezett*” jelenítve meg. A gyűjteményben két darab színes papírképet őrzünk, amelyeket barna fakeretbe foglaltak. Az éjszaka sötétjében ciprusok és virágok között a felbukkanó hold fényében látható a fehér köntösű, vörös palástos, fél térdre ereszkedett imádkozó Jézus (1. ábra). A jelenetnek ez a megfogalmazása terjedt el széles körben,

még protestáns házakban is láthattunk ezzel meg-
egyező vagy ehhez hasonló képeket. Bibliai alapja az
a jelenet, amikor az Utolsó vacsora után Krisztus ma-
gányosan, az alvó tanítványok közelében a Getsze-
máné kertben imádkozik, miközben verejtéke halálfél-
lelmében vércseppekként hullik a földre, de az égből
megjelenő angyal által megerősítést kap. Az Evan-
géliumokban három helyen olvashatunk róla (Mt.
26,36–46., Mk. 14,32–42., Lk 22,39–46.). A néprajzi
gyűjteményben lévő képek nem tartoznak az árnyalt
megfogalmazású ábrázolások közé, nagyon egyszerű,
mondhatni igénytelen munkák. Ez elmondható a pa-
raszti otthonokban őrzött, azonos vagy hasonló képtí-
pusokról is. Közülük némelyiken az angyal is látszik a
háttérben, kezében a kehellyel, vagyis a „keserű pohár-
ral”. Szilárdfy Zoltán magángyűjteményében egy
olyan példányt őriz, amelyen az angyal olyan kelyhet
tart, amiben Krisztus kínzásának eszközei vannak.
Ez a típus Carlo Dolci festménye nyomán terjedt el.⁹
A bemutatott múzeumi példány vízfestéssel készült
kép, amit a hasonló eredetiről Borsos Károlyné készí-
tett Nemesvámoson 1919-ben. 1980-ig a lakókonyha
falán függött. (Ltsz.: 85.48.2., 39,5x30 cm). A másik,
vele azonos darab pedig Kiscsősről származik, amit
még az 1990-es években is használtak.

A művészetben Krisztus az Olajfák hegyén ábrázo-
lási típus csak a XV. századtól jelent meg. Divald Kor-
nél Dovellón, Körtvélyesen és Szepeshelyen XV.
századi, míg Bakabányán, Liptószentandrásan, Liptó-
szentmiklóson, Nagybobrócon, Szentkereszten, Lő-
csén, Draskócon és Besztercebányán XVI. századi
ábrázolásokat talált többségében szárnyas oltárokon,
vagy ezek töredékein, valamint kazulák hátára
hímezve. A kép XVIII. századi megfogalmazását Iglo
evangélikus templomának oltárképeként ismerhetjük,
Szepeshelyen egy kehely talpán, egy másiknak pedig
a cuppáján egy-egy medalionban, míg a XIX. századi
a selmecbányai evangélikus templomban a Than Mór
által festett oltárképen látható.¹⁰ Ez az ábrázolás
egyébként gyakran megjelenő evangélikus templomok
oltárképeként is, mint pl. Ajkán, Bokodon, Csikván-
don, Gyöngön, Hidason, Fancsalon, Felpécen, Felső-
petényben, Kemenesmagasiban, Öskün, Szákszendén,
Szilsárkányban, Téten, stb.¹¹ Ismeretes, bár nem
gyakori, szabadtéri szoborként, szoborcsoporthként
való ábrázolása is, mint Hédervárott, ahol 1775-ben
emelték.

*„Midőn megostoroztatott
Sebeivel meggyógyított.
A mi sok álnokságinkért
Megrontatott bűneinkért.” (RÉ 336/8. 1642.)*

A következő képtípus Krisztus megostorozását, ill.
a *megostorozott Krisztust* ábrázolja. A Fájdalmas Ol-
vasó második titka szerint „*Akit érettünk megostoroz-
tak*”. Az eseménnyel három evangélista foglalkozik
(Mt. 27,26., Mk. 15,15., Ján. 19,1.). A Múzeum
gyűjteményében ezzel az ábrázolással egy üvegkép és
egy szobor található a néprajzi, egy szobor pedig az
iparművészeti gyűjteményben.

Az üvegképen kék háttérrel látható egy fehér meny-
nyezetű falfülke terrakotta talapzatot utánózva, idézve
Krisztus börtönét, amelyben egy hengeres féloszlop
áll. Előtte van a hármass bilincsbe vert Krisztus, két
csuklójával az oszlophoz, felkarjával pedig a falhoz
láncolva. Az ostorozás utáni jelenetet ábrázolja,
amikor Jézus homlokáról és válláról vér hull a földre.
Jól látható maga a vértócsa. A kép restaurált, revízió
során került elő a néprajzi raktárból. 1999-ben barna
fakertet kapott. XVIII. század végi, XIX. század eleji,
Sandl típusú, német vagy cseh műhelyben készült
munka Ltsz.: 2000.1.1., 37x30 cm). (2. ábra)

A néprajzi gyűjtemény szobra Jásdról került a veszp-
rémi múzeumba. A szobor egy másodlagosan felhasz-
nált, festett, (kívül zöld és piros, belül kék) puhafából
készült, falra akasztható, üvegajtós fülkében áll, amely
a börtönt hívatott jelképezni, amelynek közepe táján a
hengeres oszlopot jelölve egy síkban kivágott oszlop
található. Ehhez csupán jelzésszerűen hozzákötözött
Krisztus két keze. Az oszlop a testhez képest arányta-
lanul kicsi, ezért a kezek nem érnek el odáig még úgy
sem, hogy a faragó a testhez képest a valóságosnál
hosszabbra készítette azokat. A test aránytalansága és
a megfogalmazás iskolázatlan alkotóra enged követ-
keztetni. Krisztus alakja itt ugyancsak festett, rajta vö-
rös ágyékkötő látható. Két felső karján egy-egy sötét-
barna gyűrű, amelyek a bilincseket jelzik. Előképként
tehát ugyancsak a hármass bilincsbe vert Krisztus-ábrá-
zolás szolgált. A megostorozás utáni állapotot öröki-
tette meg a készítő, Jézus fején, testén, végtagjain vér-
cseppekként. A Kallócz-malomban használták a szob-
rot, Fiedler Mária a csatkaai vagy a celli búcsúban vá-
sárolta. (Egyébként a Kallócz család a templom számá-
ra szívesen tett jelentős adományokat.) A szoba „szent
sarkában” állt, előtte az 1940-es évek végéig közösen
imádkozott a család. A háború után került fel a padlás-
ra, ahol 1980-ban megtaláltam. Restaurált (Ltsz.:
80.39.1., 60 cm, a fülke: 65x25x17 cm). (3. ábra)

A másik, azonos témájú szobor ugyancsak puhafá-
ból készült, egy ovális alakú talapzaton áll. Bal olda-
lán egy valamikor aranyozott, jelenleg sötétbarnára
festett oszlop látható, amely mögött fehér festéssel
többszörösen átfestve, ágyékkötőben, égre emelt te-
kintettel Krisztus áll, két keze összekötve és az osz-

lophoz rögzítve, keze fején és bal oldalán lehulló vércseppekkel. Egykor aranyozott volt a talapzat, amely most feketésbarna. A szobor teljesen kiképzett, úgy tűnik, soha nem állt fülkében. Az iparművészeti gyűjtemény darabja, tisztított (Ltsz.: K. 66.66.1., 42 cm magas).¹² (4. ábra)

A Gizella királyné Egyházművészeti Múzeumban található egy 24 cm-es, puhafából készült szobor, amely egykor festett volt, de ez már csupán nyomokban látható rajta. A megostorozott Megváltót ábrázolja, töviskoronával, véres testtel, összekötözött kezekkel. Az oszlop azonban már hiányzik a talapzatról, de a helye még látható (Ltsz.: 89.763.).¹³

Ezeknek a megfogalmazásoknak az előképe az a XVIII. századi kegyszobor, amelyet a wiesi templomban őriznek, és amely a hármas bilincsbe vert, megostorozott Krisztust ábrázolja, amint testéből vércseppek hullanak alá a földre. Ennek a típusnak többféle változata ismert, többek között ponyvanyomtatványok metszeteként, de a magánáhitatra szánt szentképek között ugyancsak jelen vannak. Szilárdfy kutatásaiból tudjuk, hogy a fent említett megjelenítésnek, a barokk ikonográfiának irodalmi forrása, Martin von Cochen: *Das grosse Leben Christi* (1677) és Ujfalussy Judit: *Makula nélkül való tükör* (1712.) című munkái.¹⁴ A megostorozást ábrázolja Szilárdfy Zoltán magánygyűjteményében egy XVII. századi, pergamenre készült rézmetszet, továbbá egy XVIII. századi metszet és a wiesi Krisztus-ábrázolás egy XVIII. századi, valamint egy 1820-ból való metszeten.¹⁵ Ugyanez a megjelenítés látható egy Szolnok megyében megmaradt 1737-ben készült, rokokó keretes ajtófélfa domborművén.¹⁶ Az ábrázolásnak a XVIII. századtól nyomon követhető különös kedveltségét mutatja, hogy az 1760-as évektől a pozsonyi származású, Budán dolgozó Binder János Fülöp szentképmetsző műhelyében az óbudai kálvárián tisztelt wiesi kegyszobornak, azaz a megostorozott Krisztusnak krisztinavárosi kegyképéről készült metszete¹⁷ a népi vallásosság ábrázolásai többségének mintaként, előképként szolgálhatott, amint arról az emléktárgy tanúskodik. Talán nem tévedés az, hogy a budapesti Erzsébet-apácák templomának XVIII. századi oszlophoz láncolt, megostorozott Krisztus-szobra ugyancsak szóba jöhetett előképként a népi ábrázolások esetében.

Az elítélt megostorozása a római büntetőjog alapján a megfeszítést előzte meg, ebben az esetben azonban Pilátus ezzel az ártatlan Jézus iránt részvétet kívánt ébresztetni a sokaságban. A jelenet legkorábbi ábrázolásai a IX. századból ismertek, a XII. századtól pedig már freskóciklusokon jelent meg, különösen Itáliában.¹⁸ Az alaptípus a sebekkel borított Jézust ábrázol-

ja oszlophoz láncolva, amint két oldalról ostorral, korbáccsal vagy vesszőnyalábokkal ütlegetik. Ez a képtípus azután Pilátussal és a helytartói palota ábrázolásával bővült ki, majd a XV. századtól már csak magában ábrázolták az oszlophoz kötözött, megostorozott Jézust,¹⁹ amint az a már említett wiesi templomban, és nyomában Krisztinavárosban, valamint az ennek alapján készült különféle képeken és a népi vallásosságban elterjedt megfogalmazásokon is látható.

A Megváltó szenvedésének önállóvá vált mozzanatai közé tartozik az ostorozás is, tiszteletének alapja a középkori flagelláns mozgalmakban keresendő, amikor férfiak is, nők is önmagukra kimért vezeklésként korbácsolták magukat, amelynek első magyarországi említése 1263-ból való, és amelynek képi ábrázolásával a Képes Krónikában találkozhatunk.²⁰ A középkor emberének világszemlélete, a szenvedés, különösen Krisztus szenvedése iránti fogékonysága, saját és közössége bűnein érzett szomorúsága, bűnbánata, a különböző járványok (pl. az 1259. évi itáliai pestisjárvány), természeti csapások mind-mind a vezeklés, az önkéntesen vállalt testi szenvedés szükségességének tudatában erősítették meg őt, amely a megtisztulás, a tökéletesedés vágyával ugyancsak együtt járt, ami természetesen az erős túlzásoktól sem volt mentes.²¹ Így érthető, hogy a mozgalmat maga a pápa, VI. Kelemen nyilvánította eretnekségnek és tiltotta be 1349-ben, azonban titkos társaságaik nemcsak Európában, hanem Magyarországon is léteztek még a XVI. században.²² A XVII. században azután Paolo Segneri olasz jezsuita (1624–1694) kezdeményezésére a mozgalom újjáéledt és a XVIII. században már tömegesen jelent meg hazánkban is.²³ Az önostorozó, látványos, kollektív vezeklés gyakorlásában, a rendszeresen megtartott körmenetek megszervezésében a jezsuiták, a ferencesek, valamint a jámbor társulatok (főleg az Agoniae Christi, azaz Agónia Társulatok és a kordások) különösen nagy szerepet játszottak, ami a passiókultusz virágzását eredményezte, jó talajra találva a barokk kor emberének vallásosságában. Ugyanis a XVII–XVIII. századi háborúk, az egész Európán végigsöprő járványok a megtizedelt közösségeket újra különösen fogékonnyá tették a bűnbánatra, amelyhez állandó figyelmeztetésként állt előttük Krisztus szenvedése. Jézus kínszenvedését a passió élőképes előadásával is érzékeltették. Az önostorozó körmenetekben a megkorbácsolt Krisztusnak, a szenvedő Megváltónak a szobrát, valamint a szenvedés eszközeit egyaránt hordozták. Garamszentbenedeken az oszlophoz kötözött, megkorbácsolt Krisztus szobrát még a templomban is körbevitték.²⁴ Egyébként a flagellálás jezsuita és ferences támogatással az egész XVIII. szá-

zadot végigkísérte, sőt, még a XIX. század elején is előfordult, annak ellenére, hogy már a század második felében az egyházi vezetés megtiltotta gyakorlását.²⁵ Szent Ferenc Társulata vagyis a kordaviselek egyesülete széles körben elterjedt a Veszprémi Egyházmegyében is. Tudjuk, hogy az önostorozók körmenetében haladt Sümegen a városon kívül valamelyik páter is. Évente kétszer tartottak flagelláns körmenetet itt, egyszer nagypénteken délután egy órától, másodszor pedig a nagybúcsú, Sarlósboldogasszony vigíliáján délután három órától. Ismert a körmenet felállításának szigorúan meghatározott rendje, amikor a feszületen és fekete lobogón kívül Krisztus koporsóját, valamint a kínzás eszközeit, továbbá a felöltöztetett Szűzanya szobrát vitték a gyászruhás résztvevők. Az önostorozást pedig reggel fél héttől nyolc óráig tartották, a templomba való bevonulásukig.²⁶ Helyüket lassan a népmisziók, majd a keresztút, a kálváriajárás vette át, amikor ez alkalommal több helyen magukkal vitték a fájdalmas Krisztus szobrát vagy a kínszenvedés eszközeit.

A megkínzott Krisztus szobrának és a szenvedés eszközeinek flagelláns körmenetekben való hordozása Európában természetesen másutt is gyakorlat volt, amelynek mai megfelelői Dél-Olaszországban és Spanyolországban egyaránt megtalálhatók a Settimana Santa és Semana Santa (Szent Hét) önostorozás nélküli szokásegyüttesekben, amelyekben viszont a megostorozott Krisztus nagyméretű szobrát és az ostorozást ábrázoló szoborcsoportot egyaránt hordozzák.²⁷

A megostorozás jelenetéhez és a megostorozott Krisztus alakja megjelenítéséhez indítást adott az is, hogy maga az oszlop, amelyhez őt a hagyomány szerint kötözték, eljutott Rómába. A Santa Prassede-templomban a Szent Zénó-kápolnában áll az a 63 cm magas jáspis oszlopdarab, amelyet Giovanni Colonna bíboros, az ötödik kereszties hadjárat vezéréként hozott magával 1223-ban Jeruzsálemből, és amelynek létezéséről mind Szent Jeromos, mind Tours-i Szent Gerely tudtak, erről szóltak és amit a VIII. században már tiszteltek.²⁸

Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy az ostorozás jelene, majd pedig a megostorozott, megsebzett, vérző testű Megváltó ábrázolása a középkor óta rendkívül széleskörűen elterjedt egész Európában, amelyről nagyszámú kép, szobor tanúskodik. Divald Kornél csak Felső-Magyarországról tizenkettőt vett számba, Dovallón, Liptószentandrán, Szepeshelyen XV. századi szárnyas oltárokon, Rokiton XV. századi casulán, Szepeskörtvélyesen XV. századi cibóriumon, Bakabányán XVI. századi oltárképen, Liptószentandrán, Okolicsnón, Szentkeresztben XVI. századi szár-

nyas oltárokon, Lőcsén egy Theophilus által deszkára festett fogadalmi képen, a XVIII. századból pedig két szepeshelyi és egy zsolnai kelyhen, de Szepeshelyen talált még egy Augsburgban készült, 1 m magas ezüstszobrot is, amely ugyancsak az oszlophoz láncolt megostorozott Krisztust ábrázolta.²⁹ Népi vallásos megfogalmazásnak mondható a csíksomlyói Szenvedő kápolnában őrzött megrendítő ábrázolás, ahol a megostorozott, sebekkel borított testű Megváltó térdre esve látható az oszlop előtt.³⁰ Ugyancsak a megostorozott Krisztus-szobrát őrzik Kézdizsentléleken a templom egyik mellékoltárán, de az ostorozást örökítették meg a selmecbányai kálvária középső kápolnájában is, továbbá Nagyszebenben az evangélikus templom már használaton kívüli szárnyas oltárán. A paraszti vallásosságban kedvelt üvegképeken szintén megjelent az ostorozás jelene, amint azt a balassagyarmati Palóc Múzeumban őrzött XIX. századi Sandl-Buchers típusú kép igazolja, amelyen az oszlophoz láncolt Krisztust egy pribék éppen ostorral veri, miközben testéből aláfolylík vére.³¹

Az európai művészetben leggyakrabban Itáliában és Spanyolországban fordul elő ez az ábrázolás. A Galleria Nazionale delle Marche őrzi Piero della Francesca 1455-ben készült képét, amely az oszlophoz kötözött Jézust ábrázolja, amint éppen ostorozzák. Peruggiában, az Oratorio di San Francesco flagelláns társulat 1480-ban készült képe látható, Pietro di Galeotto munkája, amely az oszlophoz kötözött Krisztus megostorozását jeleníti meg.³² A sienai Szent Ferenc-kolostorban őrzik Sodoma (Giovanni Antonio Bazzi) 1511–1514 között készült alkotását, amely az oszlophoz kötözött Krisztust örökítette meg az ostorozást követően.³³ Sienában, a Dóm Múzeumban látható Ducco di Buoninsegna alkotása, amelyen az oszlophoz kötözött, ruháitól megfosztott Üdvözítőt két pribék korbáccsal és vesszőnyalábokkal éppen ütlegeti.³⁴ Rómában, a Basilica di Santa Prassede központi freskóján a passió XVI–XVII. századi képei között látható Krisztus megostorozása, a sekrestyében pedig Gulio Romano azonos témájú, XVI. századi képét őrzik.³⁵ Bolognában, a Basilica di San Domenicóban, Szent Domonkos sírja fölött, Nicolo dell' Arcanak egy olyan, 1473-ban készült szoborépitménye látható, amelynek közepén az összekötözött kezű, megostorozott Krisztus áll. Ugyancsak Bolognában, a Szent Ferenc-templomban, az egyik mellékoltár mögött egy román kori vörös kőkereszt emelkedik ki egy hengeres oszlopból. Az oszlophoz kötözték a megostorozott, hátrakötött kezű Krisztus szobrát. (5. ábra) Avilában, a katedrális sekrestyében látható az a szoborkompozíció, amelynek középső fülkéjében az oszlophoz kötözött, megostorozott Krisztus XV. száza-

di szobrát helyezték el.³⁶ A montserrati bencés monostor múzeumában őrzik azt a képet, amelyen egy ismeretlen festő az oszlophoz kötözött Krisztus megostorozását örökítette meg. Barcelonában pedig a katedrálisban található Pedro Vilar XVI. századi reliefszobrának egyik részleteként Krisztus megostorozása.³⁷ Salamancában a katedrálisban egy olyan megostorozott Krisztus-szobrot őriznek, amelyet a nagyhét idejére közszemlére tesznek ki, hogy a hívek bűnbánattal járulhassanak eléje. (6. ábra) Tulajdonképpen a megostorozott Krisztust örökítette meg az az ismeretlen, XVI. századi spanyol szobrász is, akinek munkáját Pannónhalmán őrzik.³⁸ Fatimában a Misszionárius Múzeumban látható egy olyan XVIII. századi megostorozott Krisztus-ábrázolás, amely a Megváltót oszlophoz kötözve ábrázolja az ostromozást követően. A szobor fából készült, festett és alig különbözik a magyar népi ábrázolásoktól. Minden bizonnyal egy korai népi ábrázolásról van szó. Felirata pedig Maddalena Bautler misztikus látomására, Krisztus titkos szenvedéseire emlékeztet.³⁹ (7. ábra)

Bécsben a Dom- und Diözesanmuseum több megostorozott Krisztus-ábrázolást is őriz. Egy 1430-ban készült Missale (Tuers-Missale) 35. oldalán T iniciálában a könyvfestő Nicolaus éppen azt a jelenetet ábrázolta, amikor az oszlophoz kötözött Krisztust ostromozták. Ugyanez a jelenet látható egy gótikus táblaképen,⁴⁰ továbbá a gyűjteménynek egy 1730-ban készült kelyhe cuppáján az egyik medalionban is. Ugyancsak ez látható egy 1750–60 között Augsburgban készült monstrancia egyik medalionjában, valamint egy 1776-os cibóriumon, továbbá egy XV. századi táblaképen, ahol Jézus életének főbb állomásait jelenítették meg, köztük megostorozását is. Ugyancsak itt őrzik azt a XVII. századi, 84 cm magas szobrot, amely az oszlophoz kötözött, megostorozott Krisztusnak egy olyan barokk ábrázolása, amely megegyezik a Felső-bajorországi Wies templomának kegyzsobrával.⁴¹ Szlovéniában egy helyen őrzik a wiesi kegykép alapján a XVIII. században készült megostorozott Krisztus képét, egy sekrestyében, Resia Szent Kereszt-kápolnájában pedig egy olyan XVIII–XIX. századi képet, amelyen az ostromozás jelenete látható, amint azt a távolból két személy figyeli is.⁴² Az osztrák Néprajzi Múzeum (Österreichischen Museums für Volkskunde) gyűjteményében található egy 1640-ben készült textiliala, egy olyan ünnepi kendő, amelyen 36 képben a teremtéstörténetől Mária megkoronázásáig foglalták össze az üdvtörténetet. Ebből Jézus életével 23, a passióval pedig 13 kép foglalkozik. A képek egyike az ostromozás jelenetét mutatja, amikor két poroszló korbácsolja az oszlophoz kötözött Jézust. A textiliala valósá-

gos Biblia pauperum, amelynek párhuzamai német nyelvterületről a XV–XVII. századból ismertek, de Európában másutt is előfordulnak. Bad Aussee plébániatemplomában látható az a XIX. századi oltárkép, amely a fájdalmas Olvasó alapján ábrázolja őt képben a kereszttut. Első képe az Olajfák hegye, míg a második az oszlophoz kötözött, térdre roskadó Krisztus ostromozása.⁴³

„Ó Krisztusfő, Te zúzott,
Te véres szenvedő,
Te töviskoszorúzott,
Kigúnyolt drága fő” (RE 341/I. 1650–1670.)

Krisztus kínszenvedésének következő állomása a töviskoronázás jelene, a Fájdalmas Olvasó szerint „Akit érettünk tövissel koronáztak”. A Szentírásban ugyancsak három evangélista írja le (Mt. 27,27–30., Mk. 15,16–19., Ján. 19,2–3.).

A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének a szenvedő Megváltót ábrázoló harmadik tárgycsoportját alkotják a tövissel megkoronázott Jézusképek. Négy ilyen képet őriz a gyűjtemény. Az első széles gipszdomborítású, aranyozott barna fakeretbe foglalt, színezett kromolitográfia, amelyen sötét színű háttérből emelkedik ki az aranyszegélyű vörös ruhás, zöld palástos, töviskoronás Krisztus égre emelt szemekkel, homlokából lefolyó vérrel. Fejét dicsfény övezi, amely mintegy megvilágítja az arcot és ez az egyetlen fénylő pontja a képnek. 1899-ben készült Drezdában, 1572-es sorszámmal. Egy bándi német családé volt, tőlük került a Sajógömrőből kitelepített Lontai családhoz. A képtípust az 1900-as évek elején széles körben terjesztették a kegytárgykereskedők (Ltsz.: 88.4.10.1., 86x72 cm). (8. ábra)

A másik egy üvegkép, német vagy cseh műhelyben készülhetett. Revízió során került elő a néprajzi raktárból és ekkor kapott leltári számot is. Ez a legegényibb ábrázolás ebben a képtípusban. Az égre emelt tekintetű, a szenvedéstől félig nyitott szájú Jézus homloka sebes és vérző a fején lévő töviskoronától. Vércseppek láthatók az arcán, a mellén, a vállán és a nyakán egyaránt. Kék palástja már csak a jobb vállát fedi, bal vállá véres, sebzett. A kép XIX. századi munka, restaurált, bekeretezett. (Ltsz.: 91.42.1., 30,6x24,5 cm). (9. ábra)

A következő kép egy kis alakú, fémkeretbe foglalt, falra akasztható munka, valamelyik búcsújáró helyen vásárolták. A lilára festett háttérből arany keretézéssel emelkedik ki a töviskoronás Krisztus-fő. 1900–1910 körül készült, az 1960-as évekig használták Szentgálon a Fogas családban. A megjelenítés az első képpel megegyező (Ltsz.: 93.20.2.1., átm. 7,7 cm). (10. ábra)

A negyedik kép az elsővel és a harmadikkal azonos, barna fakeretbe foglalt színes papírkép, a Vir Dolorum képtípus jellegzetes darabja. 1890–1900 körül készült, 228 HB nyomatjelzéssel. Óbudaváron használták a XX. század végéig (Ltsz.: 2002.24.2., 49x39 cm). (11. ábra) Valamennyi kép az Ecce Homo típusba tartozó megfogalmazás.

A megostorozást követte a töviskoronázás és a kigúnyolás, amikor vállára vörös palástot terítettek, kezébe nádszálat adtak, majd verték, gúnyolták, köpdösték. A megfeszített Krisztust a XIII. századtól ábrázolták töviskoronával. A XV. századtól önálló ábrázolásként jelent meg a tövissel koronázott Üdvözítő, főként szobrok formájában. A XVI. században az Alpoktól északra elsősorban a szenvedést, a töviskoronázást, a kínzást ábrázolták, de a megfogalmazás az egész európai művészetben megtalálható. Ugyanakkor amikor Itáliában az ágakból font koronában néhány tövis jelezte csak a töviskoronát, addig Németországban az egészet tövises ágakból font kínszerszövevényként jelenítették meg, mint pl. Grünwald isenheimi oltára középképén (Colmar, Musée d'Unterlinden 1513–1515).⁴⁴ Ez a töviskorona ismert a magyar nyelvterületről is. Egyébként a töviskoronát IX. Szent Lajos vitte el a Szentföldről Párizsba, majd belőle három tövist a római Santa Prassede-templomnak ajándékozott cserébe azért a vasgyűrűért, ami azt az oszlopot fogta körbe, amelyhez Jézus láncolták és amit a töviséért cserélt el a pápa.⁴⁵

Szilárdy Zoltán mutatott rá, hogy a töviskoronázás és gúnykirállyá öltöztetés közismert közép-európai ábrázolás, kegykép-reprodukciója a klagenfurti Szent Fő mása, megtalálható az Erzsébet-apácánál, a varanói pálosoknál, a müncheni karmelita nővéreknél, a svájci Sankt Peter domonkos nővéreknél.⁴⁶ A töviskoronás Jézus-ábrázolások tulajdonképpen a Vir Dolorum különböző változatai. Ebbe a csoportba tartozik a Veronika kendője ábrázolástípus is, amely önálló képként vagy a szenvedő Megváltót megjelenítő kép hátterében egyaránt előfordul. Egyik különösen szép megfogalmazását az Esztergomi Főszékesegyház Kincstárában őrzik. Ez egy magyar kézművesműhelyben 1500-ban készült, aranszövetből bélelt, összecsuksútható házi oltár, amelynek egyik belső oldalán Krisztus töviskoronás feje látható.⁴⁷ A középkorban magát a töviskoronázás jelenetét is megörökítették, mint pl. a Magyar Nemzeti Galéria 1490 körül készült oltárszárny-töredékén, ahol a megkínzott Jézus egy márványpadon ül összekötözött kezekkel, miközben három pribék hosszú dorongokkal a töviskoronát nyomja a fejére. A megjelenítés hasonló ES mester passió-

sorozatán láthatóhoz. Hasonló megfogalmazás ismert Régensburgból, Grossgmainból, Rothenburgból.⁴⁸ Azonos megfogalmazású velük az az 1502-ből való melki oltárkép is, amelyet ma Melkben, a Bencés Monostor Múzeumban őriznek. (12. ábra) Divald Kornél mintegy kilenc ábrázolását vette számba 1900–1919-ben tett útja során. Megtalálta Bakabányán, Liptószentandrásan, Szentkereszten szárnyasoltáron, Nagybóbrócon egy XVI. századi casulán, János-hegyen egy XVII. századi augsburgi úrmutatón, Szepeshelyen Szilassy János úrmutatóján, Korponán, Selmecbányán, Osikón pedig XVII. századi kelyheken, míg Lőcsén a már említett, minorita templomban lévő, deszkára festett XVI. századi fogadalmi képen.⁴⁹ Szilárdy Zoltán magángyűjteményében a magánáhitat szentképei között őriz három XVIII. századi ábrázolást és ugyanebből az évszázadból négy képet, amelyeken Veronika kendője látható.⁵⁰ Jézus töviskoronás képéhez a XIX. században mintát jelentett Guido Reni festménye. A megnevezett gyűjteményben egy 1840-ből, egy 1860-ból, egy pedig 1880-ból való, három Ecce Homo kép 1830-ban, 1850-ben és 1870-ben készült, míg Veronika kendőjét mutató négy kép 1840-ben, 1870-ben és kettő 1880-ban.⁵¹ A töviskoronás Krisztus ábrázolás egyébként rendkívül elterjedt a népi vallásosság tárgyai között. Alig-alig hiányzott a római katolikus házakból. Még a XX. század második felében is jelentős számban lehetett találni belőlük.

Az európai művészetben a XV. században már olyan alkotók munkájaként jelent meg, mint Fra Angelico (1442), Botticelli (1481–82).⁵² A titkos szenvedések egyik képi megjelenítése Varallóban a Sacro Monte egyik kápolnájának XVI. századi képe, amelyen a töviskoronás, összekötött kezű Krisztust egy pribék a nyakában lévő kötélnél fogva húzza. Ez a 15 titkos szenvedésnek az ötödik állomása.⁵³ Sienában a Dóm Múzeumban (Museo opera del Duomo) Duccio megostorozott Krisztus képének párja a tövissel koronázott Jézus.⁵⁴ A Settimana Santa és a Semana Santa körmeneteiben a megostorozott mellett a töviskoronás Krisztust is hordozzák.⁵⁵ A bécsi Dom-und Diözesanmuseum két, XV. századi táblaképe közül az egyik a töviskoronázás látható. Ez a típus elsőként Giottonak a Scrovegni kápolnájában lévő freskóján jelent meg, de ismert egy 1410-ből való utrechti és egy 1440-ben készült kölni táblaképről.⁵⁶ A már említett, 1640-ből való, 36 képből álló bécsi textília másik passió képe a töviskoronázásnak az a változata, amikor két pribék botokkal veri az Úr fejére a töviskoszorút. Bad Aussee plébániatemplomában pedig a kínszenvedés harmadik állomása a töviskoronázás.⁵⁷ Szlovéniában szabadtéren

is látható töviskoronás, kőoszlopon álló Krisztus-szobor (Krajna v Prekmurju 1740), igaz, ebben a formában nem mondható általánosan elterjedt ábrázolásnak.⁵⁸

*„...a megátkozott fával,
Amelyet válladra tőnek...” (RÉ 333/4. 1800 körül)*

A Fájdalmas Olvasó negyedik titka *„Aki érettünk a keresztre hordozta.”* A Golgotára vezető úton a kivégzés eszközét, a keresztet, Jézus maga vitte. Az evangéliumok kivétel nélkül szólnak a Golgotára vezető útról, azonban Krisztus kereszthordozásáról csak János, a többi evangélista Cirénei Simonnak a kereszttvitelben való részvételéről tesz említést (Mt 27,31–32., Mk 15,20–21., Lk 23,26., Ján. 19,17.). A kereszttvitel mozzanata illusztrációként megjelent ponyvanyomtatványokban, imafüzetekben is. Magyarpolányban még az 1990-es években is használtak egy olyan illusztrált imafüzetet, amelyet nagyhéten szoktak imádkozni és amely az Aranymiatyánknak⁵⁹ német változatát tartalmazta. Illusztrációi között a keresztet vivő Jézus volt látható, amint Anyjával találkozik. Ahogy adatszolgáltatóm mondta: *„Az Úr Jézus, mikor vitte a keresztet, találkozott Szent Anyjával és elmondta neki, milyen szenvedések várnak rá.”* A veszprémi múzeum Néprajzi Gyűjteményében mindössze egyetlen kép található, amely a kereszthordozást ábrázolja. A színes papírképet vörös papírcsikkal keretezték, eltakarva vele a rongálódott széleket. A kép háttérében Jeruzsálem körvonalait lehet felfedezni. Központjában fehér ruhában, vállán vörös palásttal, fején töviskoronával és dicsfényel, bal vállán a kereszttel egyenes tartásban áll Jézus, jobb karjával fogja Szent Anyját, aki a földet nézi fájdalmasan, balját Fia karjára téve. Ugyancsak fehér ruhát visel, valamint fejét is fedő kék palástot. A két fehér ruhás személy világít a képen, amely egyik darabja annak a sorozatnak, ami Franz Doll bécsi nyomdájában készült 1890 körül és amit a budai ferencesek is terjesztettek (erre utal a kép hátoldalán lévő ceruzás feljegyzés). Márkón használták, az egyik tulajdonosa 1913-ban kapta és egészen az 1940-es évek végéig a falon függött. (Ltsz.: 91.21.1., 34x24,4 cm) (13. ábra)

A kereszttvitel ábrázolása már az ókeresztény művészetben megjelent. Mindig egyenes tartásban ábrázolták a keresztet vivő Megváltót. A korai középkorban olyan képek is születtek, amelyeken Cirénei Simon viszi a keresztet, míg Jézust megbilincselve vezetik mellette. A XIII. századtól azonban úgy jelenítették meg a kereszttvitelt, hogy azt Krisztus vitte, sok esetben Anyjához fordulva vagy kifelé tekintve. A XV. századtól a passióképeken már egész tömeg kísérte a keresztet hordozó Jézust, aki a képek közép-

ponti alakja volt. Olyanok ezek az ábrázolások, mint a színpadképek, tehát a szent színház jelenetei közé sorolhatók, mint Martin Schongauer képe 1479., Memmling passióképe 1478–1480., MS mester képe 1506 vagy az 1437-ben készült wurzachi oltárkép.⁶⁰

*„Átverve szeggel tagjai
És kinyújtva szent karjai.
Idvességünknek ára lett
Bűnünkért Ő tett eleget.”
(RÉ 344/2 530-609 közötti latin himnusz nyomán)*

A Fájdalmas Olvasó ötödik titka: *„Akit érettünk keresztre feszítettek.”* Mind a négy Evangélium pontosan tudósít róla. (Mt. 27,33–51., Mk. 15,22–39., Lk. 23,33–46., Ján. 19,18–30.) Az Evangéliumokban kivétel nélkül szó esik a két gonosztevőről is, akit Jézussal együtt feszítettek meg, azonban az ábrázolásokban ez a legritkábban jelenik csak meg. A gyűjteményünkben őrzött képekről, szobrokról hiányzik. (Többnyire kálváriák zárójeleneteként szokott csak előfordulni.) A Szentírás ír a Jézust követő asszonyokról, akik Máté, Márk és Lukács szerint távolból nézték a keresztre feszítést. Közülük az egyik Máté és Márk szerint Mária Magdolna (magdalai vagy bűnbánó) volt, a másik Jakab és József anyja Mária, a harmadik pedig a Zebedeus fiainak anyja vagy Salomé. Lukács általában ír asszonyokról, akik Jézust kísérték. János viszont szól a keresztnél álló Szűz Máriáról, Jézus anyjáról, Kleofás (Klópás) feleségéről, Máriáról, Mária Magdolnáról (magdalai Mária) és a szeretett tanítványról vagyis Jánosról. Az ábrázolásokon általában az utóbbiak jelennek meg, esetleg negyedikként Mária Salomé. A veszprémi múzeum néprajzi gyűjteménye képein, szobrain a *Golgotai jelenetet* fogalmazták meg. Ezekből az ábrázolásokból többféle, ugyanakkor többnyire csekély különbségeket mutató változatok terjedtek el a népi vallásosságban ugyanúgy, ahogy az az európai művészetben is megfigyelhető. A veszprémi múzeum néprajzi gyűjteménye négy szoborcsoportot és hét képet őriz belőlük.

Az első szoborcsoport, egy arany színű zsinórral körülvett kétlépcsős talapzaton álló, tympanonos, vékony sárgaréz keretbe foglalt doboz, piros bársonnyal borítva. Az alsó, zárt részére sodrott, aranyszálal zsinórral gerezdelt kelyhet varrtak, amelyből fehér és arany fonallal varrva a szentostya emelkedik ki, mögötte arany színű zsinórral kivarrott, elfektetett kereszt, amelyhez a másik oldalra hajolva illeszkedik egy azonos technikával kivarrott leveles ág, fölötte rézkarikába elhelyezhető üveg szenteltvíztartóval. Ez az alsó, díszített rész egy zenélő szerkezetet foglalt magá-

ba, amelyet kívülről lehetett felhúzni. A tympanon közepére kerek rézlemezbe foglalt festett számlapos órát helyeztek el, ami ugyancsak felhúzható volt és működött. Az üveglappal elzárt belső részét, egy kis fülkét, lila selyemmel bélelték ki, két oldalra elkött, rojtos világoskék selyemfüggönnyel látták el, amelyben fekete bársonnyal bevont, végein arany színű lemezekkel borított kereszt látható, fehér porcelán-corpussal, két oldalán egy-egy arany színű virággal. A kereszt tövében imára kulcsolt kézzel egy-egy porcelánangyalka térdel. A kompozíció 1900 körül készült Ausztriában, és Balatoncsicsón használták az 1980-as évekig. A szobában a sublót tetején állt, „*kápóna*”-nak nevezték. Mindig volt a tartóban szenteltvíz és ünnepeken virágot is helyeztek eléje. Nyári viharok idején eléje térdelve imádkoztak. (Ltsz.: 93.103.18., 64x20,5x7,6 cm). (14. ábra)

A másik szoborcsoportot esztergályozott díszítésű, volutás, kagylós oromdísszel ellátott barna fadobozban helyezték el, amelynek alsó részén lévő fiókjában tartották a rózsafüzéreket. A fülke üveggel lezárt, vörös selyemmel bélelt. Benne áll az a fából készült, aranyozott gipszdomborítással megformált, pálmalevéllal, kehellyel, ostyával ellátott talapzat, amelyből kiemelkedik a kereszt, ugyancsak aranyozott gipszbevonattal, aranyozott, áttört, gipszbevonattal ellátott geometrikus és növényi elemekkel keretelve. Rajta fehér porcelán corpus, mellette egy-egy facsapra állítva jobbra Szűz Mária, balra Szent János evangélista üreges fehér porcelánszobra. A feszület tövében egy bárány, emlékeztetve az Agnus Dei gondolatkorra. A kompozíció 1890–1900 körül készült, feltehetőleg német munka. Zenélő szerkezetet rejtett a kereszt talapzata, amely felhúzható volt. Tapolcán házi oltárként használták az 1970-es évekig. A sublót tetején állt, eléje virágot helyeztek és térdelve itt imádkoztak. (Ltsz.: 95.10.1.1–2. doboz: 79x42x17 cm., feszület: 54,5x20x9 cm., szobrok: 12,5x4 cm) (15. ábra) Ez a szoborcsoport fülkével ellátva vagy anélkül elterjedt volt a Bakony és a Balaton-felvidék közösségeiben, de a Dunántúlon másutt ugyancsak fellelhető. A veszprémi múzeum Néprajzi Gyűjteménye is több példánnyal rendelkezik, azonban egy részük hiányos, más részük pedig különösen rossz állapotban került a gyűjteménybe. A szakrális tárgykultúrának ez az ábrázolás egy kedvelt típusa volt.

A harmadik szoborcsoport nem mondható gyakori ábrázolásnak és vidékünkön sem fordult elő sokszor. A Rábaközben, Sopron környékén kedvelt ábrázolás, ahol „burított üveg”-nek mondják. Három gömb alakú, esztergályozott lábon álló kör alakú talapzat, amelyre egy fából készült, oszlopos falifülkét megjelenítő

tartóoszlopot erősítettek. Tetején áll a fából készült, arany színű kereszt, aranyozott gipsz-corpussal, a kereszt tövében két lábszárcsonttal és koponyával, emlékeztetve az összülők bűnére és Krisztusnak a halál fölötti diadalára. A feszület jobb oldalán áll János evangélista, bal oldalán pedig a Szűzanya. A kompozíció alsó részén a falfulke imitációban festett, gipszből domborított Piéta. A megkoronázott, vörös ruhás, kék palástos, felhő trónuson ülő Szűz Mária ölében tartja a véres, sebes testű, fehér színű, halott Krisztust, akinek fején a töviskorona arany színű, mintegy dicsfényként elhelyezve. A megfogalmazás a Sasvári Piétára emlékeztető. Az egész kompozíciót üvegbúra fedi, amely talán olyan szekrényke helyettesítésére szolgál, amelyben szobrot vagy szoboregyüttest helyeztek el még a XVIII–XIX. században, és a házi oltárookra emlékeztet. Kővágóörsről került a veszprémi múzeumba, használatáról már nem tudtak mondani semmit, de feltehetőleg ugyancsak házi oltárként szolgálhatott, mint ahogy ezekre a szoboregyüttesekre ez általában jellemző volt. Különlegessége, hogy a keresztre feszítést és a Krisztus sírba helyezése előtti jelenetet, vagyis Jézus siratását összekapcsolták. (Ltsz.: 2003.7.1., 50,5x19,5 cm., corpus: 15,7 cm., szobrok: 13,2 cm., Piéta: 12,3 cm., búra: 51x15,3 cm) (16. ábra)

Az első kép egy színes papírkép, amely a XIX. század végén készült és Tihanyban használták, a falon helyezték el. Sötét hátterű, jelezve azt az időt, amikor a Megváltó meghalt a kereszten és sötétbe borult az ég. A kép középpontjában a feszület áll, amelynek tövében sárga ruhában, kék palástban, kibontott hajjal Mária Magdolna térdel, fejét a keresztre hajtva és két karjával átölelve azt. Mögötte látható a zöld ruhás, barna palástos János evangélista álló alakja. Balra térdel a barna ruhás, kék palástos, befedett fejű Istenanya, mögötte áll sárga ruhában, barna palástban, fedett fejű a másik Mária, vagy Salomé (Ltsz.: 66.101.1., 37x25,5 cm). (17. ábra)

A második képet széles barna fakeretbe foglalták, üvegre festett fekete és arany színű belső keretézéssel, de maga a kép színes papír. A sötét (zöldeskék) színű háttérből kirajzolódnak Jeruzsálem épületeinek körvonalai, de a kép középpontjában az arany színű dicsfényvel övezett fejű, keresztre feszített Megváltó van. A kereszt tövében a kibontott hajú, sárga ruhás, vörös palástos Mária Magdolna térdel, míg jobbra égre emelt tekintettel vörös ruhában, kék palástban, fedett fejű áll Szűz Mária, kissé hátrább pedig kék ruhában, barna palástban Szent János apostol. A kép 1910–1920 körül készült és került a Kallócz-malom tulajdonosaihoz, akik az 1960-as évekig használták Jásdon, a falra akasztva (Ltsz.: 81.14.40., 83,4x67 cm). (18. ábra)

A harmadik kép egy másik típust képvisel, Leiber szignós színes kromolitográfia, 1890 körül készült. A sötét háttérben Jeruzsálem körvonalai látszanak. A kép középpontjában a vérző testű, töviskoronás megfeszített Jézus áll. A kereszt tövében térdel rózsaszín ruhában, barna palástban, kibontott hajjal, lehajtott fejjel Mária Magdolna, aki egy fehér kendőt tart a kezében, amellyel felfogja Krisztus lecspeppenő véré. Jobb oldalon Krisztusra függesztett szemmel, vörös ruhában, arany szegélyű kék palástban, fehér kendővel és fekete fáttyollal befedett fejjel áll Szűz Mária, mellette pedig arany szegélyes zöld ruhában, karjára vetett barna paláttal János apostol. Bűnbánó Magdolna mögött látható sötétkék ruhában, lila palástban, fedett fejjel a másik Mária vagy Salomé. Márkón használták, a falon függött 1948-ig, a német család kitelepítésekor helyezték el egy másik, helyben maradó család padlásán, innen került később a múzeumba (Ltsz.: 91.22.1., 42x33 cm). (19. ábra)

Ugyancsak Márkóról származik a következő kép is, amelyet egy másik családnál használtak, 1948-ig lógott a falon, ekkor került a padlásra. A jelenet azonos az előzővel, csupán a színekben van eltérés. A háttér sötét, de ez feketébe hajló vörös. Mária Magdolna fehér ruhát és arany szegélyes vörös palástot visel, tekintete Krisztus aláfoló, általa fehér kendőben felfogott vérére irányul. A Szűzanya fedett fejjel arany szegélyes vörös ruhában, kék palástban, míg János evangélista arany szegélyes zöld ruhában, barna palástban áll mögötte (Ltsz.: 91.39.1., 52,5x40 cm). (20. ábra)

A következő képen a sötét háttérből fényt árasztva emelkedik ki a kereszt, rajta a véré hullató Üdvözítővel. 1899-ben Drezdában nyomták ezt a színes papírképet, amelyet széles, barna fakeretbe foglalva helyeztek el a falon. Nagytevelen a Schweighoffer család használta az 1970-es évekig (Ltsz.: 2001.47.72., 91,5x72 cm). (21. ábra)

Az utolsó két kép egy kedvelt, másik technikát képvisel, ún. kaucsukkép. Áttört, fehér papírlapra ragasztották fel a műanyagból domborított figurákat. A keresztet az esetek egy részében sodrott aranyszállal keretezték. A kereszt az üdvösség fájaként jelenik meg, amely a megváltás virágát (gyümölcsét) teremte az emberiség számára. Ezt jelképezik a keresztből kinövő leveles, indás ágak. A feszület bal oldalán, kibontott hajjal, arany szegélyű fehér ruhában térdel bűnbánó Magdolna, jobb oldalán arany szegélyű kék palástban, fehér ruhában áll a Fájdalmas Anya, de ugyanilyen ruhában mögötte János apostol. A képet geometrikus alakzatban végződő aranyzsinór keretezi. Sodrott aranyszállal kiképzett a felirat, felül: „*Világ Megváltója*” alul: „*könyörülj rajtunk*”. Az 1900-as évek

első harmadában készült, Veszprémfajszon használták az 1960-as évekig (Ltsz.: 91.55.1., 57x47 cm). (22. ábra)

A másik kép technikájában nem különbözik az előzőtől, csupán más színeket használtak, így bűnbánó Magdolna fehér ruhában, aranyszegélyes rózsaszín palástban, Szűz Mária aranyszegélyes fehér ruhában, kék palástban, János apostol pedig aranyszegélyes rózsaszín ruhában és palástban látható. Viszont Krisztus feje köré arany dicsfényt applikáltak, a feszület alá pedig apró páfrányleveleket, egy-egy gyopárt és mohát ragasztottak fel. Ezekről úgy tudták, hogy a Szentföldről származó növények. A Gizella Királyné Egyházművészeti Múzeum gyűjteményében található egy olyan kép, amelyen szentföldi növényeket helyeztek el a feszület köré (pálmalevelek, szárított virág). Ezek a képek széles körben elterjedt divatos alkotások voltak, amelyeknek mintájára az igényesnek nem mondható, tömeges használatra készült ábrázolásokat készítettek, hasonlóan valóságos növényi elemekkel kiegészítve azokat, mintha a Szentföldről származóak lennének. Ezért azután különös becsben tartották tulajdonosaik ezeket a képeket, a falon fő helyre függesztve őket. A fentiek kora azonos az előzővel, de ezt az utóbbit Szentgálon a különösen vallásos Fogas családban használták az 1950-es évekig (Ltsz.: 93.20.8., 57,2x53 cm). Felirata a kép felső harmadában félkör alakban elhelyezett: „*Jézus Krisztus a megváltónk*”. (23. ábra)

Egy különlegességnek számító kompozíciót találtam a közelmúltban Balatonfüreden, amelyet a néprajzi gyűjtemény számára megvásároltam. Tekintettel arra, hogy friss leletről van szó, fényképét nem tudom mellékelni. A szakrális tárgy egy szoborcsoport, amely háromalakos kálvária (a kereszten a Megváltó, a kereszt tövében a Szűzanya és János apostol). Viszont a talapzat alsó része, amely hengeresen kiképzett, egy hengert rejt, amelyen a passió képei láthatóak. A henger kézzel mozgatható és ennek eredményeként a 12 kálvária stáció jelenik meg színes papírkép formájában. A képek angol feliratúak, a stációk jeleneteit fogalmazzák meg. Ebből arra következtettek, hogy amerikai kivándorlók révén került a Dunántúlra ez az összeállítás, amelyről sajnos az eladó vajmi keveset tudott mondani. Részletes feldolgozása a jövő feladata lesz.

Bár ezek a képek, szobrok tömeges szükséglet kielégítését szolgálták, erre a célra készültek, de az igényes, művészi előképek vonásai még felfedezhetők rajtuk. Ez az ábrázolás az egyik legelterjedtebb volt, a Bakony és a Balaton-felvidék közösségeiben különösen német házakban fordult elő általánosan. A bemu-

tatottak a népi vallásosságban ebben a térségben használatos képtípusokat képviselik, döntően osztrák és német műhelyekben készültek, a hívők megrendítésére törekvő ábrázolások, azonos céllal, azonos gondolkörben fogantak. Előképeik a XII. századot követő időből származóak, mert Krisztus lábát még egyetlen szeggel szegezték a kereszthez. Egyébként a keresztre feszítés legkorábbi ábrázolása Rómából a Santa Sabina-templom ajtajának domborműveként ismert az V. századból. A kereszt tövében lévő koponya és lábszárcsontok, mint Ádám jelképe, a IX. században tűnt fel. A hagyomány szerint a keresztet Ádám sírja fölé állították és Jézus kiömlő vére váltotta meg őt is. Ugyancsak a IX. században jelent meg Krisztus kiömlő vérének helybe való felfogása, amely kelyhet először az Egyházat jelképező Ecclesia fogta, majd a helyét angyal vette át. Utóbbi látható a veronai San Zeno-bazilikában Attichiaro XIV. századi freskóján, az arezzói Szent Ferenc-templomban vagy az orvietói dóm ugyancsak XIV. századi falképén, a padovai Szent Antal-bazilikában Jacopo Avanzo és Altichiero da Verona XIV. századi alkotásán, de Niccolò di Liberatore 1480-ban készült triptichonján a Vatikáni Múzeumban is, vagy a szlovéniai Ljutomer templomában.⁶¹ Az ábrázolás ihletője a Grál-legenda volt. A feszület tövében álló Istenanya és János a XI. századtól ismert megfogalmazás. A XIV. században már arra törekedtek, hogy a Megváltó szenvedését domborítsák ki az ábrázolásokon. A kereszt alatt álló személyek is döntően a fájdalmat jelenítették meg, így az Istenanya és a többi asszony, vagy János evangélista, különösen pedig a kereszt alatt térdelő Mária Magdolna, amint az a római Santa Maria in Vallicella-templomban Scipione Pulzone da Gaeta XVI. századi képén, vagy Padovában a Szent Zsófia-templom Szent Sír kápolnájának XVI. századi képén látható.⁶¹ Ezek csupán kiragadott példák, számuk gyarapítható, hisz a keresztre feszítés képi megjelenítése a középkortól az egész keresztény művészetben jelen lévő, egyszerű megfogalmazásokban vagy mozgalmas jelenetektől kísérve, sőt, jellemző volt kelettől nyugatig egyaránt. A magyar nyelvterületen középkori templomok freskóciklusairól 19 helyről, templomok szárnyas oltáiról pedig mintegy 50 megfogalmazásban ismert, közöttük találhatók Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára 1427-ből és MS mester alkotása is 1506-ból.⁶³ A szenvedés és a fájdalom legmeggrázóbb megfogalmazását Mathias Grünewald 1515-ből való isenheimi oltára jelenti,⁶⁴ de hasonlóan megrázó erejű Hans Stocker 1410–1420 között készült Golgota képe is, amit szintén Colmarban őriz a múzeum. Az élőképes jelenetek, továbbá a flagelláns körmenetek hatására

nyilvánvalóan már a középkorban mozgalmassá váltak a képi ábrázolások. A XV. századtól azután Jeruzsálem is feltűnt a képeken.⁶⁵ A népi vallásosság XIX. és XX. századi alkotásain pedig mindezek a részletek már csekély eltéréssel együtt jelentek meg.

Végignézve az ábrázolásokat, megjelenik a nyírbátori Krucsay-oltár képe, ami egyike a legművészebb magyar megfogalmazásoknak azok között, amelyen Krisztus kínszenvedéseit, a passió állomásait jelenítették meg.

*„Itt tested dárdával szúrva,
Kezed, lábad szeggel fúrva,
Végig a magas kereszt
Oldalain vért ereszt,
Miglen lehajtván fejedet
Atyádnak ajánlt lelkedet kiadod,
leírhatatlan kínok között, ó ártatlan.”*
(RÉ 333/5. 1800 körül)

A keresztre feszítés előtti percekét jeleníti meg, a keresztvitelt követi és témájában apokrif kategória a pihenő, gondolkodó vagy szomorkodó Krisztus ábrázolása, amely a szenvedéstörténet apokrif mozzanatai közül az egyik legismertebbnek mondható.⁶⁶ A németek Rastchristusnak mondják vagy Christus in der Rast megjelöléssel nevezik meg. Általában kövön vagy padon ül a töviskoronát viselő megkínzott Üdvözítő, fejét kezébe hajtva. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum műtárgyállományában egyedül az Iparművészeti Gyűjtemény őriz egy XVIII. századi, kisméretű, puhafából készült szobrot.⁶⁷ Aranyozott, eredetileg festett szobor volt. Téglá formájú talapzaton, feltehetőleg padon ül a töviskoronás Krisztus. Jobb karjával térdére támaszkodik, fejét tenyerébe hajtja, szemeit lecsukja. Kissé behajtott bal karja, bal térdén nyugszik, vállát palást fedi (Ltsz.: K.66.67., 32 cm). (24. ábra.)

A fentihez hasonló szobrok szerepeltek 1970-ben Székesfehérvárott, a népművészet egy sajátos területét bemutató kiállításon. Az egyik Selmechányáról, a másik Máramarosból (ez fülkében lévő) származott, mindkettő a XIX. században készült és méretükben is a bemutatottal csaknem megegyezők.⁶⁸ Szépen megmunkált, fából faragott XVII. századi példányát őriz a Csíki Székely Múzeum Néprajzi Gyűjteménye Csíkszeredában.⁶⁹ (25. ábra) A töviskoronás szomorkodó Krisztus egyik korai (XV. század) ábrázolása a marosszentimrei református templom falképtörédéken látható (25/a ábra), továbbá Kolozsvárott a Szent Mihály-templom oldalkápolnájában.

A szomorkodó Krisztus ábrázolásai gyakoriak a szabadtéri szakrális emlékek között, de templomokban is előfordulnak, sőt metszatként ponyvanyomtatványok-

ban ugyancsak. Mint passiókép a XV. században alakult ki és a Vir Dolorum-ábrázolásokhoz hasonlóan a szenvedéstörténetben való elmélyülést hivatott elősegíteni.⁷⁰ Így került be a flagelláns körmenetekre emlékeztető, ma is gyakorolt nagyheti vezeklő körmenetekbe Spanyolországban és Dél-Olaszországban. Az ábrázolásnak egy olyan változata is ismert, amely a börtönben, rács mögött ülve vagy állva ábrázolja Jézust. Ilyen Szilárdfy Zoltán magángyűjteményének egy XVIII. századi, valamint egy 1900-ból való metszete.⁷¹ A kassai Kálvária-templom egyik kápolnájában is a szomorkodó, sebzett testű, töviskoronás Krisztus ül a rács mögött.⁷² A Szomorkodó Krisztus látható Oravkán és Krakkóban a domonkosok templomában. Szabadtéri ábrázolásokon általában egy magas oszlop tetején ül a búsuló vagy szomorkodó Krisztus. Főleg Nyugat-Magyarországon terjedt el ez az ábrázolástípus. A legfigyelemreméltóbbakat emlitem csak meg, a teljesség igénye nélkül: Vas megyében, Győr-Moson-Sopron megyében több ilyen magas kőoszlopon ülő szobor is látható, így Sitkén, Sárváron, Bérbaltaváron XVIII. századiak, Felsőcsatáron pedig egy 1726-os kőkép.⁷³ Kőszobor pl. a nagylózi, vagy a fertőbozi is,⁷⁴ de a soproni múzeum gyűjteményében ugyancsak őriznek ilyen fából készült, XVIII. századi kisméretű ábrázolást. Megtalálható ez a típus Somogyban is, Kaposvár határában a Róma-hegyi szőlők alján egy téglából falazott képoszlop falfülkéjében fából faragva, üveggel elzárva, ami a térség legrégebbi képoszlopa. 1721-ben állították és helyi szóhasználatul „Gugyuló Jézus”-nak mondják.⁷⁵ Ismeretes a szomorkodó Krisztus szobra Budáról, a Hűvösvölgyből, Solymárról, a Jászságból, Szolnokról, Szelevényből, Kunszentmártonból⁷⁶ sőt, Selmecbányán az Óvárban egy 1584-ben készült síremléken látható.⁷⁷ Szlovéniában szintén megtalálható szabadtéren, kőoszlopra helyezve, amint azt jól példázza egy 1724-ben készült festett kőszobor (Bratonci v Prekmurju) és egy 1740-ben emelt festetlen másik (Crešnjevec pri Bistrici ob Sotli).⁷⁸ Horvátországban ugyancsak előfordult, amiről a varasdi múzeum kőtárának egy szép, oszlopon ülő szomorkodó Jézus-szobra tanúskodik. (26. ábra) Ausztriában ugyanúgy látni belőlük, sőt, előfordulásuk gyakorinak mondható. Különösen kedvelt ábrázolás volt még Lengyelországban.

A passió megfogalmazásához kapcsolódik az Arma Christi vagy a kinszenvedés eszközei, kínzatosi eszközök, kínzatosi jelvények önállóvá vált vagy a kereszttel, a feszülettel együtt megjelenő ábrázolása, továbbá ennek a barokkban kialakult sajátos változata, amelyen a kínzatosi eszközökkel az Istengyermek je-

lenik meg. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében háromféle képen és egy szoborkompozíción láthatók a fentiek.

Három felirattal – Krisztus szenvedése, Das Leiden Christi, Christi Utrpeni Krista Pana – látták el azt a barna fakeretbe foglalt színezett papírképet, amely az 1890-es években készült Bécsben a Planck nyomdában. Felirata: „Druck et Verlag von a. Plank Sohn Wien, VII. Richter gasse 6.” Feliratai azt jelzik, hogy az egész Monarchia területén, a magyar, a német és a szláv anyanyelvű közösségekben egyaránt terjesztették. Jellemzően Planck-féle nyomtatvány, az ábrázolást belső keretként egy aranyozott sáv foglalja körbe, amelyben rózsából, nefelejcsből, árvácskából, gyöngyvirágból, búzavirágból, liliomból font koszorú alkotja a legbelső keretét. A kép közepén áll a kereszt, rajta a töviskoronás, vérző testű Krisztus. A feszület tövében négy faék, egy koponya és az alma felé kúszó kígyó, emlékeztetve az ősbűnre, amelyet Krisztus kereszthalálával törölt el. A feszületet a kínzatosi eszközök veszik körül: az oszlop, a kötél, a korbács, a vesszőnyaláb, a nádszál, az ecetbe mártott szivacs, a fáklya, Veronika kendője, lámpás, kötél, létra, lándzsa, kard, kalapács, fogó, félig nyitott pénzeszacskó, emlékeztetve a 30 ezüstre, Jézus vérdíjára, amit Júdás kapott. Az oszlopon áll a kakas, Péter árulásának jeleként, a háttérben pedig egy mosdótál kancsóval, felidézve Pilátus cselekedetét, aki Jézusnak, az igaz Embernek halálában ártatlanságát igazolta. A Nap a világmindenséget hivatott jelezni, míg a háttér lángnyelvei az Utolsó ítéletre emlékeztetnek. A képet másodlagosan egy másik kép alatt háttérpapírként használták. Restaurált. (Ltsz.: 89.13.1., 52x39,5 cm). (27. ábra)

Az előzővel azonos gondolat jegyében létrejött ábrázolás egy szoborkompozíció. Fehér damasztal bélélt, üveggel elzárt barna, egykor zenélő szerkezettel ellátott fadobozban áll a követet imitáló barna műanyag talapzatba erősített kereszt az aranyozott corpusal. A hátteret egy színes papírkép adja, amelyen Jeruzsálem épületeinek körvonalai látszanak, előtérben jobbra fejét kezére támasztó, könnyeit hullató Isten-anyja, balra lehajtott fejjel, összekulcsolt kezekkel János evangélista. A feszület két oldalán és a tövében térben elhelyezve a kínzatosi eszközei: korbács, lándzsa, kalapács, kehely, fogó, létra, nádszál a szivaccsal, Veronika kendője, kard, vesszőnyaláb, kézmosótál, kancsó, köntös (egy vágatlan kelméből készült) övvel, három kocka („...és köntösömre sorsot vetettek...”)⁷⁹ pénzeszacskó 30-as számmal, kötél, oszlop, kakas. A feszület tövében az ősbűn jelképező koponya és lábszárcsontok, azaz Ádám temetkezési

helye, amelyből az üdvösség fája, Krisztus keresztje emelkedik ki. A kompozíció két oldalán textíliából kiképzett virágos ágak, levelek láthatók. Felirata: „The Kingdom Come. 100 Days Indulgence Each Time (Pius IX. 14 Th June 1877.)” Vagyis: „*Jöjjön el a Te országod.*” 100 nap bűcsű, teljes bűnbocsánat, minden egyes alkalommal. Azaz: Krisztus érdeméből részesülnek a bűnbocsánatban mindazok, akik hisznek megváltó, üdvösséget hozó halálában és imádkoznak a pápa szándéka szerint. Óbudaváron használták a házi oltárt. A XIX. század végén készült, feltehetőleg a XX. század elején az Amerikába történt kivándorlás során került a használók birtokába. A XX. század első felében még a szobában állt, a sublóton. (Ltsz.: 2002.24.6., 55x45,2 cm). (28. ábra)⁷⁹ Az ábrázolással megegyező kompozícióval találkoztam Vászolyban, azzal a különbséggel, hogy az Üdvözítőn kívül más személy itt nem látható. Eredetileg ez is dobozban állt, ami azonban mára tönkrement. Felirata nincs, de jegyei alapján XIX. század végi alkotás lehet, amely használata idején a ház központi helyén állt. Különösen a böjti és a nagyheti magánáhitatban játszott fontos szerepet. Előtte imádkoztak és eléje virágot szoktak helyezni. (29. ábra)⁸⁰ Mindkét szakrális tárgyat Golgotának nevezték.

A harmadik ismét képi ábrázolás, fakeretbe foglalt papírkép. Egy oltármenza látható rajta arany szegélyű, vörös terítővel letakarva, kétoldalt egy-egy elkötött függönyszárny. Az oltár közepén egy aranykehely, benne IHS felirattal és arany kereszttel ellátott ostya, két oldalán két-két rózsákkal teli váza, közöttük égő gyertyával egy-egy gyertyatartó. Az oltár predellában fehér lepellel letakart ravatal, rajta a sebzett testű halott Krisztus, jobb és bal oldalon pedig egy-egy térdelő angyal. Közöttük Jézus sírja előtt kereszt, töviskorona, láncza, nádszál a szivaccsal, kalapács, fogó, 3 szeg, egy INRI feliratú tábla és egy vizeskancsó. A kép jelképek együttese: utal Krisztus megkínzására, kereszthalálára, az ebből nyert üdvösségre, az Oltáriszentség szerezetetésére, a megváltásra. A Megváltó megtörtetett testét jelképezi a konsekrált szent ostya, amelyet a hívő ember bűneinek bocsánatára vesz magához. A kínhalál eszközei a megváltás eszközeivé lettek azok számára, akik elfogadják és hisznek benne. A kép az 1900-as évek elején készült. Közelebbit nem tudunk róla, revízió során került elő a múzeumi raktárból. Restaurált, német vagy osztrák nyomdatermék. Vele azonos ábrázolásokat még az 1990-es években is láttam katolikus német családoknál. (Ltsz.: 81.18.1., 59x50 cm). (30. ábra) Legfrissebb néprajzi gyűjtésem során Kővágóörsön vásároltam a veszprémi múzeum számára egy vele közel azonos képet, amelyen azon-

ban a kínzatói jelvények egy része látható csak (Ltsz.: 2004.13.1., 60x54 cm).

A passió jelvényei a XII. századig a bűn és a halál elleni küzdelem fegyvereiként jelentek meg, győzelmi jelképek voltak. Ebben az időben Bizáncból Nyugat-Európáig részét képezték az Utolsó Ítélet-ábrázolásoknak is. A keresztes hadjáratokkal passióereklyék kerültek Európa nyugati részébe, így a XIII. századtól fokozottabb figyelemmel fordultak az Arma Christi felé.⁸¹ Megjelentek a passiójátékokban és az élőképekkel összekapcsolt felvonulásokban is. A XVII–XVIII. századok jámbor társulatainak (Agónia Társulat, kordások) körmeneteiben ugyancsak vitték a kinszenvedés jelvényeit. Hordozták kereszttel együtt, a Szent Sírral, a halott Krisztus szobrával és önmagában egyaránt. Bálint Sándor szerint a liturgiában, ikonográfiában, a legendákban, apokrif iratokban és a szakrális folklórban kivételes helyet foglalt el évszázadokon keresztül az Arma Christi kultusza, a feltámadt és újra eljövendő Krisztus felségjelvényeiként. A kultusz kibontakozása Rómához, a Santa Croce di Gerusalemme templomhoz köthető. Ünnepe, a húsvét nyolcadát követő pénteken, VI. Ince pápa 1353-ban engedélyezte Németország és Csehország számára. Ekkortájt gyökeresedett meg a magyar nyelvterületen is. Legkorábbi irodalmi előfordulása leegyszerűsített ikonográfiai magyarázattal az Érsekújvári kódexben található 1530-ból. Magyar ábrázolásai a XV. századból ismeretek falfreskókról Segesvár, Mezőtelegd templomából, Siklós várkápolnájából. A barokkból azután Vöröberényből (a sekrestye mennyezetképe), Almágyról és Nádújfaluból. Kereszt-kompozícióként pedig ismert még a máriabesnyői kapucinus kolostor udvaráról. Divald Kornél felvidéki útjain több helyen is (Korpona, Selmecbánya, Osikó, Lőcse) talált olyan képeket, szobrokat, kelyheket és kazulákat, amelyeken a passiójelvényeket örökítették meg. Különösen figyelemre méltó az a sárosszentimrei XVII. századi szobor, ahol a passiójelvényeket egy angyal tartja. Említést érdemel még az a Jánoshegyen található, XVII. századi augsburgi Úrmutató, amelynek sugárkoszorújában öntött angyalok láthatók a passiójelvényekkel.⁸³ XVIII. századi mariazelli, magánáhitatra készült feszületről és színezett emléklapokról is ismert ábrázolás az Arma Christi. Ez az ábrázolástípus jelenik meg a türeleművegekben is.⁸⁴ A kínzóeszközöknek különféle megfogalmazásai kolostori munkákon és üvegekpeken ugyancsak előfordulnak. Az Iparművészeti Múzeumban őrzik azt a polion díszítésű apácamunkát, amelyen a feszületre aranyozott ónból a kínzatói eszközöket is elhelyezték.⁸⁵ A magánáhitatra szánt szentképek között ugyancsak szép számmal megtalálhatók. Szilárdfy

Zoltán a XVIII. századból egyet őriz, amely a keresztet mutatja Krisztus öt szent sebével és a kínzóeszközökkel. A XIX. századból viszont hat található gyűjteményében: 1800-ból az üres kereszt a passió eszközeivel, 1810-ből a kereszt a feltámadást jelző lepel-lel és az Arma Christivel, 1840-ből a keresztet hordozó Jézus a kínzóeszközökkel, 1850-ből a kereszt alatt összeroskadt Üdvözítő a kínzatói jelvényekkel és Mária Magdolna az üres kereszttel valamint a kínzatói eszközeivel, 1870-ből pedig a keresztre feszített Krisztus a kínzóeszközökkel.⁸⁶ A Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy XIX. századi, Mözsről való Sandl-Buchers típusú tükörképen a feszület mellett jelentek meg a kínzatói jelvények. Ezzel megegyezik egy Zomborból való üvegkép a pohori műhelyből. Püspökbogátról és Németiből egy-egy XIX. századi Sandl-Buchers típusú üvegképen a két anygallal őrzött Szent Sír látható a kínzatói eszközeivel. Ugyanez a megfogalmazás Füzesmikoláról is ismert.⁸⁷ Szombathelyen a Savaria Múzeumban őriznek egy fakeresztet, amelyre rézből kiképzett kínzatói eszközöket erősítettek. Egy 1731-ből való és a szombathelyi megyei könyvtárban őrzött vépi kántorkönyvben pedig egy korporsó mellé rajzolta a szerző a kínzatói jelvényeit.⁸⁸ A hódmezővásárhelyi Torma János Múzeum néprajzi gyűjteményében van egy mézeskalács-ütőfa, amelyen a virágokkal körülvevett feszület alsó részén az Arma Christi látható.⁸⁹ A kézdiszentléleki templomban őrzik a Köntzey-ereklyés keresztet, amely hátoldalának teljes felületét a kínzatói jelvények fedik. Bécsben a Dom- und Diözesanmuseumban található egy Szent Sír-ábrázolás, amelyet a kínzatói jelvények vesznek körül.⁹⁰ A Lourdes-i Pireneusok Múzeum szakrális gyűjteményében egy olyan, 72,5x41 cm-es, XVIII. századi fából készült misszáléállványt őriznek, amelynek felső harmadában egy kör alakú levélfüzérbe foglalva Jézus születése és megkeresztelése ábrázolások között az Arma Christi látható, amely a megváltást jelképezi, ami a születéssel kezdődött.⁹¹ Arma Christivel ellátott szabadtéri szakrális emlékek is ismertek, megtalálhatók Vas megyében, közülük egyik legrégebbi a vasszilvágyi 1732-ben emelt kőoszlopon álló Krisztus szobor, ahol az oszlop két oldalára faragták a kínzatói jelvényeit (31/a–b. ábra). Győr-Moson-Sopron megyében Páliban van egy olyan fafeszület, amelynek alsó részére domború faragással kerültek rá a kínzatói eszközök.⁹² Hédervárott az egykori Lipóti út mentén áll egy XVIII. századi pestisemlék, amelynek pillértörzsén a kinszenvedés eszközeit ábrázolták.⁹³ Dél-Dunántúlról Imre Mária az egyéb passióemlékek között említi az egyedülálló XVIII–XIX. századi godisai kálváriát, ahol a kereszten a teljes Arma Christit

megjelenítették. Ez az ábrázolás elemzése szerint a Golgota lényegével egyezik meg, áttételesen helyettesítette azt.⁹⁴ Sopronbátfalván a XVII. századi kálvárián ugyancsak megjelent az Arma Christi-ábrázolás szobortalapzatként szolgáló kőoszlopon.⁹⁵ Bár a recens néprajzi anyagban rendkívül kevés adat bukkant fel, de egy éppen a lényegre mutat rá akkor, amikor ennek az ábrázolási típusnak Golgota megnevezését említi. Nógrád megyében a Karancs vidéki szabadterei fakereszteken valóságos Biblia pauperum jelent meg, a passiói eseményei és a szenvedés eszközei, amit domború faragással, véséssel vagy rátéttel jelenítettek meg. Láthatók Ságújfaluban, Etesen,⁹⁶ (32/a–b ábra) Szécsényfelfaluban (itt kőből). Őriznek belőlük Balassagyarmaton, a Palóc Múzeum Néprajzi Gyűjteményében is. Mátraverebély-Szentkúton a kegyhely szélén egy 4 méter magas, Arma Christivel ellátott fakereszt áll.⁹⁷ A kisteleki régi római katolikus temető XX. századi keresztjére is ráfaragták a kinszenvedés eszközeit.⁹⁸ A háromszéki Haraj római katolikus templomának bejáratával szemben ugyancsak a kínzatói eszközökkel ékesített kőkereszt áll. Körmeneti keresztként az Arma Christivel ellátott feszület ismert Szolnokról, Gyöngyöspatáról, Gyöngyöstarjánból, amelyeket a keresztút végzésekor visznek.⁹⁹ Mezőkövesden a búcsú körmenetben még az 1980-as években is vitték Krisztus keresztre feszítésének eszközeit egy kisméretű fakereszttel. A Jézus Szíve-búcsún pedig egy párnára téve a kínzatói jelvényeit hordozták.¹⁰⁰ Szlovéniában is található olyan kőoszlop, mint az az 1767-ben állított (Dobrova pri Celju), amelynek a felső harmadában elhelyezett kereszt köré a kínzatói jelvényeket faragták.¹⁰¹ Az Arma Christi kereszttel vagy feszülettel való ábrázolása legváltozatosabban és legelterjedtebben Németországból ismert. Ezeket a kínzatói eszközökkel körülvevett feszületeket házak szent sarkaiban és szabadterén, erdők szélén egyaránt felállították, sőt, a mai napig készítik őket Freiburg környékén, a Feketeerdőben. A Longinus-kereszt elnevezést arról a lovas katonáról kapták, aki megnyitotta a kereszten Jézus oldalát, amelyből vér és víz ömlött ki. A legenda szerint a Megváltó vére meggyógyította Longinus beteg szemét. Az ábrázolásokban megragadhatók a Grál és a Longinus-legenda nyomai, valamint a szent lándzsa kultusza. A kultuszt és a hozzá kapcsolódó tárgyakat bemutató kötet szerzője, Andernach szerint a XVIII. században a jozefinista reformok, majd a XIX. században a bismarcki kultúrharc elleni tiltakozás következményeként alakult ki ez a keresztábrázolás, döntően jezsuita, ferences, kapucinus és domonkos hatásra. Azokat, amelyeken Longinus is látható mellékalakként a lovon, kezében lándzsával, Longinus-keresztek-

nek (Longinus-Kreuz), amelyeken pedig csak a kínzás eszközei, továbbá Jézus öt szent sebének jelképei láthatók, azokat mártír, szenvedő- vagy könyörületke-reszteknek (Arma Christi-Kreuze) mondják. Az ábrázolások kialakulásában figyelemre méltó szerepet játszott a német földről elterjedt, Jézus titkos szenvedéseit közreadó leírás és látomáson alapuló képi megjelenítés, továbbá Nagy Szent Gergely pápa látomásos miséje, valamint a Szent Oldalseb VI. századtól elterjedt tisztelete. Ezek a Longinus-keresztek és szenvedőkeresztek a népi vallásosság tárgyai közé tartoznak, korai előképeik azonban már a XIV. századból ismertek, amelyeken Krisztus elárultatásával és kínszenvedésével kapcsolatos minden személy, eszköz megtalálható. Az Arma Christi azután megjelenik az üvegképeken, téglákon, kőképeken, fa- és kőkereszteken, sőt vaskereszteken is, házak homlokzatán, oromfalan, szobák falán, továbbá házi oltárok felépítményeként. Előfordul utóbbi esetben az alsó harmadban az Utolsó Ítélet megjelenítése is. Rendkívül népszerű, elterjedt ábrázolások, amelyek nagy változatosságban mind a természeti, mind pedig az épített környezetben egyaránt jelen vannak a mai napig.¹⁰² A délnémet megfogalmazások kétséget kizáróan a középeurópai ábrázolásokra nagy hatással voltak. Hasonló megjelenítésekkel a Vanoi-völgyben ugyancsak lehet találkozni.¹⁰³ A német nyelvterületen való elterjedtségét igazolja, hogy terítőre, függönyre is ráhímezték.¹⁰⁴ Európa keleti feléből az erdélyi románoktól ugyancsak ismert. Különösen nagy számban láthatók Maroshévíz, Beszterce, Dés környékén. (33–35. ábra)¹⁰⁵ Az a jelenet pedig, amikor Longinus megnyitja a Megváltó oldalát, több középkori alkotáson ugyancsak látható. Így Antwerpenben a Musée Royal des Beaux Arts-ban Simone Martini alkotását, Padovában a katedrális keresztelőkápolnijában Giusto de Menabuoi XIV. századi művét, Assisiben a Basilica superioreban Cimabue képét említhetjük, mint legjelesebbeket.¹⁰⁶ A San Rocco Canave di Arco- és a Volano San Rocco-templomok XVI. századi freskóin ugyancsak ezt a mozzanatot örökítették meg az alkotók, mint ahogy a XIII. században Guido da Siena is, amit az arezzói múzeumban őriznek.¹⁰⁷ Ez a jelenet látható Padovában a Santa Croce-templomban Girolamo dal Santo XVI. századi képén, Assisiben Pietro Lorenzetti freskóján, valamint a bécsi Dóm Múzeumban egy 1821-ben készült, fali szekrényben elhelyezett Golgota-kompozíción,¹⁰⁸ amely rokon a XIX–XX. századi német ábrázolásokkal. Ez a néhány adat is azt igazolja, hogy a népi ábrázolások számára többféle előkép létezett, azonban a máig élő képek, szobrok vagy keresztek ezektől lényegében mégis eltérő, sajátos megfogalmazások.

Ehhez a kompozícióhoz, azaz a kínszenvedés eszközeinek megjelenítéséhez kapcsolódik gondolatilag a gyermek Jézus ábrázolása a kínzatói jelvényekkel. Vidékünkön kizárólag a német közösségekben lehet találkozni ezzel a képtípussal. A veszprémi múzeum Néprajzi Gyűjteménye kettőt őriz belőlük, de házbelső, szobák, lakókonyhák falán több helyen láthattam még az 1990-es években is. Mindkét múzeumi példány színes papírkép széles, barna fakeretben. A kép közepén egy kék takaróval borított fekhely látható, rajta egy barna kereszt. A keresztszárak találkozásánál egy zöld párna, rajta hímzett, fehér huzatú kispárna, a kereszt alatt leomló fehér lepedő. A kép alsó részében rózsafüzér. A kereszten fekszik az Istengyermek, fölötte vörös függöny, aláereszkedő, dicsfénnel övezett töviskoszorú. A háttérből pedig kiemelkednek a kínzatói eszközök. A kép restaurált, a múzeumi raktárból került elő revízió során. Bécsben készült 1890–1900 között, B. jelű, 558-as sorozatszámú el-látott. (Ltsz.: 85.66.5., 61,5x47,6 cm). (36. ábra). A másik változat ugyancsak a legutóbbi vásárlásból származik, az előzőtől csupán annyiban tér el, hogy az Istengyermek nem a kereszten fekszik, az a háttérben, mintegy álmoképként van jelen a kínzatói eszközök egy részével (Ltsz.: 2004.13.3., 40x53 cm).

A veszprémi Gizella királyné Egyházművészeti Múzeumban egy olyan képet őriznek, amelyet a Szentföld növényeiből állítottak össze. Középpontjában a kereszt látható, ennek tövében a játszó Isten-gyermek, körülötte a kínzatói eszközök, jobbra egy templom, balra az üres koporsó. A képet az 1900-as évek elején ajándékozta a Tallián család az osztopáni templomnak (Ltsz.: 89.589., 50x70 cm).¹⁰⁹

Ezzel megegyezik a Hont község Csitár nevű határ-
részében 1850-ben épített kápolnában az a színezett papírkép, amely az oltár mögött található és rajta a kereszten alvó Gyermek látható a kínszenvedő eszközzel.¹¹⁰ A papírképeken láthatóakkal megegyező megfogalmazás üvegképeken is megjelent. Így a Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy Sandl-típusú XIX. századi, Mözsről való, valamint egy ugyanezen típusúhoz tartozó mezőkövesdi üvegképen, továbbá a szombathelyi Savaria Múzeumban, egy ugyancsak Sandl-típusú képen.¹¹¹ Ez a típus, vagyis az Arma Christivel együtt megjelenített gyermek Jézus a XV. századtól jelent meg az európai művészetben, kedvelték a reneszánszban, de sajátos változatai csak a barokkban alakultak ki, nem nélkülözve ugyan a középkori gyökereket, döntően viszont a hívők kegyességének jellemzőit viselve magukon.¹¹² Valójában az történt, hogy az európai művészetben az antik mitológiai motívumokat (memento mori, vanitas

eszmekör) evangéliumi tartalommal töltötték meg. A témakör képi megfogalmazásában figyelemre méltó a ciszterciek szerepe.¹¹³ A XVII. század elejétől Guido Reni képe, a kereszten alvó gyermek Jézus, sokszorosított metszetekként terjedt. A XVIII. századi ábrázolási típusokra ugyancsak hatással volt a morva származású, augsburgi Gottfried Bernhard Göz megfogalmazása vagy Johann Lorenz Rugendasé, Philipp David Danneré.¹¹⁴ A korszak meditatív vallásos irodalma értelmében az Istengyermek állandóan maga előtt látta eljövendő szenvedését, amelyet a passió eszközei, az Arma Christi jelenítettek meg számára. Előfordul olyan megfogalmazás is, ahol az angyal nyújtja a töviskoszorút (pl. Garofalo festménye) vagy ahol a kínzató eszközöket a Gyermek játékszereiként láthatók (Botticelli Könyves Madonna, a Mindenkör Segítő Istenszülő krétai ikonja).¹¹⁵ A fatimai Misszionárius Múzeumban egy ilyen megfogalmazású, üvegajtós faliszekrénybe zárt XVIII. századi szobrot őriznek, amelyen a síró Istengyermek úgy áll a kínzatósi jelvények között, mint a játékszerei között. (37. ábra.). Olyan XVIII. századi ábrázolás is született, amelyen a születés és az Arma Christi, a betlehemi jászol és a golgotai kereszt vagy a passiómotívumokkal ellátott betlehemi csillag együtt jelent meg, mint a flamand Jacobus de Man alkotásán.¹¹⁶ Gyakorinak mondható az Istenanya és a Gyermek a kínzatósi eszközök koszorújában, amely képek Wierix nyomán terjedtek el. Wierix volt első megfogalmazója annak az ugyancsak széles körben elterjedt képnek, amelyen a gyermek Jézus vállán a keresztet, kezében pedig kosárba téve a kínzatósi eszközöket viszi. A kínzóeszközöket hordozó Gyermeket örökítették meg Zsegra szöszék mellvédjén is a négy evangélista között a XVII. században.¹¹⁷ Szilárdfy Zoltán magángyűjteményében nagy számban megtalálhatók azok a kisméretű képek, amelyeken az Istengyermek látható a kereszten alva az Arma Christivel (1764., 1860., 1900.), a betlehemi jászolban a kereszttel és a kínzatósi jelvényekkel (XVIII. század vége), vállán a kereszttel, kosarában a kínzóeszközökkel (XVIII. század vége, 1870, 1888, 1890), fején töviskoronával a keresztet hordozva vagy ölelve, esetenként kereszttel megjelölt bárány által követve (1820, 1830, 1840, 1860, 1863, 1880), a kínzatósi eszközök, mint játékszerek, között (XVIII. század vége, 1830, 1870, 1900), bárány vontatta diadalszekéren a kereszttel és a kínzóeszközökkel (1860), továbbá keresztjét ácsolva (1870), (utóbbiak Szlovéniában templomi képek között is előfordulnak), de ábrázolták a Szent Családot is a kereszttel és az Arma Christivel (XVIII. század eleje).¹¹⁸ A passió eszközeit hordozó gyermek Jézus képe a budai Joseph Enderle XVIII.

század végi, XIX. század eleji metszetei között is megtalálható.¹¹⁹ A képek keletkezési ideje elég egyértelművé teszi, hogy a kínzóeszközökkel megjelenített Istengyermek képi megfogalmazásai igazán a barokkban terjedtek el és a megváltásnak már gyermekkorban való tudatos vállalására irányították a hívők figyelmét.¹²⁰ A XIX. században változatlanul tovább élt az ábrázolás, nem nélkülözve a szentimentális jegyeket sem. A XX. századra viszont már a legcsekélyebb művészi vonások is eltűntek róla, vásári nyomtatvánnyá alakult a megfogalmazás,¹²¹ amely a paraszti otthonok egyik legkedveltebb szentképévé lett, azonban a XX. század közepét követően egyéb ábrázolások mellett háttérbe szorult.

Ebben a gondolkörben fogant az a kép is, amelyen a gyermek Jézus egy bárányt ölel, utalva és emlékeztetve arra, hogy valójában ő a világ bűneit elvevő Isten Báránya, ahol a bárány magát Krisztust jelenti. Egy ilyen képet is őriz a gyűjtemény, amely széles, gipszdomborítású, aranykeretbe foglalt, színezett papírkép, amit a papíron körbefutó arany színű belső keret is lezár. Közepén bal vállára vetett fehér palásttal az Istengyermek látható, két karjával egy bárányt ölelve, zöld színű keskeny kereszttel, a keresztszárak találkozásánál felkötött rózsaszín szalaggal, amelyen a következő olvasható: „*Agnus Dei*”. A kép alsó harmadában rózsákból font füzér húzódik. Általánosan elterjedt nyomat, több helyen is felbukkant. Jegyei alapján Planck bécsi nyomdájában készülhetett 1890–1900 között. Bádon használták egy német családban, kitepítésüket követően került Dénes Bélánéhoz, aki az 1970-es évekig őrizte a falra függesztve. A veszprémi múzeumba csak 1985-ben hoztam be (Ltsz.: 85.66.3., 64x54 cm). (38. ábra)

A Krisztus kinszenvedésével, kereszthalálával kapcsolatos, a népi kegyességben nagy szerepet játszó, kedvelt és elterjedt ábrázolások, megfogalmazások nem nélkülözik, vagy legalább közel állnak a színpadias megjelenítéshez, esetenként valódi színpadkép hatását keltik, eszmeiségükben pedig igazán a barokkhoz kötődnek, ahogy ez még a legegyszerűbb képek esetében is látható. Ismert, hogy a török hódoltságot követő vallási megújulási mozgalmak, majd a katolikus restauráció idején az egyházi esztendő fő ünnepeikhez, jeles napjaihoz kapcsolódóan jelenítették meg jezsuita, valamint ferences hatásra és közreműködéssel az üdvtörténetet, amely maga volt a „szent színház”, a „theatrum sacrum”. Ezek a szent jelenetek nagy hatással voltak mindig a kegyesség gyakorlására, a hívőkben a szent eseményekben való igazi részesedés érzetét keltve.¹²² A húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó vallásos szokások, a Fájdalmas Olvasó titkai alkal-

masak voltak a szent színházszerű megfogalmazásokra, ahogy erről a bemutatott képek, szobrok egyaránt tanúskodnak, sőt ebben rendkívül nagy szerepet játszottak. Valójában a „szent színház” a „theatrum sacrum” által ihletett ábrázolásokról van szó. Ugyanakkor az is bizonyított, hogy ezek az ábrázolások a Szentírás történeteinek képszerű megjelenítéseként is szolgáltak, sőt, azonosultak vele, amely tipikusan szent színházi elem, ahogy erre Lengyel László alapos elemzésében rámutatott.¹²³ A hívekben az áhítat mellett együttérzést keltettek ezek az alkotások, amikor a szenvedéstörténetnek nemcsak szemlélői, hanem átélve a látottakat, a látvány résztvevői is voltak, akár Krisztus megostorozására, kereszttitelére vagy a Golgota képeire, szobraira gondolunk. Utóbbi különösen alkalmas volt az érzelmek felébresztésére, kifejezésére, a szenvedés átélésére, amelyhez korábban az említett társulati körmenetek jelentősen hozzájárultak. Ide sorolható a Szent Sír ábrázolása is az Oltáriszentséggel és az Arma Christivel. Ugyanakkor ezeknek a passió-ábrázolásoknak, magának a szenvedéstörténetnek szóbeli kifejezéseire szolgáltak az archaikus népi imádságok, amelyre kiváló példák találhatók¹²⁴ Erdélyi Zsuzsanna hatalmas gyűjteményében és amelyre több példával szolgált Szilárdfy Zoltán is, igazolva, hogy a passió apokrif mozzanatai különösen érzékeny reakciót váltottak ki minden kor emberében. Az Erdélyi Zsuzsanna által gyűjtött és feldolgozott 321 imádságból a Krisztus Pilátus előtt (megostorozás, töviskoronázás, kigúnyolás) jelenettel 14, a kereszthordozással, Jézusnak Szent Anyjával való párbeszédével 44, a Golgotával, a keresztre feszítéssel, kínzattal 65 imádság foglalkozik.¹²⁵ Az imádságokban megfogal-

mazottak egy-egy képi megjelenítésnek felelnek meg. Hasonló mondható el a dunántúli szlovén közösségek-ből ismert, Jézus kínszenvedését és a kínzás eszközeit bemutató imádságról, amelynek címe „Ima Jézus szenvedéseiről”.¹²⁶

A szenvedéstörténet nem hagyta érintetlenül a protestáns egyházakat sem. Énekköltészetükben akár a magyar szerzőségűeket, akár az európai énekköltészet ide vonatkozó darabjait nézzük, valamennyiről elmondható, hogy Krisztus kínszenvedése, kereszthalála és a megváltás titka fogalmazódik meg a nagyheti, valamint a húsvéti énekekben. Igazán gazdagnak mondható ebből a szempontból is a református énekgyűjtemény, akár a régi, akár az új énekeskönyveket vizsgáljuk. Az 512 éneket számláló gyűjteményben Krisztus szenvedésével és halálával 17, míg húsvétal 11 ének foglalkozik.¹²⁷ Ugyanakkor nem hallgatható el az sem, hogy ezek a római katolikus imádságoknál és ábrázolásoknál kevésbé szenvedélyes érzelmeket tükröznek.

A szenvedéstörténet ábrázolásai és a vele kapcsolatos költészet megszületésének célját keresve az 1506-ban született Winkler kódex sorai egyértelmű választ adnak:

„Emlékezzél, keresztyén,
Az áldott Jézusról,
Ártatlan haláláról,
Nagy kénvallásáról,
Szent vére hullásáról,
Nyomorúságáról,
Ki teérted szenvedé
Ő nagy szerelméből.”

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ANDERNACH-RUCH 2001 = ANDERNACH, F. – RUCH, M.: Arma Christi und Longinus Kreuze im Erzbistum Freiburg. Strasbourg 2001
ASKERCZ 1993 = ASKERCZ É.: Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban. A Kisalföld népi építészete. Szerk./Ed.: Cseri M., Szentendre–Győr 1993. 385–394.
BALOGH 1927 = BALOGH J.: Flagellánsok Magyarországon. Ethnographia 1927. 199.
BÁLINT 1976 = BÁLINT S.: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest 1976
BÁLINT – BARNA 1994 = BÁLINT S. – BARNA G.: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest 1994

- BAUCH é.n. = BAUCH, K.: Der isenheimer Altar. Königstein im Tannus é.n.
BELLINATI 1988 = BELLINATI, C.: Padua-Taufkapelle der Kathedrale Fresken von Giusto de'Menabuoi (14. Jh.). Padova 1988
BAÑULS 1994 = BAÑULS, J. A. F.: Semana Santa fiesta y rito de Sevilla. Sevilla 1994
CATALOGUE 1981 = Sz.n. Regards neufs sur l'Art religieux dans les hautes-Pyrenees Exposition Lourdes. Catalogue. Lourdes 1981
CATTANEO 1972 = CATTANEO, G.: Duccio (Duccio di Buoninsegna). Milano 1972
CRISTIANI 1992 = CRISTIANI, M. L. T.: Botticelli. Milano 1992
CSÉFALVAY 2002 = Cséfalvay P. szerk./ed.: A magyar kereszténység ezer éve. Budapest 2002

- CSÓKA-SZOVÁK-TAKÁCS 1996 = CSÓKA G – SZOVÁK K. – TAKÁCS I.: Pannonhalma. Képes kalauz a Bencés Főapátság történetéhez és nevezetességeihez. Pannonhalma 1996
- DERCSÉNYI-FOLTIN-G. GYÖRFFY-HEGYI-WINKLER-ZÁSZKALICZKY 1992=DERCSÉNYI B. – FOLTIN B. – G. GYÖRFFY K. – HEGYI G. – WINKLER G. – ZÁSZKALICZKY ZS.: Evangélikus templomok Magyarországon. Budapest 1992
- DIETRICH 1990 = DIETRICH, G.: Religiöse Handarbeiten der NÖ Bäuerinnen: „Aus dem Christlichen Hausschatz” vom Herrgottswinkel und den Schutzpatronen. Segen und Heil. Aus dem Christlichen Hausschatz. Niederösterreichisches Museum für Volkskultur
- DIVALD 1999 = DIVALD K.: A „szentek fuvarosa” (Felső-magyarországi topográfia és fényképek 1900–1919). Forráskiadványok. Budapest 1999
- ERDÉLYI 1999 = ERDÉLYI Zs.: Hegyet hágók, lőtöt lépők. Archaikus népi imádságok. Pozsony 1999
- FELFÖLDI 1990 = FELFÖLDI L.: A vallásos népelet és szokások tárgyai. Csongrád megye népművészete. Szerk./Ed.: Juhász A. Budapest 1990. 565–578.
- GARCI-SANCEZ 1994 = Garci, M. T – Sancez szerk./ed.: Avila. Madrid 1994
- GULYÁS 1987 = GULYÁS É.: A vallásos élet tárgyai. Szolnok megye népművészete. Szerk./Ed.: Bellon T.-Szabó L., Budapest 1987
- GULYÁS 1994 = GULYÁS É.: Útmenti keresztek, szobrok a Jászságban. Jászsági Évkönyv 1994. 110–121.
- HORVÁTH 1995 = HORVÁTH S.: Keresztek, kőképek, kápolnák Vas megyében. A Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szerk./Ed.: Cseri M., Szentendre-Szombathely 1995. 381–414.
- HORVÁTH 1996 = HORVÁTH S.: Népszokások, vallásos élet. Vas megye népművészete. Szerk./Ed.: Gráfik I., Szombathely 1996. 267–309.
- IMRE 1995 = LANTOSNÉ IMRE M.: Szakrális táj és kultusz a Pécsi Egyházmegyében II. Kálváriák és a passió emlékei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1996. 139–158.
- IMRE 2001 = IMRE M.: A szakrális környezet építészeti és tárgyi emlékei. Somogy megye népművészete. Szerk./Ed.: Kapitány O. – Imrő J., Kaposvár 2001. 373–412.
- JANELLA 1991 = JANELLA, C.: Simone Martini. Firenze 1991
- JANELLA 1997 = JANELLA, C.: Duccio di Buoninsegna. Firenze 1991 és Milano 1997
- JÁKI 2001 = JÁKI S. T.: Csángómagyar Aranymiatyánk. Népi vallásosság a Kárpát-medencében V./1. Szerk./Ed.: S. Lackovits E. – Mészáros V., Veszprém 2001. 147–164.
- KOLLER 1996 = KOLLER, M.: Das Fastentuch von 1640 des Österreichischen Museums für Volkskunde. I. Zur Bedeutung und Restaurierung im Rahmen der Fastentücher Österreichs. Fastentuch und Kultur-figuren. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde Bd 50/99 Wien 1996. 58–82.
- KOVÁCS 1974 = KOVÁCS B.: Flagelláns körmenetek az egri Egyházmegyében a XVIII–XIX. században. Archivum 2. Eger 1974. 47–58.
- KOZÁR 1993 = M. KOZÁR M.: „Arany Miatyánk” In: Honismereti Tanulmányok 15. 1993. 27–34.
- KUBA-HANK – SALIGER 1987 = KUBA-HANK, W. – SALIGER, A.: Dom-und Diözesanmuseum Wien. Wien 1987
- LACKOVITS 2000 = S. LACKOVITS E.: A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének türeleművegei – üvegbe zárt jellegzetes szakrális ábrázolástípusok. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 21. 2000. 89–105.
- LENGYEL 1987 = Lengyel L. szerk./ed.: Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. Kiállítási katalógus. Eger 1987
- LENGYEL 1989–1990 = LENGYEL L.: A theatrum sacrum a magyarországi barokk művészetben. Agria 25–26. 1989–1990. 585–655.
- LIMBACHER 2000 = LIMBACHER G.: Vallásos népművészet. Nógrád megye népművészete. Szerk./Ed.: Kapros M., Balassagyarmat 2000. 273–326.
- MANCINELLI-NAHMAD 1988 = MANCINELLI, F. – NAHMAD, E.: Vatikanische Museen: Pinakothek. Firenze 1988
- MANCINI-CASAGRANDE 1982 = MANCINI, F. F. – CASAGRANDE, G.: Perugia. Perugia 1982
- MARSILLI 1997 = MARSILLI, P.: Führer der sacralen Kunst. Trentino 1997
- MARTINEZ 1983 = MARTINEZ, E. L.: La Catedral de Barcelona. H.n. 1983
- MUSETTI 1980 = MUSETTI, R.: I riti della Settimana Santa a Taranto. Taranto 1980
- MIKÓ-TAKÁCS 1994 = Pannonia Regia. Szerk./Ed.: Mikó Á. – Takács I. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994
- NAGY 1990 = NAGY V.: Faragás. Csongrád megye népművészete. Szerk./Ed.: Juhász A. Budapest 1990. 443–544.
- PEGAZZANO 1997 = PEGAZZANO, D.: Il Museo comunale di Lucignano Guide ai Musei della Provincia di Arezzo. Arezzo 1997
- PELUSO 1980 = PELUSO, G.: I riti della Settimana Santa a Taranto. Taranto 1980
- PERGER 2002 = PERGER GY.: A vallásos élet és a népszokások tárgyai. Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Szerk./Ed.: Kücsán J. – Perger Gy., Győr 2002. 481–500.
- PETRIČ 1994, 1995, 1996, 1997 = PETRIČ, F.: Dusa le pojdi z mano I. II. III. IV. Ljubljana 1994, 1995, 1996, 1997
- POLETTI 1995 = POLETTI, S.: Padua. Oriago 1995
- POZZI-LEONARDI 2001 = POZZI, G. – LEONARDI, C.: Olasz misztikus írók. Budapest 2001
- RE 1986 = RE di, P.: Basilica di S. Prassede. Bologna 1986

RÉ = Református Énekeskönyv, a szám az ének számát, a tört vonal utáni szám pedig a versszak számát jelzi

SANTINI-VALIGI 1993 = SANTINI, L. – VALIGI, C.: Firenze. Narni-Terni 1993

SANTINI 1993 = SANTINI, L.: Assisi. Narni-Terni 1993

SEIBERT 1986 = SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona. Budapest 1986

SZACSVAY 1996 = SZACSVAY É.: Üvegképek. Budapest 1996

SZ.N. = SZ. N.: Santa Maria in Vallicella Chiesa Nuova. Roma é.n.

SZÉKELY 2003–2004 = SZÉKELY Z.: Barokk kori vallásos élet Hédervárott. Népi vallásosság a Kárpát-medencében VI/1. Szerk./Ed.: Lackovits E.–Mészáros V., Veszprém 2003–2004. 305–326.

SZILÁGYI 1990 = SZILÁGYI I.: Paraliturgia-ikonográfia-építészet. A rózsafüzér stációs kálváriákról. Vasi Szemle 1990/4. 518–535.

SZILÁRDFY 1984 = SZILÁRDFY Z.: Barokk szentképek Magyarországon. Budapest 1984

SZILÁRDFY 1995 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei I. Devotio Hungarorum 2. Szeged 1995

SZILÁRDFY 1997 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei II. Devotio Hungarorum 4. Szeged 1997

SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: A gyermek Jézus a kínzóeszközökkel. Szilárdfy Z. Ikonográfia-kultusz-történet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 40–48.

SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Krisztus titkos szenvedésének ikonográfiája. Szilárdfy Z. Ikonográfia-kultusz-történet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 52–61.

SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Szó és kép. Archaikus népi imádságok ikonográfiai párhuzama. Szilárdfy Z. Ikonográfia-kultusz-történet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 102–116.

P. TAKÁCS–PFEIFFER 2001 = P. TAKÁCS I. – PFEIFFER J.: Szent Ferenc fiai a Veszprémi Egyházmegyében a 17–18. században. 2. Pápa–Zalaegerszeg 2001

TOMEI é.n. = TOMEI, A.: Cimabue é.n. h.n.

TÓTH 1988 = TÓTH K. J.: Római virágszedés. Bécs 1988

VARGA 1970 = VARGA ZS.: Képek és szobrok. A magyar népművészet évszázadai. Székesfehérvár 1970

ZADNIKAR 1991 = ZADNIKAR, M.: Slovenska znamenja. Ljubljana 1991

¹ SZILÁRDFY 2003. 106.

² SEIBERT 1986. 169.

³ BÁLINT 1976. 224–225.

⁴ BÁLINT 1976. 232.

⁵ BÁLINT 1976. 235.

⁶ SZILÁRDFY 2003. 53.

⁷ SZILÁRDFY 2003. 53.

⁸ SZILÁGYI 1990. 520–521., 527–528.

⁹ SZILÁRDFY 1997. 34. 180. kép

¹⁰ DIVALD 1999. 149., 157., 166., 169., 170., 173., 178., 325., 333., 343., 345., 377., 379., 423., 431.

¹¹ V. ö. DERCSÉNYI–FOLTIN–G. GYÖRFFY–HEGYI – WINKLER – ZÁSZKALICZKY 1992. Képanyagával és templomi leírásaival.

¹² A tárgy feldolgozásra való átengedését Gopcsa Katalin művészettörténésznek köszönöm.

¹³ A szobor megtekintésének és adatai leírásának lehetőségét Csóka Karola múzeumvezetőnek köszönöm.

¹⁴ SZILÁRDFY 2003. 54.

¹⁵ SZILÁRDFY 1995. 47. 256., 259. képek, továbbá 69. 558. kép és 1997. 72. 670. kép.

¹⁶ GULYÁS 1987. 197.

¹⁷ SZILÁRDFY 1984. 32.

¹⁸ SEIBERT 1986. 194.

¹⁹ SEIBERT 1986. 194.

²⁰ BALOGH 1927. 199.

²¹ Érdemes összevetni a jelenséget a misztikus hagyományokkal, ezek gyökereit figyelembe véve. POZZI – LEONARDI 2001

²² KOVÁCS 1974. 47–48.

²³ BÁLINT 1976. 254.

²⁴ BÁLINT 1976. 260.

²⁵ KOVÁCS 1986. 49–55.

²⁶ P. TAKÁCS–PFEIFFER 2001. 674., 693–694.

²⁷ V. ö. S. LACKOVITS 2000. 94–95.; MUSETTI 1980; BAÑULS 1994

²⁸ RE 1986. 56–57. 36. kép; TÓTH 1988. 393.

²⁹ DIVALD 1999. 149., 166., 169., 173., 177., 178., 284., 333., 345., 377., 378., 414.

³⁰ BÁLINT–BARNA 1994. 172.

³¹ LIMBACHER 2000. 415. kép.

³² MANCINI–CASAGRANDE 1982. 19.

³³ SANTINI–VALIGI 1993. 128.

³⁴ JANELLA 1991. 60–61.; CATTANEO 1972. LI. tábla.

³⁵ RE 1986. 25.; 38.

³⁶ GARCI-SÁNCHEZ 1994. 31.

³⁷ MARTINEZ 1983. 33.

³⁸ CSÓKA–SZOVÁK–TAKÁCS 1996. 49.; 51.

³⁹ Miután elfogták, megkínozták, palotáról-palotára, házról-házra hurcolták... Az eredeti portugál szöveg Sonnevend Gergely fordítása.

⁴⁰ Utóbbi adatot Koncz Pálnak köszönöm

⁴¹ KUBA-HANK – SALIGER 1987. 39–40. 44., 45. képek, 68. 113. kép., 72. 122. kép., 78. 141. kép., 108–109. 155. kép, 231. 302. kép.

⁴² PETRIČ 1994. 111.; 1997. 159.

⁴³ KOLLER 1996. 58–61., 82. 7. kép.

⁴⁴ SEIBERT 1986. 307–308.

⁴⁵ TÓTH 1988. 393.

⁴⁶ SZILÁRDFY 2003. 55.

⁴⁷ CSÉFALVAY 2002. 51.

⁴⁸ MIKÓ-TAKÁCS 1994. 505–507.

⁴⁹ DIVALD 1999. 134., 149., 155., 156., 169., 173., 178., 276., 345., 378.,

⁵⁰ SZILÁRDFY 1995. 29. 12–13. képek., 35. 103., 104., 105., 106. képek., 47. 263. kép.,

- ⁵¹ SZILÁRDFY 1997. 37. 183., 184., 185., 186., 187., 188., 189. képek.; 72. 663., 664., 665., 666. képek.
- ⁵² CRISTIANI 1992. 44. 23. kép.
- ⁵³ SZILÁRDFY 2003. 57–60.
- ⁵⁴ JANELLA 1991. 60–61.
- ⁵⁵ PELUSO 1980. 8.; BAÑULS 1995. 96.
- ⁵⁶ KUBA-HANK – SALIGER 1987. 112. 157. kép.
- ⁵⁷ KOLLER 1996. 58–61., 82. 7. kép.
- ⁵⁸ ZADNIKAR 1991. 138–139.
- ⁵⁹ Az Aranytatyánkra vonatkozóan lásd JÁKI 2001. 147–164.
- ⁶⁰ SEIBERT 1986. 175.
- ⁶¹ MANCINELLI-NAHMAD 1988. 30.; POLETTI 1995. 164.; PETRIČ
- ⁶² POLETTI 1995. 41.
- ⁶³ BÁLINT 1976. 224–225.; SEIBERT 1986. 173–174.
- ⁶⁴ BAUCH é. n.
- ⁶⁵ SEIBERT 1986. 170–173.
- ⁶⁶ BÁLINT 1976. 236.; SZILÁRDFY 2003. 55–56.
- ⁶⁷ A műtárgy feldolgozásának átengedését Gopcsa Katalin művészettörténésznek köszönöm.
- ⁶⁸ VARGA 1970. 15., 31., 33. képek.
- ⁶⁹ A fényképet Koncz Pál főrestaurátor kollégámnak köszönöm.
- ⁷⁰ SEIBERT 1986. 295.
- ⁷¹ SZILÁRDFY 1995. 47. 255. kép.; 1997. 38. 120. kép.
- ⁷² BÁLINT-BARNA 1994. 175.
- ⁷³ HORVÁTH 1995. 400.; 1996. 294.
- ⁷⁴ ASKERČ 1993. 387.
- ⁷⁵ IMRE 2001. 401. 33. kép.
- ⁷⁶ GULYÁS 1987. 196–197.; 1994. 110–121.
- ⁷⁷ SZILÁRDFY 2003. 55–56.
- ⁷⁸ ZADNIKAR 1991. 132–135.
- ⁷⁹ A tárgyat Mészáros Veronika néprajzos vitte be a veszprémi Múzeum Néprajzi Gyűjteményébe, feldolgozásra való átengedését neki köszönöm.
- ⁸⁰ A tárgyra vonatkozó adatokat és a fényképfelvételt Hortobágyi Mártának köszönöm.
- ⁸¹ SEIBERT 1986. 196–197.
- ⁸² BÁLINT 1976. 226–227., 231.
- ⁸³ DIVALD 1999. 286. és 134., továbbá 155., 156., 276., 345.
- ⁸⁴ S. LACKOVITS 2000. 89–96.
- ⁸⁵ LENGYEL 1987. 94. 140. tétel 72. kép.
- ⁸⁶ SZILÁRDFY 1995. 39. 157. kép.; 1997. 38. 192., 193., 199. képek., 49. 365. kép., 74. 688., 689. képek.
- ⁸⁷ SZACSVAY 1996. 28. 16. kép., 32. 40. kép., 33. 46. kép., 38. 74. kép., 39. 82. kép.
- ⁸⁸ HORVÁTH 1996. 278. 537. kép, 290.
- ⁸⁹ NAGY 1990. 443–544. 528. kép.
- ⁹⁰ KUBA-HANK – SALIGER 1987. 108–109. 155. kép.
- ⁹¹ CATALOGUE sz. n. 1981. 69. 23. kép.
- ⁹² PERGER 2002. 488.
- ⁹³ SZÉKELY 2003–2004.
- ⁹⁴ IMRE 1995. 139–158.
- ⁹⁵ Szilágyi István szíves szóbeli közlése, amit ezúton is köszönök.
- ⁹⁶ Szilágyi Istvántól megkaptam erről a keresztről 1960 körül készített fényképét, amelynek felhasználását ezúton is hálásan köszönöm!
- ⁹⁷ LIMBACHER 2000. 314–315. 386–387. képek., 298.
- ⁹⁸ FELFÖLDI 1990. 532., 575. kép.
- ⁹⁹ BÁLINT 1976. 231., 257.
- ¹⁰⁰ BÁLINT-BARNA 1994. 189.
- ¹⁰¹ ZADNIKAR 1991. 122–123.
- ¹⁰² ANDERNACH-RUCH 2001. 7–29., és 35–43. A fordításhoz nyújtott segítséget Sonnevend Anna néprajzosnak köszönöm.
- ¹⁰³ MARSILLI 1997. 54.
- ¹⁰⁴ DIETRICH 1990
- ¹⁰⁵ A 33. fényképet ugyancsak Szilágyi István építésznek köszönöm.
- ¹⁰⁶ JANELLA 1991. 74., BELLINATI 1988. 36.; TOMEI é. n. 24–25.
- ¹⁰⁷ MARSILLI 1997. 22.; 24.; PEGAZZANO 1997. 43.
- ¹⁰⁸ POLETTI 1995. 138.; SANTINI 1993. 28.; KUBA-HANK – SALIGER 1987. 303. 382. kép.
- ¹⁰⁹ A kép megtekintését és adatainak lejegyzését Csóka Karola múzeumvezetőnek köszönöm.
- ¹¹⁰ LIMBACHER 2000. 298.
- ¹¹¹ SZACSVAY 1996. 27. 11–12. képek.; HORVÁTH 1996. 500. kép.
- ¹¹² SZILÁRDFY 2003. 40.
- ¹¹³ SZILÁRDFY 2003. 40–41.
- ¹¹⁴ SZILÁRDFY 2003. 41., 45–46.
- ¹¹⁵ SZILÁRDFY 2003. 43.
- ¹¹⁶ SZILÁRDFY 2003. 43.
- ¹¹⁷ SZILÁRDFY 2003. 44.
- ¹¹⁸ SZILÁRDFY 1995. 34. 89. kép., 38. 148., 149. képek., 38. 151. kép.; továbbá 1997. 15., 30. 69. és 70. képek., 30. 75., 76., 77., 78., 79., 80., 81. képek., 31. 82., 84., 85., 86., 87., 89., 90., 91., 92., 93., 94., 95. képek; valamint PETRIČ 1995. 171 (Božji grob na Humcu) és 1997. 163 (Perava v Beljaku).
- ¹¹⁹ SZILÁRDFY 1984. 32.
- ¹²⁰ SZILÁRDFY 1984. 33., 8. kép valamint a VIII. színes tábla.
- ¹²¹ V. ö. SZILÁRDFY 2003. 45.
- ¹²² V.ö. LENGYEL 1989–1990. 585.
- ¹²³ LENGYEL 1989–90. 621.
- ¹²⁴ SZILÁRDFY 2003. 102–116.
- ¹²⁵ ERDÉLYI 1999. 327–352., 353–500., 501–572., 934–942., 944–959., 960–998.
- ¹²⁶ KOZÁR 1993. 31–32.
- ¹²⁷ Az 1948. évi és ma is használatban lévő énekeskönyvben a szenvedéssel és a keresztre feszítéssel a 330–346. énekek, míg húsvétal a 347–357. énekek foglalkoznak.

Az olasz és portugál fordítást Sonnevend Gergelynek, a spanyolt, a német egy részét, valamint német lektorálást Sonnevend Annának köszönöm.

REPRESENTATIONS OF CHRIST IN THE ETHNOGRAPHIC COLLECTION OF THE MUSEUM „LACKÓ DEZSŐ”,
VESZPRÉM I.
DEPICTION OF THE PASSION OF CHRIST

The most frequent depiction of the suffering Redeemer and the most important symbol of the Christian faith is the crucifix, which in folk religion signifies Jesus Christ himself. This is considered to be the most widespread sacral article, which has also been used as a sacred symbol to provide protection and to ward off evil. In house interiors, at least one was to be found in each room, either hung on the wall or placed on a chest of drawers or wardrobe. It was indispensable on the domestic altars prepared for individual festivals and in Corpus Christi tabernacles. They were obtained from traders in devotional objects on saint's days or other special occasions. The examples preserved in the Museum collection are of various forms, materials and sizes, on the basis of which they are divided into seven groups.

The representation of the suffering and painful death of Christ in pictures or statues is linked with the events of Holy Thursday, and in particular Good Friday. Of the depictions connected with folk religion, this is one of the groups which is illustrated in the most rich and varied ways. Representations of the passion, and also the Arma Christi (the weapons of Christ, the instruments of his torture), have been present in Hungarian cultural history since the 13th century. European parallels can be traced from this same period, although occasionally earlier compositions have turned up (8th–9th century). Individual incidents from the suffering of the Redeemer became independent thus forming various cults, chiefly in the Hungarian language territory, but also with the Czechs, Poles, Bavarians and Austrians. The Bible had little influence on these compositions, Franciscan mysticism being more decisive. From the 14th century, the iconography of the passion was powerfully determined by Johannes de Caulibus' work *Meditationes vitae Christi*. From the late Middle Ages right up until the 18th–19th century, though, the cult of Christ's mystical sufferings based on visions was significant. The role of the depictions connected with the Lord's suffering in the formation, subtlety and richness of folk religious thought is indisputable.

The pictures and statues preserved in the Ethnographic Collection of Dezső Lackó Museum follow the stations of the way of the cross only in part. These are decisively linked with the five mysteries of the Sorrowful Rosary, and provide pictorial conceptions for these, indicating the particularly powerful presence of devotion to the rosary in folk religion which became widespread from the 15th century. At present, 26 depictions are preserved in the collection, of which 9 are statues or statue groups, and 17 are paintings.

The first group places Jesus in the centre as he prays on the Mount of Olives, perspiring blood. This is a simple, unassuming, coloured paper picture, produced in the early 20th century. Prototypes are known from the 15th century.

The second group contains statues and pictorial representations of the scourged Christ. These are an 18th century painted statuette, a 19th century Sandl type glass picture, and an

early 20th century painted wooden statue standing in a small painted cabinet. The prototype for all of these was provided by the devotional statue of the scourged Christ bound with three fetters kept in the church of Wies, multiple variants of which are to be found in other parts of Europe as well as Hungary. The literary source for the Baroque representations are the works of Martin von Cochen, „Das grosse Leben Christi” (The great life of Christ, 1677), and Judit Ujfalussy, „Makula nélkül való tükör” (Mirror without blemish, 1712). The basis of the veneration of the scourging, as the second incident in the suffering of the Saviour which became independent, is to be sought in the mediaeval processions of penitential self-scourging flagellants, which were revived in the 17th century after a temporary ban, and by the 18th had become a mass movement. They lapsed in Hungary in the 19th century due to a church ban, but Good Friday processions where the statue of the scourged Redeemer is carried have survived in Spain and southern Italy.

The third group is formed by depictions of the Saviour crowned with thorns, numbering four late 19th century coloured paper pictures, individual examples of which were produced in a Dresden printing house. They are all typical examples of the *Vir Dolorum* (Man of Sorrows) and belong to the picture type *Ecce Homo*; the *Klagenfurt Sacred Head* can be said to be the prototype. This concept can also be seen on the pictures depicting Veronica's kerchief (*sudarium*).

The fourth group is the scene of carrying the cross, in which a single coloured paper picture can be found, a 19th century, Viennese Doll type print. This picture is just as if it were an illustration of the *Golden Pater Noster*. The depiction of the scene itself has been found in European art since the early period of Christianity. This theme is also directly linked with the representation of the moments preceding the crucifixion, the apocryphal incident in the passion story known as the sorrowful Christ, of which an 18th century wooden statuette is kept in the Collection of Applied Arts. The Germans refer to it as „*Rastchristus*”, or „*Christus in der Rast*” (Christ at rest). Parallels are known primarily and in large numbers from the German language territory and western Hungary.

The fifth group is formed by depictions of the crucifixion, or Golgotha. Of these, four statue groups in cabinets or under glass covers used for domestic altars, five coloured paper pictures, some produced in Dresden, some in Vienna, and two plastic relief pictures fixed on pierced paper are preserved in the Collection. Whilst in the statue groups the Virgin Mary and John or two angels are chiefly to be found by the crucifix, in the pictures, the three or four persons known from the Scriptures are standing at the foot of the cross. Both Hungarian and European art have provided large numbers of these representations preserved in folk religion. Works depicting the implements of torture along with the cross are also linked with the representations of Golgotha. Of these, two

pictures and a statue composition are kept in the Museum. The picture makes Christ's suffering perceptible by means of the instruments of torture. The purpose of the statue composition is similar. This is known as a Golgotha, it served as a domestic altar, and by transfer it signified the scene of the crucifixion itself. Valuable parallels are known from the region of Freiburg (Longinus-Kreuz, Arma Christi Kreuz), but it also occurs as open air statues in western and southern Transdanubia. The third picture shows the Holy Sepulchre with the implements of torture and the Holy Sacrament, indicating the redemption and salvation springing from the ag-

onising death of the Lord. A newer picture type, though, shows Jesus as a child sleeping on the cross with the Arma Christi. The roots of the 17th-18th century prototype of this depiction are to be sought in the Middle Ages.

The description of the five stations of the suffering of Christ can be read in the four Gospels. The pictures and statues kept in the Museum, in a similar way to their prototypes and parallels, are not lacking in theatricality, they are perceptibly linked to the Baroque and the concepts inspired by the „holy theatre” (theatrum sacrum). Oral representations were realised in archaic prayers.

1. ábra. Krisztus az Olajfák hegyén. Színes papírkép.
XX. század eleje.

Ltsz.: 85.48.2. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 1. Christ on the Mount of Olives. Coloured
paper picture, early 20th century.

Inventory no. 85.48.2 (Photo: Zs. Oszkó)

2. ábra. Oszlophoz láncolt, megostorozott Krisztus.
A wiesi kegyszobor alapján készült XIX. századi,
Sandl-típusú üveggép. Ltsz.: 2000.1.1.

(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 2. Christ chained to a pillar and scourged. 19th
century Sandl type glass picture, based on the devo-
tional statue in Wies. Inventory no. 2000.1.1 (Photo:

Zs. Oszkó)

3. ábra. Megostorozott Krisztus XIX. század végi
jásdi szobra. Ltsz.: 80.39.1.)

(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 3. Christ scourged, late 19th century Jásd
statue. Inventory no. 80.39.1

(Photo: Zs. Oszkó)

4. ábra. Megostorozott Krisztus fából faragott
szobra, XVIII. század vége. Ltsz.: K. 66.66.1.

(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 4. Christ scourged, carved wooden statue, late
18th century. Inventory no. K. 66.66.1

(Photo: Zs. Oszkó)

5. ábra. Bologna, Szent Domonkos-templom.
Megostorozott Krisztus XVIII. századi szobra
az oszloppal (Fotó: Sonnevend I.)

Figure 5. Bologna church of St Dominic.
Christ scourged, 18th century statue with pillar.
(Photo: I. Sonnevend)

6. ábra. Salamanca, székesegyház. Megostorozott
Krisztus szobra, amit nagyhéten kitesznek
a hívek elé (Fotó: Sonnevend I.)

Figure 6. Salamanca cathedral. Statue of the
scourged Christ, placed outside for the faithful dur-
ing Holy Week.
(Photo: I. Sonnevend)

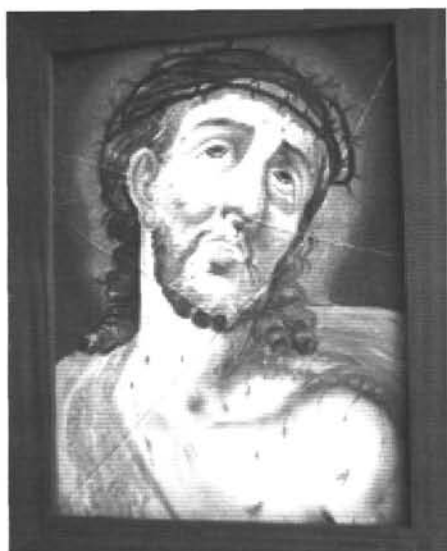
7. ábra. Fatima, Misszionárius Múzeum.
Az oszlophoz kötözött megostorozott Krisztus
faszobra XVIII. század
(Fotó: Sonnevend I.)

Figure 7. Fatima Missionary Museum, Scourged
Christ bound to a pillar, 18th century wooden statue.
(Photo: I. Sonnevend)

8. ábra. Töviskoronás Krisztus képe, színezett
kromolitográfia 1899-ből, drezdai műhelyből.
Ltsz.: 88.4.10.1. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 8. Picture of Christ crowned with thorns,
coloured chromolithograph from 1899, from a
Dresden workshop. Inventory no. 88.4.10.1
(Photo: Zs. Oszkó)

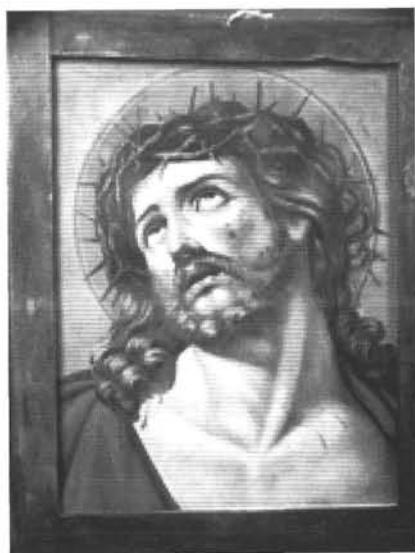
9. ábra. Töviskoronás Krisztus. Sandl-típusú,
XIX. századi üvegpép. Ltsz.: 91.42.1.
(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 9. Christ crowned with thorns. 19th century
Sandl type glass picture. Inventory no. 91.42.1
(Photo: Zs. Oszkó)

10. ábra. Töviskoronás Krisztus. Színezett kromo-
litográfia 1900–1910. Ltsz.: 93.20.2.1.
(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 10. Christ crowned with thorns. Coloured
chromolithograph 1900–1910. 93.20.2.1
(Photo: Zs. Oszkó)

11. ábra. Töviskoronás Krisztus. Színes papírkép,
készült 1890–1900 körül. Ltsz.: 2002. 24. 2.
(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 11. Christ crowned with thorns. Coloured
paper picture, produced around 1890–1900.
Inventory no. 2002.24.2
(Photo: Zs. Oszkó)

12. ábra. Tövissel koronázás, oltárkép 1502, Melk
Figure 12. Crowning with thorns, altar painting
1502, Melk

13. ábra. Keresztet hordozó Krisztus. Színes papírkép Franz Doll bécsi nyomdájából 1890.

Ltsz.: 91.21.1. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 13. Christ carrying the cross. Coloured paper picture from the Vienna printer's shop Franz Doll 1890. Inventory no. 91.21.1 (Photo: Zs. Oszkó)

14. ábra. Golgota-szoborcsoport „kápóna”. 1900 körül készült. Házi oltárként használták.

Ltsz.: 93.103.18. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 14. Golgotha statue group chapel. Produced around 1900. Used as domestic altar. Inventory no. 93.103.18 (Photo: Zs. Oszkó)

15. ábra. Golgota. Szekrénybe zárt szoborcsoport, házi oltár, 1890 körül készült.

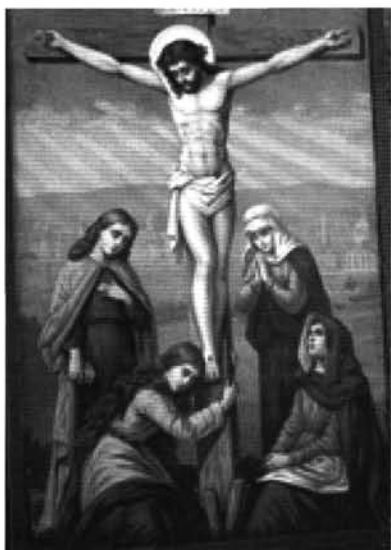
Ltsz.: 95.10.1.1–2. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 15. Golgotha. Statue group enclosed in a cabinet, domestic altar, produced around 1890. Inventory no. 95.10.1.1–2 (Photo: Zs. Oszkó)

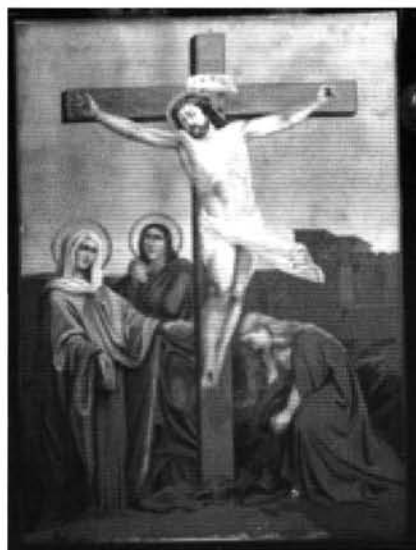

16. ábra. Golgota. Üvegbúra alá helyezett szoborcsoport, házi oltárként használták. 1900–1910 körül készült. Ltsz.: 2003.7.1. (Fotó: Oszkó Zs.)

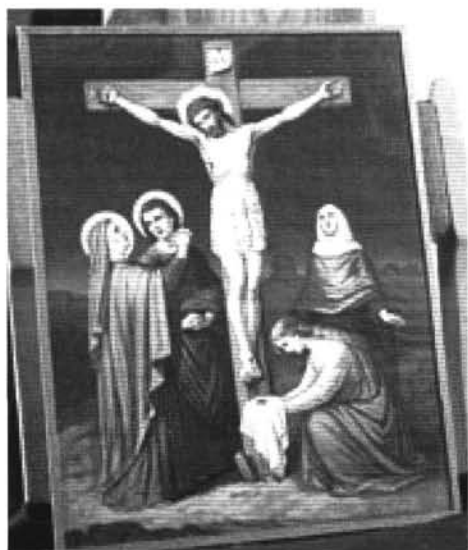
Figure 16. Golgotha. Statue group under a glass cover, used as domestic altar. Produced around 1900–1910. Inventory no. 2003.7.1 (Photo: Zs. Oszkó)

17. ábra. Golgota. XIX. század végi színes papírkép.
Ltsz.: 66.101.1. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 17. Golgotha. Late 19th century coloured
paper picture. Inventory no. 66.101.1
(Photo: Zs. Oszkó)

18. ábra. Golgota. 1910–1920 körül készült, festett
üvegkeretes, színes papírkép.
Ltsz.: 81.14.40. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 18. Golgotha. Coloured paper picture with a
painted glass frame produced around 1910–1920.
Inventory no. 81.14.40
(Photo: Zs. Oszkó)

19. ábra. Golgota. 1890 körül készült színezett
kromolitográfia, Leiber szignóval.
Ltsz.: 91.22.1. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 19. Golgotha. Coloured chromolithograph
with Leibner emblem produced around 1890.
Inventory no. 91.22.1
(Photo: Zs. Oszkó)

20. ábra. Golgota. XIX. század végi színes papírkép,
német nyomdából.
Ltsz.: 91.39.1. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 20. Golgotha. Late 19th century coloured
paper picture from a German printer's shop.
Inventory no. 91.39.1
(Photo: Zs. Oszkó)

21. ábra. Golgota. Áttört papírra ragasztott színes, ún. kaucsukkép az 1900-as évek elejéről.

Ltsz.: 91.55.1. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 21. Golgotha. Coloured „India rubber” picture stuck on pierced paper from the early 1900s.

Inventory no. 91.55.1

(Photo: Zs. Oszkó)

22. ábra. Golgota. A 21. ábrán láthatóval azonos a készítési technikája és a kora is azzal megegyező.

Ltsz.: 93.20.8. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 22. Golgotha. Identical to that seen in figure 21, the production technique and date also being in agreement.

Inventory no. 93.20.8

(Photo: Zs. Oszkó)

23. ábra. Golgota. Színes papírkép 1899-ből drezdai nyomdából.

Ltsz.: 2001.47.72. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 23. Golgotha. Coloured paper picture from 1899, from a Dresden printer's shop.

Inventory no. 2001.47.72

(Photo: Zs. Oszkó)

24. ábra. Szomorkodó Krisztus. Fából faragott XVIII. századi szobor.

Ltsz.: K. 66.67. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 24. Sorrowful Christ. 18th century carved wooden statue.

Inventory no. K. 66.67

(Photo: Zs. Oszkó)

25. ábra. Búsuló Krisztus XVII. századi festett faszobra, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum (ott árusított fénykép)

Figure 25. Sorrowful Christ, 17th century painted wooden statue Csíkszereda, Csíki Székely Museum (photograph sold there)

26. ábra. Kőoszlopon ülő szomorkodó Krisztus XVIII. századi kőszobra Varasd, múzeum (Fotó: Sonnevend I.)

Figure 26. Sorrowful Christ seated on a stone pillar, 18th century stone statue Varasd, Museum (Photo: I. Sonnevend)

27. ábra. Krisztus szenvedései. Feszület az Arma Christivel. A bécsi Plank nyomdában készült 1890 körül. Ltsz.: 89.13.1. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 27. The passion of Christ. Crucifix with the Arma Christi. Produced in the Vienna Plank printer's shop around 1890. Inventory no. 89.13.1 (Photo: Zs. Oszkó)

28. ábra. Golgota. Szekrénykébe zárt szoborkompozíció a kínzás eszközeivel és az árulás jeleivel. Házi oltárként használták Óbudaváron. Ltsz.: 2002.24.6. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 28. Golgotha. Statue composition enclosed in a cabinet with the implements of torture and the symbols of betrayal. Used as domestic altar in Óbudavár. Inventory no. 2002. 24.6 (Photo: Zs. Oszkó)

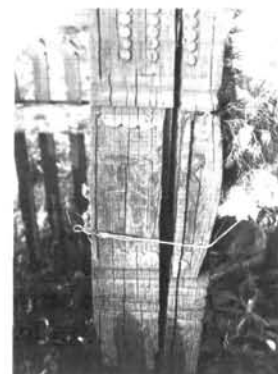
29. ábra. Vászolyi Golgota. Kereszt a kínzatósi jelvényekkel. Házi oltár volt.
Antal Lajosné tulajdona (Fotó: Retezár I.)
Figure 29. Vászoly Golgotha. Cross with the emblems of torture. Has been domestic altar.
Property of Mrs. Lajosné Antal.
(Photo: I. Retezár)

30. ábra. Szent Sír oltárral és kínzatósi eszközökkel.
Színes papírkép, 1900–1910 körül készült.
Ltsz.: 81.18.1. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 30. Holy Sepulchre with altar and implements of torture. Coloured paper picture.
Produced around 1900–1910. Inventory no. 81.18.1
(Photo: Zs. Oszkó)

31a–b. ábra. Feszület Vasszilvágyon (Vas m.) a templomkertben, a kereszt szárán az Arma Christi
(Fotó: Sonnevend I.)
Figure 31a–b: Crucifix in the church garden in Vasszilvág (Vas county), with the Arma Christi on the shaft of the cross.
(Photo: I. Sonnevend)

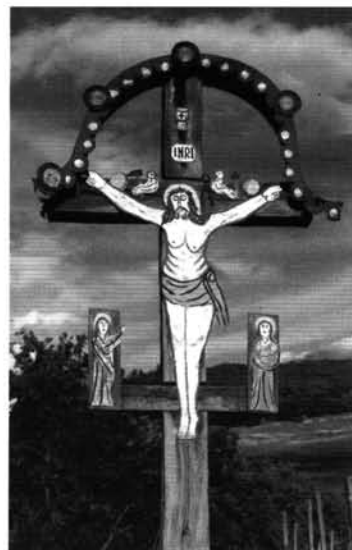

32a–b. ábra. Feszület a kínzatósi jelvényeivel Etes (Nógrád m.) (Fotó: Szilágyi I.)
Figure 32a–b: Crucifix with the emblems of torture Etes (Nógrád county)
(Photo: I. Szilágyi)

33. ábra. Erdélyi román útszéli feszület a kínzás
jelvényeivel (Fotó: Szilágyi I.)

*Figure 33. Romanian wayside cross with the
emblems of torture, from Transylvania
(Photo: I. Szilágyi)*

34. ábra. Román útszéli feszület (Harina)
a kínzás jelvényekkel
(Fotó: Sonnevend I.)

*Figure 34. Romanian wayside cross with
the emblems of torture – Harina
(Photo: I. Sonnevend)*

35. ábra. Román útszéli feszület (Kozárvár)
a kínzás jelvényekkel
(Fotó: Sonnevend I.)

*Figure 35. Romanian wayside cross with
the emblems of torture – Kozárvár
(Photo: I. Sonnevend)*

36. ábra. Alvó Istengyermeke a kereszttel és a
kínzóeszközökkel. 1890 körül Bécsben készült
színes papírkép. Ltsz.: 89.15.1. (Fotó: Oszkó Zs.)
*Figure 36. Sleeping Christ child with the cross and
the implements of torture. Coloured paper picture
produced around 1890 in Vienna. Inventory no.
89.15.1 (Photo: Zs. Oszkó)*

37. ábra. Fülkében álló gyermek Jézus fából készült XVIII. századi szobra a kínzatói jelvényekkel Fatimában a Misszionárius Múzeumban (Fotó: Sonnevend I.)

Figure 37. 18th century wooden statue of the child Jesus standing in an alcove, with the emblems of torture, in the Missionary Museum in Fatima. (Photo: I. Sonnevend)

38. ábra. A gyermek, mint Agnus Dei. Bécsi nyomdában 1900 körül készült színes papírkép.

Ltsz.: 85.66.3. (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 38. The child as Agnus Dei. Coloured paper picture produced around 1900 in a Vienna printer's shop. Inventory no. 85.66.3 (Photo: Zs. Oszkó)

PARÁZNA LELKEK – LELKI PARÁZNÁK: KATOLIKUS ÉS PROTESTÁNS NÉZETEK A LELKEK FERTŐZÖTTSGÉRŐL A KORA ÚJKORBAN

Az alább következő tanulmány alcímeként egy hosszabb meghatározást kellene adnom, valahogy így: a biblikus szövegek szerepe és hatása a kora újkori bűnüldöző gyakorlatban és demonológiai irodalomban. Tenném mindezt azért, mivel a címben szereplő parázna démonokról és a paráználkodásra nyitott női testekről leginkább a boszorkányperekben és a kortárs démontani kézikönyvekben olvashatunk. E démontani irodalomban és peres iratokban pedig mindig ott rejlett vezérfonalként a bibliai szöveghagyomány tekintélyelvű kánonja, amely kellő alapot jelentett „lelkes” férfiaknak, hogy a boszorkányüldözés kézikönyveit megalkossák.

A kora újkori európai boszorkányüldözés történetében meghatározó szereppel bírt a demonológiai irodalom, amelynek nagyjából három ágát különböztethetjük meg.¹ Egyrészt beszélhetünk a *boszorkányüldözés támogatói* oldalának kézikönyveiről (Jakob Sprenger; Heinrich Krämer; I. Jakab király, Antonio Martínez Delrío, Benediktus Carpoz és nyomukban például Magyarországon Marosvásárhelyi Gergely), amelyekben a szerzők a boszorkány tevékenységének és tulajdonságának tartott ördögi megszállottságot és varázslást gyakran összefüggésbe hozták az ördögszövetség tényével. Ők az ördöggel kötött paktumot valós, szexuális, fizikai aktusnak gondolták. Másrészt megkülönböztethetjük a demonológia *szkeptikus, üldözéssel szembe* ágát is (Johann Weyer; Reginald Scot és nyomukban Magyarországon Melius Péter, Szenci Molnár Albert, Kecskeméti János, Samorjai János, Zvonarics Imre, Nagy Benedek), amelynek szerzői az ördöggel való kapcsolattartást merő képzelgésnek tartották, és így az ember és ördög közötti párzást is lehetetlennek ítélték meg. Harmadrészt elkülönült az a szkeptikus csoport (Thomas Erastus és nyomában Félegyházi Tamás, Kabai Bodor Gellért, Alvenci Péter, Diószegi Kis István), akik ugyan tagadták a boszorkány ördöggel paktáló tevékenységét és az ördöggel kötött szexuális aktus tényét, viszont elismerték az ördög szem-

fényvesztő hatalmát, amelynek eredményeként a babonás tevékenységet mindenképp *büntetéssel* gondolták orvosolni.

A különbségek ellenére érdekes, hogy mindhárom típusú démontani elképzelésben (elfogadó, elutasító, szkeptikus) és a tanítást kikristályosító szerzői csoportosulásban meghatározó és fontos érvként merültek fel a Bibliának azon versei, ahol ezekről a problémákról szó esett. Valamennyi szerző előszeretettel citálta és használta fel a bibliai szövegek tekintélyét, hogy saját gondolataiknak igazságát akár ezekkel is körbebarázdálhassák. Talán nem meglepő, hogy a demonológiai kézikönyvek hatására ezeket a verseket a bűnüldözői gyakorlat is felhasználta, mint isteni igazságra vezérítő érveket.

A Bibliának, mint tekintélyelvű szövegnek a büntetőperekben való, és ezen belül a boszorkányság, varázslás, bűbájosság vádját érintő esetbeli alkalmazását több okkal is magyarázhatjuk. Az egyik, amely talán a legkézenfekvőbb, hogy a reformáció előretörésével egyes világi bíróságok a szent szöveggel és annak fordításaival felvértezve a protestáns egyházak által részben felügyelt, befolyásolt intézményekké váltak. A helyzet azonban fordítottan is igaz lehet. Paul Ricoeur, aki épp a szent szöveg tanúságtételeinek kapcsán vizsgálta a „pert” mint eseményt, megállapította, hogy az mindig kapcsolódik valamilyen *intézmény*hez – a jogszolgáltatáshoz; egy helyhez – a bírósághoz; társadalmi *szerepek*hez – a bíróéhoz, az ügyészéhez; és egy *aktushoz* – a bíróság előtti tárgyaláshoz, a perben történő vádoláshoz vagy védelemhez.² A látott és tapasztalt dolgoknak az elmondott dolgok szintjére való átvitele ezért fontos következményekkel járhatott. Amikor a protestantizmus – ahogy azt Fabiny Tibor bemutatta – a képről a hangra tért át, mint tanokat közvetítő, és a katolicizmus vizualitásától eltérő médiumra³, az elhangzott szóra való koncentrációval a bírósági ítélethirdetést is átalakította. A vádbeszédbe foglalt bibliai szöveghelyek felolvasása a hallgatóság

figyelmét a szövegek megfelelő írott tételeihez irányította. A bírói ítéletmondás, mint istenítéleti tanúságtétel mindig valaminek az igazságát támogatta, ily módon a bizonyítás és a meggyőzés hálója tartotta fenn. A Szentírásból vett idézetek pedig az igazság, a bizonyítás és a meggyőzés fontos eszközeivé váltak, természetesen az érvényben lévő világi törvények mellett. Így az ítélethirdetés, az *igehirdetéshez hasonlóan* – mivel a protestáns hallgatóság olvasó is volt egyben – a bibliai szövegek „kódjai” révén hatékonyabbá tudott válni.

Egy másik ok a katolicizmus álláspontjával magyarázható, ahol a látható vagy a hallottakból vizualizálható bibliai példák – Simon mágus, Sámuel és az endori boszorkány vagy Mózes és az egyiptomi varázslók történetei – az isteni igazság exemplumaivá váltak a perek vád- és ítéletszövegeiben. A bibliai szavak vagy a bibliai versek címeinek pontos kimondása helyett, itt inkább az írásból eredeztetett hagyománynak volt nagy szerepe. Általánosságban az isteni törvényre hivatkoztak vagy az isteni törvényre utaló világi törvények paragrafusait idézték. Ha konkrét példákat, exemplumokat citáltak, akkor viszont a Biblia konkrét használata helyett a biblikus szövegek elbeszélő hagyományára támaszkodtak. Az először 1486-ban megjelenő *Malleus maleficarum* első könyvének bevezető részében – ahol a szerzők a boszorkányokban való hit szükségességéről értekeztek – már megtaláljuk, ráadásul mindig együtt említve azokat a locus classicusokat, amelyek később a boszorkányüldözés tekintélyelvű bibliai szöveghelyei lesznek. Vagyis a Kivonulás könyvének 22,18., a Leviták könyvének 19,31., 20,6. és 27. versét, valamint a Számok könyvének 18,10–11. versét.⁴ Benedikt Carpozov jogkönyvének I. rész 49. kérdéséből kiderül, hogy e locus classicusok nem más célt szolgáltak, mint annak kihirdetését, hogy „Isten már hajdan ítéletet hozott a gonosztevőkről, az ördögösökről, a boszorkányokról és a bűbajosokról.”⁵

A bibliai szövegek harmadik típusú előfordulásának tekinthetjük azokat a forrásokat, ahol a vershelyek citálása legfőképp azért történik, hogy a varázslás, a bűbájosság vagy a boszorkányság vádját eliminálják. Ezek, a főleg a XVIII. század végéről származó, a felvilágosodás programjába illő védőbeszéd sorra veszik azokat a biblikus eseteket is, ahol a vád – mintegy patikamérlegre helyezve a finoman kiporciózott szövegeket – eldöntheti, hogy egy adott betegség rontásnak vagy természetes állapotnak, gyógyítása ördögi vagy éppen istenes praktikának, a hozzávaló szerek gyűjtése pedig babonás vagy racionális cselekedetnek számít.⁶

Tanulmányomban azokat a bibliai verseket vizs-

gálom, amelyek egyrészt, mint az elbeszélő hagyományt befolyásoló tényezők hatottak a boszorkányságról, varázslásról szóló démontani és perbeli szövegekre másrészt, mint konkrét, a bibliai szöveghez szigorúan ragaszkodó textusok működtek az ítélet- és igehirdetés nyilvános porondján. Vagyis nem a szövegek héber vagy latin értelmét kívánom feltárni, és nem elsősorban a tudós elit vélekedését kívánom megragadni, hanem arra vagyok kíváncsi, hogy a per szereplői az adott bibliai versnek, akár latin nyelvű alapszövegeinek is, milyen jelentést tulajdonítottak, egyszerűbben fogalmazva mire és hogyan használták azokat. Mire és hogyan használták például egy olyan diskurzusban, ahol inkább a laikus (de mondhatjuk naivnak is) olvasat számított főiránynak, semmint a tudós értelmiség által megfogalmazott és kikristályosított elvek.

Mindezeket túl érdemes még egy lényeges okot említeni, miért kell a bibliai szövegek perbeli és démontani előfordulásait a vizsgálat középpontjába állítanunk. Egy hasonlattal élve, ezek a versek lényegében úgy működtek, mint a boszorkányság különböző szövegszövegeinek kapcsolatai, szűkebb témánknál maradvá, mint afféle gombok egy kabáton, amely kabát a demonológiai irodalom, a perbeszéd és a keresztény vallás által is ihletett hiedelemtörténetek többretegű irhájából lett kiszabva. Egy ilyen „gombot” választva a Leviták könyve 20. fejezet 6. versének motívum-előfordulásait és annak kapcsolatait vizsgálom, hogy bemutassam, miként lett egy bibliai szöveghely egy kikristályosodó demonológiai elv sarokpontja, és az elvhez kapcsolódó eljárások, gyakorlatok egyik lehetséges értelmezése is.

1. A katolikus nézőpont a nagy boszorkányüldözés előtt

Az ószövetségi részleteket tartalmazó Jordánszky-kódexben (1519) a Leviták könyvének 20. fejezet 6. versét így találjuk: „Valamely lélek az erdengések avagy eretnekek után eredend, reá vetöm az én színemet az oly emberre, és kiölöm űtet az nép közül.” Káldi György 1626-os bibliafordításában ez így hangzik: „Amelley lélek a nézőkhöz és a jövődömondókhoz mégyen, és paráználkodik azokkal, ellene fordítom orcámat, és kiölöm őtet az ő népe közzül.”⁷ Káldi híven követve a Vulgata fordítását – „anima quae declinaverit ad magos et ariolos et fornicata fuerit cum eis ponam faciem meam contra eam et interficiam illum de medio populi sui.” – ehhez még Münsterre hivatkozva hozzátette, a héber szerint: halottidéző nőkhöz” járást kell ez alatt értenünk.⁸ A Jordánszky-kódex és

Káldi György fordításának katolikus felfogása szerint a néző-halottlátó-jövendőmondó és/vagy ördögös-eretnek után járó lélek, tehát azért megy a mágusokhoz, hogy ott velük *paráználkodjon*.

Az ember és a parázna lélek (vagy démon) közötti párhuzam konkrétabb megnevezéséről (bár jelentését tekintve még homályosabb értelmű leírásáról) Mózes harmadik könyvének 17,7. versében is olvashatunk: „et nequaquam ultra immolabunt hostias suas *daemonibus* cum quibus fornicati sunt legitimum semipiternum erit illis et posteris eorum” (Vulgata). Mindez Károli Gáspár protestáns fordításában így hangzik: „És ne áldozzák ezután az ő áldozatjokat az *ördögöknek*, a kikkel ezek *paráználkodnak*: örökké való rendtartás legyen ez az ő utánuk valók közöttis.”⁹ Nem tért el ettől az értelmezéstől Káldi György katolikus szövege sem: „és állataikat ne áldozzák többé az *ördögöknek*, kikkel *paráználkodtak*. Örök törvény legyen ez nekik és utódaiknak”, ám mindehhez kommentárként még ezt fűzte, hogy még érthetőbb legyen, mit is ért ezen ördögök alatt: a „héber szerint: a *bakoknak*... azaz *rosz lelkeknek*, kik *bakok alakjában* tiszteltettek.” A szöveghely még pontosabb magyarázatul egy, az egyházatyák tekintélyelvű szövegeiben már ismert gondolattal érvelt: „Az *ördögöknek* áldozának, és nem az Istennek, az isteneknek, kiket nem ismertek, az ujaknak, és nem rég jötteknek, kiket atyáik nem tiszteltek. [...] A bálványozás lelki *paráználkodás* és házasságtörés, mert a lélek Istent, az igazi vőlegényt elhagyja, s a bálványhoz, az idegenhez ragaszkodik, mint a parázna személy.”¹⁰ Mindebből ha nem is következik, hogy a boszorkányperek ördögi kecskebakjait találtuk volna meg a bibliai szövegekben és annak keresztény kommentárjaiban, annyi azért bizonyos, hogy a bibliafordítók ezt a szöveghelyet az ördöggel való *paráználkodás* egyetlen és lényegi bibliai példázatának tekintették.

A szöveghely ez irányú jelentése azonban „kétes értékű” maradt –, amint arra Norman Cohn világított rá –, valószínűleg azért, mert a bibliai szövegek használata helyett inkább az egyházatyák sok forrásból építkező elbeszélései hatottak a középkorban. Cohn számos példát idéz a kora középkortól a XIV. századig bezárólag a nőkkel közösülő ördögökről, faunokról, démonokról, ahol ennek a bibliai textusnak, ha nem is a szövege, de az „emléke” mindenképp felmerült. Szent Ágoston például merő pimaszságnak tekintette, ha valaki tagadta, hogy a szőrös, nőket hajkurászó faunok emberrel nem közösülhetnek, hisz azt oly sokan tanúsították. Ágoston erre utaló passzusa egyébként nagyon népszerű és ismert volt később is a katolikus példázatok között,¹¹ így Magyarországon is. A XVII.

század elején működő Marosvásárhelyi Gergely jezsuita hitszónok munkájában is olvashatunk erről, amikor Ágoston és számos más egyházatyát citálva a föld ördögökkel való benépesülésével magyarázza az ördöggel való közösülés tételének igazságát: „Mely undok életek legyen éfele Ördöggel közösült asszonyálatoknak, az Sátánnal, azoktól származot utálatos siro és rivo gyermekek bizonságot tesznek.”¹²

Ismert volt a VII. században élt Sevillai Izidor állítása is, miszerint e kevert fajtájú párhuzamban a rómaiak által faunnak nevezett, de voltaképpen démoni lények aktusa következett be. Káldi György is Izidort idézve gondolta mindezt valós ténynek.¹³ A démoni közösülés elvének tekintélyes hagyományát későbbi szerzők is alá-aládúcolták. Rheimsi Hincmar a IX. században írt le egy esetet, amelyben egy asszony és egy férfi démon szerelmét említette. Beszámolt továbbá egy apáca és egy incubus gyötrelmes kapcsolatáról is, akit egy pap ördögűzéssel szabadított meg szenvedései okozójától. A X. században keletkező legendák pedig már arról szóltak, hogy az Antikrisztus nagyon is valós fogantatását gondolták ily módon kivitelezhetőnek. Cohn további példákkal bemutatta azt is könyvében, hogy a millennium „átlépése” után a XII. századtól kezdve jelentős szerephez jutottak a most már valóban démonnak gondolt incubusok nem csak a legendákban, de a krónikákban is. A legendák és krónikák *paráználkodó* lényekről szóló eseti megjegyzései azonban csak a XIII–XIV. századtól szaporodtak el tömegesen, egyrészt a szentek életét bemutató *Legenda aurea* népszerűségének, másrészt az értelmiség e téma iránti kíváncsiságának köszönhetően. Cohn forrásokra alapozott megfigyelései szerint a késő középkorban a megszállottak számának növekedése mellett a jellegzetesen démonikusnak tartott betegségek értelmezési keretétül szolgáló démonikus legendatörténetek is felszaporodtak.¹⁴

A szentek életét bemutató *Legenda aurea* korai magyar fordításában, az Érdy-kódexben (1512) is megtaláljuk, Szent Katalin életrajzában kommentárjaként a *paráználkodó* démonok exemplumait. A szerző itt is, az erős katolikus hagyománynak megfelelően Szent Ágoston tekintélyével támasztotta alá mondandóját: „Mert vannak némely emberek kiknek lelkük nem mondatik Kristusnak jegyesének de pokolbeli erdeghnek edényének tudnia illik mint az hitetlen pogánoknak, zsidóknak, husztoknak, eretnekeknek kiről szent Ágoston doktor úgy mond minden lélek avagy erdegi bűnnek és hitetlenségnek miatta avagy Krisztusi hitnek és malasztnak miatta másodrendbeli emberi lelkük vannak kik jóllehet az keresztségnek miatta Krisztusnak jegyeztettek de maga annak utánna meg utálván

az nagy méltóságot: Baromságra adják ő magokat szent David profétának mondása szerint [...] külömb külömb érzékenségnek miatta förtelmes életet választván pokolbeli erdeggel közcsködnek”¹⁵ Ez a megjegyzés a démonikus lélekről való középkori gondolkodás több rétegét hordozza magában. A parázna lélek edényének tartja a szerző a keresztségüket vesztett emberek testét, akik a krisztusi hittől való elfordulásuk miatt másodrendűekké, nem teljes értékű lényekké degradálódtak. Ebben az értelemben sorolja ide a biblikus hagyománynak megfelelően a pogányokat, a keresztény gondolkodásnak megfelelően a zsidókat, és a kortárs elvárásnak megfelelően a huszitákat és az eretnekeket. A gondolat másik lényegi megállapítása, hogy a keresztség elvesztése a démonnal való közcsködéssel valósul meg, amikor az a test sérülékeny részén áthatolva, belébújhat.

E megjegyzés jól példázza, hogy miként gondolkodtak Szent Ágoston nyomán általában a teológusok az eretnekekről, vagy ha csak a „Krisztus jegyese” jelzőre gondolunk, a nőkről, és azon túl a fogadalmat tett apácákról. Amint azt Nancy Caciola bemutatta, a XIII–XV. századból nagy számban fordulnak elő olyan adatok, amelyek a nők természetes affinitását taglalják az eksztázis technikái iránt, valamint nagyfokú sebezhetőségüket a démoni támadásokkal szemben. Vagyis e források tanúsága szerint valamiféle alapvető „nyitottságot” tulajdonítottak a női testnek.¹⁶ Természeténél fogva nyitottabbnak gondolták, mint a zártabb struktúrával rendelkező férfitestet.

Igen szépen megfeleltethetők ennek a gondolatnak azok a középkori templomterekben fel-felbukkanó vulvaábrázolások is, amely ábrázolásokhoz szervesen kapcsolódott a behatolás és az elnyelés motívuma. Mivel már az ószövetségi iratokban fellelhető volt az a nézet, hogy a vadállatok, a démonok, az ellenség vagy a Sátán által felfalatra jut az ember az alvilágba, nem meglepő, ha mindezt a román és a gótikus térplasztikában úgy ábrázolták, hogy az ördög torkán keresztül vezet az út a Pokolba. Bibliai és kortársi szövegekben egyaránt gyakran kapcsolták össze a Pokol bejáratát a „vulva szájá”-val. Az afeletti megrendülés, hogy az ember rossz világban van, s ráadásul tudja, mely nyíláson keresztül jutott oda, az aszketikus felfogást figyelmen kívül hagyva is olyan elképzeléssé terebélyesedett, amely a nemiséget csak az ördögi szférába utalhatta. Minthogy ez a nyílás ugyanakkor a férfivágyak célja, ám kizárólag a női autonómiához tartozik, mélyen gyökerező félelemhez és a felfalás-jelenetek szaporodásához vezetett. A zárandoknak például a Santiago de Compostelába vezető útján nemcsak különböző veszélyekkel kellett

megküzdenie, de ki kellett állnia a félelmek és borzalmak érzelmi viharait is. Annak érdekében, hogy a bűncsújarást a bűnöktől visszatartó morál szolgálatába állítsák, nem kötötték meg a szobrászok fantáziáját sem. „Engedelmeskedve a felszólításnak, hogy ítélje el az érzéki erők felszabadítását, a szobrász nagyon meggyőzően ábrázolta a gonoszt; művészi eszközeivel felidézte és megörökítette mindazt, amit örökre távol akartak tartani” – írta ezzel kapcsolatban Bredekamp.¹⁷ A már-már archetipikus fenyegetéshez morális szempontok is társultak. Amikor például Santiago de Compostelában a Puerta de las Platerias orommezében érzéki nőt ábrázoltak hosszan leomló hajjal, áttetsző ruhában, ölében koponyával, hagyományosan a házasságtörő nőt látták benne szeretője összeaszott fejével. Újabban azonban felmerült az az elképzelés is, hogy Évát mint a „halál anyját”-t, a minden parázna nő archetipusát kell látnunk e képen.¹⁸ (A félelmekkel teli férfifantáziák és -képzetek által meghatározott sötét világ következményének tudható be az is, hogy a borzalmakat ígérő túlvilágképzetek még a XVIII. században is hatottak. Ann Lee – a sékerek alapítója – fiatal lányként irtózott a szexualitás minden formájától. Később, a férjével való közösülés során rájött, hogy minden nőnek, akinek a szeretkezés örömet okozott, halála utáni büntetése az lesz, hogy bűnös testrészeit az ördögök bevakolják.¹⁹)

Az ördögi lélekkel paráználkodó személy eseteit nagyon sok szent életrajában felfedezhetjük. Mintha állandó párbajozó partnerként kellene megjelenniük egy-egy női testben, hogy összemérhessék erejüket a testeket kezelésbe vevő szenttel. Szent Hugo vagy Szent Bernát püspök életrajzának is fontos eleme az asszonnyal bujálkodó ördögi lélekkel vívott küzdelem. „Egy asszonyállathoz esmeg pokolbeli erdeg lidrocz képpen jár vala kiért is mikoron imádságot tött volna [Szent Hugo] megmeneködik”²⁰ Szent Bernát pedig, „mikoron Aquitania városban ment volna ott is egy pokolbeli lidröczöt, ki imáran hat esztendeég járt vala egy asszonyállathoz, mind az sok népnek előtte megátkozván, megszabadojta.”²¹ (Az Érdy-kódex szerzője magyarul „lidércként” nevezi a demont.) De a Legenda aurea eredeti szövege még teljesebben adja vissza a Szent Bernáttal történeteket: „Aquitániában is volt egy szerencsétlen asszony, akit egy pimasz lidérc gyötört. Hat éven keresztül kihasználta és hihetetlen fajtalanossággal gyötörte. Ahogy odaérkezett Isten embere, az ördög szigorúan megfenyegette az asszonyt, nehogy elmenjen hozzá, mivel úgysem használhat neki, és Bernát távoztával ő maga, bár szeretője volt, a legkegyetlenebb üldözője lesz. Az asszony azonban bátorságot véve elment Isten emberéhez, és nagy nyö-

gések közepette elbeszélte szenvedéseit. Bernát ezt mondta: »Vedd botomat, tedd az ágyadba, és ha az ördög valamit képes tenni, hát tegye.« Így is lett. Az asszony leheveredett az ágyára, rögtön megjelent az ördög, de nem mert belekezdeni abba, amit csinálni szokott, sőt az ágyhoz sem mert közeledni, hanem vadul fenyegetőzött, hogy Bernát távoztával csúnyán bosszút áll. Elmesélte ezt Bernátnak az asszony, erre ő összehívta a népet, a kezükben lévő gyertyákat meggyújtatta, és együttesen kiközösítették az ördögöt, megtiltván, hogy ehhez, vagy egy másik asszonyhoz közelítsen. Az asszony rögtön megszabadult ettől a szenvedéstől.²²

E furcsa párbajnak néha igen furcsán esett meg a kihívása is. Remete Szent Antal például *imával* (!) idézte meg a paráznaság lelkét: „Egy alkalommal, midőn a paráznaság lelkén a hit erejével úrrá lett, az ördög fekete fiú képében megjelent, leborult előtte, és megvallotta, hogy Antal legyőzte őt. Antal ugyanis imában kérte, hogy láthassa a paráznaság lelkét, aki az ifjakra leselkedik. Mikor meglátta, hogy néz ki, azt mondta: »Hát ilyen rút vagy? Soha többé nem félek tőled!«²³ A középkori elbeszélői hagyomány szerint azonban inkább a női alakban megjelenő és paráznaságra csábító démont utalták Szent Antal mellé, mint például a másik magyarországi *Legenda aurea* feldolgozásban, a Debreceni-kódexben, vagy a képi programokban, mint a szepesdaróci [x] vagy a szepesszombati [x] szárnyasoltárokon.²⁴ A helyzet az ő esetében fordított volt, mint Bernát vagy Hugo példáiban: a parázna démon általában őt kísértette meg, a fenti példa ellenére, gyakran szép testű nő alakjában.

A paráználkodásra csábító „pokolbéli szellet” és a vele szövetséget kötő varázsló, halottlító vagy -néző legteljesebb története azonban Szent Jusztina Szűz legendájában olvasható: „Vala az időben egy Ciprianus nevű mester ki gyermekségétől fogva erdegi tudományban tanult vala. És az ő szülei még hét esztendőskorában erdegnek ajánlották vala. Szűz Szent Justina asszon után kedég igen jár vala. Ha miképpen házasságul hozzá vehetné de mikoron hozzá nem juthatna erdeg tanácsára fogá magát hogy annak általa szerelmére juthatna. Mondá őneki az gonosz szellet: vedd fel ím ez kenetöt és hinc el az ház körül és mikoron én oda menendők az ő szívét te szerelmedre gerjesztöm. Azon éjjel azért kezdé az pokolbéli szellet az szent szűznek szívét háborgatni: kit mikoron szűz szent Justina eszében vett volna ottan szent keresztnék jegyével meg erőssíté ennen testét és lelkét Cristusnak ajánlá.²⁵

A bibliai hagyományból sarjadó és az egyházatyák tekintélyével terebélyes hiedelembokorrá növesztett, a

parázna gonosz lelkekről és az ezekkel kapcsolatban álló varázslókról szóló elképzelés Magyarországi jelenléte – mint láttuk – a szentek életrajzainak közvetítői hatására, már a XVI. század elején kimutatható volt. Ugyanennek a motívumnak a nyomait a XVII. század elejétől fogva a boszorkányperekben is felfedezhetjük. A motívum perbeli előfordulásai azonban valószínűleg nem utalnak a Biblia közvetlen használatára. Ahogy egy-egy szent életét képből is elbeszélve kidolgozták a templomterekben, úgy válhattak e történetek a hívek nagyobb tömegei előtt is ismertekké. Mindezt felerősítették a legendákat taglaló prédikációk is, amelyek nem ritkán a mindennapi élet színtereihez igazodva a szentek kijelölt ünnepnapjain szólaltak meg. A szentek látvány általi, az attribútumaikkal felismerhetővé tett jelenléte pedig előcsalhatta a prédikációkból ismert legendatörténeteket. Ebben a vizualizált közegben, a médiumok összehatásaként nyilván széles körben ismertek voltak az említett parázna démonok történetei is, amelyek nem véletlenül bukkanhattak fel a katolikusnak tartott – zömében katolikus lakossággal bíró – területeken a bírósági vádbeszédekben. Itt nyilvánvalóan nem csak a büntetőjogi kézikönyvek közvetítették a Bibliából eredeztetett parázna démonokról szóló hiedelemtörténeteket. Példa erre az alább következő jezsuita szerzőségű trakta is, amelynél egyértelmű kapcsolatok mutathatók ki a szentek legendatörténetei és a boszorkányüldözést erőteljesen befolyásoló és jogi kézikönyvként működtetett *Malleus maleficarum* magyarországi recepciója között.

2. Egy katolikus példa a nagy boszorkányüldözés idején: Vásárhelyi Gergely Summája / 1623²⁶

1618-ból származnak azok az első halvány jelzések, hogy a pozsonyi és a hanyvári büntetőperek boszorkányégetéseinél használták és hivatkozták a *Malleus maleficarum* tekintélyes forrását a boszorkányság tényeinek megítélésükre. Marosvásárhelyi (Vásárhelyi) Gergely jezsuita szerzetes Kassán kiadott „rettenetes példái” között, vagyis egy katolikus erkölcsi példatárban találunk ugyanis erre utalásokat. A magát „lelki orvosnak” tituláló szerző, röviden csak a *Világ Kezdetitől fogva, jóságos, és gonosz cselekedeteknek példáinak Summáinak* (1623) kereszttelte el nagyszabású munkáját, amelyben erre a feltételezett nyomra bukkanhatunk.

Marosvásárhelyi (1562–1623) Pécssett és Erdélyben tevékenykedett vándor hitszónokként, valamint fordí-

tóként (többek között Kempis Tamás prédikációit ültette át magyarra). Működését 1584-ben Erdélyben kezdte, 1591-től két évig Báthori Zsigmond gyóntatója volt. 1593-tól vándorszónok, 1596-tól kolozsvári házgondnok, majd Gyulafehérvárott házfőnök lett. 1602-től a Dunántúlon dolgozott, Sellyén rendházat építtetett, Zágrábban pedig házfőnök lett 1605-től. 1613 és 1617 között missziós főnök volt a török hódoltság alatti Pécsen, majd pedig visszatérve Gyulafehérvárra, lelkipásztorként hunyt el 1623-ban. Minden munkáját magyarul írta.²⁷

A fő művének számító példatár címlapján két bibliai idézet szerepel. Közülük a „gonosz cselekedetekre” vonatkozó vershely az általunk elemzett részhez külön is adalékkal szolgál, hiszen a parázناسág bűnének elkövetőire büntetésként az örök tüzet helyezi kilátásba: „Meg is tekinsek, Sodomának Gomorrhának, és közel valo Városinak, parázna életeknek, testek utan valo járások miat, mint példák lőtenek az örök tűznek kinnya szenvedésébe.” A szerző a könyvét a „Tekintetes nagyságos és nemzetes uraknak, főembereknek, egyházi rendeknek, tisztviselőknél, polgároknak, közrendeknek, akik Magyarországon és Erdélyben laknak” ajánlja. A jezsuita hitszónok az ajánlásban elmondja még, hogy könyvének mintája Guilelmus Pelardus XIII. században élt lyoni érsek *Exempla virtutum et vitiorum* című példagyűjteménye volt, amelyet ezelőtt tizenhat esztendővel, 1607-ben megpróbált lefordítani. A mű főrésze a Bibliából, valamint keresztény és pogány szerzők műveinek összegyűjtött példáiból építkezik, amelyeket két könyvben, 93 és 46 részben, témák szerint elkülönítve kisebb „caputok”-ban ismertetett.

Vásárhelyi összeállítása azonban megjelenésekor már alig hasonlított a Pelardus-féle mintára, mivel a „nyersanyagot” éveken át olvasmányélményeiből, valamint saját élettapasztalataiból egészítette ki. Az előszóban elmondja a szerző, hogy e könyvet megírása után négy évvel még nem sikerült közzétennie, mivel mikor „Kassán nyomtattatni kezdte” sok hiba maradt benne, és akikre bízta a korrektúrát „meg-ölettettenek catholica religioért.” Ám a könyv „szenvadás-története” ezzel még nem ért véget, mivel a „nyomtató Mester is háza népével eggyüt Pestisbe megholt.” Marosvásárhelyi műve így „egynehany arcus” kivételével jelent meg, mivel időközben Kassán az eredeti kézirat is elpusztult. Tekintélyes ömen egy tekintélyes könyvhöz, gondolhatná az olvasó.

A témánkat érintő kilencvenkettedik fejezetben²⁸, ahol szerzőnk az „ördögi cselekedetekről” értekezik, a Szentírás, valamint az ókeresztény és a „pogány bölcsek” írásai mellett a *Malleus maleficarum*, továbbá a

szintén népszerű és Marosvásárhelyivel kortárs szerzőnek számító Martín del Río jezsuita atya, valamint Peter Binsfeld munkáit találjuk. A *Malleus maleficarum* Marosvásárhelyi példatárának megjelenése előtt és írói tevékenységének megkezdése után nyolc kiadást ért meg, így Lyonban hatszor (1595, 1600, 1604, 1614, 1620, 1621), míg Freiburgban (1598) és Frankfurtban (1600) egyszer-számot jelent meg, mindannyi alkalommal latin nyelven. Marosvásárhelyi vagy a gyulafehérvári vagy a zágrábi jezsuita rendház könyvtárában használhatta, olvashatta e kiadások valamelyikét.²⁹

Ám, hogy Marosvásárhelyi miként gondolhatott az ördögökkel paráználkodó, és ördögi cselekedetekre vetemedő „aszonyállatokról”, azt az a tizenhárom példa szemlélteti, amelyeket olvasmányáiból ismert. Elsőként azokat a történeteket idézte, ahol az ördög az *áldozatait* megcsalta és/vagy tevékenységével tönkretette. Az esetek egy része a *Malleus maleficarum* II. részének I. kérdés I. fejezetéből származik. Az egyik, Strasburgban játszódó és egy vénasszony kerítő tevékenységéről szóló történetet talán idézzük is: „A fürödős felesége meg valja azt is, hogy ő egy vén aszonyállat által csalatot volna meg, kit szép ifju legény képébe test szerint meg ismert volna, ki annak utána minden fertelmességbe élt volna az ördöggel tizennyolc esztendeigh.”³⁰ Ehhez kommentárként az alábbi mondatot fűzte Vásárhelyi: „Ördögi cselekedetek által kötetetnek meg az házások gyakorta.” Ezzel a véleményével valószínűleg nem lehetett egyedül, és talán a katolikus egyház, vagy inkább a jezsuita rend aszexuális hozzáállását érhetjük tetten e mondatokban.

A nem szántsándékkal vétkező asszonyok „áldozat-történetei” után Marosvásárhelyi az ördöggel *kényszerűségből* vagy *szándékosan paktumot kötő* személyek (tudósok, bábák, boszorkányok) eseteit taglalja. Az egyik, baseli történet szerint egy logikai csavarral megtoldott rontás-elbeszélésről olvashatunk, ahol a történet mindkét szereplője *tettes és áldozat* is egyben: „Egy Pap [...] oly vélekedésbe vala, hogy nem hívve ez világon, hogy Boszorkányok legyenek, ki midőn egyszer által menne egy pallón nagy hertelenségel, egy vén aszont elől találván, hogy előtte ki nem akarna térni, a sárba taszittya, az haragjába monda: Te Pap meg fizeted azt, kinek szavát semminek álitván haza megyen, azon következő éjel, ülve álla, annyira meg erőtlenüle, hogy ágyából fel nem kelhetne.”³²

Az ördöggel tartott kapcsolat átmeneti típusai után Vásárhelyi a tudományos asszonyok szándékos gonosztetteiről értekezik, például a Sprenger és Krämer által többször is leírt, és a szülői felelősséget feszegető esetekről. Az ördögnek felajánlott gyer-

mekek megöléséről és a rossz bábák (boszorkányok) praktikáiról szóló történetek között állandó vádként merült fel a keresztleletlen gyermekek megölése. Egy másik példában Antonio Martínez Del Río (humanista nevén Delrius, 1551–1608) – először 1599-ben publikált, majd utóbb 1747-ig húsz kiadást megélt – munkájából, a hatkötetes *Disquisitionum magicarum*-ból idézett Marosvásárhelyi, talán az 1616-os velencei vagy 1617-es mainzi kiadást használva. A *Malleus maleficarum* népszerűségével vetekedő ezerlapos példatár valószínűleg nagyon erősen hatott rá, hisz munkájában többször is idézte, gyakran szóról szóra. A spanyol származású belgiumi jezsuita szerzetes első ismertté vált munkái Louvainban jelentek meg. Híressé azonban a *Disquisitionum magicarum* tette.³³ Marosvásárhelyi, egy vele kortárs történetet így idéz del Riótól kölcsönözve: „1594 esztendőbe egy aszonyállat [...] meg fogatott, és minden kinzás nélkül ily vállást tót: [...] Hogy még mikor ifjacska volna, és egy embertől meg töretett volna, Szent János estin éjel azon embertől egy mezőre vitetett, és ott meg álván egy bük fa vesszővel körülem nagy kerék helyet ki jegyze, az után egy könyvecskéből valami titkos ígét kezdé mondani, azonba nagy hertelen, egy nagy fekete Bak kecske jelenék megh két aszonyállattal együtt, az után egy ember jöve elő Pap köntösbe. Az kecske bak kérdé az én gazdámtól, micsoda leány volna az? Mond ezt én teneked hoztam, hogy a tied közé számláljad. [...] Akkor kívána a kecske bak hogy haja közül adna neki koszorút, az haját el meczván az asszonyoknak, a kecske baknak adgya, ez jegy által magának jegyzé a kecske bak az aszonyállatot, kit fel vivén az bokorba megnyom. Kinek undok és hideg magvát, felette iszonyúnak mondgya vala lenni, hasonlónak az jéghez.”³⁴ E példa is bizonyosság arra, de még inkább Sprenger, Krämer, del Río vagy Vásárhelyi munkái, hogy a szentek legendáiban korábban felbukkanó motívumok – mint a legendát hitelesítő elemek –, miképp lesznek szerves részei a kortárs képzeletnek is, így hitelesítve a fenti szerzők tevékenységét, vagy szerényebb mértékben csak történetüket.

Ám, hogy a tevékenységnek is hitele legyen, Del Río és nyomában Marosvásárhelyi is a boszorkánymulaságok leírása után a bűnüldözők tapasztalatait is összefoglalják. E tapasztalatok érvényességét pedig a boszorkányüldözés leghitelesebb szcénájából merítik, a tortúra alkalmazásának történeteiből. Az ördöggel közösült személyekről ugyanis, a katolikus nézőpont szerint feltételezték, hogy a fájdalmat az ördög ereje által nem érzik. A kínok iránti érzéketlenség miatt tehát könyörtelenül lehetett, és kellett a tortúra során a testet ostromolni. Ezt alátámasztandó Vásárhelyi a Nyugat-

Európában nagy hírű Peter Binsfeldet idézi, talán Binsfeldnek az először 1589-ben megjelent *Traktat von Bekanntnuss der Zauberer und Hexen* (München: Adamberg 1591) című munkáját. Ez alapján kifejti, hogy az „Eféle ördögekkel közösült emberék kinzások ha gyakorta oly kemények, hogy semmi módon akár mint gyötredtessének-is nem vallanak. Okát írják, hogy keresztleletlen gyermekeknek szívéből, és egyéb tagjaiból kenetet csinálnak magoknak, avagy porra tévén, magokat azzal hintik, és sok egyéb ördögi babonaságok által. [...] Néha avagy nem érzik kínokat úgy mint mikor az ördög körüle forgódván az csigáknak köteleit meg nyújtja, [...] bizonyos természet szerint való orvosságokat adván néki, mint ha csak álmába látnak szenvedni, avagy égetések ellen való orvosságokat adni, hogy csepegetéseket ne érezék.”³⁵ A történet végkicsengése, hogy a boszorkányokkal szemben a tortúra alkalmazása nem hogy nem szükségszerű, de egyenesen kötelező, mivel a velük szemben alkalmazott egyéb kezelési eljárások immár a boszorkányok ördögi praktikái miatt meddő tevékenységekké váltak. Az egyéb kezelési eljárások alatt a szentek legendáiban is említett imamondást vagy gyónást értem, amelyek az „egyszerűbb” démoni megszállottsági esetekben még működnek, ám a boszorkánysággal és az ördögi közösülés után a Sátánnal szövetséget kötő boszorkányokkal szemben már nem.

Mindebből kiderül, hogy a szerző elfogadta azt a katolikus tanítást, miszerint a démonok képesek az emberekkel (főként) asszonyokkal szexuális kapcsolatot teremteni, ember, bakkecske vagy lidérc alakban megjelenve az „ártatlanokat” kísérteni, a „bűnösökkel” pedig képesek szövetségre lépni. Az is szembevetendő, hogy bár említett néhány férfival közösülő démont, mégis a legtöbb példát a nőekkel kopuláló ördögre hozta. Az ördögök e példák szerint valójában, vagyis fizikálisan is képesek érintkezni – nem csak szemfényvesztőleg – az emberrel, ráadásul a katolikus álláspontnak megfelelően mindezt szándékosan, „szántsándékkal”, ma úgy mondanánk *tudatosan* cselekedhetik meg.

A Marosvásárhelyi által idézett példák azonban két dolog miatt külön figyelmet is érdemelnek. Egyrészt, mivel rávilágítanak az elképzelés magyarországi katolikus fogadtatására, másrészt, mivel utolsó, saját emlékként megtapasztalt és leírt történeteivel e fogadtatás gyakorlati oldalát is bemutatják. Marosvásárhelyi ugyanis a *Malleus maleficarum* példái mellett, az ezekkel párhuzamos boszorkányüldözői, de immár a magyarországi gyakorlat eseteiről is beszámolt. Három saját, magyarországi (pozsonyi, hanyvári) történetet külön említett monumentális munkájában,

amelyek közül kettő tartalmazta az ördöggel történt közösülés motívumát: „Egy asszonyállat vallást tőn, hogy noha urával Pozsonyba lakot volna, mind az által azon ágyba az ördög is közösült volna.” A másik elbeszélésben Marosvásárhelyi a Pozsonyhoz közeli Hainburgot (Hanyvár) nevezi meg az általa hallott eset helyszínéül: „Ez elmúlt 1618 esztendőbe, Hamburgba többet égettenek meg negyven asszonyállatnál, város fő bírójával, iszonyú és rettenetes dolgokat vallottanak, úgy annyira hogy magok mondtak Isten ellen, annyi bosszúságokat cselekedtenek, hogy soha igaz Isten nem volna, ha azokat a nagy bűneiket el szenvedne, kit szántsándékkal ellene cselekedtenek.”³⁶

Azt, hogy Pozsony környékén használták-e vagy sem a *Malleus maleficarum*ot 1618-ban, természetesen közvetlenül nehéz lenne bizonyítani. Az mindenestre szembetűnő, hogy viszonylag koránról már vannak adataink arra vonatkozólag, hogy itt, ha nem is tömeges, de jelentős üldözés folyt a XVI. század végén, és a *Malleus*ban említett vádmotívumok itt is felmerültek. Harminc évvel korábban a lutheránus Bornemisza Péter is említette e vádakát („Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők, sok lovagok módjára járók voltak, tombolók, tánczosok, részegesek, paráznák egymás között”), nem kifejezve az ismert toposzokat sem, hogy gyermekeket esznek, talán a tortúra ellen védekezve („kik féllábbal kis gyermeküket czégerbe tettek ki, kik sok kárt, csintalanságot miveltek”) és mindezt összekötve a Pozsony környéki üldözés tényének említésével: „kik közzül nem régen is 1574 esztendő tájban Poson felé sokakat benne megégettenek. Kik szörnyű dolgokat vallottak, kiknek ugyan királyné asszonyok van és annak szavára rettenetes dolgokat mivel az ördög. De mind azért, hogy végre elveszesse őket.”³⁷

A *Malleus maleficarum* jelenlétének és Pozsony környéki hatásának azonban vannak konkrét nyomai is. E nyomok előfordulásai alapján, időben visszaféjtve talán sikerülhet kimutatni XVII. század eleji használatát is. Annyi ugyanis bizonyos, hogy egy 1691-es somorjai (Pozsony megye) monstre perben³⁸, biztosan hivatkozták a *Malleus maleficarum* két fejezetét, sőt szűkebb témánknál maradva a Leviták könyvének parázna jövendőmondókról szóló versét is. Valószínű, hogy a *Malleus* már korábban is használatos volt a somorjai bíróság gyakorlatában, erre utal, hogy más – innen (Somorjáról) származó perbeszédekben – szó szerinti hasonlóságokat találunk a *Malleus maleficarum* előszavának szánt *Summis desiderantes affectibus* bullából. Szövegűen idézi a pápai kinyilatkoztatást Szontagh György 1691-ben valamint Kőszöghy István vármegyei ügyészek 1696-ban és 1701-ben is.³⁹ A bulla

magyar nyelvű fordításkísérlete viszont már egy 1676-os perben is megtalálható: „azon túl világi mód szerint való súlyos, törvényes sentenciáját, az ördöggel szövetséget vetvén, pro varietate temporum et locorum ördögi mesterségekkel és kigondolt ártalmas düheségekkel mint emberséges embereknek, s mint peniglen ez világban levő oktalan állatoknak, vetéseknek, szőlőknek és más mindenféle terméseknek és Istentől adatott terméseknek, javainak nyilvános károkat, ártásokat ördögi practicákkal, és nekik insussurált és subministrált mesterségével, ekképpen az Istenektől és igaz szent teremptőjektől elpártolván, ellene mondván, lölkek kárhozatinak súlyos kénszenvedéseknek és az köresztyén nemzetnek, Isten híveinek [...]ségeknek nyilván való praecjudiciumjára mind ezeket megcselekednyi és elkövetnyi merészeltének.”⁴⁰

Ugyanczen perekben leljük a témánkhöz szűkebben is tartozó bibliai verset is, ahol a varázslókhöz járó paráználkodó lélekről esik szó. A szöveghelyet az 1677-es somorjai vádbeszédben így idézik: „Anima quae declinaverit ad magos et ariolos interficiam illum.” – vagy másutt – „anima, quae declinaverit ad magos et ariolos et *fornicata fuerit cum eis*, ponam faciem meam contra eam, et interficiam illum de medio populi sui.”⁴¹ – vagyis, ahogy az a Vulgátában szó szerint szerepel. Az 1677-es vöröskői (szintén Pozsony megyei) vádbeszédben viszont már így találjuk: „Anima quae declinaverit ad magos et ariolos et *pactum cum daemone inire etc.*”⁴² –, ahol egyértelműen tetten érhető a kortársi és a helyi értelmezés lényege is. A lélek paráználkodása az utóbbi helyen a démoni paktum megkötését, az ördöggel való társalkodást jelenti, ami egyértelműsíti, hogy itt nem a középkori értelmezéssel állunk már szemben, ahol az ördöggel való paráználkodás enyhébb esetei említettk, hanem az aktív boszorkányüldözés ideológiája bontakozott ki. Az is bizonyos, hogy mivel a fenti bibliai vershellyel, valamint a férfiak és nőkhoz járó „*spiritus familiaris*” és „*incubus*” démonokkal a *Malleus maleficarum* második részének, első és második kérdése külön is foglalkozik, az idézett szöveg perbeli használatát mindenképp a boszorkányüldöző kézikönyvnek kell tulajdonítanunk.⁴³

A *Malleus maleficarum* ennél korábbi jelenlétére utalhat még egy, a katolikus kegyességi mozgalmakat patronáló Esterházy Pál aktái közé került és 1663-ból származó perirat is, amely formailag és tartalmilag is sok rokonságot mutat a földrajzilag is közeli somorjai szövegekkel. Ám itt bizonyossággként csak a *Benedikt Carpozov jogkönyvére* való utalást találjuk, amely jogkönyv természetesen hordozta szövegkorpuszában a *Malleus* tekintélyes hagyományát. Az 1663-as perben,

a darázsfalvi asszonyok (Sopron vm.) tortúravallomásaiban a somorjai szövegekhez nagyon hasonlító vádmotívumok bukkantak ugyanis fel. A gyakran magyar, cifra öltözetben megjelenő, saját néven szólítható ördögszeretők, „*spiritus familiaris*” vagy „*diabolus familiaris*”-ként megnevezve, a darázsfalvi boszorkányokkal is közösek és rajtuk pecsétet hagynak. Az egyik vádlott Fricz Magda „Vallya aztis Valami Illyés nevű Ördöghét lenni ezen Magdának, ki Bőr Dolmányban járt hozzá iffju legény képében, a melyel együtt élt, miulta az Boszorkánságra attá magát azon Magdolna, aztis vallja hogy igen hidegh teste volt az Ördögnek, a mikor disznólkottak, sőt ugyan meghis pecsételte, az disznóságha körül.”⁴⁴ A boszorkányok pedig a somorjai perekhez hasonlóan a hainburgi (valószínűleg az alsó-ausztriai Hainburg~Hanyvár) hegyre járnak mulatozni.⁴⁵ És ezzel a hanyvári utazással a talán túlságosan tágra nyitott körünket is bezárhatjuk, mivel itt jutottunk el a Marosvásárhelyi által említett, és 1618-ra datált Pozsony környéki perekhez, jelesül a hainburgi negyvenfős boszorkánysereg elégetéséhez. Ugyanis, ha az 1676-os és 1677-es somorjai és az 1663-as darázsfalvi perek tortúráján valló boszorkányainak elbeszéléseiben felbukkan a hanyvári mulatozás motívuma, akkor ezekben az elbeszélésekben akár az alsó-ausztriai Hainburg~Hanyvár boszorkányüldözői gyakorlatának elbeszélő hagyományát is kihallhatjuk. Magyarán, miként az elbeszélő hagyomány is a tekintélyes nyugati fertályra figyelt, amikor az elbeszélések nyersanyagául szolgáló „újdonsült” motívumok feltűntek, a Pozsony környéki boszorkányüldözői szakértők is a szomszédos nyugati területekről vették, vehették át nem csak az eljárást, de annak kézikönyveit is. Említtessék meg azonban az az oldal is, ahol az elbeszélő hagyomány és a kézikönyvek kapcsolata még ezen a hajszálvékony szinten sem mutatható ki, csupán az, hogy mind sűrűbben és mind gyakrabban kerülnek be a boszorkányperek vádelbeszéléseibe az ördöggel paráználkodó asszonyok történetei.

3. Parázna lidércek, ördögök, emberek a magyarországi boszorkányperekben

A boszorkányperekben a parázna ördögökre való utalásokat többféle kontextusban találjuk. Egyrészt a tanúvallomásokban fedezhetjük fel ezeket, mint hiedelemmondák szereplőit, ahol a boszorkány szeretője lidérc, lidérccsirke, fiatal férfi alakjában jár gazdájához paráználkodni, másrészt a tortúravallomásokban, mint boszorkánnyal szövetséget kötő ördögöt, illetve ördögszeretőt.

A lidércszerető hiedelemmondai előfordulására utal Nagybánya város általános bűnvizsgálatának 1704-ben készült jegyzőkönyve. Itt leljük az alábbi bájos beszámolót arról, hogy a messze járó ember varázslattal történő hazahozatala milyen veszélyekkel járhat a „megrendelő” számára. A felsőbányai Gyulai János felesége elmondja, hogy egy Tománban lakó oláh asszony lidérc-szeretőjének (lidérc-csirkéjének) miként készült apró nadrág a varázslatos hazaszállítás ajándékául. A csizmát készítő varga így beszélt el a történetet Gyulainénak: „Az, úgymond, arra való hogy Tománban vagyon egy oláh asszonyember, ebből csináltak egy pár bocskort és egy ujnyi kis gatyát. Az idejön, s annak adná. Az elviszi ezeket egy tó mellé s azt mondgya a tó szélén: – Gyere ki fölt tyúk, adok egy bocskort és egy gatyát! Mennyél ország szerte, keresd fel Nagy Jánost! Valahol leszen s hozd haza! És hazajön két hétre valahol leszen! Ebben egyebet nem tartok olyan nehéznek, mint azt, hogy ha haza hozza, véle kell hálni azzal aki haza hozza! Erős a szerszáma s megkényszeríti az asszonyembert!”⁴⁶

A lidérc-szeretők mellett azonban hangsúlyozottan ember, vagyis szép, fiatal férfi alakjában megjelenő ördögökről is olvashatunk. Az 1737-ben a tortúrára megkínzott Hampu Erzsébet szerint a hozzá járó vörös és fehér ruhás szeretők „igen szép iffju Legények voltak, kikis mind Ember képében lattatnak de valóságos Ördögök.”⁴⁷ Fiatal férfi képében járt paráználkodni Barsi Pálné Jászberényi Judit-hoz is az ördög. Fogolytársa vallomása és az 1727-es Komárom vármegyei per jegyzőkönyve szerint „Barsi Pálné felül pedig olyant vall, hogy az ördög ura, [...] úgymint János és Miklós szűrben öltözve éjczakának idein nála voltak, biztatván őket, hogy ne féljenek és senkire ne valljanak.”⁴⁸ Az ördögszeretők gyakran az anyagi javak csábításával kápráztatták el áldozataikat, mint például Oláh Mária tortúravallomásában: „Minden színű ruhákban változhattunk. A Fő Urunk Luczifer Aranyos ruhákban öltöztetni parancsolt minket, holmi díb dáb rongyban. János ördög engemet fel öltöztetett, ez vólt Zöld szoknya és mente, mert a selyemre nem vágytam.”⁴⁹

A tortúra kényszerének hatására Tóth Mihályné Kántor Katalin is vallott „ördög mátkájáról” a szentesi uradalom úriszékén, 1732-ben. Boszorkányságát is egy nem éppen az erkölcsi élet tisztaságáról híres intézményben tanulta: „Borsod Vármegyében Vice Ispány Uram Korcsmáján”. Egy ottani „Német volt ot a ki az Ördögök közé vitte, az erdőben egy Dombra, és ottan Gyurka nevű ördöggel el hált.” Fogolytársáról Tokainéről pedig vallja, hogy annak szeretője a börtönben többször meglátogatta: „Az ördög mivel igen

szerette, sokszor el ment az ágyához, de ott nem közöskedet véle, a midőn pedig most vallani akart, azt mondotta néki az ördög, csak kiálcs, de ne valy semmitis.” Sőt Kántor Kata azt is tudni vélte, hogy midőn Tokainét a tüzzel égetni kezdték az ördög azt mondta neki a „pokolban nem fog szenvedni, csak kevesé, azt mint néki parancsol, mert Isten sincsen, a mit akar az ember azt cselekedheti.”⁵⁰ E sokak által ismert példa mintha csak Marosvásárhelyi és Binsfeld eseteit idézné, a boszorkány nem érzi a tortúra pokoli kínjait.

A tortúra hatására vallja a korosodó Fehér Ilona, hogy hozzá gyakran járt az ördögszeretője. A tortúravallomásban leírt alak az ő esetében egyfajta vágyálom „megtestesülése”: „(Micsoda ruhában volt az ördögöd.) Iffju paraszt Ember formájában paraszt ruhában. [...] (Veled hálté az ördög.) Hált velem és volt közöm véle testemben tévén testit hideg volt, csontbul valo, sokaig tartván testemben, és valamint férfiuval szokás közösködni, ugy volt nekemis véle közöm, s teczetis nekem. (Miképpen beszélt veled adotté édesgető szókat.) Adott tudniillik: Édes Szivem, édes Lelkem. [...] (Ötött tartottade te Istenednek és kinek hitták.) Ötött tartottam, Plutonak hívták. (Mikor el tagadtad a te Istenedet mit fogattal az ördögnek.) Azt fogadtam, hogy Pokolbanis el mégyek véle. (Hányszor volt közöd véle és szerszámát fogtade.) Sokszor, minden héten kétszer, háromszor, szerszámát megh fogtam, de csontbul volt. [...] (Miért szeretted jobban az ördögöt mint az Uradat.) Azért hogy az Uram vén volt az ördög pedig iffju volt.”⁵¹ Az ugyancsak nem fiatal Vörös Ilona ördögszeretője testi gyönyörökkel nem szolgált – mint Fehér Ilonának – valójában csak fizikai fájdalmat volt képes okozni: „szép iffjú legény képeben velem közösködött hasamra fekvén és abbanis gyütt le a bélem, mert s.v. csont a fasza nékie ki húzta véle béletem.”⁵²

Mint látjuk az ördöggel való közösülést lényegében nagyon is fizikálisnak gondolták. Az ördög a végbélen keresztül tud behatolni a testbe, hogy megszállja áldozatát. A jegyzőkönyvekben szereplő vallomások gyakran készítették tehát a pereket írásba foglaló bírósági értelmiségieket (talán műveltségükből adódóan), hogy a jogkönyvekben említett elbeszélői motívumok mellett akár a bibliai történeteket, esetleg az ismertebb szent legendákat, a katolikus példatárak eseteit is felfedezzék a tanú- vagy tortúravallomások mögött. És viszont, a bibliai szöveghelyekre való utalással mintegy „felülírhatták” az „eredeti” elbeszéléseket is. Ennek az állításnak a bizonyítására azonban érdemes áttekinteni a protestáns, a minden bizonnyal a biblikus nyelv hatását tükröző peres forrásokat is.

A zömében protestáns lakosú területek boszorkány-üldözői gyakorlatában is fel-felbukkantak a varázslást

és a paráznság bűnét összekapcsoló bibliai szöveghelyek. A Bihar vármegye déli részén, a Feketekőrös partján fekvő Feketebátorból maradt fenn az az 1591-es keltezésű panaszlevél, amelyben a stílusából ítélve valószínűleg lelkész szerző közli az urasággal, hogy a lakosok egymást fejenként megeskették, s többfajta „latorság” mellett nyolc személy boszorkányságára derítettek fényt. A levélíró kérte, hogy a földesúr (Kutassy János) büntesse meg ezeket, lévén a falunak ebben nincs külön ítélkezési joga. Mint írta, „Az hatalmas istenért könyörgünk mind fejenként kicsintül fogva nagyig mi bátoriak, hogy uraságtok ennyi sok latorságoknak büntetésében ellen tartó ne legyen, mert az lator uraságtoknak sincsen epületire, hanem romlására, mert ez sok kurva helyet az férfiaknak mind jámbort találunk mi. [...] Azt parancsolja Isten, ti urak a gonoszt az én népem közül kiirtsátok, mert ha az bűnnek gyámoli lesztek, én titeket kiirtlak az én népem közül. Hát Istennek haragját ilyen nagy sok bűnökért ne viseljük fejünkön, mert ennyi latorság egész Erdőhátnak is elég volna, mennyi latorság ez egy helyen találtatott... még az erdei madarak is csak nem kiáltják.”⁵³ A levélben a boszorkány és/vagy parázna személyek megbüntetésének hivatkozási alapja ki nem mondottan Mózes 3. könyvének 20,6. verse volt. A panaszlevél értelme tehát, hogy a valószínűsíthető egyházi szerző – az egész közösséget sújtó csapásokért a boszorkányokat bűnössé tevő kálvinista érvnek megfelelően – Isten haragjának eltávolítása és a közösség védelme érdekében követelte a világi hatalmaktól a boszorkányok megbüntetését. A vershely azt igazolta, hogy a szerző szerint a boszorkányok az emberek bűneinek elszaporodása és Isten büntetéseként jelentek meg a közösséget elpusztítani.

Am a földesúri tekintélytől függő és a protestáns közösségek nem túl nagy becsben tartott lelkészeinek elképzelései mellett az országos perek nagy tekintélyű szerzőinek érvelésében is feltűnik ez a magvas gondolat, gyakran alátámasztva a bibliai locus classicusokkal. Erre utal az a tény is, hogy a kálvinista Alvinci Péter erdélyi főügyész iratai között ott találjuk a Béli Pálné és tetteistársai ellen lefolytatott monstre per kapcsán (az 1680–1687 közötti években) a lelki paráznákra utaló szöveghely „használatának” jegyzeteit.⁵⁴ Alvinci egyértelműen a Vulgátát használta és a Bibliát amolyan segédletként, kézikönyvként idézte, amikor a boszorkányüldözés szöveghelyeire hívta fel a figyelmet a peres eljárásban részt vevőknek (2 Móz 22,18; 3 Móz 19,31; 3 Móz 20,6; 3 Móz 20,27; 5 Móz 18,10–11).

Ebben a protestáns miliőben az sem volt meglepő, hogy az ítélethirdetés szituációja, néha-néha az ígéhirdetéshez vált hasonlatossá. Egy 1719-es Bihar megyei

per fogalmazója például a protestáns biblikus nyelvet tudatosan használta annak érdekében, hogy a vádbeszédben a paráznaság és a boszorkányság vétkeit már nem csak a locus classicusok szintjén kapcsolja össze, de arra is volt energiája és szellemi muníciója, hogy az ó- és újszövetségi érveket is összefűzze. A protestáns teológus értelmezői pozícióját felvevő ügyész Szent Pál és Mózes törvényei között talált kapcsolatot, amit kíváncsúnak tartott egy vádbeszédben is közzétenni: „maga testét, kit Szent Léleknek templomául kell vala tartani és állatni az apostol szerint, paráznaságra kiadta s megferteztette, nem méltó hogy éllyen.”⁵⁵ Ugyanezt a szövegpárhuzamot találjuk egy 1730-as debreceni perben is („maga testét, mellyet Szent Léleknek lakó templomának kell vala tartani, ördög edényévé tenni nem iszonyodott”⁵⁶), amely idézetekben egyértelműen kiviláglik, hogy a protestáns nézőpont szerint a testet alapvetően tisztának feltételezték, amely az ember bűneinek szándékosan kártékony hatására (például a paráznaság bűnébe esve) válhat az „ördög edényévé”.

4. A protestáns nézőpont

A reformáció súlyos terhet rakott azokra, akik eltávolodtak, majd pedig szakítottak a római katolikus egyházzal. Ahogy Carl Degler fogalmazott, a protestantizmus az egyetemes papságot hirdetvén, „az embernek Istenhez fűződő viszonyát önnön rémületes felelősségére bízta”.⁵⁷ Senki más nem egyengethette útját a megváltáshoz, csak önmaga. A protestantizmus a Degler által is jellemzett belső eszmerendszer, illetve a prédikátorok gyakorlati tevékenysége következtében a katolikustól eltérő sajátos demonológiát hozott létre. Bár úgy tűnt, hogy az isteni gondviselés révén az ördög hatalma korlátozás alá került, az egyéni felelősség kérdésének felértékelődésével az ördög mégis központi helyet kapott a protestantizmus személyes élettereiben. Bornemisza Péter talán a legismertebb önértékelő magyar példa erre. Bornemisza véleménye szerint az emberek azzal teszik a legnagyobb szolgálatot a Sátánnak, ha kétségbe vonják létét. A Sátán súlyos terhe pedig abból adódott, hogy nem csak evilágra korlátozódott hatalma. Mivel azonban a Sátán „keze” szorosra volt láncolva – erről épp a protestáns tanítások gondoskodtak –, általában mégis kevesebbet foglalkoztak a minden tekintetben az Isten engedelmetől függő, de „szemfényvesztésnek” minősített ördögi gonosztettekkel.

Stuart Clark nagyszabású demonológia-történeti munkájának megállapításai szerint a protestáns demonológia ennek megfelelően nem tekinthető önálló

műfajnak, vagyis inkább tekinthető hagyományos exegézis-gyakorlatnak. Tulajdonképpen minden értekezésben, prédikációban mód nyílt arra, hogy a Bibliának az ördög hatalmával foglalkozó részeit magyarázó textusként használják.⁵⁸ Clark vizsgálta ennek az „exegezisre” hajlamos irodalomnak azt a vetületét is, amelyben a mindennapi mágikus tevékenységekről és annak megítéléséről folyt a diskurzus. A közös nevező talán az volt e vitában, hogy a mágikus praxist folytatókat (specialisták), és az ezekhez fordulókat (klientúra) hasonló módon lehetett és kellett megítélni. Mindkét felet lényegében „betegnek”, „áldoztatnak” tekintették, akiket ki kell gyógyítani az efféle tanokból, tévelygésekből. James Mason (1612) például nem véletlenül kapcsolta össze munkájában az orvostudomány és a demonológia terminológiáját (*The Anatomy of Sorcerie*, London). A bibliai szövegek, és a benne szereplő személyek példái a mindennapi (ez esetben mágikus) tevékenység helyzeteire adtak teológia magyarázatot. Azt is mondhatnánk, hogy iránytűt adtak a kezébe annak, akik ebben a „veszedelmes viszonyban” tájékozódni kívántak. A mágiáról, az ördög és a varázslók tevékenységéről szóló verseket tehát ezért is „gyűjtötték” egybe. Alber (1495–1570), Hemmingsen (1513–1600), Erastus (1524–583), Scultetus (1566–1624), Mason, valamint a puritán Bernard (1567?–1641) egyaránt érintették és együtt tárgyalták a témát, ráadásul az ószövetségi idézeteket folyamatosan párhuzamba állították a jézusi életnek az evangéliumokban hirdetett példáival.⁵⁹ Az általuk is citált Mózes 3. könyvének 19,31, 20,27 vagy 20,6 verse emiatt is lett elválaszthatatlan Pál apostol rómaiakhoz írt levelétől: „Kik jóllehet az Isten igazságát tudják, [hogy a'kik ez ilyeneket tselekeszik, méltók légyenek a'halálra,] *mindazáltal nem tsak azokat tselekeszik, hanem óltalmazza azokat is, a'kik azokat tselekeszik.*” (Róm 1,32).⁶⁰

A református magyar bibliafordítások közül Mózes 3. könyvének 20,6. versét Félegyházi Tamás 1579-ben még így idézte: „Az mely *lélek* a varázslók után néz és ő vélek paráználgodik, az én orcámat vetem ő ellene, és az én népem közül kivágom.” Másutt arra figyelmeztetette a prédikátor hallgatóságát, hogy „Az varázslókhoz ne térjete, és az jövendőktől ne kérdezedjete, és ő általok meg ne ferteztessetek.”⁶¹ A Vízolyi Bibliában (1590) így olvashatjuk Mózes harmadik könyvének 20,6. versét: „Valamelly *ember* pedig a' nézőkhöz mégyen, és az iövendő mondókhoz, hogy azokat köuetuén paráználgodgyék: Annak az *embernek* ellene ki ontom az én haragomat, és el törölöm azt az ő népe közzül.” A Váradi Biblia 1661-es és az Aranyos Biblia 1685-ös nagy példányszámot megért

köteteiben a vizsolyi szöveg csekély, nem lényegi változtatással jelent meg újra. A versrész kommentárjaként Károli ezt fűzte még a szöveghez: „Fenyegeti az Isten az bálvánnaik áldozókat, az *nezőkhöz és varaslókhöz járókat*’ szüleihez engedetleneket, az *paráznakat*’ és az ki a természetnek és vérnek ellene, vagy barmokkal vagy férfiakkal, vagy közel való rokonokkal és sógorokkal közösülnek, és inti őket az ő parancsolatinak meg tartására.”

A *megferteztetett* (Károli) vagy a *megfertőzött* (Káldi) terminus a bibliafordításokban minden esetben a *possessio* Vulgata-beli terminusával egyenértékű. Hozzá kell tenni azonban még, hogy *possessio* (így a megfertez vagy megfertőz) fogalom Biblia-beli jelentése jóval tágabb értelmű, mint a megszállottságnak az ördögűző rendtartásokban meghatározott jelentése.

A református Szenci Molnár Albert (1604) szótára szerint az *incubusok* „Gonosz lelkek, vagy ördögök, kik asszony emberi formában férfiakkal közösülnek és bujálkodnak.”⁶² Kecskeméti Alexis János (1615) vélhetően Johann Weyertől vette át azt az exemplumot, amelyben egy megszállt lányból légy alakjában távozó ördögökről, vagyis incubusokról ír.⁶³ Szintén Weyer lehetett a forrása annak a Pázmány Péter ellen írt lutheránus gúnyiratnak, amelyben Zvonarics Imre és Nagy Benedek (1615) a parázna faunokról, mint incubus lidércekről értekezik.⁶⁴ Egy évszázaddal később, 1708-ban Pápai Páriz Ferenc viszont az incubust letudja ennyivel: „éjeli meg-nyomás”. Az orvos tehát felülkerekedik a teológuson, hiszen ezt a „nyomást” Pápai Páriz *csak* az ephialtesnek nevezett betegséggel azonosítja: „A’ betegség, mellyet Lidértznek és boszorkány nyomásnak hínak.” Ezt a tisztán betegség-névvé degradálódó terminust viszi tovább Józsa István, Szabolcs vármegye orvosdoktor és táblabíró 1778-ban megjelent disszertációjában.⁶⁵ A „boszorkányok nyomásnak” mondott, hangsúlyozottan betegségnek értelmezett jelenség egyéb tünete Pápai Páriz szerint még a „Linkadás”, mely „Olly álomi betegség, midőn úgy tetszik, mintha ember nagy terhevel nyomattatnék-meg.”⁶⁶

A *succuba* jelentése viszont csak ennyi Pápai Páriznál: „férjfi-alá heveredő kurva.” Észrevehető tehát, hogy Szenci Molnár és Pápai Páriz szótárbeli meghatározásai között jelentős különbséget mutatkoznak mind az incubus igen elterjedt, és mind a succuba ritkábban előforduló irodalmi és demonológiai példákban fellelhető jelentéseitől. Az incubus a legtöbb irodalmi interpretáció szerint férfi alakú, a succuba viszont általában nő. Talán az a hiedelem, hogy a férfiakat az általános teológiai vélekedés szerint nehezebb a démonok által befolyásolni vagy beléjük hatolni,

eredményezte azt, hogy a succubát ritkábban említik. A szótárkészítők tehát az incubust egyrésztől hangsúlyozottan női, ember alakú lényként (lásd Szenci Molnár) vagy valóban emberként (*succuba* = *kurva* jelentéssel); másrészt egyszerűen betegségnévként definiálják (Páriz Pápai). Szenci egyébként az incubust – az általános középkori vélekedéstől eltérően – nőként határozta meg. Ezzel szinte prejudikálta, hogy minden ehhez köthető jelenség eleve a nők principiumának tekintendő.

Melius Péter magyar nyelvű, demonológiai „jelle-gű”⁶⁷ írásában – „Az hitről és az kereszténységről való vetekedés” (1562) – annak a gondolatnak a gyakorlati oldaláról olvashatunk, amelynek értelmében a boszorkányok nem lelkibeteg személyek, és képesek rontani, így tevékenységük halálbüntetést érdemel: „Látjuk, hogy vannak, kik ördögnek adták magokat, kiket az ördög felveszen; sokakat látjuk ezfélékben, hogy megégetnek.”⁶⁸ Másutt, így az ún. Debreceni Hitvallás függelékéeként (1561) írott értekezésében Melius arról írt, hogy „az ördögök... a szerves valóságos testeket, s a lélekkel egyesült testeket magokra nem vehetik [...] a nemekkel közösködni nem képesek”⁶⁹

A Nyugat-Európában nagy teológiai vihart kavarázó Johann Weyer nézeteivel egyet nem értők közül Thomas Erastus – aki 1572-ben adta ki „Disputatio de Lamiis seu Strigibus” című munkáját – azon a véleményen volt, hogy a boszorkányok – mivel nem pusztán lelkibeteg személyek – valóban megtagadják Istent, hogy az Ördögöt imádják, az Ördöggel valóságosan is paráználkodnak, és képesek kárt okozni embertársaiknak, amiért Erastus szerint feltétlenül halálbüntetést érdemelnek.⁷⁰ Ehhez az állásponthez kapcsolódott Félegyházi Tamás az 1579-ben kiadott „A keresztyén igaz hitnek részéről való tanítás” című értekezésében. A bálványimádás bűnét tárgyaló passzusban erőteljesen ostromozta a „babonaságot” és „mindenféle varázslásokat” űzőket, és kárhoztatja a mózesi törvények alapján a mágusokhoz fordulókat: „Az varázslókhoz ne térjete, és az jövendőktől ne kérdezkedjete, és ő általok meg ne ferteztessetek.” Félegyházi hangsúlyozza, hogy „Az mely lélek az varázslók után néz és ő vélek paráználkodik, az én orcámat vetem ő ellene, és az én népem közül kivágom.”⁷¹ – vagyis az ilyenek az ő megítélése szerint halálbüntetést érdemelnek.

Kristóf Ildikó és Makkai László munkáiból tudjuk, hogy az 1620/40-es éveket – amikor a debreceni boszorkányüldözés először hágott a tetőpontjára, és a boszorkányégetések száma is megemelkedett – az ún. kálvinista ortodoxia szigorú irányvonala jellemezte. A korszak prédikátorai számos munkát adtak ki az

erkölcsi élet rendszabályairól, így a paráznság, a káromkodás, a lopás, az öngyilkosság témájában prédikációk egész sorozata hangzott el Debrecen városának széles nyilvánossága előtt.⁷² A kálvinista ortodoxia vélekedését közvetítette Kabai Bodor Gellért 1678. és 1682-ben kiadott prédikációiban, aki szerint „a varázslók és bűjjös bájosok”, a „nézők”, „az ördögtől tanult imádságokkal sűgő bűgő férfiak és asszonyi állatok az ördög társai és eszközei”⁷³ és a puritán Diószegi Kis István 1681-ben is, aki szerint a „varázslás halálos bűn.” Halálos, mert „isten mondja, a varázslót ne hagyd élni, [...] mert halálra ferteztetni az ébert, [...] mert a varázsló lelki parázna, [...] mert ördöggel közösül az, [...] mert Isten országából kirekesztő.” A varázsló büntetendő tehát „kövel való agyon veréssel, tűz égetéssel, mint lelki parázna és ördöggel cimborás.”⁷⁴

A Mózes harmadik könyve, 20,6. vers varázsló~néző~jövendőmondóhoz járó *lélek* terminusa tehát a protestáns fordításokban – illetve a protestáns területek boszorkányság vádját tartalmazó büntetőpereiben – az *ember* terminusra „cserélődik” fel. Érdemes összevetni ennek a versnek a más nyelven való fordításbeli előfordulását is. Az angol protestáns fordításokban a latin *anima* a *soul*=*lélek* vagy *familiar spirit*=*segítőszellem* megfelelője lesz, hasonlóképp, mint a lutheri fordításban a *seele*=*lélek* kifejezés. Ebből a szempontból meglepő és igen egyedülállónak tűnik a magyar protestáns értelmezés, amelyből következik, hogy a bibliai szöveghelynek valószínűleg kettős értelmet tulajdonítottak, hisz a megszólított személyt kétféleképp nevezték meg: segítő szellemnek vagy embernek. Vagyis látványos és lényegi különbségnek tekinthetjük a katolikus és a református magyar fordítások eltéréseit, amelyek valószínűleg a héber és a latin szövegek közti különbségekből is adódnak. A szöveg kapcsolati értelmét, megoldását valószínűleg a demonológiai irodalom szolgáltatja, amely mindkét „megszólított” oldallal, vagyis a varázslókhöz járó *parázna lelkekkel* és a *lelki paráznáknak* számító varázslókkal egyaránt foglalkozott. Az előbbi inkább a katolikus nézőpontnak, míg az utóbbi a protestáns szemléletnek feleltethető meg.

A protestáns, főleg az evangélikus irodalomban oly gyakori „ördögi kísértés”, és a hozzá kapcsolódó „ördögi megszállottság” tehát nem lesz azonos a boszorkányok általi megszállottsággal, vagy a boszorkány rontásának következményeként bekövetkező ördögi megszállottsággal. Erik Midelfort, Stuart Clark, Moshe Sluhovsky és mások kutatásaiból tudjuk, hogy a XV–XVII. századra a démoni megszállottság tüneteinek „járványszerű” elszaporodását észlelik a kortárs

teológusok,⁷⁵ például az Európa-szerte ismert heidelbergi egyetemi tanár Johann Weyer (1515–1588), aki egyébként nem volt ismeretlen magyarországi értelmiségi körökben sem. Az ő nézeteit támogatók közül kiemelkedik Reginald Scot, aki 1584-ben adta ki a „Discoverie of Witchcraft” című kompilációját. Scot (főként Weyert citálva) hét okát sorolta fel annak, hogy a katolikusok szerint miért nem szabadulnak meg egyesek könnyen az ördögtől és miért nem lehet az ördögöt olyan hamar kiűzni a boszorkány által megrontottakból, mint a megszállottakból. A katolikusok Scot szerint potenciális megszállottnak tartják azokat, akikből a pap a keresztelő előtt nem űzte ki az ördögöt, vagy akin a bába rosszul végezte a keresztelést, mivel a szentséget hiányosan adta fel. „Mondják, hogy valamiképp nehezebb kiűzni az ördögöt azokból, akiket boszorkánysággal rontottak meg, mint a megszállottakból, mivel a megrontottakban az ördög kétszeresen benne van, míg a megszállottakban csak egyedül. Százzsámra vannak nekik [ti. a katolikusoknak] efféle csekélyke, bolond és hiábavaló megjegyzéseik minderről.”⁷⁶ Az ördögi lélekhez való járás és az ördögi lélek általi megkísértés különbsége kapcsán tehát felmerül a szándékosság mértékének kérdése. Vagyis, hogy az embert szemtől szembe kísértő ördög – mint *ember* vagy mint *lélek* – tárgyaló félként, *szerződő partnerként* van jelen, vagy a megszállott lényegében nem más, mint *áldozat*, akihez a kísértő csupán kísértés céljából járul. Erre a következtetésre jutunk egyébként akkor is, ha a kálvinista magyar prédikátorok által közölt demonológiai jellegű írásokat vizsgáljuk.

Egy példánál maradva tehát, ha az 1757-ben, Latzkován elhangzó vádbeszédet, mint protestáns környezetben keletkező perszöveget elemezzük, nem véletlenül találjuk, hogy az ügyész „Istennek kiadott törvényére” hivatkozik, amelynek fontosságát azzal hangsúlyozza, hogy „az haza törvénye is abból vétetett”, amely törvények jobbjára a mágikus, boszorkányos témákban amúgy is „hallgatnak”. A büntetőperbeli helyzetben a vád képviselői először kísérletet tesznek a bűnös ártatlanságának helyreállítására – „megusztatassék vízben”, és ha ennek ellenére bűnösnek találtatik – „borsó szalmából csinált kalibában megégetessék, meghaljon”. Mindezt az a kollektív cél vezérli, hogy a bűnös hajlamú, lelkiileg „fertőzötteket”, mint szaporodásra és burjánzásra hajlamos parázna gócot sebész módjára kivágják, „kitisztítsák”.⁷⁷

Ám mindezt csak akkor tették meg, ha Isten a megusztatás procedúrájával (vízpróba) kimutatta akaratát, ami megint csak a protestáns kételkedés eredményeként került be újfent a bírói bizonyítás kelléktárába. Talán nem véletlen ugyanis, hogy a peres eljáráshoz kap-

csolódó istenítéleti próbatételek épp a protestantizmus által jobban érintett területeken éledtek újjá és ott használták azokat előszeretettel, hisz ezekkel az eljárásokkal (vízpróba) ki tudták egészíteni, vagy néha mellőzni is sikerült az isteni igazságra nem mindig vezérlő tortúra eljárását. Bár a tortúra bűnösséget bizonyító praxisa ugyan jogilag biztos lábakon állt, a protestáns istenkereső elvárásoknak és szükségszerű isteni kinyilatkoztatásoknak viszont nem mindig tudott megfelelni.⁷⁸ A protestánsok a test drasztikus meggyötrése helyett ugyanis a bűnös test vizsgálatát és kezelését tűzték ki célul.

5. Egy protestáns példa: Samorjai János ördögűző rendtartása (1636)⁷⁹

Vegyünk egy konkrét példát is a protestáns nézőpont egyértelműbb megvilágítására, Samorjai János ágendájának ördögűző rendtartását. Marosvásárhelyi Gergely jezsuita hitszónok kortársa, Samorjai Máté János (1585–1652) református prédikátor fia volt, aki tanulmányainak befejeztével iskolamesterként kezdte értelmiségi pályafutását 1607-től a Pozsony megyei Sencen. 1608-tól már Nagyszombatban működött hasonló állásban. 1609-ben Asztalos András gazdag nagyszombati polgár segítségével a heidelbergi egyetemre iratkozott be, ahonnan 1611-ben tért vissza, hogy nem-sokára a Komárom vármegyei Nagymegyer lelkései állását töltsse be. 1615 őszétől viszont már Halászin (Moson vm.) volt lelkész; 1622-től pedig egyúttal a somorjai egyházkerület (felső-dunamelléki) superintendense lett. Sokat tett a helyi evangélikus és református közösségek egyesítése és kibékítése érdekében, ezért 1636 elején uniós szellemű szertartáskönyvet adott ki Lőcsén, amely ilyen értelemben az első magyar református ágendás könyv és liturgika volt. Az egyesítő szándékot kortársai nem méltányolták, ezért elkeseredve, megtörve halt meg 1647-ben, Halászin.⁸⁰ Életművének a jezsuita Marosvásárhelyi Gergely munkájával való összevetését erősítheti az a tény is, hogy Samorjai tevékenysége épp arra a területre esett, ahonnan a jezsuita szerzetes saját információit is szerezte a boszorkányüldözés gyakorlati oldaláról.

Samorjai ágendája eddig 26 könyvtárból közel 40 példányban vált ismertté, így a megmaradt példányszámok alapján mindenképp népszerű XVII. századi kiadványnak tarthatjuk. Az agenda a kegyes olvasónak, s főképpen az egyházi rendeknek szóló előljáró levéllel kezdődik, amely 1632. május 27-én Halászin kelt. Mindezt a mutató táblák követik. A mű huszonhét részben (fejezetben) taglalja a rendszeres szertartá-

sokat, vagyis az egyházi ünnepekre és szertartásokra vonatkozó előírásokat, továbbá tartalmazza a szertartások szövegét is.⁸¹ Témánk miatt külön figyelmet érdemel „Az Ördöghi Kesertetnek Jelenséghiről” (XXVI) és a „Az Ördög Űzesben valo Rendtartásokról” (XXVII) című fejezetek. Ha biztosnak tekinthetjük a korábban kifejtetteket, vagyis hogy meghatározó élménye volt a protestánsoknak az ördöghit, fontos forrásnak kell tekintenünk Samorjai munkáját, hisz ez alapján akár az is eldönthető, hogy a konkrét vélekedéseket a kor dogmatikája határozza-e meg, vagy fordítva, a dogmatika a konkrét hiedelmekből építkezik. Samorjai János 1636-os rendtartása mindenesetre bizonyíték arra, hogy alig van eltérés az általa „használt” motívumok és a megengedett ördöghit között, ahogy azt Szacs vay Éva, Szalánszky Edit és Séra Bálint kutatásaiból megismerhettük.⁸² Az „ördögi kísértetek jelenségei” és az „ördögűzési rendtartások” fejezetekben az ördög alakjának lefestését Samorjai minden esetben a bibliai szöveghelyekre támaszkodva teszi, így nála egyáltalán nem fordulnak elő hiedelemmotívumok (ellentétben Bornemiszával, ahol ezeket a szerző sűrűn idézi).

Samorjai szerint az ördög „leginkább [...] azokan kegyetlenkedik, akikben benne vagyon”, és ezt alátámasztandó Máté evangéliumából idéz: „Az én leányom, úgymond az Asszonyállat, gonoszul gyötretetik az ördögtől.”⁸³

Arra a kérdésre, hogy az ördög miért „mondatik tisztátalan léleknek”, így válaszol: „Nem csak a hitelenség által penigh, hanem minden egyéb nagy bűnök által-is akarja az ördög, az embert elveszteni, Istentől elidegeníteni, s kárhozatban ejteni: azért-is mondatik tisztátalan léleknek, hogy a' förtelmes vétkekre készíti az embert.”⁸⁴ Ám a tisztátalan lélekkel eltöltekezettek is még megmenekülhetnek, állítja Samorjai, és erre bibliai személyek életpéldáit (Dávid, Mária Magdolna) idézi.

Az ördög „csalárd lélek”, mert méltóságot, szépséget, gyönyörűséget ígér, de azt soha meg nem adja. Az ördög az embert „bűnre viszi” „részeget jó lakással”, „testi gyönyörűséggel”, a gyilkost „erősséggel”, a fősvényt „takarékoszággal édesgetvén”. Szerinte így csalatkoznak meg az „ördögös varázslók”, akik „szemfényvesztéssel” gyönyörűséges dolgokat kínálnak másoknak. Mindebből úgy tűnik, hogy a hét főbűn elkövetőinek is lehetősége kínálkozik a kárhozattól való megmenekedésre.⁸⁵

Egy-egy újszövetségi és ószövetségi példát kiemelve látja bizonyítottnak Samorjai azt is, hogy az ördög „jövendőmondó”, és hogy a „jövendőmondás” ördögi tevékenység. Az újszövetségi példát Lukács evangéli-

umából idézi, az ószövetségi párjaként a protestánsok körében népszerű Saul király exemplumát veszi elő: „A vén Samuel képében megjelent ördög igazat jövendölt Saul Királynak, s az ő fiainak veszedelmekről, de avval azért magát hitelessé nem tehetette az egy igaz mondással. Azért vagyon felölök illetén parancsolatunk: Mikoron te közötted jövendő mondó, vagy álomlátó támadand, és jegyet, vagy természet ellen való csudát adánd tenéked: ha megh léend-is a jegy, vagy a csuda, mellyet meg mondot tenéked, ezt mondván, kövessünk idegen isteneket, kiket te nem esmér-tél, és tisztellyük azokat, ne engedgy efféle jövendő-mondónak, vagy álomlátónak beszédének, mert a ti Uratok Istentek kesért titeket, hogy megh tudgya, ha szeretitek-é a ti Uratokat Istenteket tellyes szívetekből, és tellyes lelketekből.”⁸⁶

Samorjai példáiból következik, hogy a *megszállott áldozatból* a papi ördögűző még képes eltávolítani a gonosz lelket, a gonosz lélek által *megferteztetett varázsló* személyből viszont már csak drasztikus technikákkal űzhető az ki.⁸⁷ Ugyanezt a különbségtételt látuk a katolikus példákban is – így Marosvásárhelyi Gergely jezsuita szerzetes részletesen ismertetett munkájában –, azzal a különbséggel, hogy a boszorkányt a katolikus nézőpont hangsúlyozottan az ördög *tettestársának, partnerének* ítélte meg, míg a protestáns nézőpont hajlamos volt még őt is megcsalottnak tekinteni.⁸⁸ A drasztikus technika alkalmazása (ilyennek tekintem most már a peres eljárásban alkalmazott tortúrát is, vagyis nem csak a liturgikus, papi ördögűző szertartásokat) tehát mindkét nézőpontot meghatározta. Csupán az lehetett a különbség, hogy a katolikus oldalon mindezt, mindenkor és következetesen a végletekig vitték el, vagyis a cél a boszorkány testének végső megsemmisítése volt; míg a protestáns nézőpontnak megfelelően a megcsalottnak áldozat „kigyógyítására” – még ha drasztikus technikákkal történt is – mindenképp tettek kísérletet.

6. A gonosztevők „kigyógyítása” és/vagy elpusztítása

Az ördögűző, gyógyító, kísérletező kedv felélédeése tehát a protestantizmusra volt inkább jellemző, bár a katolikusok is tettek kezdeményező lépéseket az „exorcizmus” „ősi, sajátos imádságának” megújítására. 1614-ben lépett érvénybe a közel négy évszázadig változatlan rendtartás, ami a Katolikus Egyház Katekizmusaként volt ismert. E katekizmus szerint az ördögűzés „a gonosz lelkek kiűzését célozza vagy a megszállottságtól akar megszabadítani”. Tehát részben

preventív, részben gyógyító céllal alkalmazza az egyház. Mindezt „Jézus lelki hatalmával teszi, amit ő az Egyházra bízott”. A katolikus tanítás szerint ugyan a „Sátán hatalma nem végtelen”, mégis nagy titok, hogy Isten miért engedi meg a „kísértést”. Az ördögtől megszállottak exorcizálása ezért csakis az egyházi vezetők tudtával és beleegyezésével történhetett, mivel „veszedelmes viszonyt” feltételeztek a végrehajtás során. Az exorcizmus természetesen mint „szent cselekmény” rendszeren előfordult a keresztségnél, de minden más liturgikus szertartásnál is, ahol a felhasznált tárgyak vagy a részt vevő személyek megszentelődtek. Nem mintha ez esetekben valódi obszessiót gondoltak volna jelen lenni, de az ördögnek a bűn következtében az ember és az egész természet fölött nyert káros hatalmát és befolyását akarta az egyház az exorcizmus által megszüntetni, megelőzni.⁸⁹

Mint láttuk, mind a protestáns, mind a katolikus egyház, a bibliai szent szövegek locusai révén nagy befolyással, és meggyőző erővel bírt a büntetőperes eljárásokra is. Mivel az ígírtetés modellül szolgált az ítélethirdetéshez is, és viszont, az ördögűzési vagy az ahhoz lényegileg hasonló technikákat nem csak a szent liturgikus környezetben és kontextusban kell feltételeznünk, hanem a bíróság előtt zajló bűnügyekben is. Véleményem szerint az ördögűző eljárásokat, mint (1) a szertartásos ördögűzést, és (2) a laikus ördögűzési technikákat, – amelyek mindvégig megmaradtak a „normalitás” határain belül, és ahol a pácienseket kimutathatóan áldozatként, és nem bűnös-ként kezeltek (akiket az egyház „még” megpróbált megmenteni) – ki kell egészítenünk más, perbeli eljárásokkal is.

Külön csoportnak és talán fokozati különbségnek is kell tartanunk azokat a szertartásokat, ahol a páciens már nem feltétlenül kezelendő áldozatként, hanem maga is közvetlen okozója, előfeltétele annak, amivé vált, vagyis azért lett az „ördög edénye”, mivel élete bűnben telt el. Érdekes például ebből a szempontból az, ahogy a halott testből távozó üdvözült lelket általában csecsemőként, míg az elkárhozott „lelkeket” szinte kizárólag felnőtt, érett testű emberként ábrázolják. Vagyis a bűnnel való eltöltekezés a test érettségével, „telítettségével” és az életút „leteltével” realizálódik.

Az áldozat – bűnös különbség miatt tekinthetjük másnak, de lényegében ördögűzésnek a (3) büntetőperes bizonyító szakaszában alkalmazott, ördögűzésre utaló eljárásokat, mint például a boszorkányszurkálást, a boszorkányfürösztő vízpróbát és általában a tortúrát, de ide tartoznak a (4) büntetőperes ítéletvégrehajtási szakaszában alkalmazott ördögűzésre utaló eljárások is, mint például a legjellemzőbb, a bibliai példák tucat-

jaival igazolt eljárás, a megkövezés vagy a középkori népi hiedelmekkel átitatott karóval átdőfés és élve eltemetés. Itt és most csak a büntetőperes eljárásokhoz kapcsolható példákat idézem, és nem térek ki az egyházi benedíció vagy a laikus ördögűzés Pócs Éva által vizsgált és bemutatott egyéb rítusaira.⁹⁰

Az ördögi megszállottság és a papi közreműködéssel végrehajtott, *szertartásos ördögűzés* irodalmi példáinak tekinthetjük az Érdy-kódexben (1512) található elbeszéléseket, ahol az ima, mint eszköz mellett drasztikusabb megoldásokról is olvashatunk.⁹¹ A megszállott személy ördögűzés alatti lekötözését találjuk a Bandinus-kódexben (1620) is, a nyugati, katolikus és a keleti, ortodox gyakorlat különbségeire rávilágítva: „Az oláhoknál az ördögűzésnek csodálatos módja van, mert akiről gyanú támad, hogy rossz szellem szállotta meg, szorosan oszlophoz, kútághoz kötik, ahol fűtykösökkel és öklözéssel jól elpáholják. Éjjel nappal nyugtalanítva elfárasztják, éhséggel kínozzák. Hogyha ez sem elég, tüzes vassal perzselést és égetést alkalmaznak, különösen a torok és a szív táján égetik. Ezzel remélik elérni azt, hogy a testen eszközölt kínzások az ördögöt is kínozzák, és végül enged, de meg szokott történni az is, hogy az okozott fájdalmak magát a lelket is kiszorítják a test hüvelyéből.”⁹²

A *laikus, spontán szerveződő ördögűzési* esetekről tudósítanak a boszorkányság vádat tartalmazó büntetőperes is, ahol az ördögtől megszállott kezelési módjaként a megszállott lekötözését szintúgy említik: „azon asszonyember pendelye kötőjével megkötöttem, hogy ne beszélhessen”⁹³; „az ördögöket vallatni kell, csak az sarkát kell megmetélni.”⁹⁴ A láb átvágása épp a test integritásának megsérülését, az akhilleuszi pont-ra való rátapintást jelent. A megszállottság és a boszorkányság kapcsolatának nyomait találjuk továbbá egy borsodi hatalmaskodási perben is, ahol egy asszonyt „gyanú” miatt gyilkolnak meg. „Fürösztik az ördögöt (!)” – kiáltott fel az egyik tanú a vallomásokban, aki épp azt látta, hogy már akkor az hajóból a vízbe „mártogatták” Boda Dorkót. A fürösztés után az asszonyt megkötözték és erősen korbácsolták, majd pedig „puskával döfölték”. Egy kis idő múlva a tanú már csak azt látta, hogy a kert végében egy oszlophoz kötözték az öreg nőt, és a vádlott, Molnár András körülötte „forgolódott”. Szavai szerint azt hánytá az asszony szemére, hogy „ő csinált volna valami mesterséget”. Mivel a megkötözött asszony semmit sem szólt, Molnár András egyre dühösebben kérdezte és kínoztá, mondván: „Vally, ördög atta (!)”⁹⁵

A büntetőperes *bizonyító szakaszában* alkalmazott ördögűzésre utaló eljárások elsősorban azt a célt szolgálták, hogy a megszállottság testi jeleit feltárják. A

középkori istenítéletekkel foglalkozó Robert Bartlett világított rá arra, hogy a kora újkori nagy boszorkányüldözés idején újra használatba vett istenítélet jellegű eljárások, mint a boszorkányfürösztő vízpróbák, nem feltétlenül tekinthetők az egyház által is támogatott eljárásoknak, hisz nincs lényegi és folyamatos kapcsolat a középkori liturgikus és a kora újkori bizonyító érvényű vízpróbák között. Szerinte ezek az eljárások egy mindvégig jelen lévő népítéleti – a szokásjog által is meghatározott és fenntartott – gyakorlat részei voltak, amelyeket a nagy boszorkányüldözés idején a demonológiai traktátus készítő értelmiség fedezett fel újra, mint a boszorkány azonosításához és gyógyításához alkalmazható hatékony módszert. Bartlett szerint ezek a divinációs technikák a társadalom hierarchikus felépítettségét tükrözték, hiszen a boszorkányság vádja esetén a választott istenítéleti eljárás nem a vádtól, hanem a vád személyétől függött. Amíg például a perdöntő párbaj az elit által használt forma volt, addig a tüzes vaspróba, és a vízpróba, valamint altípusaik a köznép igényeit elégítették ki. Vízpróbát szinte kizárólag közember gyanúsítottal szemben alkalmaztak a IX–XII. században, amint erről Norman Cohn könyvében olvashatunk.⁹⁶ A XII. századtól az eljárás azonban némileg átalakult, a XV. századtól pedig már fel-felbukkantak azok a források is, amelyekben a vízpróbát, mint a boszorkányság gyanújának egyedüli és legjobb igazoló módszerét tartották számon (rigai nemzeti zsinat határozata, svájci kantoni határozatok⁹⁷). A XII–XV. századi átmeneti időszakban egyébként az istenítéletek a kelet-európai hivatalos eljárásjogból is sorra kikoptak, és helyüket a boszorkányfürösztések új formái vették át, amelyek a XVI. századtól a nagy boszorkányüldözéssel párhuzamosan szaporodtak meg. Alfred Soman szerint a „falusi bírák túlságosan is támaszkodtak erre a kétséges gyakorlatra, hogy legenyhébb bizonyítási eljárásként is a vízpróbákat alkalmazták, és ezek a nyilvános előadások gyakran végződtek lincseléssel. A láncreakcióként bekövetkező feljelentgetések és gyorsított kivégzések olyan helyzetet teremtettek, amelyben a falvak lakói lezüllesztették a bíróság szerepkörét, és saját magancéljaikra használhatták fel azokat.”⁹⁸ A XVI. század vége tekinthető ilyen szempontból fordultnak, amikor tucatnyi esetet regisztrálnak szinte egy időben Európa minden pontján, Angliában⁹⁹, Spanyol-Németalföldön, a Német-Római Birodalomban,¹⁰⁰ de Magyarországon is. Ekkor kezdi a teológus és a jogtudó elit is újra felfedezni a boszorkányazonosítás hatékony eszközének a vízpróbát, aminek következtében végül traktátus, értekezések tucatjai születnek meg a témáról, hogy egészen a XVIII. század végéig kitartsanak munícióval a boszorkányüldözéshez.

Az egyik leghíresebb – Magyarországon is ismert szerző – Jakab angol király démonológiai könyve, a *Daemonologie* (1597) szerint például a varázslónők bűnösségét „szurkálással” (pricking) és „úsztatással” (ducking), vagyis vízbe merítéssel lehet megállapítani. A bűn bizonyítéka az, ha a boszorkány nem hullat könyvet, szurkálásakor pedig nem vérzik.¹⁰¹ Ennek értelme talán nem más, mint az, hogy az ördögi megszállottság eredményeként teste „kiszáradt”, „normális” életjeleket nem mutat (vagyis „nem beteg”), amiből következik, hogy „lényegileg halott”.¹⁰² Hogy mennyire így lehet ez és miként omlik össze az edényül szolgáló test a demontól való megszabadulás után, jól jellemzi egy Nyugaton is ismert szerző, Magyarországi György 1480-ban megjelent munkája, amely bár egyáltalán nem démonológiai kézikönyv, mégis fontos adalékként szolgál: „A közönséges gyilkosság a testet és a lelket elválasztja egymástól, de az embertelen és ördögi gyilkosság megöli a lelket, és *mint valami omlásnak indult hullát beletemeti az élő testbe*, hogy bűzével másokat is megfertőzzön. Amint ugyanis a választottak példászerű erénye a testükben lakozó Krisztus szent lelkének jó illata, és a lélek épülésére szolgál, ugyanúgy szolgál a kárhozottaknál az erény színlelése, az élő testben rejlő lélek bűze a lélek megtévesztésére.”¹⁰³ Vagyis a véletlen és a szándékos gyilkos lelki fertőzöttsége semmi esetre sem lesz azonos.

A bizonyító szakasz másik, ördögűzésre utaló eljárása maga a *tortúra*, amelynek fő célja a testben lévő gonosz lélek *szóra bírása, megszólaltatása* volt. A tortúra, mint forma egyértelműen a gyónásra utalt, amelyre épp a szentek legendáiban megírt és megélt ördögűzési eljárások a legjobb példák. Az Érdy-kódex egyik, Szent Bernárd püspök élettörténetéhez kötött esetében az „ördöggel való társalkodás” intézményesített (egyházi szertartásos ördögűzés) formáját találjuk. A szent elé vittek egy asszonyt, akiben a hozzátartozók szerint „pokol szellet” volt. Az „asszonyálatnak szája” „csacsogni” kezdett, mondván: – „Nem űz engemet innen ki ez én madárkamból, ki paréjt, kaposztát ráfogot”, vagyis a pap Szent Bernárd. A szent ezt hallva elküldte Szent Syrus püspököt, hogy próbáljon a „gonosz szellel” beszélni. Ám a segéd sikertelenül járt: – „Nem űz engem ki sem Syroska sem Bernaldka” – kiabálta a lélek. Erre Bernárd rákiáltott: – „De úr Jézus Krisztus!”, mire a „tisztulatlan lélek” könyörögni kezdett, „örömet kimennék ez én madárkamból, [...] de nem lehet, mert nem akarja az nagy úr, [...] az Názáretbeli Jézus.”¹⁰⁴ Mint említettem, lényegében a gyónást sem tekinthetjük másnak, mint a bűnös (gonosz által eltöltekezett) emberrel való „társalkodásnak”.

E veszedelmes viszonyal járó, szentek vagy papok privilégiumának tekintett eljárás mellett a büntetőperes eljárásokban is megtaláljuk a gyónásra utaló társalkodás formáit. A fenti példával ellentétben viszont már nem ennyire kedélyesek a kényszerítő eszközök igénybevétele születtett tortúravallomások párbeszédjei. A tortúra intézményének XIII. századi bevezetése óta számos eszköz állt rendelkezésére a világi bíróságoknak a démoni megszállottságtól „eltorzult lelkű”, jellemükben is az abnormalitást produkáló „gonosztevők” szóra bírására, kiknek szavait, elbeszéléseit többek között a Magyarországon oly népszerű Benedikt Carpzov-féle jogkönyv is kellőképp instruálta. A jogkönyv szerint kérdőív segítségével, pontokba szedve rögzítették, tulajdonképpen szabályos formai keretet adva párbeszédbe illesztették a gonosztevő és/vagy a testében megbúvó démon kényszerű vallomásait. A szóra bírás kényszerítő küzdelme kezdődhetett a tortúra intézményével együtt meghonosodó helyszínen, vagyis a „föld alatt” a „kövek közé rejtve”, magyarul a vallatóhelyiségekben, a szűk, levegőtlen tömlőcökben. Itt, ahová a démoni gondolatokat száműzték, és ahol magát a demont rejtő testet kényéren és vízen tartva, „éhezésnek” és „szomjúhozásnak”¹⁰⁵ kitéve „megasztalták”, folyt a kezelés a testben lévő gonosz lélek kipréléséhez. Ez az eljárás szabályos ellenpólusának tekinthető a szentek körében is gyakorolt böjtölés intézményének, ahol épp ellenkezőleg a test belsejének szigorú „tisztán tartása”, purifikálása volt a fő cél a Szent Lélekkel való töltekezést elérendő.¹⁰⁶ „Tudakozván, az időnek micsoda és minémű cikkelyére jelentené, a Christusnak ő benne való jövendőmondó Szent Lelke, hogy következzenek a Christusra a szenvedések, és a dicsőség a szenvedés után.” – mondta Szent Péter (1 Pét. 1.11) erre vonatkozólag. A gonosztevők vagy az annak tartott személyek kiéheztetése épp emiatt tekinthető a ráböjtölés vagy a böjtpárbajok negatív pólusának. A bíróságról kirendelt világi vagy papi személy „tisztá”, pozitív pólusa végeredményben azért küzd, „vív párbajt” (duellum) a tortúra eljárása során, hogy a megátalkodott gonosztevő lelkén diadalt arathasson. A tortúrajegyzőkönyvek *párbeszédes formában* (!) történő rögzítése lényegében tehát ennek a küzdelemnek az írásban történő leképezését, megjelenítését is szolgálta. Ha elfogadjuk Stuart Clark kitűnő eszmefuttatását, miszerint az ördögűzés kulturális modelljét az eszkatalógia szolgáltatta¹⁰⁷, akkor a vallató eljárás helyszínéül szolgáló helyiségek szimbolikus jelentéseire is, ha nem is a delikvensekre vagy magára a helyszínre, fény derülhet. A középkori, testből való ördög kiűzése fő helyszínének számító szent helyek

(templom, élő szent vagy szent erekleje közelsége) helyett a gonosztevők már életükben, vagyis a vallatás ideje alatt a föld alá kényszerültek, mintegy a főgonosz Sátánnak a Krisztus általi pokolra űzését példázva. Bocatius János, de leginkább Kocsi Csergő Bálint és a protestáns gályarabok emlékirataiból tudjuk, miként képzeltek el a katolikusok, és főként a jezsuiták a börtönt, mint evilági purgatóriumokat. Az egyik jezsuita atya a „vasba vert” gályarabokat azzal fenyegette, hogy „Leopoldvárából soha ki nem szabadulnak, mert az éppen purgatórium”. Amikor a protestáns prédikátorok erre azzal vágtak vissza, hogy „hátha purgatóriumban jó reménységgel lehetünk szabadulásunk iránt, mert a purgatóriumból, amint ti tartjátok, léssen megszabadulás”. A jezsuita páter erre ezt felelte: „De bizony pokol hát, az honnan nincsen váltság.”¹⁰⁸ Másutt a protestánsok gondozására kijelölt lelki atya lökdösve és ütlegelve, katolikus misére kényszerítette a prédikátorokat, mondván: „Ördög vagyon bennetek, s azt így hajtják ki!”¹⁰⁹ De a jezsuita „lélek vadászok”, ahogy Heltai Gáspár nevezte őket, bevetették a mai kriminológiai szóhasználatban „drogabúzos techniká”-nak nevezett (drogok vagy mérgek toxikus adagjának használata) eljárásokat is: „mérget adtanak volt néki, melynek ereje fogyatta életét.”¹¹⁰

A büntetőpercek *ítélet-végrehajtási szakaszában* elkövetett, ördögűzésre utaló eljárásoknak tekinthetjük továbbá a *megkövezés*es kínhalált. Ezt a büntetést elsősorban az istenkáromlókra és az istentagadókra – vagyis az ördög szájával szólókra – rótták ki büntetésül, amely talán nem véletlenül a XVII. században vált gyakoribbá a protestáns-katolikus vallási ellentétek kiéleződésének hatására. Megkövezéssel végezték ki az eretneknek tartott szombatosokat, Krisztuskáromlásnak mondván a „zsidózó” tanok terjesztését. A szentencia gyakran a delikvens nyelvének „hóhér általi” kivágása, majd pedig „Isten ellen való káromkodóként” a kővel való agyonverés volt.¹¹² A XVIII. századból, végrehajtott megkövezésre utaló forrást már nem ismerünk, amely valószínűsíthetően a vallási türelem új hullámával magyarázható. A bűnös, vétkező nyelv kivágása (és általában minden csonkolásos büntetés), egyébként biblikus párhuzamokra utal. „Hogyha pedig a te kezéd vagy lábad azt miveli hogy megbotránkozzál, vágd el azokat, és vesd el tőled; jobb tenéked az életre menned sántán avagy csonkán, hogy-nem két kézzel avagy két lábbal az örök tűzre vettetned. / És ha a te szemed azt miveli hogy megbotránkozzál, vágd ki azt, és vesd el tőled; jobb néked egy szemmel menned az életre, hogy-nem két szemmel vettetned a gyeheennának tűzére.” (Mát. 18,8–9). A megkövezéses kínhalál ettől eltérő sajátos for-

májáról számol be a Magyar Simplicissimus, amint egy kassai rablógyilkosra kivégzését ecseteli.¹¹³ A gonosztevő testét hatalmas kövekkel törték össze, szívére és a mellkasára pedig többször ráütöttek, hasonlóan ahhoz, ahogy a Bandinus-kódex említett helyén a torkot és a szívet szurkálták a megszállott lelkének kiszorítására. A gonosztevő elpusztításának aktaiban itt is az exkatalogikus gondolkodás kivetülését láthatjuk, hiszen a bűnös áldozatot a Sátán krisztusi leláncolásának analógiájára űzik a kövek és a föld alá.

A vázolt gondolati és esetfűzéből talán kiderült, hogy e példák mint a büntetési rítus részei nem csak a bűnös ember testének egyszerű elpusztításával hozhatók összefüggésbe. Ha elfogadjuk, hogy különbséget kell tennünk a megszállott áldozat és a szándékoságból gonosztevővé vált személy között, és hogy a megszállottból a papi ördögűző még képes eltávolítani a gonosz lelket, a szándékosan megfertezett személyből viszont már csak testének elpusztításával, – a papi szakértő helyett csak az ítélet-végrehajtó közreműködésével űzhető ki a gonosz –, akkor ezeket az eljárásokat lényegében nem tekinthetjük másnak, mint az ördögűzés drasztikus rítusainak, melynek variáns formái a peres eljárás bizonyító szakaszában éppúgy előfordultak, mint az ítélet-végrehajtásban alkalmazott különböző halálnemekben.

7. Bűnös vagy áldozat

Visszatérve az eredeti vezérfonalnak kijelölt bibliai textusunkhoz, a Leviták könyvének 20,6. verséhez, érdemes összefoglalnom a fent mondottakat, hogy a textushoz igazítva és annak katolikus és protestáns olvasatát egyaránt megadva eljussunk a szöveg kora újkori értelméhez. Ágazzuk be hát, most már a XVI–XVII. századi demonológia irodalom ismert szöveghagyományába versünket, és hasonlítsuk össze annak eltérő olvasatait. Első lépésként felvázolom azt a minden bizonnyal sematikus, nagyon leegyszerűsítő gondolatstruktúrát, amelyet elsősorban Marosvásárhelyi Gergely és Samorjai János, másodsorban a katolikus és a protestáns demonológusok munkáiból hámozhattunk ki. Táblázatban összefoglalva az alábbi eredményhez jutottunk, amelynek lényege, hogy a középkori elképzelés – miszerint a parázna lelkek, démonok, ördögök hajlamosak az embereket, főként a sérülékeny nyitott női testeket megfertőzni – helyett a protestantizmus is kialakította a maga elképzelését és hozzáállását a női lélekről és annak betegségeiről, lelki paráznaságnak bélyegezve azt.

<i>Katolikus olvasat</i>	<i>A boszorkány...</i>	<i>Protestáns olvasat</i>
„ördögi cselekedetek”	...viszonya a Sátánhoz ~	„ördögi kísértések”
lélek	...parázna ~	ember
társa	...az ördög ~	eszköz
partner	...a szerződésben ~	„áldozat”
visszavonhatatlan	...ördögi megszállottsága ~	megszüntethető
imával,	...elleni intézkedés ~	imával VAGY
testének megkínzásával		testének
ÉS		megkínzásával
teste elpusztításával		ÉS/VAGY teste
		elpusztításával

A protestantizmus előtti szövegeket és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatokat szemlélve megállapíthatjuk, hogy a középkori egyház erőteljesen gyakorolta az „élet feletti hatalmat”, felügyelte és kontrollálta az egyén testét a bölcsőtől a sírig. Erre számos eszköz állt rendelkezésére a keresztesítés, a házasság és a gyász vagy a gyónás és a böjt egyházi liturgiájának testeket koreografáló eljárásaival, ám hathatósan tudott beavatkozni akkor is, amennyiben a testet veszély fenyegette vagy már el is érte. Kezelte és gyógyította a testet, ha a gonosz erők ostromolták vagy szállták volna meg. A papok, és gyakran az élő szentek tevékenységének meghatározó eleme volt, hogy az egyén teste feletti egyházi kontrollt többek között a gyónásban és/vagy az ördögűzés szertartásaiban rituálisan is érvényesítsék.

A protestáns gyakorlatra is valami hasonló volt jellemző, itt azonban a test feletti kontrollt már nem a kizárólagos egyház gyakorolta, hanem az a lelki közösség, az a protestáns társadalom, amely késztetést érzett arra, hogy az egyén lelki gondjait kibeszélje, annak problémáit a közösség nagyobb nyilvánossága elé tárja, ott megvitassa, és a közösség érdekeit érvényesítő megoldást találjon. Feltárta, analizálta, és ha módja volt rá meggyógyította az egyén és a közösség testi tünetekként megtapasztalt lelki gondjait. A protestáns testpolitika az egyház mindenhatósága helyett a közösség és az egyén felelősségére bízta a lelki terheket, amelynek csak egyik ágense, bár meghatározó része volt a „lelkész” lelkipásztori tevékenysége. Amint Michel Foucault megállapította, a XVII. századtól kezdve kimutatható, hogy a hatalmat gyakorlók a társadalom testéről való gondolkodásban egyre inkább a társadalom testéről való gondoskodás elvét kristályosították ki. „Az élet feletti hatalom konkrétan a XVII. századtól fogva fejlődött ki, mégpedig kétféle megjelenési formában. Ez a két forma nem áll szemben egymással, inkább két szélső pólusa a fejlődésnek, olyan pólusok, amelyeket – ha csak átmenetileg is – megannyi szál kapcsol össze egymással. Az első pólus (*az emberi test anatómiapolitikája*) – alighanem ez alakult ki előbb – a gépként felfogott

emberi testre összpontosít: a test fegyelmezésére, képességeinek növelésére, erőinek kiaknázására, arra, hogy egyszerre növelje hasznosságát és engedelmes-ségét, hogy beépítse a hatékony gazdasági és felügyeleti rendszerekbe. Mindezt olyan hatalmi eljárásokkal biztosították, amelyek a különféle *rendszabályokra* jellemzők. A második (vagyis a *népesség biopolitikája*) valamivel később, a XVIII. század közepe táján alakult ki.”¹¹⁴ Az első pólus, „*az emberi test anatómiapolitikája*” elvének meghatározó tétellé váló alakulását jól szemléltetheti például az a diskurzus is, amely a megszállottságról és az ördögűzésről szóló protestáns démonológiai kézikönyvekben bontakozott ki. Ebben az új típusú hatalmi térben, ahol a protestáns társadalom az őt alkotó tagok felé fordult, az egyes ember pedig önmaga felé, a főbenjáró büntetés, a nyilvános élve kínzások és a teátrális, liturgikus gyilkosságok csak határesetek, botrányok és ellentmondások lehet-tek. A közösség ugyanis a javítás és a jobbítás szándékával fegyelmezte, szabályozta, és néha korlátozta önmagát. Ahogy Michel Foucault írja: „ezért csak úgy lehetett megőrizni a halálbüntetést, ha nem az elkövetett bűn szörnyűségét, hanem a bűnös elvetemültségét, javíthatatlanságát és a társadalom védelmét hangsúlyozták. Utóvégre mégiscsak jogos megölni azokat, akik biológiai veszélyt jelentenek a többiekre nézve.”¹¹⁵ Nem véletlen tehát, hogy a boszorkány-üldözés protestáns démontani irodalmában az üldözés-ellenes szkeptikus vélemények egyáltalán megjelen-tek. Sőt az sem, hogy a szkeptikus vélemények többsége csak addig a határig ment el, a meghatározó elve csak az maradt, hogy a szántsándékkal bűnössé vált embert a közösség védelmére hivatkozva meg kell büntetni, így a boszorkányt is, akit akár meg is ölhet-tek!

A protestáns gyakorlatok ellenreakciójaként a létre-jövő és újraértelmeződő katolikus gyakorlatok is a javítás és a jobbítás szándékával nyúltak a testhez, amikor az élet nevében és a túlvilági hatalomra hivatkozva, de az evilágon kezdték alkalmazni az ott megszokottá vált módszereket. A purgatórium képzetének kivirágzása és a túlvilági büntetési technikák széles skálájú elburjánzása nem vonatkoztatható el az egyház folytonos küzdelméről az eretnekségnek megbélyegzett mozgalmakkal és/vagy egyházakkal szemben. A közösség és a társadalom érdekeire hivatkozva a halálos ítélet gyakorlásának világi eszközeit is magához ragadva számos módszert és technikát vetett be a katolikus egyház, hogy a szerteáradó eretnekséget a kereszténység egységesnek gondolt testéből kioperálja. Mint láttuk a túlvilági seregek mintájára világi hadseregeket, egyházi ren-

deket toborzott (domonkosok, jezsuiták) a világban tapasztalható sátáni erők kiirtására.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a démoni hiedelmeknek a látott és a tapasztalt dolgok szintjéről az elmondott dolgok szintjére való átvitele, diskurzusainak kiterjedésének, a peres eljárásba való beemelése és peres eljárássá való konvertálása fontos következményekkel járt a kora újkori Európában. A katolikus és a protestáns vélemény a boszorkányokról és azok lelki fertőzöttségéről eltérő álláspontok létrehozását eredményezte. A kétféle nézőpont közül talán a protestáns vélemény lett az, amit később a lélekgondosz XVII–XIX. századi szakértői inkább a magukénak tartottak, mint a sokat kritizált és egyre inkább korszerűtlennek tartott katolikus álláspont. A természettudományos gondolkodás térhódítása és az orvostudomány sokarcúvá válása miatt a XIX. század

lélekgyógyászai ezt a hagyományt tartották életben, újragondolva és újraalkotva ezt közvetítették hitelesen tovább. A bűnös–áldozat pszichológiai keretekben megfogalmazott problematikája vagy annak átgondolása ugyanis épp akkor bukkant elő a sűrűből, amikor az örület, a téboly és a hisztéria, mint a társadalmi nyilvánosság régi-új jelenségei terítékre kerültek az értelmiség és a tudós elit vizslató mezején.¹¹⁶ Mindehhez végszóként, megint csak Foucault idézve a démonikus megszállottság és boszorkányság kapcsán elmondhatjuk, hogy ezeknek a jelenségeknek a társadalmi megítélésében is az a gyökeres fordulat figyelhető meg, amelynek lényege, hogy „a *halálba küldeni* és az *életben hagyni* ősi joga” helyett „az *élni segíteni* és a *halni hagyni* joga” elv erősödik meg a kora újkorban, Európában.¹¹⁷

JEGYTETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- BALOGH 2003 = BALOGH B.: Nagybányai boszorkányperek. Budapest (Balassi) 2003
- BANDINUS-KÓDEX 1646–1648 = Bandinus-kódex, 1646–1648. In: A moldvai magyarság. Szerk./Ed.: Domonkos Pál P. Budapest (Magvető) 1987. 334–480.
- BARTLETT 1986 = BARTLETT, R.: Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal. Oxford–New York (Oxford University–Clarendon) 1986
- BESSENYEI 1997 = Bessenyei J. (szerk./ed.): A magyarországi boszorkányság forrásai I. Budapest (Balassi) 1997
- BESSENYEI 2001 = Bessenyei J. (szerk./ed.): A magyarországi boszorkányság forrásai II. Budapest (Balassi) 2001
- BOLSAKOV – MONGAJT 1985 = BOLSAKOV, O. G.–MONGAJT, A. L.: Abu-Hámid al al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában (Gondolat K.) Budapest 1985. 53–54., 161., 189–192.
- BORNEMISZA 1578 = BORNEMISZA P.: Negyedic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyenek nec gyülekezeti-be szoktac predikalni minden ünnep nap. Kit az Wrlsvsnac Lelke által az együgyü keresztyenek nec iduösseges epületekre ira Bornemisza Peter. Költ Semptéről, 1578. = RMK I. 146. = RMNY I. 422.
- BREDEKAMP 1989 = BREDEKAMP, H.: Wallfahrt als Versuchung. San Martin in Frómista. In: Kunstgeschichte – Aber wie? Berlin 1989
- BUCSAY 1977 = BUCSAY, M.: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. I. Wien–Köln–Graz 1977
- BUCSAY 1985 = BUCSAY M.: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest 1985
- CACIOLA 2002 = CACIOLA, N.: Lélegzet, szív, bélrendszer: a test és a szellemek a középkorban. In: Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallástudományok fogalmak tudományközi megközelítésben. Szerk./Ed.: Pócs É. Budapest (Balassi) 2002. 117–131.
- CARPZOV 1652 = CARPZOV, B.: Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium. Wittebergae: Schumacher. [Részletet közöl SUGÁR I. 1987: Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyében. Budapest (MTA Könyvtára) 245–252]
- CLARK 1997 = CLARK, K.: Szenvedés. In: Az akt. Tanulmány az eszményi formáról. Szerk./Ed.: Kenneth C. Budapest (Corvina) 1986. 217–296.
- COHN 1994 = COHN, N. R. C.: Európa démonai. A boszorkányüldözés története. Budapest (Corvina) 1994. [Eredeti kiadás Europe's Innere Demons. An Enquiry Inspired by the Graet Witch-Hunts. New York (Meridian Books) 1975]
- CRAWFORD 1963 = CRAWFORD, J.: Evidences for witchcraft in Anglo-Saxon England. In Medium Aevum. Oxford, 32. vol. London 1963
- DEGLER 1993 = DEGLER, C. N.: Az élő múlt / Our of our past. Budapest (Európa) 1993
- DEL RIO 1616 = DEL RIO, M. A.: Disquisitionum magicarum libri sex : quibus continetur accurata curiosarum artium & vanarum superstitionum confutatio : apprimis vtilis & pernecessaria theologis, iuriconsultis, medicis, philosophis, ac praesertim Verbi Dei concionatoribus & vtriusque fori iudicibus quibus in primis aurea praecepta traduntur /

- auctore Martino Del-Rio ...Hac Veneta & postrema editione omnium maxime elaborata suaeque pristinæ integritati restituta, ac praeterea auctoris vita et quattuor locupletissimis indicibus aucta / ope atque opera impensa F. Paulini Berti ...Venetijs: Vincentium Florinum 1616
- DIÓSZEGI KIS 1682 = DIÓSZEGI KIS I.: A' Sz: Generalis Gyűlésben lett Némelly Deliberatumok, Es azok felől valo Tanítás. Mellyet. Predikaciokban foglalt, Dioszegben elpredikáltott és az Vr Isten dicsoosságára ki bocsátott. DIOSZEGHI ISTVAN. Hazájabéli Predikátor. Debreczenben, Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXXII. 1682 = RMK I 1276
- DOMONKOS 1987 = DOMONKOS P. P.: A moldvai magyarság. Budapest (Magvető) 1987
- DÖMÖTÖR 1992 = DÖMÖTÖR Á.: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Folklór Archivum 19. Budapest (MTA Néprajzi Kutató Intézete) 1992
- DUBLER 1953 = DUBLER, C. E.: Abú. Hámid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas por César E. Dubler. Madrid 1953
- DUERR 1993 = DUERR, H. P.: Obszönitát und gewalt. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. B. 3. Frankfurt am Main (Suhrkamp-Taschenbuch) 1993
- ÉRDY-KÓDEX 1512 = Érdy-Kódex [1512]: Nyelvemléktár régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerk./Ed.: Budenz J., Szarvas G., Szilárdy A., N. 8° V. közléteszi Volf György, Budapest (Akadémia) 1876
- FABINY 1996 = FABINY, T.: Catholic Eyes and Protestant Ears (The Conflict of Visuality and Aurality in a Hermeneutical Perspective). In: Iconography in Cultural Studies. Papers from the International Conference: European Iconography / East & West. Papers in English and American Studies 7. Ed. Kiss, A. Szeged (József Attila University) 1996. 39–49.
- FÉLEGYHÁZI 1579 = FÉLEGYHÁZI T.: Az Keresztieni igaz hitnek reszeirol valo tanitas, kerdesekkel es feleletekkel, ellenuetesekkel es azoknak meg feitesuel, az hiueknek eppueletekre irattatot Féleg'házi Thamas Debreczeni Pradicator által. Debreczembe Niomtattatot Rodolphus Hoffhalter által MDLXXIX Esztendoeben, 1579. = RMK I 152 / RMNY I 430
- FERRAND 1925 = FERRAND, G.: Le Tu.hfat al-albáb de Abú Hámid al-Andalusi al-Garná.ti edité d'apre,s les MSS 2167, 2168, 2170 de la Bibliothe,que Nationale et de MS d'Alger par Gabriel Ferrand. Jahrbuch für Assyriologie, vol. 207. 1925. 193–304, 1–148.
- FOUCAULT 1996 = FOUCAULT, M.: A szexualitás története. [1976] Ádám Péter fordítása, Budapest (Atlantisz) 1996
- FOUCAULT 2000 = FOUCAULT, M.: A klinikai orvoslás születése. Budapest (Corvina) 2000
- GEESE 1998 = GEESE, U.: Román stílusú szobrászat. In: Román stílus. Építészet – Szobrászat – Festészet. Szerk./Ed.: Toman, R. Budapest (Kulturtrade) 1998. 326–375. Havas L. és Körber Á. fordítása
- GRYNAEUS 2002 = GRYNAEUS T.: Szent Antal tüze. Budapest (Akadémiai) 2002
- HARMENING 1974 = HARMENING, D.: Hexe. Meyers Enzyklopädisches Lexikon. Bd. 10. Mannheim & Wien & Zürich 1974. 824–825.
- HERNER 1988 = HERNER J.: Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688. Tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja H. J. Budapest–Szeged (MTA Könyvtára Adattár) 1988
- JAMES 1597 = JAMES, VI and I: Daemonologie, in forme of a dialogue, diuided into three bookes. Edinburgh: (Robert Walde-graue) 1597; quarto (Ag – d.13)
- JENEI 1961 = JENEI F.: Vásárhelyi Gergely Kempisfordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 594–596.
- JORDÁNSZKY-KÓDEX 1519 = Jordánszky-kódex: Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről. [1516–1519] Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött MSS. II. 1. jelzetű kódex szövegeinek olvasata. Budapest (Helikon) 1984
- JÓSA 1778 = JÓSA, S.: Dissertatio inauguralis medica de ephialte. Budae 1778
- KABAI BODOR 1678 = KABAI Bodor G.: Hegyes Oesztoen A Sátánnak Angyala. Kinek Az Isten választotti ellen való külömb külömb practikai felfedeztetnek, és azok ellen 's azokon lehető diadalomnak mind módgyai 's mind eszközei nagy részben, Szent Pál 2 Corinthusban irt levelének 12-dik részének, 7, 8, és 9-dik verseiből csináltatott öt idvesseges Predikatiokban élő adattatnak Kabai Bodor Gellért Debreczeni Lelki Tanító által. Debreczenben, Nyomtatta Rosnyai Janos M.DC.LXXVIII. 1678. = RMK I 1220
- KÁLDI 1626 = KÁLDI Gy.: Szent Biblia. Az Egesz keresztységben bévoett Régi Deák boetueboel. Magyarra fordította A' Iesus alatt Vitézkedoe Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi Gyoergy Pap. Nyomtatta Béchben a' Koloniai Udvarban, Formika Máté. M.DC.XXVI. Esztendoeben. 1626. = RMK I 551 / RMNY II 1352.
- KÁLDI 1681 = KÁLDI Gy.: Istennek szent akarattya. Az az: A' nagy Ur tiz parantsolattyanak egynehány Prédikacziókkal való megmagyarázása, Mellyben Néhaj Jesuiták Szerzetéboel való Catholicus Pap KALDI GYOeRGY, Istenessen munkálkodván, nem szintén végig vihette, más sok Munkái után, az Istenhez elsietvén: Már most Méltóságos Nagyságos Groff Kollonicz Leopold, Német Ujhelyi Puespoek, és Nemes Posonyi Kamarának leg foebik Présidens Feje, az Foelséges Császár és Király Urunk Belsoe Tanácsa, Keresztyéni buzgoságtól viseltetvén ki-adatta. – Nagyszombatba, M,DC,LXXXI. Esztendoeben, Srnsensky Mattyás által. 1681. = RMK I 1268.
- KÁROLI 1590 = KÁROLYI G.: Szent Biblia az az: Istennek ő es wj testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent koenyuei. Magyar nyelvre fordit

- tatot egészen és wijonnan, Az Istennec Magyar országban való Anya szent Egyházának epuelésére. Luc. XVI. vers. 29. Vagyon Mosesec és Prophétaioc, hallgassác, azokat &c. Visolban nyomtattatott Mantskovit Balint által. MDXC. Bódog aszszony hauának 10. napián. 1590. = RMK I 236 / RMNY I 652.
- KATHONA 1939 = KATHONA G.: Samorjai János gyakorlati theológiája. Theologiai Szemle (Debrecen) 1939. 324–544.
- KECSKEMÉTI 1615 = KECSKEMÉTI J.: Harom Fü es nevezetes, Esztendös Innepekre valo Praedikatiok, Ugy-mint: Karacsonra, Husvetra, Es Puenkoestre. Irtattattanak, KECSKKEMETI IANOS Kallai Praedikator által. Matth. 25. v. 21. 23. Iol vagyon jo es hue szolga: az kicsineken votal hue, sokakon tegedet rendellek, meny be az te Uradnak oeroe-meben. v. 20. Az haszontalan szolgat vessetek ki amaz kuelsoe setetsegre, az holott leszen siralom es fogaknak csikorgatasa. Debreczenben: Nyomtatta Lipsiai Pal, 1615. Esztendoeben. = RMK I 455 / RMNY II 1083
- KEITH 1971 = KEITH, T.: Religion and Decline of Magic. London 1971
- KISS 1994 = KISS A.: Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről. (Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiból). In: Források és értelmezések. Szerk.=Ed.: Kiss A., București: (Kriterion) 1995. 241–261.
- KISS 1995 = KISS A. A.: Az anatómia színháza és a színház anatómiája. Adalékok Tulp doktor diagnózisához. In: Betűrés. Posztuszemiotikai írások. deKON-KÖNYVEK 15. (Szeged Ictus-JATE Irodalomelméleti Csoport) 1999. 9–17.
- KLANICZAY – KRISTÓF – PÓCS 1989. 2. = Klaniczay G. – Kristóf I. – Pócs É. (szerk./ed.): Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. 2. Budapest (MTA Néprajzi Kutató Csoport) 1989
- KLANICZAY 1985 = KLANICZAY, G.: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In: A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Szerk./Ed.: Klaniczay G. et al., Budapest (MTA Történettudományi Intézet) 1985. 33–69.
- KOCSI CSERGŐ 1982 = KOCSI CSERGŐ B.: Kösziklán épült ház ostroma. Bod Péter fordítása. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Magyar Remekírók sorozat, Budapest (Szépirodalmi) 1982. 215–321.
- KRISTÓF 1998 = KRISTÓF I.: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debreczenben és Bihar vármegyében. Debrecen (Ethnica) 1998
- LE ROY LADURIE 1997 = LE ROY LADURIE, E.: Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Budapest (Osiris) 1997
- LEITMAIER 1953 = LEITMAIER, C.: Die Kirche und die Gottesurteile. Eine rechtshistorische Studie. Wiener rechtsgeschichte Arbeit 2. Wien (Herold) 1953
- MAGYARORSZÁGI 1976 = MAGYARORSZÁGI György barát: Értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. In: Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Fordította Fügedi E. Budapest (Európa) 1976. 5–149.
- MAKKAI 1981 = MAKKAI L.: Puritánok és boszorkányok Debreczenben. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VIII. (Debrecen) 1981. 113–129.
- MAKKAI 1984 = MAKKAI L.: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In: Debrecen története I (1693-ig) I. Szerk./Ed.: Szendrey I. Debrecen 1984. 493–604.
- MANDROU 1968 = MANDROU, R.: Magistrats et sorceries en France au XVIIe siècle. Paris 1968
- MAROSVÁSÁRHELYI 1623 = MAROSVÁSÁRHELYI G.: Vilag Kezdetitoel fogva, iosagos, es gonosz czelekedeteknek példáinak Summái. Szent Irsnak, o, es Vy Testamentomabol: Szent Atyaknak, es Pogán Boelczeknek Írásiból. Mindenek, valamik meg vадnak irattatva, az mi tanusagunkra vадnak irattatva, hogy bekeseg szenvedés által, es írásoknak vigasztalásabol reménységunk legyen, Rom. 15. vers. 7. Meg is tekintsvék, Sodomának Gomorrhanak, es koezel valo Varosinak, parazna életeknek, testek utan valo jarasok miat, mint példák loetenek Az oeroek tueznek kinnya szenvedésebe. Judé Apost. vers. 7. MAROS-VASARHELYI GERGELY által, fordítottak es irattattak. Nyomtattak Cassan, A. D. 1623. = RMK I 528 / RMNY II 1289.
- MELIUS 1562 = MELIUS P.: Confessio catholica de praecipvis fidei articulis exhibita, sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando, et filio sue i. maiestatis d. regi Maximiliano, ab uniuerso exercitu equitum et peditum s. r. m. a nobilibus item et incolis totius uallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custodien. iuramento fidei copulatum et decertantium pro uera fide et religione, in Christo ex Scripturis Sacris fundata. Anno MDLXII. Debrecini 1562. [Huszár Gál et typ. Huszár]. = RMK II 85 / RMNY I 176.
- MIHALOVICS 1900 = MIHALOVICS E.: A katolikus prédikáció története Magyarországon. I. Budapest 1900
- MOLNÁR 1604 = MOLNÁR A. (Szenczi): Dictionarium Latinovngaricum... Per ALBERTVM MOLNAR Szenciensem Vngarum. Accedunt ad calcem libri, Difficiles aliquot voces in Jure Vngarico, cum notatione Ioannis Sambuci. Ciceroniana item Epitheta, Antitheta & adjuncta. Procurante Elia Huttero Germano: Noriberger, Cum Sacra Casarea Majestatis: &c. nec non Regis Galliarum & Navarra &c. Privilegiis. Anno, M D CIV. 1604. = RMK I 392 / RMNY II 919

- PANDULA 1989 = PANDULA A.: Kivégzés, tortúra és megsegényítés a régi Magyarországon. Eger (Dobó István Múzeum) 1989
- PÁRIZ 1708 = PÁPAI Páriz F.: *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum...* in hoc Corpus coactum a Francisco Pariz Pápai, Medicina Doctore, Ejusdemque Facultatis, in Celeberrima Academia Basileensi, Assessore, & in Illustri Collegio Nagy-Enyediensi Professore Publico. Leutschovia Apud Haredes Samuelis Brewer, Anno MDCCVIII. 1708. = RMK I 1746.
- PÓCS 2001a = PÓCS É.: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai hiedelemrendszerekben. In: *Demonológia és boszorkányság Európában*. Szerk./Ed.: Pócs É. *Studia Ethnologica Hungarica* 1. (Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék) 2001. 137–198.
- PÓCS 2001b = PÓCS É.: Megszálló halottak – halotti megszállottság. In: *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk./Ed.: Pócs É. Budapest (Balassi) 2002. 119–139.
- PORTER 2003 = PORTER, R.: A téboly. A boszorkányperrektől a pszichoterápiáig. Budapest (Magyar Világ) 2003
- RICOEUR 1998 = RICOEUR, P.: A tanúság hermeneutikája. In: *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. Vál. és szerk./ed.: Fabiny T. Ikonológia és műértelmezés* 3. (Szeged JATE Press) 1998. 185–208.
- SAMORJAI 1636 = SAMORJAI J.: Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi cerimoniajokrol es rend tartasokrol valo könyvetske. Az együgyűeknek rövid tanításokra köz akarattal irattatott Samorjai Janos halászi predikator által. Löcsén: Brever Lörintz. 1636. = RMK I 662 / RMNY III 1654.
- SCHRAM 1970. 1 = Schram F. (szerk./ed.): *Magyarországi boszorkányperek. I.* Budapest (Akadémiai) 1970
- SCHRAM 1970. 2 = Schram F. (szerk./ed.): *Magyarországi boszorkányperek. II.* Budapest (Akadémiai) 1970
- SCHRAM 1982. 3 = Schram F. (szerk./ed.): *Magyarországi boszorkányperek. III.* Budapest (Akadémiai) 1982
- SCOT 1584 = SCOT, R.: *The discoverie of witchcraft...*, London: William Brome; quarto 1584. [The Discoverie of Witchcraft. New York: Da Capo Press, 1971]
- SOMAN 1990 = SOMAN, A.: A boszorkányság dekriminalizációja: levezethető-e a francia tapasztalatból egy európai modell? *Ethnographia* 101. 1990/3–4. 475–493.
- SPEER 1956 = SPEER, D.: *Magyar Simplicissimus [Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus]* Varjú E. fordítása. Budapest 1956
- SPRENGER-KRÄMER 2001 = SPRENGER, J. – KRÄMER, H. [Henricus Institutur] 2001: *Malleus maleficarum*. Nuremberg, Anton Koberger, 17 March 1494. [Montague Summers fordítását felhasználva, London. 1928. „The Malleus Maleficarum” Wicasta Lovelace és Christie Rice újraközlésében. Windhaven Network, HTML változat, 2001. / www.malleusmaleficarum.org | www.windhavennetwork.com | www.wicasta.com]
- SWIETEN 1758 = SWIETEN, VAN G.: *Mémoire. Sur Magdale'ne Logomer, nommée vulgairement Heruczina, accusée du crime de magie, mise a' mort comme coupable de Magie et de sacrile'ge par le juge et magistrat de Crisio, en date de 22 Avril 1758. Si jamais on trouve de la confusion c'est sur le crime de Magie.* [Van Swietennek Mária Teréziához intézett bizalmas francia nyelvű emlékirata] Magyar Országos Levéltár, A 57, Kancelláriai osztály, No. 99. Wien 1758
- SZACSVAY 2001 = SZACSVAY É.: *Protestáns ördögképzetek. In: Lélek, halál, túlvilág. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Szerk./Ed.: Pócs É. Budapest (Balassi) 2001. 100–110.
- SZACSVAY 2002 = SZACSVAY É.: *Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban. (I.) In: Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára.* Szerk./Ed.: Barna G. – Kótyuk E. Budapest–Szeged: (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 9.) 2002. 79–92.
- SZENTIVÁNYI 1944 = Szentiványi D.: *A katekizmus története Magyarországon.* Budapest 1944
- SZILÁGYI 1987 = SZILÁGYI M.: *Boszorkányperek Tolna megyében. Tanulmányok Tolna megye történetéből XI. Szekszárd (Tolna Megyei Levéltár) 1987. 437–513.*
- THURY 1908 = THURY E.: *A dunántúli református egyházkerület története.* Pápa 1908
- TÓTH 2001 = TÓTH G. P.: *Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrésztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben.* In: *Demonológia és boszorkányság Európában.* Szerk./Ed.: Pócs É. *Studia Ethnologica Hungarica* 1. (Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék) 2001. 249–291.
- VORAGINE 1990 = VORAGINE, de J.: *Legenda aurea.* Vál., szerk./ed.: Madas E. Budapest (Helikon) 1990
- ZGUTA 1977 = ZGUTA, R.: *The Ordeal by Water (Swimming of Witches) in the East Slavic World.* *American Slavic and East European Review*, 36. (London) 1977
- ZVONARICS – NAGY 1615 = ZVONARICS I. – NAGY B.: *Pazman Peter pírónsági. Az az: Azokra az szitkos karomlasokra, es orczatlan pantolodasokra, melylyeket Szyl Miklos neve alatt Hafenreffer tudos ki bocziattot vala: Derek Felelet. Melyben, nem chak az Czepregi Mestersegnek neuzet nyelues cziel-cziapasi, torkaban verettetnek, de meg az oe Cziaruargo Kalauzzanak, csintalan fartellij es hazug cigansagijs roeuid bizonyos ielekboel, mint egy vilagos tükoerboel, ki nijlatkosztatnak, Irattaot az egyuegyűeknek Hasznokra, es Az mi magunk artatlansaganak tiszte mentsegere.* ZVONARITH IMRE,

és NAGY BENEDEK által. Sagitté paruulor~, facté sunt plagé eorum. Ps: 63. Nyomtatottat Kereszurat Farkas Imre által, Anno M.DC.XV. 1615. = RMK I 457.

- ¹ HARMENING 1974. 825.
- ² RICOEUR 1998. 188.
- ³ FABINY 1996. 44–46.
- ⁴ SPRENGER–KRÄMER 2001. I/I.
- ⁵ CARPZOV 1652. I/XLIX.
- ⁶ SWIETEN 1758; KLANICZAY 1985; KISS 1995; SZILÁGYI 1987
- ⁷ JORDÁNSZKY-KÓDEX 1519. 53.
- ⁸ KÁLDI 1626; 1681
- ⁹ KÁROLI 1590
- ¹⁰ KÁLDI 1626; 1681
- ¹¹ COHN 1994. 260.
- ¹² MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 373.
- ¹³ KÁLDI 1681
- ¹⁴ COHN 1994. 260–261.
- ¹⁵ ÉRDY-KÓDEX 1512. 505/656B; VORAGINE 1990. 297.
- ¹⁶ CACIOLA 2002. 118.; PÓCS 2001a. 141.
- ¹⁷ BREDEKAMP 1989
- ¹⁸ GEESE 1998. 342.
- ¹⁹ DUERR 1993. 246.
- ²⁰ ÉRDY-KÓDEX 1512. 468/634b
- ²¹ ÉRDY-KÓDEX 1512. 247/500j; VORAGINE 1990. 189–194.
- ²² ÉRDY-KÓDEX 1512. 247/500j; VORAGINE 1990. 194.
- ²³ ÉRDY-KÓDEX 1512. 447/307j; VORAGINE 1990. 44–46.
- ²⁴ GRYNÆUS 2002. 18–24.
- ²⁵ ÉRDY-KÓDEX 1512. 335/549b
- ²⁶ MAROSVÁSÁRHELYI 1623
- ²⁷ MIHALOVICS 1900; SZENTIVÁNYI 1944. 50–59.; JENEI 1961
- ²⁸ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 373.
- ²⁹ SPRENGER–KRÄMER 2001
- ³⁰ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 373–374.; Vö. SPRENGER–KRÄMER 2001. II/I/I.
- ³¹ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 275.; Vö. SPRENGER–KRÄMER 2001. II/I/II.
- ³² MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 275.; Vö. SPRENGER–KRÄMER 2001. II/I/II.
- ³³ DEL RIO 1616
- ³⁴ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 378.
- ³⁵ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 377.
- ³⁶ MAROSVÁSÁRHELYI 1623. 379.
- ³⁷ BORNEMISZA 1578. 810b
- ³⁸ 1691, Somorja KLANICZAY – KRISTÓF – PÓCS 1989. 2. 605.
- ³⁹ 1696, Somorja BESSENYEI 2001. No. 147. További adat 1701, Somorja BESSENYEI 2001. No. 148.
- ⁴⁰ 1676, Somorja BESSENYEI 2001. No. 143.
- ⁴¹ 1677, Somorja BESSENYEI 2001. No. 146.
- ⁴² 1677, Vöröskő BESSENYEI 2001. No. 145.
- ⁴³ SPRENGER–KRÄMER 2001. II/I/IV; II/II/VII.
- ⁴⁴ 1663, Trauschdorf SCHRAM 1970. 2. No. 245.
- ⁴⁵ 1663, Trauschdorf SCHRAM 1982. 3. No. 523–525.
- ⁴⁶ 1704, Nagybánya BALOGH 2003. 25/II.
- ⁴⁷ 1737, Iharosberény SCHRAM 1970. 1. No. 219/542.
- ⁴⁸ 1754, Désfalva BESSENYEI 2001. No. 1/II.
- ⁴⁹ 1758, Hódmezővásárhely SCHRAM 1970. 1. No. 103/341–345.
- ⁵⁰ 1732, Szentes SCHRAM 1970. 1. No. 82/239–240.
- ⁵¹ 1741, Simontornya SCHRAM 1970. 2. No. 359/502.
- ⁵² 1741, Simontornya SCHRAM 1970. 2. No. 357/486.
- ⁵³ 1591, Feketebátor SCHRAM 1970. 1. No. 15. Vö. KRISTÓF 1998. 14.
- ⁵⁴ 1686, Marosvásárhely HERNER 1988. No. 173.
- ⁵⁵ 1719, Földes BESSENYEI 1997. No. 91.
- ⁵⁶ 1730, Debrecen BESSENYEI 1997. No. 97.
- ⁵⁷ DEGLER 1993. 31.
- ⁵⁸ CLARK 1997. 45–81.
- ⁵⁹ CLARK 1997. 524–525.
- ⁶⁰ KÁROLI 1590
- ⁶¹ FÉLEGYHÁZI 1579. 306.
- ⁶² MOLNÁR 1604
- ⁶³ KECSKEMÉTI 1615. Aa2/b–Aa3. Ld. DÖMÖTÖR 1992. 277.
- ⁶⁴ ZVONARICS – NAGY 1615. 124. Ld. DÖMÖTÖR 1992. 363.
- ⁶⁵ JÓSA 1778
- ⁶⁶ PÁRIZ 1708
- ⁶⁷ KRISTÓF 1998. 54.
- ⁶⁸ MELIUS 1562
- ⁶⁹ MELIUS 1562
- ⁷⁰ KRISTÓF 1998
- ⁷¹ FÉLEGYHÁZI 1579. 306.
- ⁷² KRISTÓF 1998. 54–76.; MAKKAI 1981; MAKKAI 1984. 531–535.
- ⁷³ KABAI BODOR 1678
- ⁷⁴ DIÓSZEGI KIS 1682; KRISTÓF 1998. 72.
- ⁷⁵ PÓCS 2001a. 142–144.
- ⁷⁶ SCOT 1584. XXV.
- ⁷⁷ 1757, Latzkova BESSENYEI 2001. No. 2.
- ⁷⁸ TÓTH 2001
- ⁷⁹ SAMORJAI 1636
- ⁸⁰ KATHONA 1939. 324–344; THURY 1908. 379–460.
- ⁸¹ KATHONA 1939. 324–544; BUCSAY 1977. 209.; BUCSAY 1985. 132–133.
- ⁸² SZACSVAY 2001; 2002
- ⁸³ SAMORJAI 1636. 202.
- ⁸⁴ SAMORJAI 1636. 205.
- ⁸⁵ SAMORJAI 1636. 206–207.
- ⁸⁶ SAMORJAI 1636. 208–209.
- ⁸⁷ SAMORJAI 1636. 213.
- ⁸⁸ SAMORJAI 1636. 211.
- ⁸⁹ *Katolikus Egyház Katekizmusa* (1614–1999) 4. fejezet, egyéb liturgikus szertartások, 1. 1673
- ⁹⁰ PÓCS 2001a. 186–197.
- ⁹¹ ÉRDY-KÓDEX 1512. 63813–20.

- ⁹² BANDINUS-KÓDEX 1646–1648; DOMONKOS 1987. 477.
- ⁹³ 1803, Torda KISS-PÁL-ANTAL, 2003. No. 146/II/b.
- ⁹⁴ 1718, Debrecen BESSENYEI 1997. No. 90., 28.
- ⁹⁵ 1714, Miskolc, BESSENYEI 1997. No. 37.
- ⁹⁶ CRAWFORD 1963. 112–113.; LEITMAIER 1953. 43.; COHN 1994. 176–177.; BARTLETT 1986. 2. 146.; BOLSAKOV – MONGAJT 1985. 53–54., 161., 189–192.; DUBLER 1953. 129.; FERRAND 1925. 193–304., 1–148.; ZGUTA 1977. 222.
- ⁹⁷ LEITMAIER 1953. 43.
- ⁹⁸ SOMAN 1990. 475–493.; MANDROU 1968. 102.; BARTLETT 1986. 147.
- ⁹⁹ KEITH 1971. 551.; ZGUTA 1977. 221.; BARTLETT 1986. 147.
- ¹⁰⁰ BARTLETT 1986. 147.
- ¹⁰¹ JAMES 1597
- ¹⁰² PÓCS 2001a. 171–172.; PÓCS 2001b
- ¹⁰³ MAGYARORSZÁGI 1976. 22.
- ¹⁰⁴ ÉRDY-KÓDEX 1512. 50326–50420.
- ¹⁰⁵ KOCSI CSERGŐ 1982. 271–273.
- ¹⁰⁶ LE ROY LADURIE 1997. 496–514.
- ¹⁰⁷ CLARK 1997
- ¹⁰⁸ KOCSI CSERGŐ 1982. 267.
- ¹⁰⁹ KOCSI CSERGŐ 1982. 219.
- ¹¹⁰ KOCSI CSERGŐ 1982. 282–289.
- ¹¹¹ KISS 1994. 339.
- ¹¹² KISS 1994. 339.
- ¹¹³ SPEER 1956.; PANDULA 1989. 16.
- ¹¹⁴ FOUCAULT 1996. 142.
- ¹¹⁵ FOUCAULT 1996. 142.
- ¹¹⁶ V.ö. FOUCAULT 2000; PORTER 2003
- ¹¹⁷ FOUCAULT 1996. 142.

LECHEROUS SPIRITS AND SPIRITUAL LECHERS IN DEMONOLOGICAL LITERATURE

I should probably give a long subtitle to the following study thus: the role and the influence of the Bible in early modern practices of criminal investigation and demonological literature. I would in this way amplify the title, as it is mostly in the records of witch trials and contemporary demonological literature that we may read about lecherous demons (only implied in the title), and female bodies given up to lechery. This

also means that we may immerse ourselves in the literature of the early modern elite and/or the sources of folk culture. The authoritarian canon of the Biblical tradition had always been present as a guiding thread in these demonological and legal records, and this provided a solid basis for „spirited” men to create the handbooks of witch-hunt.

GRÓF PEJACHEVICH ANTAL TÁBORNOK FŐISPÁNI BEIKTATÁSÁRA KÉSZÜLT ZÁSZLÓ (1798)

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Iparművészeti Gyűjteménye 53.3.302. ltsz. alatt egy XVIII. század végi zászlóemléket őriz, tévesen „temetési címer” megjelöléssel.¹ A műtárgy a II. világháborút követő államosítások során (1952. évi 4. törvényerejű rendelet²) került Porva-Szépalmapusztáról (Veszprém megye), verőczei és hídvégi gr. Pejachevich-Mikó Endre mezőgazdász, m. kir. tartalékos repülő főhadnagy (született Felsőludány, Nógrád vm. 1910. június 10.)³ kastélyából a veszprémi múzeumba 1953 januárjában, ahol azt Vajkai Aurél néprajzos múzeológus, múzeumigazgató leltározta be hevenyészve.

A műtárgy leírása

A zászlólapot 2 db 75x75 cm méretű fehér színű (mára már erősen kifakult) selyemlapból varrták össze.

Az előlapra a verőczei Pejachevich család grófi címerét festették.⁴ Egyenes állású, gyöngysor keretezte⁵, kék címerpajzsban, zöld talajon, aranykoronával fedett ezüst- (napjainkra sötétszürkére oxidálódott) oszlop tetején jobbra néző, fekete sas, csőrében arany kettős kereszt, jobb karmában aranykard, bal karmában kereszttel díszített, arany országalma. Az oszlop két oldalán egy-egy kifelé forduló, vörös nyelvű, kettős farkú, ágaskodó, aranyoroszlán, jobb mancsában aranymarkolatú, ezüstpengéjű szablyával. A pajzson vörös bélésű, kilencgyöngyös, arany grófi korona. A grófi korona felett három, aranykoronás, vörös bélésű ezüst rostélysisak, a középső szembe, a két szélső kissé befelé fordított helyzetben. A középső sisak sisakdísze jobbra néző, fekete sas, csőrében arany kettős kereszttel, jobb karmában aranykarddal, bal karmában koronás arany országalmával. A jobb oldali sisak sisakdísze balra forduló, vörös nyelvű, kettős farkú, növekvő, aranyoroszlán, jobb mancsában aranyszablyával. A bal oldali sisak sisakdísze koronás ezüst- (mára sötétszürkére oxidálódott) oszlop. Címertartók, jobbra egy német-római birodalmi

herold, balra egy magyar királyi herold. A német herold fején fekete háromszögletű kalap. Haja bodros, arca mára már teljesen elmosódott, eredetileg a barokk divatnak megfelelően nyilván beretvált lehetett. Combtóig érő, rövid ujjú, arany felsőruhája mellrészén a Német-Római Szent Birodalom kétfejű fekete sasa, felette lebegő császári korona. Szűk ujjú, földig érő, palástszerű alsóruhája fekete, amelynek szétnyíló hasítéka látni engedi szűk, lábszárra simuló fekete nadrágját, amely egybeolvad fekete lábbelijével. A magyar herold fején barna prémes, balra hajló veres leffentyűs kucsma. Haja homlokába fésült, arca bajszos. Felsőtestén antikizáló, szürke mellvert, mellrészén Magyarország koronás kiscímerével. A címer érdekessége, hogy a pajzs bal oldali mezeje nem vörös, hanem szürke (eredetileg valószínűleg ezüst vagy kék) színű. Szűk ujjú, alul földig érő, elől felhasított ruhája vörös színű. Szűk nadrágja kék, csizmája eredetileg sárga lehetett. A címer mögött kék címersátor⁶ arany zsinórokkal és bojtokkal. A címersátor bélése jobbra fekete, balra arany.

A címer körül vörös színű, nagybetűkkel festett ovális körirat, amely a címer alatt kezdődik és balról jobbra halad: ~ C ANTONIO . PEJACSEVICH . DE VEROCA GENERALI & S . C . R . A . M CAMERARIO DIE 21 MAYI 1798 IN SVPREMVM COMITEM INSTALLATO A FILIO ANT : & SVB-DITIS EQVI : DICATVM (magyarul: verőczei gróf Pejachevich Antal tábornoknak, a szent császári, apostoli királyi felség kamarásának 1798. május 21. napján, főispáni beiktatásakor, fiától Antaltól és a nemességétől).⁷ A felirat ANTONIO szavában az N-betűk szárainak átkötése fordított helyzetű. Az ANTONIO és a PEJACSEVICH szavak után kis hatágú borvörös csillagocskák szolgálnak szokózi elválasztásul. Az ANT és EQVI szavak után kettőspont található.

Az előlap selyme két darabból van összetoldva. Az illesztési vonal vízszintes, a középső sisak koronájától kissé feljebb esik. (1. ábra)

A hátlap szintén fehér alapszínű. Közepén hat sorba rendezett, borvörös színű nagybetűkkel festett felirat:

PATRI . / INDULGENTISSIMO./ AUGUSTIS .
 GRATIIS ./ INCLYTO ./ FAMILIE . ORNAMENTO
 ./ D : D : D :./ (magyarul: a legkegyesebb atyának, a
 császár kedveltjének, a család ékességének, adja,
 adományozza, ajánlja). A „D.D.D.” a latin *dat, donat, dedicat* kifejezés rövidítése.⁸ A szavak közti elválasztásra itt is apró borvörös színű, hatágú csilagocskák szolgálnak, a D.D.D. betűk között, illetve után két-két ugyanilyen csillagocskára szerepel. A hátoldal feliratának U-betűi, eltérően az előlap feliratának U-betűitől, nem V-alakúak, hanem alul íveltek. A feliratot egy fekvő ovális formátumu, zöld babérlevelekből álló festett koszorú foglalja magába.

A babérkoszorú külső oldalán trófeumszerűen elhelyezett fegyverek, hadieszközök és hadijelvények láthatók. Ezek a koszorú alsó középrészétől kezdve és balról jobbra haladva a következők: mozsárgyű, alatta kisebb láncos és rudas ágyugolyók⁹, fekete hüvelyű balkáni tör, az ágyú előtt négy nagyobb kerek, gyújtónyílással ellátott bomba, egy ismeretlen, sulyomra¹⁰ emlékeztető, de nem négy-, hanem háromágú tárgy (talán valamilyen tűzer vagy hadmérnöki műszer?), *fascēs*¹¹, a bombáktól részben elfedve ismeretlen vas- és fatárgy (tűzéségi műszer, kartácszelence?). Továbbá vörös-fehér sávós rúdra erősített, a rúdra merőlegesen halványkék-fehér sávózású zászló, Magyarország koronás kiscímerével, amely a rúdra merőleges helyzetű. A zászlólapon nyolc kék és kilenc fehér sáv található, amelyek változó szélességűek. Az egyik kék sáv kettéágazik! A magyar címeres zászlólap és a babérkoszorú között két magyaros szablya és egy nyugati tőr kard arany markolata, utóbbi kardbojtjal. A magyar címeres zászló alatt, attól szinte teljesen elfedve egy fekete-fehér sávós nyélre erősített fehér (szürke?) zászló. Ezen zászló rúdja közvetlenül a magyar címeres zászló rúdja felett található. E két zászló felett, fehér-vörös vékony sávós nyélen egy fehér zászló, a rúdra merőlegesen elhelyezett balra lépő vörös griffel, amely jobbáiban egyenes vörös kardot, baljában vörös leveles vörös ágat tart. A griffes zászló mögött, vörös-fehér sávós nyelű fehér (halványzöld?) zászló, teljesen elfedve. A griffes zászlót kissé elfedi egy négyszögletes zöld zászló, kettős farkú fekete oroszlánnal. Ezen zászlók felett két további, kék színű zászló. Közülük a felső, vörös-fehér sávós nyelű zászlón Poroszország kék koronás, kékekkel fegyverzett fekete sasa, jobb karmában kék karddal, bal karmában kék országalmával. A sas fegyverzete (csőr és karmok), valamint a korona, a kard és a jogar valamivel világosabb kék színűek, mint a zászlólap. Az alsó kék zászló keresztrúddal kapcsolódik narancs-fekete

sávós nyéléhez. Zászlólapján annak színétől valamivel világosabb kék színű, kitárt szárnyú madár (sas?). A felső kék zászló alatt egy narancssárga-fekete sávós nyelű döfőfegyver¹², majd tovább egy arany végződésű vörös marsallbot, egy arany színű lovassági harsona és egy barna síp helyezkedik el. Itt érkezünk el a babérkoszorú felső közepéhez. A további hadijelvények a koszorú jobb oldalán, fentről lefelé következnek: egy másik barna síp, fémgyűrűs barna fagott, arany lovassági harsona, barna nyelű lófarkas lándzsa, narancs-fekete sávós nyelű alabárd, majd vörös-fehér sávós rúdon fehér zászló, amelyen a nyélre merőleges helyzetű, királyi aranykoronás, arany szegélyű zöld címerpajzs található, kivehetetlen ábrával, a pajzs alatt kettős ággal. A zöld pajzsú zászló lapja előtt szintén narancs-fekete sávós rúd, külön keresztrúddal erősített háromszögletes vörös zászló, három fehér félholddal (török zászló). Majd fekete-fehér sávós rúdon – a másik oldal magyar zászlójához hasonlóan – a rúdra merőleges halványkék-fehér sávózású zászló, rajta a Német-Római Birodalom koronás, gloriolás kétféjű fekete sasa, jobb karmában karddal, bal karmában jogarral, mellén címerpajzzsal (hasított pász, jobbra vörösben fehér pólya (Ausztria), balra arany mezőben lebegő fehér bástya (Kasztília?))¹³. A zászlólapon kilenc kék és tíz fehér sáv található. A sasos zászló szinte teljesen elfed egy fekete-fehér sávós nyelű fehér zászlót. A négy fentebbi zászló közt, fekete-narancs sávós nyélen, keresztrúdon egy ötödik sötétkék zászló kisebb részlete látszik. A kétféjű sasos császári zászló és a babérkoszorú között két szuronyos puska csövének részlete. A puska alatt nyolcküllős, barna fakerekű tábori ágyú, barna tömlőléccel, az ágyú előtt négy sorba rendezett tíz ágyugolyó (1–2–3–4). Az ágyú csőve és az ágyugolyó gúla között fekvő, hengeres fémdob, vöröszöld, farkasfogas díszítéssel. A dobtól jobbra szürkés, rostélyos sisak, valamint mellvért karvasakkal, vaskesztyűvel és egy másik, vörös-fehér tollbokrétás sisakkal. A vértzet külső oldalán szürke, ovális pajzs, két barnás fogantyúval.

A trófeum alsó középrészén vörös-fehér-vörös sávós szalagon a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztje függ. A rendjelvény ábrázolása stilizált. Az ausztriai ház színeit (vörösben fehér pólya) mutató, kerek középmező széléről hiányzik a rend jelmondata: „FORTITUDINI (vitézségért). Mindenesetre a kifelé szélesedő, fehér színű keresztszárak végződése egyenes és nem hullámos lezárású, amely megfelel a Makai Ágnes által I. típusúnak nevezett (az 1757-es alapítástól a napóleoni háborúk végéig adományozott) rendjelvények sajátosságainak¹⁴.

A rendjel szalagján, illetve részben a szalagok szárai között két barna színű lovassági üstdob, egy-egy dobverővel, a dobok alatt sötétzöld mellvért, a vértől jobbra fehér patyolatú, vörös török turbán, forgóval, a vért alatt három aranyveretes, fekete hüvelyű magyar szablya és két barna színű balkáni puska.

Az egész trófeumot a zászlólap szélein végighúzódo, négyszögletes keretet alkotó, barna gallyakon növényi díszítésű szegélyezik (2. ábra)

A zászló ábráját a készítéskor először ceruzával előrajzolták, majd ezt követően festették ki. A ceruzavonalak helyenként – pl. az előlapon lévő Pejachevich-címer középső sisakján lévő sisakdísznél (sas karmai), valamint a hátlap feliratának betűinél – jól látszanak. Egyes azonos színekből – pl. vörös, zöld – többféle színárnyalatot használtak. Így borvörös mindkét oldal felirata, a grófi korona bélése, a címer sisakjainak bélése, a trófeum sisakjának tollbokrétya, a magyar címeres zászló címerének kettős kereszt mezeje. Élénkvörös a Mária Terézia Rend szalagjának két szélső sávja, a marsallbot. Cinóbervörös a török (félholdas) zászló, az ezzel ellentétesen, szemben elhelyezett másik, erősen eltakart zászló, a magyar címeres zászló címerének sávjai és a császári zászló címerének vörös részei. Sárgászöld a Pejachevich-címerben a talaj, a magyar zászló címerének hármashalma, a fekete oroszlános zászló alapszíne, a zöld címeres zászló címerpajzsa. Füzöld a külső tölgyfalevél szegély. Kékeszöld a babérkoszorú. A címer valójában sárga (címerleírásban aranyként szereplő) részletei helyenként aranyozottak. Aranyozás nyomainak vehetők ki a címertartó magyar herold kucsmájának vörös leffenytyűjén is.

A két zászlóoldal ábrája nagy valószínűséggel két különböző személy munkája. A címeres oldal egyértelműbb, darabosabb alkotás. A trófeum ábrázolása jóval könnyedebbre, lendületesebbre sikerült.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a Pejachevich-címer oszlopon álló és sisakdíszében található sas ábrázolása – eltérően a Pejachevich-címer egyes további fennmaradt ábrázolásaitól (3–4–5–6. ábrák)¹⁵ – nem a császári sas típusát, hanem a porosz címer XVIII. századtól kialakult címersasának típusát mutatja. Ezen porosz sas ábrázolások sajátossága, hogy a madár kiterjesztett szárnya szélesebb, mint amilyen magas. Egyes ábrázolásoknál farka nem szemből, hanem oldalnézetből látszik. (A nagyszámú porosz sasábrázolások közül itt a 24. (berlini) népfelkelő zászlóalj 1813-ból megmaradt zászlóját mutatom be. (7. ábra)¹⁶

A műtárgy meglehetősen megviselt, sérült állapotban maradt korunkra. Az előregedett selyem foszlik,

török. Helyenként kisebb-nagyobb darabok már hiányoznak. Egyes festett részletek szinte kitörnek, aminek feltehetően az alkalmazott festékek anyaga lehet az oka. A tárgy szélein egykori varrás nyoma látszik, közte zöldeskék-kékeszöld cénamaradványokkal. Ezért feltételeztem, hogy a meglévő műtárgy eredetileg csak a zászló középrészét alkothatta, s azt egykor rávarrhatták egy masszívabb, jobb tartást biztosító, zöldeskék-kékeszöld színű anyagból lévő szegélyrészre. A restaurálás közben azonban, gondosabb megfigyeléskor kiderült, hogy a trófeumot ábrázoló zászlólap bal szélén kerek fejű zászlószögek lenyomatai és a szögek által okozott lyukak látszanak.

A zászló restaurálását 2003 folyamán Egervári Márta és Kovács Ilona restaurátorok végezték el, megmentve a pusztulástól ezen genealógiai, heraldikai, falerisztikai és vexillológiai szempontból értékes és legalábbis múzeumunk gyűjteményében egyedülálló műtárgyat.¹⁷

Gróf Pejachevich Antal altábornagy

A zászló eredetét, keletkezésének körülményeit a rajta lévő feliratok és címer, valamint a múzeumba való bekerülés előtti őrzési helye egyértelműen meghatározzák.

A bolgár eredetű, a török ellen szabadcsapatokat kiállító, majd 1690 körül a török elől Horvát-Szlavonországba menekült Pejachevich család tagjai már a XVII. században báróként szerepeltek, majd a család János József nevű tagját (Eszék, 1710 – Sopron, 1787) Mária Terézia királynő Bécsben, 1772. július 22-én grófi rangra emelte, s egyúttal a család címerét is kibővítette. Pejachevich János József Peterson Erzsébettel kötött házasságából négy gyermek született, 1. Zsigmond gróf (1741–1806) (a rumai vonal alapítója), 2. Jozefa grófnő apáca, 3. Ferenc Károly gróf cs. kir. kamarás (+ 1815) (a nasiczai vonal alapítója) és 4. Antal gróf (a budai vonal megalapítója).¹⁸ A bemutatott zászló ezen ifjabb Antal személyéhez köthető.

Tekintve, hogy Antal gróf szép katonai pályát futott be, s a cs. kir. hadsereg mindig gondosan adminisztrálta tisztjeinek szolgálatát, életútjának állomásai viszonylag jól nyomkövethetőek.¹⁹ Eszéken született 1749/1750 táján. A kor általános gyakorlatának megfelelően fiatalon, 18 évesen állt be katonának. Szolgálatát alhadnagyként a Pálffy vérteszrednél kezdte. Ezt a vérteszredet 1682-ben gr. Mercy altábornagy állította fel. Ezredtulajdonosa többször változott az idők folyamán. Erdődi gróf Pálffy Károly 1734-től

1774-ben bekövetkezett haláláig volt az ezred tulajdonosa, s egyben névadója, 1735-től ezredesi, 1741-től vezérőrnagy, 1745-től altábornagy, 1754-től lovassági tábornoki, majd 1774-től tábornagy rangban. Utolsó ezredtulajdonosa 1774–1775-ben Georg Heinrich Rotschütz báró volt. Az ezredet 1775-ben Szlavóniában feloszlatták és alegységeit más ezredbe osztották be. Pejachevich Antal kapitányságig vitte a Pálffy vérteseknél.²⁰

1773 januárjában lépett elő őrnaggyá, ugyanekkor áthelyezték a Gradiskai határőrezredhez. Ezt az alakulatot 1750-ben állították fel a szlavóniai Eszéken. Ezredtulajdonosa 1766-ig Friedrich Daniel Baron de Saint André altábornagy volt. Az ezred elnevezése 1766-ban 67. gradiskai határőr- gyalogezredre, majd 1798-ban 8. gradiskai határőr- gyalogezredre módosult. A katonai határőrvidéknek a polgári közigazgatásba való betagozolásakor 1873. október 1-jén oszlatták fel.²¹ Az ezred a hétéves háborúban 1757-ben részt vett a göröltsi ütközetben, és Hadik András altábornagy (később tábornagy) híres berlini vállalkozásában²², 1760-ban a landshuti csatában és Glatz ostromában, 1761-ben Schweidnitz elfoglalásában. Ezen ezreddel vett részt Pejachevich a Poroszország elleni bajor örökösödési háborúban (1778–1779).²³ Pontosabb működését nem ismerjük. Az ezrednek egyik zászlóalja Loudon tábornok Csehországban tevékenykedő hadseregébe beosztva, 1778. szeptember 19-én Leitmeritz megszállásában vett részt, a Bródi határőrezreddel.²⁴

Rövidesen alezredessé, majd 1786 áprilisában ezredessé lépett elő, s áthelyezték az 1. báni határőrezredhez. Ezen ezredet 1746-ban állították fel a báni határőrvidéken. Az osztrák örökösödési háború végén Németalföldön, a hétéves háborúban 1757-ben Prágánál és Schweidnitz ostrománál, 1760-ban Drezda ostrománál, a bajor örökösödési háborúban 1778-ban Csehországban harcoltak katonái. Utóbb ezt az ezredet is a katonai határőrvidék felszámolásakor, 1873-ban szüntették meg.

Az 1788–1791-es török háborúban²⁵ szintén több ütközetben vettek részt. 1788 februárjában a török-horvátországi²⁶ expedícióban. Május 31-én, a Glina folyó menti őrvonalat három menetoszlopba rendezett mintegy 3000 fős török csapat támadta meg a sarasellői sáncoknál²⁷, a kattinovaczi hídnál és az uranowinai²⁸ fűrészmalomnál. Itt Knesevich őrnagy egy századnyi szluini határőrének siettek segítségére Pejachevich ezredes katonái, s kétórás ütközet után az ellenséget megszalasztották. A menekülőket részint levágták, részint átvágták a határon. Június 25-én a kladušai (Kladusch)²⁹ várkastélynál (a Glina folyótól

kissé D-re) végzett felderítésben szerepelt az ezred egy része Pejachevich vezetésével. Majd a czerniopotoki őrvonalat parancsnokolta. Július 12-e holdvilágos éjszakáján 1000 határőrével, 600 főnyi fedezet mellett, török területen a búzát learattatta, s a zsákokba töltött 2300 mérő³⁰ gabonát málhásállatokkal elhozatta. (8–9. ábrák)

1789-ben a horvát határon felállított őrvonal fedezetét látta el. Augusztus 13-án, a czerniopotoki sáncoknál tizenegy órnyi harcban, 6 századnyi saját erővel egy 9000 fős, többnyire lovasságból álló török csapat támadását verte vissza sikeresen, az ellenségnek nagy veszteséget okozva. Szerencsés vállalkozásaival, amelyek nem maradtak meg a saját határvonalakon belül, megkönnyítette a Dubicza, Novi és Czetin erősségei elleni főtámadást.³¹

Tevékenységgel kivívta Loudon tábornagy tökéletes megelégedését. Vitézségeért a Katonai Mária Terézia Rend 1790. december 19-én lezajlott XXIII. promotioján elnyerte a rend lovagkeresztjét.³²

1793-ban vezérőrnaggyá lépett elő. A campoformioi békekötésig (1797) a rajnai hadseregnél szolgált tovább eredményesen, Franciaország ellen harcolva. Majd Zágrábban volt dandárparancsnok 1801-ig, amikor altábornaggyá léptették elő és nyugállományba helyezték.³³ 1797-ben még aktív szolgálata idején nevezték ki Pozsega vármegye főispánjává.³⁴ Főispáni beiktatására azonban – feltehetően szolgálati elfoglaltsága miatt – az ismertetett zászló felirata szerint csak 1798. május 21-én került sor. Ezen tisztségéből fakadó tevékenysége még feltáratlan. Főispáni tisztét haláláig betöltötte. 1802. szeptember 25-én halt meg szlavóniai birtokán, Verbetitzen.³⁵

Feleségétől, gr. Draskovich Borbálától több gyermeke született: 1. Antal (+ 1838), 2. István (+ 1824), 3. Borbála (br. Schnehen Ernőné) és 4. Anna (dr. Golubichné).³⁶ A Pejachevich család budai ága fiágon már Antal altábornagy unokájában, a XIX. század derekán kihalt, de a család nasiczai ága napjainkban is virágzik. Ehhez az ághoz tartozott a porva-szépálmapusztai kastély utolsó, 1945 előtti tulajdonosa is, gr. Pejachevich-Mikó Endre.³⁷

A főispáni beiktatására Antal fia és a vármegyei nemesség által készített zászló haditroféái egyértelműen utalnak Pejachevich Antal tábornok katonai szolgálatának egyes állomásaira. Így a porosz sasos zászló a Poroszország elleni bajor örökösödési háborúban való részvételére, a török félholdas zászló, a turbán, a balkáni puskák pedig a török elleni 1788/1789-es hadjáratban szereplésére emlékeztetnek, nemkülönben az ugyanezen hadjáratban elnyert Mária Terézia Rend lovagkeresztje is.

Trófeumokat, kezdetben az ellenségtől zsákmányolt, majd saját fegyverekkel és hadijelvényekkel is ellátva az ókortól kezdve gyakran és előszeretettel ábrázoltak. A trófeumok a reneszánsz korban ismét kedveltek lettek. A nyomtatás elterjedésével pedig könyvek, újságok, aprónyomtatványok révén rendkívül széles körben terjedt el ábrázolásuk, részben az egyes hadvezéreket bemutató képek kiegészítő díszeként, részint önállóan is, mint lapkezdő, vagy lapvégi minták. Ezek közül itt egy a Pejachevich-féle zászlóhoz időben is közelálló trófeumábrázolást mutatok be, amely a Katonai Mária Terézia Rend alapszabályait ismertető könyvecske fejléceként jelent meg Bécsben, 1811-ben és a zászló trófeumához hasonlóan fő ékessége szintén a rendjelvény.³⁸ (10. ábra)

Egyes országos tisztséget betöltő méltóságaink – valószínűleg a középkortól kezdve, de Habsburg-házi királyaink korától már bizonyíthatóan is – beiktatásukkor díszes zászlót kaptak. Így pl. az erdélyi vajdák³⁹, a horvát bánok (1537-től kezdve bizonyíthatóan folyamatosan 1869-ig)⁴⁰ és a török korszak végvári főkapitányai. Utóbbiak beiktatásáról írta Pálffy Géza a korszak jeles kutatója: „Az úgynevezett végvári szokásjog ugyanis előírta, hogy a jelentősebb váraknál a főkapitányok hatalmi jelvényként beiktatásuk alkalmával egy dobot és egy fehér színű, úgynevezett országzászlót kaptak, amelynek egyik oldalán a feszület, másikon pedig a császári hatalmat jelképező sas volt látható. Végül a tisztségbe történő bevezetés során a főkapitányok az egyik királyi biztos által előre felolvasott esküszöveget (iuramentum installationis) ismételték meg, miközben két ujjukat a magasba emelték, másik kezükkel pedig ezzel egyidejűleg az ország zászlóját fogták”.⁴¹

A horvát bánoknak szintén a királyi megbízott adta át a rendszerint Zágrábban, egyes időszakokban Varasdon tartott beiktatáson a báni zászlót (*bandrium regium*), illetve a báni jogart (buzogányt)⁴².

Elképzelhetőnek tartom, hogy esetleg a főispánok beiktatásakor is szerepelhetett hasonló zászló. Az ismertetett zászlót azonban nem tartom ilyennek. Elsősorban azért mert azon semmilyen országos címer vagy jelkép (pl. *Patrona Hungariae*) nem szerepel, hanem kizárólagosan családi, sőt személyes vonatkozások, de ellentmond ennek a zászló olcsóbb, egyszerűbb kivitele (festés) is. A zágrábi Horvát Történeti Múzeumban fennmaradt báni beiktatásokra készült zászlók sokkalta pompásabb, költségesebb, himzett darabok.⁴³ Az azonban elképzelhető, hogy a fentebbi zászlóátadás nyilván akkoriban közismert szokása ösztönözhetette Pejachevich tábornok fiát és a megyei nemességet egy általuk elkészíttetett, tehát nem hivatalos zászló átadására, amellyel egyszerűen a főispánhoz való ragaszkodásukat, szeretetüket akarták kifejezésre juttatni.

Mintha egy hasonló (de nem azonos) esetet dokumentálna nagykárolyi gr. Károlyi György Gyulán, 1842. május 17-én Békés vármegye főispáni székébe való beiktatásának korabeli leírása. Itt a beiktatás végén br. Wencheim Béla, a nemesi bandérium vezetője átadta Károlynak emlékül a nemesi bandérium zászlaját, amelyet a megye nemes hölgyei hímeztek és Vörösmarty Mihály emléksora díszített.⁴⁴ A Pejachevich tábornok beiktatásakor ajándékozott zászló azonban egy bensőségesebb aktus emléke lehetett, mert ezen nem a vármegye-⁴⁵, hanem a főispán családi címere, valamint további személyes, katonai életéhez kapcsolódó jelképek szerepeltek.

RÖVIDÍTÉSEK

- Ausstellung ... 1957 = Ausstellung Waffen und Uniformen in der Geschichte. Museum für Deutsche Geschichte. Berlin/Ost 1957
- BAJÁK 1991 = BAJÁK L.: Főispáni beiktatás Békés megyében 1842. Honismeret 19. 1991. 13–16.
- BÁRCZAY 1897 = BÁRCZAY O.: A heraldika kézikönyve. Budapest 1897
- BEKE 1995 = BEKE M.: A Primási Levéltár címeres és nemesi emlékei. Esztergom 1995
- BOGDÁN 1987 = BOGDÁN I.: Régi magyar mértékek. Budapest 1987
- BOROŠAK-MARIJANOVIĆ 1996 = BOROŠAK-MARIJANOVIĆ, J.: Zastave kroz stoljeća. Katalog Muzejskih Zbirki 27. Zagreb 1996
- CSÁKY 1995 = CSÁKY I.: A Magyar Királyság vármegyéinek címerai a XVIII–XIX. században. Budapest 1995
- DEMMIN 1891 = DEMMIN, A.: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Gera 1891
- FALLENBÜCHL 1994 = FALLENBÜCHL Z.: Magyarország főpánjai 1526–1848 (Die Obergespanne Ungarns 1526 – 1848). Budapest 1994
- FELSZEGHY–RÁTVAY–PETRICHEVICH–AMBRÓZY 1943 = Felszeghy F.–Rátvay I.–Petrichevich Gy.–Ambrózy Gy. (szerk./ed.): A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Budapest é.n. (1943) (E munka valódi szerzője RAINER R. volt, ahogyan a mű előszavából kiderül.)
- GERŐ 1940 = GERŐ J.: A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Budapest 1940
- Geschichte der k.k. Regimenter... 1791 = Geschichte der kaiserl. königl. Regimenter seit ihrer Errichtung bis auf gegenwärtige Zeiten etc. Von einem Veteran. Wien 1791
- GERT 1984 = GERT, O.: Lexikon der Heraldik. Leipzig 1984
- GUDENUS 1990–1998 = GUDENUS J. J. : A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–IV. Budapest 1990–1998
- GUTKAS 1980 = GUTKAS, K.: Kaiser Josephs Türkenkrieg. In: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Niederösterreichische Landesausstellung. Katalog der Niederösterreichischen Landesmuseums Nr. 95. Wien 1980. 271–273.
- HARDING-GRAY 1995 = Harding D.–Gray, R. (főszerk./ed.): Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve. Budapest 1995
- HIRTENFELD 1857 = HIRTENFELD, J.: Militär-Maria Theresien-Orden und seine Mitglieder. Wien 1857
- HOPPÁL 2001 = HOPPÁL D.: A történelmi Magyarország vármegyéinek címerai. Budapest 2001
- ILLÉSY–PETTKÓ 1895 = ILLÉSY J.–PETTKÓ B.: A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Budapest 1895
- KALMÁR 1971 = KALMÁR J.: Régi magyar fegyverek. Budapest 1971
- KEMPELEN 1911–1932 = KEMPELEN B.: Magyar nemes családok. I–XI. Budapest 1911–1932
- Kurze Geschichte der k.k. Regimenter... 1800–1812 = Kurze Geschichte der kais. königl. Regimenter, Corps, Bataillons, und anderen Militaer-Branchen von ihren Ursprung an bis zu Ende des Feldzuges von 1799. I–III. Wien 1800, 1801, 1812
- LIPSZKY 1806 = LIPSZKY, J.: Mappa generalis regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae. Pesthini 1806
- MAKAI 1987 = MAKAI Á.: A Katonai Mária Terézia Rend emlékei múzeumunkban. (Erinnerungsstücke des Militär-Maria-Theresien-Ordens im Museum – Памятники Военного Ордена Марии Терезии в нашем музее.) Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. 1987. 193–227.
- MARKÓ 1941 = MARKÓ Á.: Hadik András altábornagy berlini vállalkozása. (1757. okt. 10–23.). Hadtörténelmi Közlemények 42. 1941. 38–92.
- NAGY 1857–1865 = NAGY I.: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1865
- NYULÁSZINÉ 2001 = NYULÁSZINÉ STRAUB É.: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Budapest 2001
- PÁLFFY 1998 = PÁLFFY G.: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század) (Biographical Database of Captains-Generals and Assistant Captains-Generals of Borderfortress of Veszprém (16-17th Century) – Datenarchiv zum Lebenslauf der Ober- und Vizehauptmänner der Grenzfestung Veszprém (16–17. Jahrhundert)) In: Tóth G. P. (szerk./ed.): Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9. Veszprém 1998. 91–187.
- PALLAS 1893–1904 = A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. I–XVIII. Budapest 1893–1904
- PANDULA 1998 = PANDULA A.: Insigniológia. In: Bertényi I. (szerk./ed.): A történelem segédtudományai. Budapest 1998. 305–318.
- PEJACSEVICH 1876–1900 = PEJACSEVICH, J.: Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacevich und die stammverwandten

Freiherren von Parchevich, Knezevich, Thoma-Gionovich und Czerkicz zur näheren Erläuterung der im Jahre 1876 zusammengestellten grossen Stammtafel. I–VI. Wien 1876–1900

PICKL 1903 = Pickl, von Witkenberg W. (Bearbeitet und herausgegeben): Kämmerer-Almanach. Wien é.n. (1903.)

SCHWICKER 1878 = SCHWICKER J. H.: Magyarország s a bajor örökösödési háború. Századok 12. 1878. 389–412., 487–509.

SIEBMACHER 1893 = CSERGHEŐ G.: Der Adel von Ungarn sammt Nebenländern der St. Stephans-Krone. In: SIEBMACHER, J.: Grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Band 15. Abtheilung. Nürnberg 1893

Spezialkarte 1:75 000 = Spezialkarte der österr.-ung. Monarchie 1:75 000

Statuten des Maria Theresien-Ordens 1811 = Statuten des löblichen militärischen Maria Theresien-Ordens. Wien 1811

STOLZER 1993 = STOLZER, J.: Alphabetisches Gesamtverzeichnis der Mitglieder des Militär-Maria Theresien-Ordens 7. 3. 1758. – 3. 10. 1931. Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde IV. Jahrgang Nr. 3. August 1993. Nr. 11.

THÜRHEIM 1880 = THÜRHEIM, A.: Gedenklblätter aus der Kriegsgeschichte der K.K. oesterreichischen Armee. I–II. Wien und Teschen 1880

TÓTH G.–SCHLEICHER 2003 = Tóth G. P.–Schleicher V. (szerk/ed.): Térjünk a tárgyra! Kiállítás a Laczkó Dezső Múzeum alapításának 100. évfordulójára. (Get On To the Object! Exhibition on the Centennial of the Laczkó Dezső Museums). Veszprém 2003

Törvények és rendeletek 1952 = Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1952. Budapest 1953

ZARÁNDY 1904 = ZARÁNDY A. G.: A Pejácsevichek. Turul 22. 1904. 64–67.

¹ Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Iparművészeti leltárkönyv. 1. 19.

² Törvények és rendeletek 1952. 84–86. Az 1952. évi 4. számú törvényerejű rendeletet 1952. február 17-én hirdették ki. Legfontosabb részét szó szerint idézem:

„1.§ 1. A jelen törvényerejű rendelettel összes alkatrészeivel és tartozékaikkal együtt állami tulajdonba vétetnek:

a., mindazok a magántulajdonban álló házingatlanok (lakóházak, villák, öröklakások, üzletházak, üzemházak, raktárak, stb.), amelyeket vagy amelyeknek egyes részeit bérbeadás útján hasznosítják,

b., a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelemlő elemeinek házingatlanai, abban az esetben is, ha azokat nem bérbeadás útján hasznosítják.

2. Ha az előző bekezdés b. pontjában megjelölt személy az állami tulajdonba vett házingatlanában, vagy annak

egy részében nem lakik állandóan, állami tulajdonba kerül a tulajdonosnak a házingatlanban vagy annak egy részében tartott valamennyi ingósága is.”

³ GUDENUS 1998. III. 59. Pejachevich-Mikó Endre 1945-ben valószínűleg a háborús események kapcsán elhagyta Magyarországot és Pasadenában (California, USA) telepedett le. A zászlót – a leltárkönyv bejegyzése szerint – feleségétől (Stief Magdolnától, szül. Eperjes, 1913. aug.12.) szerezte meg a múzeum.

⁴ SIEBMACHER 1893. 489–490., Tafel 358., legfelső sor jobb szélső ábra (nemesi címer) és felülről a 2. sor bal szélső ábra (bárai címer)

⁵ SIEBMACHER 1893. 489. címerleírása és Tafel 358. felülről a 2. sor bal szélső címerábrája szerint a pajzs feketével szegélyezett és aranyrutákkal megrakott. BÁRCZAY 1897. 104. 266. ábra és leírása alapján a pajzsra rombuszokkal ellátott fekete ráma van. A ráma a magyar heraldikában szokatlan rutái változtak át a zászlón gyöngysorkeretté.

⁶ NYULÁSZINÉ 2001. 138. szerint a címersátor külső színe vörös vagy bíbor. GERT 1984. 437. (Wappenzelt címszó) azonban a címersátor leggyakoribb színei között, a bíbor és a vörös mellett a kéket is említi.

⁷ A zászlófeliratok fordításában Kredics László levéltáros, könyvtáros (Veszprém) volt segítségemre. Közreműködését ismételtelen köszönöm.

⁸ PALLAS IV. 1893. 840.

⁹ KALMÁR 1971. 181. 81–82. képek

¹⁰ A sulyom egy négyágú vastüske, amely nevét a hasonló formájú vízínövényről nyerte. A középkortól gyalogság és lovasság ellen alkalmazták, beszórva vele a várható felvonulás útját. Mivel a tüske egyik ága mindig égnék-állt a belelépő ló vagy ember megsérült, lesántult. (KALMÁR 1971. 326–327.) Még az I. világháborúban és a Magyar Tanácsköztársaság időszakában (1919) is használták táborvédelemre. (Pandula Attila közlése.) A zászlón ábrázolt ismeretlen tárgy jóval finomabb kivitelű, mint a gondos kivitelezést nem igénylő sulyom. Ágai nem egyenesek, hanem íveltek.

¹¹ A *fascis* a római kor *lictora*inak hivatali jelvénye, összekötözött vesszőkötég és bárd. Mint az igazságszolgáltatás jelképe napjainkig használatos. Pejachevich ezredesként-tábornokként és főispánként egyaránt ellátott bírói feladatokat is.

¹² A zászlón ábrázolt döfőfegyver esetünkben – véleményem szerint – a partizán és a runka keveréke. A partizán a XV–XIX. században a gyalogság által használt, lándzsához hasonló, széles pengéjű, a penge tövénél szárnszerű nyúlványokkal ellátott döfőfegyvere. A fegyver köpűs végződését sokszor rojtokkal díszítették. A XVIII–XIX. században már inkább csak a tisztek és altisztek jelvénye volt. A cs. kir. hadsereg Mária Terézia koráig (1740–1780) használta. Az angol gyalogság altisztjei még a napóleoni háborúkban is viselték. E fegyvertípusról: DEMMIN 1891. 829–830. (partizán), 834–835. (sponton); KALMÁR 1971. 47–48.; HARDING-GRAY 1995. 56–59. A runka (ronsard, roncic, ranseur) nyárs alakú döfőfegyver, oldalpengéi azonban

- félhold alakban fölfelé ívelődnek. Mint gyalogsági fegyver, használata már a XV. század előtti időkben feltűnik, s még hadifegyver marad a XVI. század 2. feléig. E század első felében azonban már testőrségi díszfegyverként is szerepel. (KALMÁR 1971. 48–49., 77. kép) A zászlón ábrázolt fegyvernek ugyan vannak pengenyűlványai, de pengéje keskeny és horgos végű, rojt helyett lószórdísszel látták el.
- ¹³ Ugyanezen címer díszíti a birodalmi sas mellét egy a Szent Római Birodalom Német Nemzetének heroldját ábrázoló XVI. századi metszeten, a herold címerköpenyén. Az eltérés csupán annyi, hogy a bátyás címerkép itt a pajzs jobb felére, az osztrák pólya pedig a bal félre került. GERT 1984. 392. („Tappert” címszóhoz tartozó ábra)
- ¹⁴ MAKAI 1987. 203–204., 210–211.
- ¹⁵ SIEBMACHER 1893. 489–490., Tafel 358. Továbbá a Pejachevich család grófi címere, amely egykor talán mappa vagy bútor díszítése lehetett. XVIII–XIX. sz. Réz, zöld bőr alátétén. 13 x 15 cm. Porvaszépalmapuszta (Veszprém m.), Pejachevich-kastélyból. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Iparművészeti Gyűjtemény, Ltsz.: 53.3.33. (TÓTH G.–SCHLEICHER 2003. 31. Nr. 57.) Valamint a Pejachevich család általam ismert legkorábbi címerábrázolása 1712-ből (BEKE 1995. 123. 33. ábra)
- ¹⁶ Ausstellung ... 1957. egyik ábrája után.
- ¹⁷ Gondos munkájukat, amely lehetővé tette ezen értékes műtárgy megújulását itt is megköszönöm.
- ¹⁸ A Pejachevich családról: NAGY 1862. IX. 195.; PEJACSEVICH 1876–1900.; SIEBMACHER 1893. 489–490. Tafel 358.; ILLÉSY-PETTKŐ 1895. 166.; PICKL 1903. 352.; ZARÁNDY 1904. 64–67.; KEMPELEN 1914. VIII. 250.; GERŐ 1940. 161.; BEKE 1995. 123., 351.; GUDENUS 1998. III. 50–61.
- ¹⁹ Életrajza összefoglaló jelleggel: HIRTENFELD 1857. 306.
- ²⁰ A Pálffy vérteszczredről: Kurze Geschichte der k.k. Regimenten... 1812. III. 203–208.; THÜRHEIM 1880. II. 628–630.
- ²¹ A Gradiskai határhozredről: Geschichte der k.k. Regimenten... 1791. 165, Kurze Geschichte der k.k. Regimenten... 1800. I. 312.; THÜRHEIM 1880. II. 581–586.
- ²² Hadik berlini vállalkozásáról: MARKÓ 1941. kimerítő hivatkozással a téma korábbi feldolgozásaira.
- ²³ A bajor örökösödési háborút tárgyaló csekély irodalomban akad magyar nyelvű is: SCHWICKER 1878
- ²⁴ Geschichte der k.k. Regimenten... 1791. 165.; Kurze Geschichte der k.k. Regimenten... 1800. I. 312.; THÜRHEIM 1880. II. 582.
- ²⁵ Az 1788–1791-es török háborúról röviden, összefoglaló jelleggel: GUTKAS 1980
- ²⁶ Kurze Geschichte der k.k. Regimenten... 1800. I. 329. az eredeti német nyelvű szövegben „in türkisch-Croatien”. LIPSZKY 1806. VII. számú térképlapján a Horvát-Szlavónország és Bosznia közti területet, nagyjából az Una és a Verbász folyók közti részt jelölte „Croatia turcica” felirattal.
- ²⁷ Ez feltehetően LIPSZKY 1806. VII. számú térképlapján, a Glina folyó D-i partján feltüntetett „Sztaro szello” nevének német elírásából keletkezett téves helynév. V.ö. Kurze Geschichte der k.k. Regimenten ... 1800. I. 330. („von der Schanze bey Sarasello”).
- ²⁸ LIPSZKY 1806. VII. számú térképlapján „Uranovicza”, a Spezialkarte 1 : 75000, Zone 24. Kol. XIV. szelvényén (XIX. század vége) „Vranovina” szerepel a kérdéses térségben.
- ²⁹ LIPSZKY 1806. VII. számú térképlapján „Gr. Kladuss”.
- ³⁰ A mérő (metreta, Metzen) nagyságáról és különböző változatairól, amelyek 31,0–155,2 l, illetve 23,2–116, 4 kg között mozogtak: BOGDÁN 1987. 98–100.
- ³¹ Az 1. báni határhozredről és Pejachevich ottani működéséről: Geschichte der k.k. Regimenten... 1791. 164.; Kurze Geschichte der k.k. Regimenten... 1800. I. 328–331.; THÜRHEIM 1880. II. 591–594.
- ³² HIRTENFELD 1857. 306. 1734.; FELSZEGHY-RÁTVAY-PETRICHEVICH-AMBRÓZY 1943. 202–203. Nr. 26, születési éve itt tévesen 1772!; STOLZER 1993. 23.
- ³³ HIRTENFELD 1857. 306.
- ³⁴ FALLENBÜCHL 1994. 130. szerint 1797-től 1803-ig volt Pozsega vm. főispánja.
- ³⁵ HIRTENFELD 1857. 306. szerint halálakor 52 éves volt. Ezek szerint 1750-ben kellett születnie és 1768-ban beállnia a Pálffy vérteszczredbe. Ezen évszámok azonban szerintem csak hozzávetőleges pontosságúak.
- ³⁶ NAGY 1862. IX. 195.; GUDENUS 1998. III. 51.
- ³⁷ GUDENUS 1998. III. 55–61.
- ³⁸ Statuten des Maria Theresien-Ordens 1811. kezdőlap fejléce
- ³⁹ Az erdélyi vajdák esetében ez a tárgykör még nincs feldolgozva. A román fejedelmek későbbi (XVI–XVII. századi) zászlóhasználatánál azonban kifejezetten utaltak a középkori magyar előzményekre. (Lektorom – Pandula Attila – megjegyzése alapján, amelyet itt is megköszönök.)
- ⁴⁰ BOROŠAK-MARIJANOVIĆ 1996. 92. Nr. 3. (Vlašić Ferenc báni zászlója 1832-ből), 92–93. Nr. 4. (Jellačić József báni zászlója 1848-ból), 93. Nr. 5. (Šokčević József báni zászlója 1860-ból). Mindhárom báni zászló fecskefarkú. Az 1832-es zászló mindkét oldala vörös, a másik kettő mindkét oldala a szláv nemzeti színeket (vörös-fehér-kék) mutatja. Egyik oldalukon külön-külön címerpajzsban Horvátország, Szlavónia és Dalmácia címere, a másik oldalon az illető bán családi címere látható. PANDULA 1998. 308.
- ⁴¹ PÁLFFY 1998. 97–98. Pandula Attila lektori véleményében – Pálffy Géza megfogalmazásától eltérően – a főkapitányi zászlók nem rendszeresített, tehát esetenként más és más kivitellű voltát valószínűsíti, kiemelve azokon a magyar címer és a „Patrona Hungariae” ábrázolásokat.
- ⁴² PANDULA 1998. 308.
- ⁴³ V.ö. 25. jegyzet!

⁴⁴ BAJÁK 1991. 16.

⁴⁵ Pozsega vármegye 1745/1748-óta használt címeréről:

CSÁKY 1995. 152. Nr.67.; HOPPÁL 2001. 100–101.

THE FLAG MADE FOR THE INAUGURATION OF GENERAL COUNT ANTAL PEJACHEVICH AS LORD-LIEUTENANT (1798)

A late 18th century flag item is preserved in the Applied Arts Collection of the Veszprém Dezső Laczkó Museum under inventory no. 53.3.302, mistakenly inventorised as „funeral coat-of-arms.” In January 1953, in the course of nationalisation, the piece found its way into the Veszprém (then Bakony) Museum from the manor of Count Endre Mikó-Pejachevich in Porva-Szépalmapuszta (Veszprém County). The object, sewn together from two sheets of silk, each measuring 75 x 75 cm, may have originally been the central section of a flag. On the front sheet, the painted coat-of-arms of the Pejachevich count's family can be seen, and on the back sheet, a painted trophy made up of weapons and articles of equipment, and decorated with the knight's cross of the Military Maria Theresa Order. Both sides of the flag are also provided with Latin inscriptions, which indicate that it was made by the count's son Antal and the county nobility for the inauguration of General Count Antal Pejachevich as Lord-Lieutenant, which took place on 21 May 1798.

Escaping from the Turks, the originally Bulgarian Pejachevich family settled in Hungary in the 17th century. In 1772, they were awarded the rank of count by Queen Maria Theresa. The Verőcze Count Antal Pejachevich from the so-

called Buda branch of the family was born around 1749/1750 in Eszék. He began his military career at the age of 18 with the Pálffy regiment of cuirassiers, where in time he rose from sub-lieutenant to captain. He was promoted to major in 1773, and was transferred to the Gradiska border regiment. In 1786 he became a colonel, and regimental commandant of the 1st ban border regiment. With his regiment he took part in the Turkish war of 1788–1791, distinguished himself repeatedly, and won the knight's cross of the Military Maria Theresa Order. He was a major-general from 1793, fought against the French with the Rhine army, and later served as brigadier of Zagreb. In 1802 he was promoted to lieutenant general, and retired. From 1797 until his death, he was lord-lieutenant of Pozsega County, and the flag described in this study was prepared for his inauguration into this office. He died on 25 September 1802 on his family estate in Verbetitz in Slavonia.

The damaged, rather badly preserved flag was restored in 2003 by Márta Egervári and Ilus Kovács, thus saving from destruction this object, which is valuable from the point of view of genealogy, heraldry, phaleristics and vexillology, and is at least unique in our museum collection.

1. ábra. A gr. Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló előlapja a családi címerrel, 1798
(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 1. Front of the flag made for the inauguration of General Count Antal Pejachevich as Lord-Lieutenant with the family coat-of-arms, 1798
(Photo: Zs. Oszkó)

2. ábra. A gr. Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló hátlapja a trófeummal és a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjével, 1798 (Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 2. Back of the flag made for the inauguration of General Count Antal Pejachevich as Lord-Lieutenant with the trophy and the knight's cross of the Military Maria Theresa Order, 1798 (Photo: Zs. Oszkó)

3. ábra. A Pejachevich család nemesi címere (SIEBMACHER 1893 után)
 Figure 3. The coat-of-arms of the Pejachevich family (SIEBMACHER after 1893)

4. ábra. A Pejachevich család grófi címere (SIEBMACHER 1893 után)
 Figure 4. The count's coat-of-arms of the Pejachevich family (SIEBMACHER after 1893)

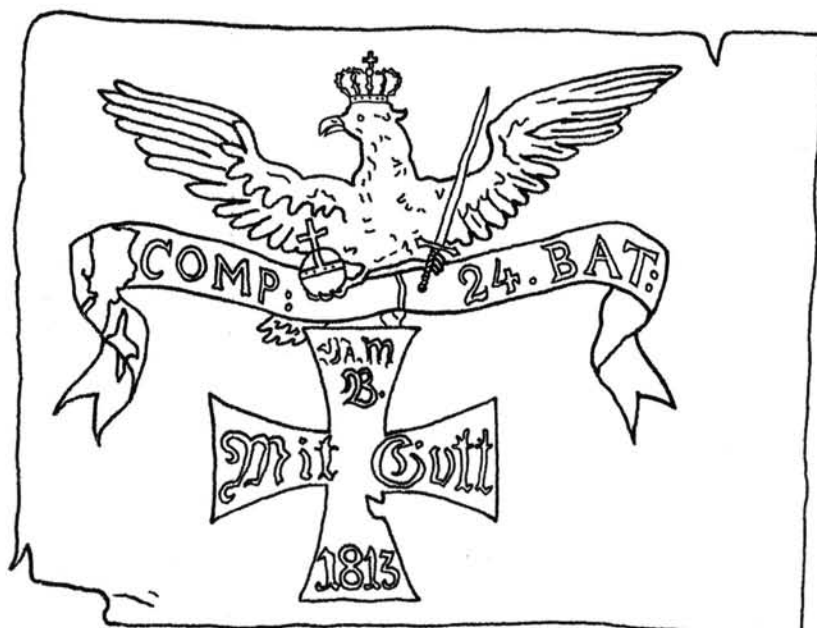
5. ábra. Pejachevich György címere, 1712. Primási Levéltár, Esztergom
(BEKE 1995 után)

Figure 5. György Pejachevich's coat-of-arms, 1712. Primatical archives, Esztergom
(after BEKE 1995)

6. ábra. A Pejachevich család grófi címere, XVIII–XIX. sz. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
(Fotó: Oszkó Zs.)

Figure 6. The count's coat-of-arms of the Pejachevich family, 18th–19th century,
Dezső Laczkó Museum, Veszprém (Photo: Zs. Oszkó)

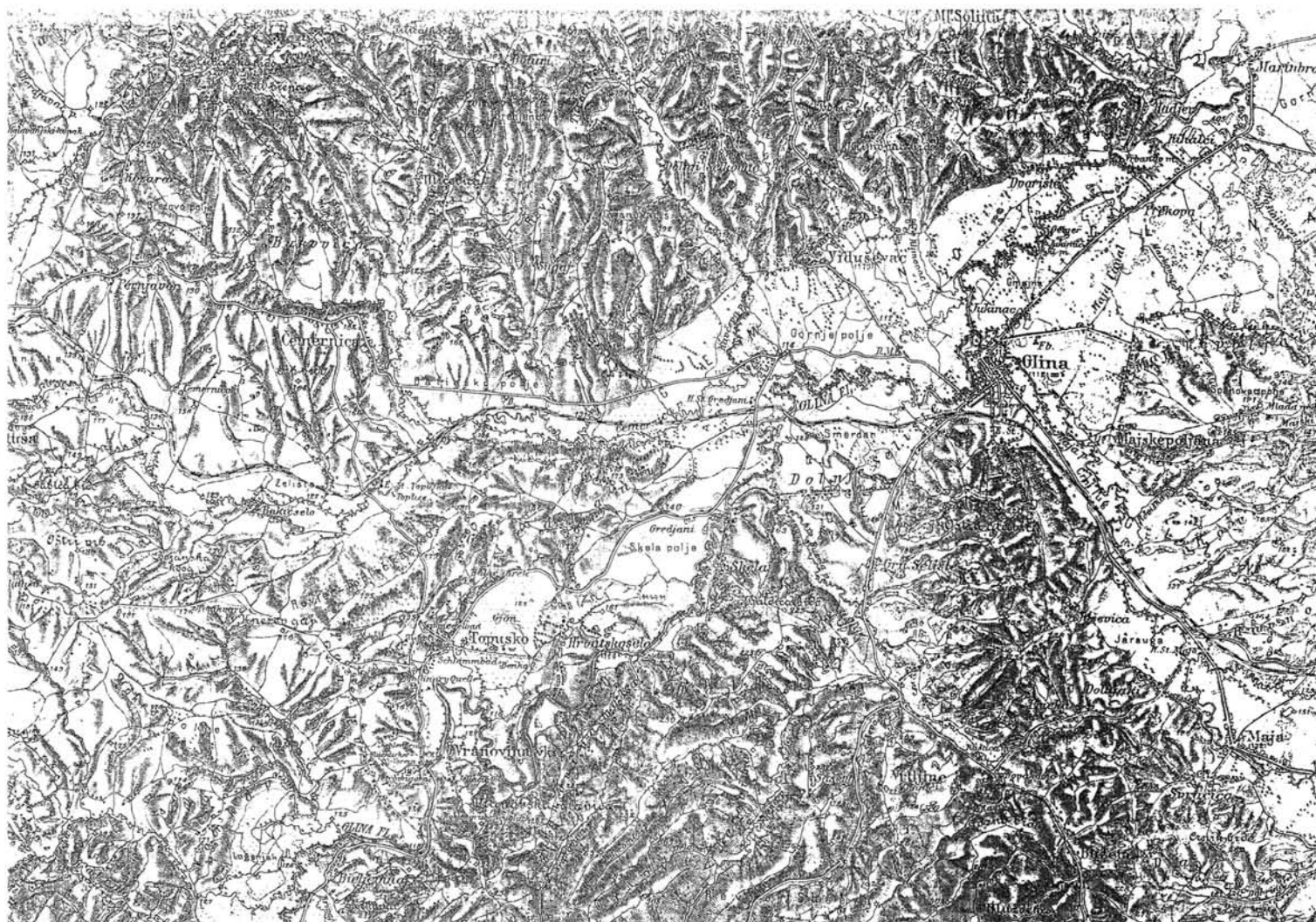
7. ábra. A porosz királyi hadsereg 24. (berlini) népfölkelő zászlóaljának zászlaja, 1813
(Austellung ... 1957 után, a szerző rajza)

Figure 7. Flag of the 24th (Berlin) territorial battalion of the royal Prussian army, 1813
(Ausstellung... after 1957, drawing by the author)

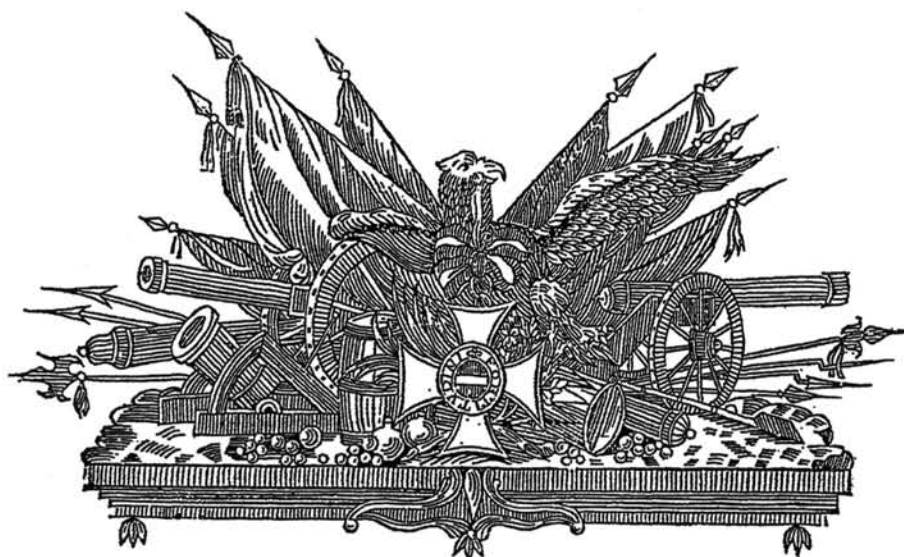
8. ábra. A Glina folyó környéke az 1788-as hadi események színhelyeivel Lipszky János térképén, 1806
(LIPSZKY 1806 után) (Fotó: Koncz P.)

Figure 8. The region of the Glina river, with the scenes of the 1788 military incidents on
János Lipszky's map, 1806
(after LIPSZKY 1806) (Photo: P. Koncz)

9. ábra. A Gliná folyó környéke az 1788-as hadiesemények színhelyeivel, XIX. század vége
(Zone 24 Kolonne XIV.)

Figure 9. The region of the Gliná river, with the scenes of the 1788 military incidents, at the end of the 19th century (Zone 24 Kolonne XIV.)

10. ábra. Trófeum a Katonai Mária Terézia Rend jelvényével, 1811
(Statuten des Maria Theresien-Ordens 1811 után)

Figure 10. Trophy with the badge of the Military Maria Theresa Order, 1811
(Statuten des Maria Theresien-Ordens after 1811)

GRÓF PEJACHEVICH ANTAL FŐISPÁNI BEIKTATÁSÁRA KÉSZÜLT ZÁSZLAJÁNAK RESTAURÁLÁSA

A tárgy rövid jellemzése¹

Két oldalon festett, kétlapos selyemzászló. Magassága: 79 cm; szélessége 80 cm. Az egyik oldala a Pejachevich² család címerét³ ábrázolja, a pajzsot tartó német és magyar heroldokkal. Fölöttük három lovagi sisak, közülük a jobb oldalin koronából kinövő orosz-lán, a középsőn hasonló sas, mint a pajzs oszlopán lévő, a bal oldalin pedig, egy koronás oszlop szolgál sisakdíszként. Mögöttük szépen redőzött címersátor, amelynek bélése két elütő színű, középen összetoldott drapéria. Az egész körül latin felirat⁴ látható. (1. ábra)

A másik zászlólap közepén latin szöveg⁵ található, babérkoszorúval körül véve, ebből felfelé kinövő hangszerekkel, kétoldalt zászlókkal, alatta hadijelvényekkel.

A jelvények közt közepén két nagy üstdob látható, az olajágról aláfüggő Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjével. Az egész trófeumot a zászló szélével párhuzamosan futó tölgyleveles ágak keretezik. (2. ábra)

A zászló két oldalát valószínűleg két különböző személy, két helyszínen készítette. Ezt a feltevést nem csak az eltérő festéstechnika, ecsethasználat és az alkalmazott festékek különbözősége támasztja alá, de megerősíti az is, hogy a két selyem alapmérete és száliránya sem egyező.

A pajzsot ábrázoló oldal festése sokkal nehezkesebb, több átfestéssel alakult ki a végeredmény, míg a trófeum ábrázolása könnyedebb, és a készítéskor előre kontúrozták a kifestendő formákat.

Eredetileg mindkét selymet körbeszegték; 3–4 mm szélesen kétszer visszahajtvá az anyagszél, natúr selyemfonallal varrt szegőöltéssel.

A festés elkészültével a két zászlólap összeillesztésekor a nagyobbak a szélét behajtották a kisebbik méretére, majd a felesleges többletet körben levágták. Így a pajzsot ábrázoló oldal varrással szegett széléből csak az egyik csücsöknél maradt meg egy kicsi.

A zászló restaurálás előtti állapota

Az eltelt több, mint kétszáz év alatt a környezeti hatások következtében a tárgy jelentős fizikai és kémiai károsodásokat szenvedett. A rúdon való függeszkedés következtében a felső, és a vele átellenben lévő sarok hegyes-, a két másik csücsök pedig tompaszögűre deformálódott. Az egész tárgy átlós irányban hullámos, gyűrött, felületét szürke, poros szennyeződés és rovarok okozta pontszerű elszíneződések borítják.

A levegő nedvességtartalmának váltakozása jelentősen hozzájárult a textil szerkezeti víztartalmának csökkenéséhez, és a festés egy részének levérzését, valamint vízfoltokat okozott.

A kémiaiilag aktív gázok, pl. klór- és kéntartalmúak, az anyag savasodását és a fémtartalmú pigmentek korrózióját idézték elő. Pl.: az ezüst színű oszlop megfeketedett.

Az UV-sugárzás nagy energiáját a selyem önmaga bontására, szerkezetének átalakítására (a kristályos tartomány növelésére) fordította. Az UV-ra érzékeny színek, főleg a zöld kifakult, sárgásbarnás tónusú lett. A zászló selyme szintén barnásra sötétedett és törékennyé vált.

A szél fizikailag károsította a már amúgy is sérülékeny anyagot. A tárgy egymáshoz varrt selyemlapjaira azonos körülmények hatottak, mégis a készítéstechnikai különbségek miatt eltérő módon károsodtak:

A pajzsot ábrázoló oldal láncfonala vízszintes a kép irányához viszonyítva, és sokkal vastagabban vitték fel rá a festéket. A merevebb festékréteg repedezetté vált, s idővel lepergett a felületről. Az anyag elsilányult, helyenként foszlott szélű hiányok keletkeztek rajta. (3. ábra)

A hadijelvényeket ábrázoló (trófeumos) oldal láncfonala függőleges. A festése nem testes, inkább tusrajz jellegű⁸, így jobban együtt mozog a textíliával. A zöldeskék (rézzöld) és a fekete (galluszsavas)⁹ kontúrhoz használt anyagok azonban vas-, réztartalmuk és kémhatásuk miatt törékennyé tették a selymet. Ennek következtében néhol tenyérnyi darabok estek ki az

anyagból. A hiányok széle itt éles kontúrú, a vágott szélekre emlékeztet. (4. ábra)

A konzerválás, restaurálás folyamata

Elsőként a két selyemlapot választottam szét, a lapokat összefogó, kék és natúr színű selyemfonal kibontásával. Tisztításként az ecsettel való portalanítás után a nedves tisztítást választottam, mert ez alkalmas leginkább a szennyeződések eltávolítása mellett a textília deformációinak korrigálására.

A továbbiakban nagy segítségemre volt Kovács Ilona kolléganóm, akivel a hátralévő munkákat közösen végeztük. Mindkét zászlólap festését 4%-os Regnállal¹⁰, két rétegben levédtük, 24–24 órás száradási időt hagyva.

A nedvestisztításhoz két tüll közé helyeztük a roncsolódott selymeket. A későbbi szálára igazítást megkönnyítendő, a felső tüllréteget felhajtva a textil gyűrődéseinek, deformációinak kiigazítását már a nedvesítéskor megkezdtük. A mosást mindkét alkalommal Prawozelles¹¹, ioncserélt vízben, puha ecsettel végeztük. A babérkoszorús oldal tisztítását hamarabb be kellett fejeznünk, mert a Regnálózás ellenére az élénkebb vörös és a kékeszöld szín kezdett levérezni. Így ez a zászlófél valamivel kevésbé tisztult meg. Az utolsó öblítővízbe glicerint tettünk, hogy csökkentsük az anyag törékenységet, biztosítsuk a megfelelő szerkezetivíz-tartalmát a száradás után is. A tüll segítségével emeltük át a selymeket az asztallapra, ahol a szálára igazítás folyt. Sajnos a két fonalrendszer a munka befejeztével sem tudott derékszöget bezárni egymáshoz képest, mert a festék összeragasztotta a szövet szálait; így a zászlósarkokat sem lehetett teljesen kiigazítani. A tisztítás után a selyem visszanyerte fényét, felélénkült, lágyabb fogásúvá vált, és a kép olyan részletei is láthatóvá váltak, amelyeket addig elfedett a szennyeződés. pl: a rúdra rögzítés nyomai, amelyek kör alakú benyomódásokként látszanak, közepükön kis lyukakkal, az oroszlanok által markolt kardok élei, a címersátor széle. (5. ábra)

A két selyemalap varró konzerválására eltérő módszert alkalmaztunk:

A kopottabb anyagú, foszlott szélű hiányokkal rendelkező, címerpajzsos oldalt egy az eredetihez hasonló struktúrájú, vászonkötésű selyemmel támasztottuk alá. Itt az alátámasztó anyag egyben kiegészítésül is szolgál. Színét anilin színezékekkel festettük az eredeti alap ekrű árnyalatára.

A babérkoszorús oldal hiányainak szélei éles kontúruak. Itt az eredetihez hasonló selyemből csak a kitört

részletek pótlásai készültek. (6. ábra) Alátámasztó anyagnak pedig egy vékony selyemkreplint választottunk.

Az alátámasztó anyagra mindkét esetben csúsztatott előöltéssel rögzítettük a zászlóselymeket, konzerváló öltésnek pedig áthidaló és lefogó öltést alkalmaztunk. Az első esetben azonban a konzerváló öltés a zászló foszlott anyagát és széleit fogja le, a másik oldalnál viszont a kiegészítés és az eredeti textil széleit fogja össze, valamint rögzíti az alátámasztó szövetéhez. (7. ábra) Itt a varrókonzerválás után a töredezett, sérülékeny széleket Glutofixszel élébe ragasztottam.

A feliratok mindkét zászlólapon jól kiegészíthetőek voltak. (8–9. ábra) A festmények retusálási szempontjai viszont az állapotuktól függően eltérőek.

A nagyon kopott festésű címerpajzsot ábrázoló oldal helyreállításánál inkább csak egy egységes felület kialakítására lehetett törekedni, mintsem az eredeti esztétikai élmény visszaállítására. (10–11. ábra) Sok helyen annyira hiányossá vált a festékréteg, hogy nem lehet megállapítani pontosan meddig ért egy-egy színfolt, és mi célt szolgált. Az eredeti átfestések nyomai is nagyban megnehezítették a munkát. Végül egy vonalkázó, felületkitöltő retusálással, tízszeres nagyító alatt Kovács Ilonának sikerült elérnie, hogy az ábrázolás megmaradt töredékeiből a laikus szemével is összeálljon az egységes kép, de ne fedjen el semmilyen halványabb, az eredetin megmaradt színárnyalatot.

Nem került kiegészítésre a jobb oldali herold ruháján lévő kétféjű, német-római birodalmi sas, noha analógiák alapján lehet tudni, hogy az ott látható fekete folt valamikor azt ábrázolta, de nem lehet pontosan kideríteni, hogy melyik típust. (12. ábra) A heroldok közül a német arcáról teljesen lekopott a festék, a magyarról pedig mindössze annyit lehet megállapítani, hogy bajusza volt. A valamikori, talán sárga csizmát is csak a helye mutatja, de festéknyomot nem találtunk rajta. (13. ábra) Van néhány képrészlet, amely látszólag a szimmetria alapján pótolható lett volna, a tükrözéskor azonban kiderült, hogy mégsem voltak egészen szimmetrikusak, így nem tudható, hogy pontosan hol volt az eredeti kontúr. Ezek sem kerültek kiegészítésre. Mivel itt javarészt az eredeti anyagra került a retus, és az említettek nélkül is egységes, és élvezhető a kép, csak szükségtelen és pontatlan átfestés lett volna ezek pótlása. (14. ábra)

A hadijelvényeket ábrázoló oldal festése jobb állapotban maradt ránk. Itt nem a kopottas ábrázolás javítása okozott gondot, hanem az alap nagy kiterjedésű hiányai, melyek javarészt a festett területekből törtek ki. A törésvonalak nagy része a kontúrok mentén keletkezett, így könnyen következtethettem az eredeti

ábrázolásra. Szerencsére a megmaradt részletekből a jobb oldali zászlókompozíciót is ki lehetett szerkeszteni. (15. ábra) Egyedül a tölgylevelek eredeti határának és formájának meghatározásához nem maradt mindenütt elég információ, mégis elkészítettem ezeket is a selyemalap kiegészítéseire, hiszen ez bármikor kiemelhető, és javítható, ha újabb információ állna majd rendelkezésre. (16. ábra)

A restaurált tárgyat a megfelelő tárolás és a megte-

kinthetőség érdekében a muzeológussal egyeztetett döntés alapján nem állítottuk össze. Mindkép zászlólap széleit egy-egy pamutatlasszal bevont dipafit-táblára rögzítettük előöltéssel. A táblák körben 3 cm-rel nagyobbak, mint a selyemlapok. Erre a részre szintén szövettel bevont, dipafitből készült paszpartu került. (17–18. ábra) A lapokat egymáson kívánjuk tárolni. A paszpartu 5 mm-es vastagsága védi a műtárgyat a felső lap mozgatasakor.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BERTÉNYI 2003 = BERTÉNYI J.: Magyar címertan. Budapest 2003

Textiltechnikák 1993 = E. NAGY K. – KRALOVÁNSZKY M. – MÁTÉFY Gy. – JÁRÓ M.: Textiltechnikák. Magyar Nemzeti Múzeum 1993. 102.

Kéziratok, ...író és festékanyagai 1994 = KASTALY B. – A. KUNSZERI G. – B. KOZOCSA I. – GAJDÓ Gy. – IZSÓ M. – JÁRÓ M. – T. BALÁZSI Á. – PANKASZI I.: Kéziratok, nyomtatványok és grafikák író- és festékanyagai: összetételük, készítésük, vizsgálatuk, károsodásuk, rögzítésük. A grafikai technikák felismerésének alapjai. OSZK 1994

¹ A részletes, heraldika szabályainak megfelelő leírást lásd Rainer Pál e kötetben megjelent cikkében, akinek ezúton is köszönöm, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

² A szakirodalomban a családnevet a címerrel feltüntetve, Pejachevichnek írják, így a cikkben én is ezt a formát használom, bár a tárgy címerpajzsos oldalán a név Peiacsevichként szerepel.

³ Pajzs mezejében, koronás oszlopon álló, kiterjesztett

szárnyú sas, karmai közt karddal és országmával, csőrében kettős kereszttel, az oszlop két oldalán egymásnak háttal álló oroszlánok fejük fölé emelt szablyát tartanak.

⁴ A felirat tanúsága szerint, a zászlót Antonio Peiacsevich 1798-ban kapta, főispánná avatása alkalmából.

⁵ magyarul: a legkegyesebb atyának, a császár kedveltjének, a család ékességének, adja, adományozza, ajánlja.

⁶ Textiltechnikák 1993

⁷ BERTÉNYI 2003

⁸ Kéziratok, ...író és festékanyagai 1994

⁹ A 17–18. században a természettudományok rohamos fejlődésének következtében 1785-ben felfedezték (Sequin), hogy a gubacsoldatból kristályos üledék képződik, ami sav. Ez két részre választható: tanninra és galluszsavra. Ezek kinyerése és azonosítása megnyitotta az utat a galluszsavas tinták előállításához.

¹⁰ Regnál S1 (poli-vinil-butiro acetál) 3%-os oldata etilalkoholban oldva

¹¹ Anionos és ionmentes tenzidekből áll.

¹² Cellulúztartalmú, jó öregedésszállóságú ragasztóanyag, amely a selymen nem hagyott foltot.

¹³ Két oldalon laminált polisztirol lemez.

RESTORATION OF THE FLAG MADE FOR THE INAUGURATION OF GENERAL COUNT ANTAL PEJACHEVICH AS LORD-LIEUTENANT

The restoration of a silk flag made up to two sheets, painted on both sides, is presented.

Both silk sheets of the object were affected by similar circumstances, but they were damaged in different ways.

The warp of the side depicting the shield is horizontal relative to the orientation of the picture, and the paint was applied much more thickly. The stiffer layer of paint has become cracked, and with time has peeled away from the surface. The material has become shoddy, and gaps with frayed edges have formed in places.

The warp of the side depicting the military emblems is vertical. The painting is not bulky, but more of a tint-drawing character, so it moves better along with the textile. The materials used for painting, however, have made the silk brittle due to their iron and copper content, so bits have cracked away, leaving holes with sharp contours.

Due to the differing forms of damage to the two sheets of the flag, different methods were used both for conservation by sewing, and for retouching.

In the first case, the conserving stitches pull in the frayed

material and the edges of the flag, but on the other side, they hold together the edges of the original textile with additional material, and fix it to a supporting fabric.

When retouching the side depicting the escutcheon, with the very dilapidated paint, only the production of a uniform surface could be attempted. Here the retouching was done on the original silk base for the most part, so we chose to perform a hatched retouch, to fill out the surface. In this way, the unified picture could be held together successfully, but no paler shades of colour remaining on the original were suppressed.

When restoring the paint on the side depicting the military emblems, the extended gaps in the base proved a challenge. With the aid of the break-lines formed along the contours and the remaining details, the original composition could be reconstructed. Here the retouching in the original style was done on the additional material. This can be removed and corrected at any time, should we gain access to further information.

1. ábra. A Pejachevich család címerét ábrázoló zászlólap, restaurálás előtt
Figure 1. The flag sheet depicting the Pejachevich family coat-of-arms before restoration

2. ábra. A hadijelvényeket ábrázoló zászlólap, restaurálás előtt
 Figure 2. The flag sheet depicting the military emblems before restoration

3. ábra. A címerpajzsos oldal jellemző károsodásai: lekopott festékréteg, repedezett, foszladozó, hiányos alap.
Részlet a korona bal oldaláról

Figure 3. Damage typical of the escutcheon side: peeling paint layer; cracked base with gaps caused by fraying.
Detail from the left side of the crown

4. ábra. A hadijelvényeket ábrázoló oldal jellemző károsodásai: repedezett alap kitöredezett hiányokkal
Figure 4. Damage typical of the side depicting the military emblems: cracked base with gaps due to material breaking away

5. ábra. A zászlólap tisztítása után láthatóvá váltak a szennyeződés által elfedett részletek pl. a kardpengék élei, a címersátor felső szélének határvonala

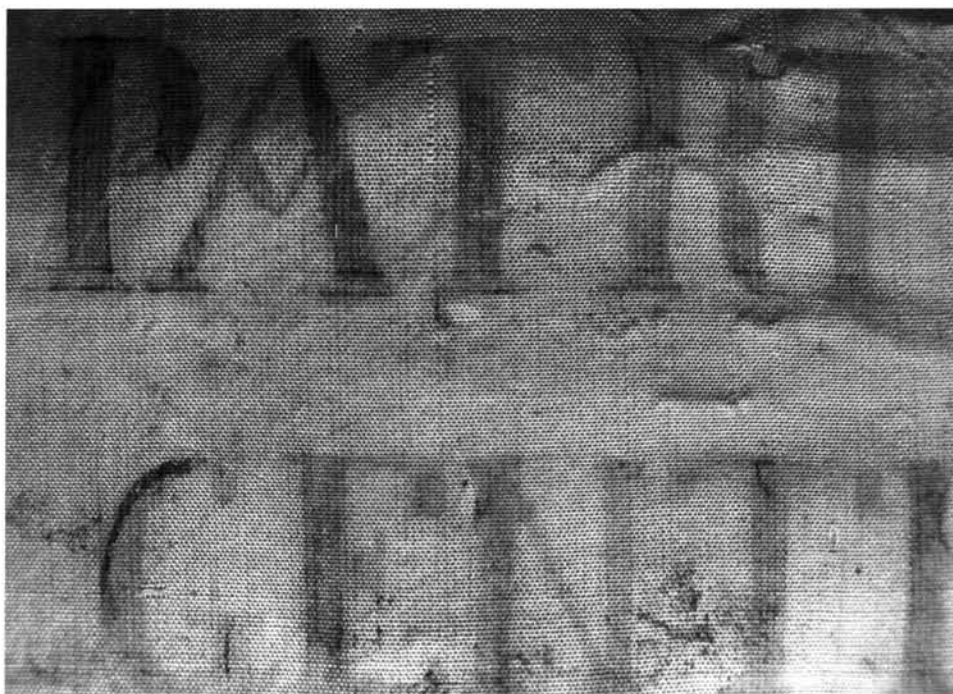
Figure 5. After cleaning the flag sheet, details covered by soiling became visible, e.g. the edges of the sword blades, the contours of the upper edge of the tent for the coat-of-arms

6. ábra. Az alap hiányára helyezett kiegészítés varrókonzerválás előtt
 Figure 6. Additional material placed over a gap in the base, before conserving sewing

7. ábra. A varrókonzerválással helyreállított alap
 Figure 7. The base restored with conserving sewing

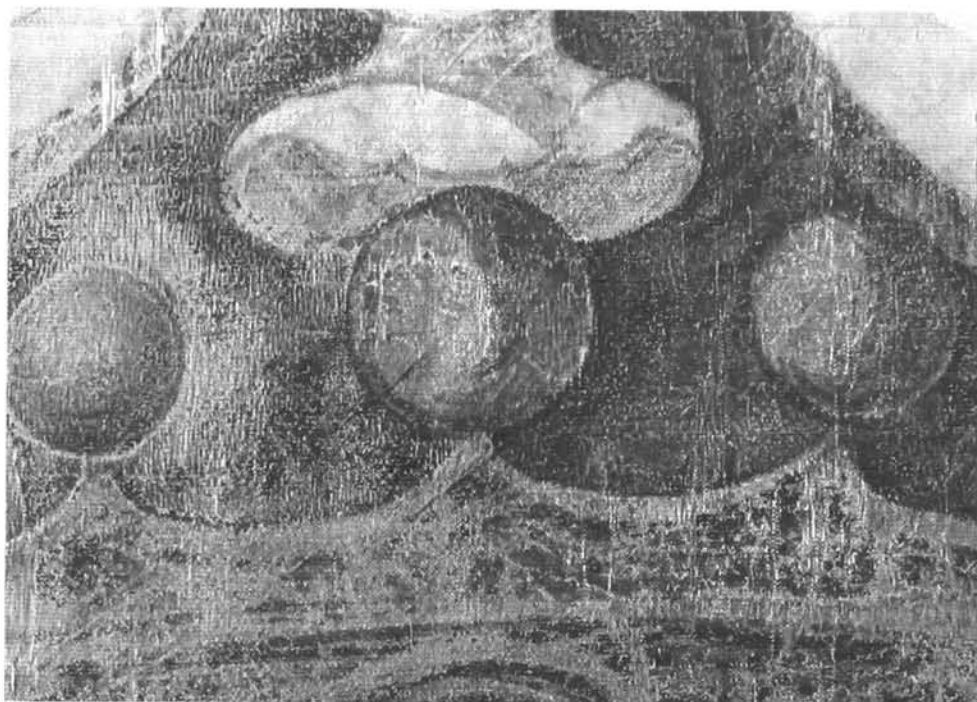
8. ábra. A trófeumot ábrázoló oldal feliratának részlete, restaurálás előtt
 Figure 8. Detail of the inscription on the side depicting the trophy before restoration

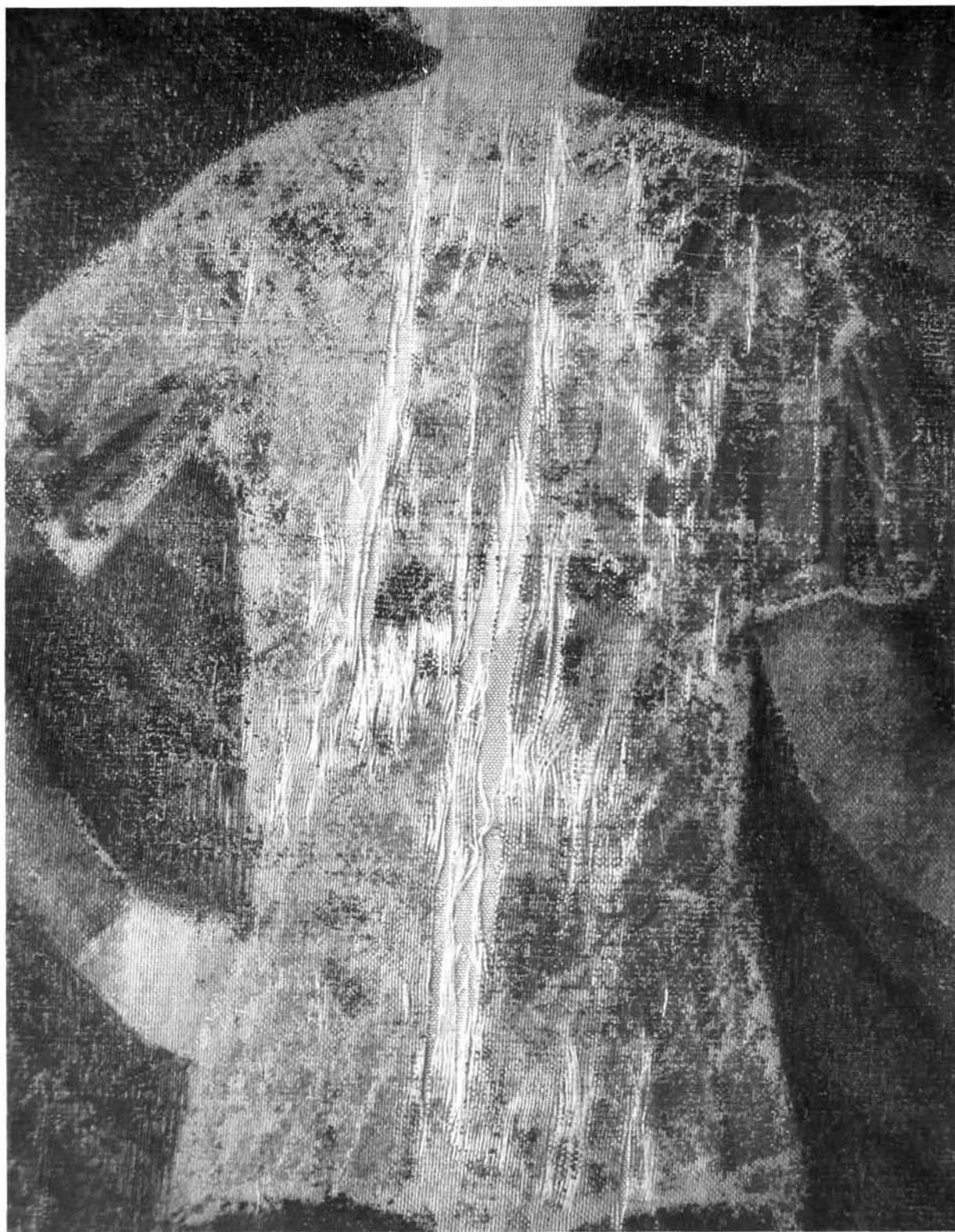
9. ábra. A trófeumot ábrázoló oldal feliratának részlete, restaurálás után
 Figure 9. Detail of the inscription on the side depicting the trophy after restoration

10. ábra. A címerpajzs feletti korona részlete, restaurálás előtt
 Figure 10. Detail of the crown above the escutcheon before restoration

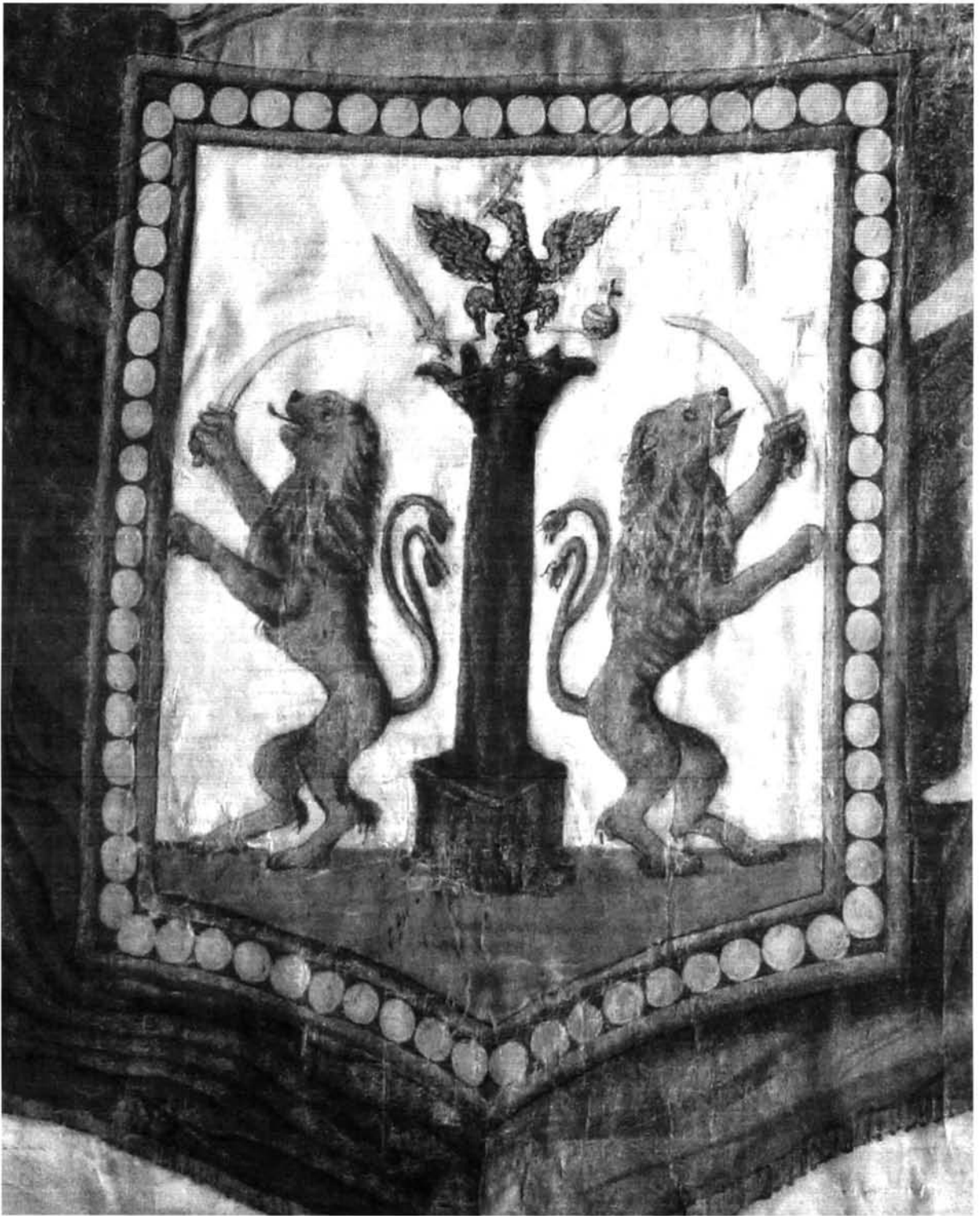
11. ábra. A címerpajzs feletti korona részlete, restaurálás után
 Figure 11. Detail of the crown above the escutcheon after restoration

12. ábra. A német herold viseletéről lekopott a kétfejű sas
Figure 12. The double-headed eagle has worn off the costume of the German herald

13a–b. ábra. Részletek a magyar herold állapotáról, restaurálás előtt
Figure 13a–b. Detail of the state of the Hungarian herald, before restoration

14. ábra. A Pejachevich család címerábrázolása, restaurálás után
Figure 14. Depiction of the Pejachevich family coat-of-arms, after restoration

15. ábra. A hadijelvényes ábrázolás jobb oldali zászlókompozíciója, restaurálás után
 Figure 15. The right hand side flag composition on the military emblems depiction, after restoration

16. ábra. A hiányos tölgylevél, kiegészítés után
Figure 16. The deficient oak leaf, after completion

17. ábra. A Pejachevich család címerét ábrázoló zászlólap, restaurálás után
 Figure 17. The flag sheet depicting the Pejachevich family coat-of-arms, after restoration

18. ábra. A trófeumot ábrázoló zászlólap, restaurálás után
Figure 18. The flag sheet depicting the trophy, after restoration

BALATONI EMLÉKEINK

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének balatoni műtárgyai

Az elmúlt évek muzeológiai törekvései, nevezetesen a múzeumi gyűjtemények, mint a világ megismerése-megismertetése céljából létrejött tudományos források, egyben absztrakciók¹ történetének és összetételének feltárására tett kísérletek, felhívták a figyelmet a gyűjtemények kritikai szemléletének fontosságára.² Várhatóan izgalmas, részleteiben talán meglepő, de a gyűjtemény jövőjére nézve feltétlenül hasznos tanulságokat eredményez majd a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének tervezett³ gyűjteményismertetője is. Jelen tanulmány e leendő nagyobb szabású áttekintés előmunkálataként a gyűjtemény egy kis szeletének: a Balaton-partról származó tárgyaknak vizsgálatára vállalkozik. Az elemzés fő célja annak megállapítása, hogy a kiválasztott területről származó múzeumi tárgyak, mint valamely tudománytörténeti folyamat, egyéni tudományos megfontolás, illetve tudatosan irányított vagy esetlegesen alakuló terepmunka eredményei milyen képet közvetítenek a térségről. Választ keresünk arra a kérdésre is, vajon ez a kép mennyire van összhangban azzal az ismeretanyaggal, amelyet az érintett települések történetéről, népességéről, népi kultúrájáról más források és más módszerek segítségével feltárt a néprajztudomány, illetve a helytörténetírás. A kiválasztott tárgyak nyilvántartási adatainak összesítése és elemzése valamint a múzeumtörténeti adattári anyag és a szakirodalom áttekintése nyomán kirajzolódik az is, milyen szerepet játszott a vizsgált térség és az onnan származó műtárgyállomány a múzeum tudományos koncepciójában az intézmény fennállásának száz esztendeje alatt.

Meddig ér a Balaton?

A vizsgálat leginkább problematikus pontja a vizsgálandó települések körének kijelölése volt, hiszen a néprajzi irodalom korántsem ad egyértelmű eligazítást

atekintetben, vajon meddig is húzódik (néprajzi-kulturális értelemben) a Balaton partja. Míg Jankó János, a térség első néprajzi összefoglaló művének szerzője a „Balatonmelléket” a Balaton víztükrében osztozó települések körében határozta meg, addig a későbbi szerzők, így például a Malonyay-sorozat Balatonmelléke fejezetét író Sági János, valamint a szintén Balatonmellék címmel kismonográfiát megjelentető Vajkai Aurél igen tágan és meglehetősen következtetlően értelmezik a vizsgálatuk tárgyát jelentő területet.⁴ A terület körülhatárolásával kapcsolatos bizonytalanságokat kitűnően jellemzi Vajkai dilemmája, aki mind a – már Jankó által is kibővíteni kívánt – szűkebb, mind a tágabb (minden „Balaton” előtagú községet magába foglaló) értelmezés mellett sorakoztatott fel érveket. Végül saját belső vitáját „*az elemek kisugárzására*” hivatkozva oly módon zárta le, hogy „*jellegzetes Balaton melléki néprajzi egységként*” nagyjából a „*műtörténészek által tárgyalt területet*” vette alapul.⁵ A Tapolcától Ságvárig terjedő terület „néprajzi egységét” azonban már az északi és a déli part kulturális különbségeiről és a Balaton elválasztó szerepéről tanúskodó adatok is igencsak kétségesessé teszik – ezen adatok számát egyébként maga Vajkai is szaporítja különböző tanulmányaiban.

Hasonlóan tisztázatlan, s így a különböző céllal indított kutatások számára igen jótékonyan bizonyuló meghatározás a „Balaton-felvidék” irodalmi eredetű fogalma is, amelynek használatát Filep Antal szerint elsősorban idegenforgalmi szempontok indokolják⁶, de amely – jobb híján – a Laczkó Dezső Múzeum kiállításainak és kiadványainak is kedvelt fogalma. A „*Bakony–Balaton-felvidék*” szó pár együttes szerepeltetése általában arra utal, hogy az adott vizsgálat vagy kiállítás földrajzi értelemben Veszprém megye egész területére kiterjed, s így a Balaton-felvidék valójában a Bakony földrajzi-néprajzi egységébe nem illeszthető falvakat vagy jelenségeket jelöli Sümegtől egészen

Somlóvásárhelyig. (Lásd például a Városlőd, Kossuth u. 57. sz. épületet, mint Balaton-felvidéki népi műemléket.)⁷

Nem vitatva, hogy a Dunántúl e Balatontól északra eső területének tárgyi kultúrájában számos közös jegy mutatkozik (kőépítkezés, intarziás keményfa bútorok használata, kismemesi viseleti darabok stb.), jelen vizsgálat földrajzi határainak kijelölésekor – az eddigiekben vázolt példánál nem kevésbé önkényesen – a Balaton menti életformát, tárgyi világot mint a tó (a víz és a vízpart) közvetlen közelsége által befolyásolt kulturális formációt kívánom értelmezni, annak történeti változásain keresztül. A Balaton-melléki lakosságnak a Balatonhoz fűződő közömbös viszonyára vonatkozó megfigyelés Jankó műve óta toposzként vonult végig a Balaton környékével foglalkozó irodalmon, eleve megkérdőjelezve a tóparti települések környező falvaktól elkülönítetten történő vizsgálatának létjogosultságát. Emellett a századfordulótól, de legkésőbb az 1930-as évektől jelentőssé váló idegenforgalom is hozzájárult a közvetlen part menti települések átalakulásához, s így közvetve a balatoni „háttértelepülések”, a sok archaikumot őrző szőlőhegyek, az elzártabb Káli-medence és Pécselyi-medence balatoni tájként való felértékelődéséhez.

A közvetlen part menti falvak és városok azonban az elmúlt évszázadban éppen az idegenforgalom korai jelenléte, a helyi lakosság és a nyaralók időszakos együttélése, kulturális kölcsönhatásai révén nyertek a Balaton környékének más településeitől némileg elütő arculatot. Jankó kételyei ellenére már a hagyományos helyi népi kultúra egyes – vízhez köthető – elemei, így a halászat, a nád- és gyékényaratás, a jégvágás, homokgyűjtés, sőt a fürdőzés és az állatfürösztés stb. révén az idegenforgalomtól még érintetlen életforma és gazdálkodás is mutat fel olyan jegyeket, amelyek indokoltá teszik e falvak külön vizsgálatát. Áttekintésünkben tehát a Néprajzi Gyűjtemény azon műtárgyait vesszük számba, amelyek a készítés, a használat vagy a gyűjtés helyét tekintve közvetlenül valamely tóparti településhez köthetők.

A tárgyak körének behatárolásakor további problémát jelentett a szőlőhegyek kérdése, amelyek a Füzfő-öböltől egészen Keszthelyig övezik a tó északi partját. A szőlőhegyeknek ugyanis általában csak egy része tartozik a part menti községhez, míg a hegy derekától felfelé eső rész már valamely följebb fekvő Balaton-felvidéki falu tulajdona. (Pl. az Örvényes-Akali feletti hegyekben a vászolyiak és vöröstóiak szüretelnek.) Mivel „a Balaton mellékén a falvak lakóinak legalább kétharmad része szőlőtulajdonos”⁸, s jelentős a szőlőbeli állandó lakhelyként szolgáló préházak száma is, a

szőlőhegyek építésze és tárgyi világa természetesen szerves részét alkotja a hozzájuk tartozó falvak kultúrájának. Ugyanakkor a hegyközségek sajátos jogállása, a bebírók nagy száma, a gyakori tulajdonosváltások, a nyaralóként és „*családi arcképek, biedermeier bútorok és ritka iparművészeti emlékek bizományi áruházaiként*”⁹ is funkcionáló úri villák-préházak jelenléte önálló arculatú külön életvilágokká avatja a szőlőhegyeket, amelyeknek tehát teljesen külön kezelése is indokolt volna. Ráadásul a faluhoz való nyilvánvaló kapcsolódás mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az egységet sem, amelyet az egymástól viszonylag távolabb fekvő szőlőhegyek alkotnak – legalábbis az építészet és a szőlőművelő eszközök területén. A Veszprém megye déli részének szőlőhegybeli építményeit két évtizeden keresztül kutató Vajkai Aurél például 10–15 kilométer szélességben állapítja meg azt a sávot, amely sajátos módon éppen formagazdag építészeti megoldásaival alkot egységet a távolabb fekvő, egyszerűbb és egyező típusú préházakkal-pincékkel tarkított szőlőhegyekkel szemben.¹⁰ A Balatontól mindössze néhány kilométernyi távolságban fekvő szőlőhegyek (pl. Dörgicse, Balatonszőlős) építményeiből származó tárgyak vizsgálatba történő bevonása mellett is szólnak tehát érvek, ám a leltárkönyvi adatok esetlegessége, hiányossága, pontatlansága miatt sok esetben lehetetlen vagy csak a véletlen (azonosítható fotó vagy adattári-múzeumtörténeti dokumentum) segítségével lehet megállapítani, vajon az adott tárgyat pincében, préházban vagy a falusi lakóházban lelte-e a gyűjtő.

Fenti megfontolások értelmében a továbbiakban a jelenleg¹¹ vízparti területet birtokló településeken gyűjtött és/vagy ott használt, illetve készített tárgyakat vesszük szemügyre, kiegészítve azokkal a gyűjtésekkel, amelyek minden kétséget kizáróan közvetlen a tóra néző szőlőhegyeken (Badacsony, Szentgyörgy-hegy stb.) zajlottak.

Az e meghatározásnak megfelelően „balatoninak” minősülő helyszínek tehát, amelyeken 1903 és 2003 között később a néprajzi gyűjteménybe kerülő tárgyakat gyűjtöttek vagy vásároltak, a következők: Balatonfőkajár, Balatonkenese, Balatonfűzfő, Vörösberey, Balatonakali, Balatonalmádi, Káptalanfűred, Alsóörs, Felsőörs-Kishegy, Felsőörs-Öreghegy, Lovas, Paloznak, Csopak, Balatonkövesd, Balatonarács, Balatonfűred, Tihany, Aszód, Örvényes, Balatonudvari, Balatonakali, Zánka, Zánka-Hegyesű, Balaton-szepezd, Révfülöp, Ábrahámhegy, Badacsonytomaj, Badacsony, Szigliget, Szentgyörgyhegy, Balatongyörök, Balatonszabadi (Fokszabadi), Balatonkiliti, Balatonlelle, Siófok.

A tó déli partján fekvő települések közül három (Siófok, Balatonszabadi, Balatonkiliti) 1949-ig, az enyingi járás egy részének elcsatolásáig tartozott a múzeum gyűjtőkörébe. A II. világháború előtt bekerült 17 darab tárgyat (Siófokról pl. mindössze egy darab szőlőmetszőkés származik!) érdemes külön kezelni, hiszen származási helyük csupán a múzeum fennállásának első felében volt-lehetett a megyében tevékenykedő néprajzkutatók és múzeumőrök látókörében. A harmadik község korábban sem tartozott Veszprém megyéhez: a balatonlellel kulacs 1981-ben ajándékként került a múzeumba – egyéb adatot nem tartalmaz a leltárkönyv. Jelenleg mind a négy település Somogy megyéhez tartozik.

Az északi parton fekvő, jelenleg Zala megyéhez tartozó, közigazgatásilag korábban Vonyarcvashegy társ-községeként számon tartott Balatongyörök 1950 és 1979 között ugyan Veszprém megyei község volt, de a keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjtőkörébe tartozott. Tárgygyűjtés azonban ebben az időszakban nem folyt, mindössze 1989-ben került be 51 db tárgy a néprajzi gyűjteménybe, ezeket azonban, tekintettel a „használat helyére”, bakonyszűcsi tárgye gyűjtésként kell kezelnünk.

A mai Veszprém megyéhez, tehát a múzeum mai gyűjtőköréhez tartozó falvakból származó műtárgyak száma több mint 1000 darab, azaz a néprajzi gyűjtemény mai állományának nagyjából 5%-a. (A számok hozzávetőlegesek, hiszen a leltárkönyvben és leíró kartonokon szereplő adatok nem mindig teszik lehetővé a származási hely pontos meghatározását. A „balatonmelléki villából”, a „Szepezd környékéről” és ezekhez hasonló meghatározással mintegy 20 darab tárgy szerepel a leltárkönyvben, míg a „BIB gyűjtés” címkével szereplő tárgyak (38 db) származási helye csak gyaníthatóan Tihany, mivel teljes biztonsággal nem állapítható meg.)

A gyűjtés helye

A „gyűjtés helye” tekintetében megbízhatóan adatszolgált tárgyak első ránézésre elég jól lefedik a Balatonparti települések körét. A megyei múzeum gyűjtőterülete összesen 225 település bel- és külterületére terjed ki, amelyből 22 önálló község, illetve város található a Balaton partján, s ezek között mindössze három olyan település van, amelyből egyetlen tárgy sem került a múzeumba: az 1961-ben önállósá vált Balatonvilágos, valamint Balatonrendes és Balatonederics.¹² Ez utóbbi kettőt 1950-ben csatolták Veszprém megyéhez, de 1979-ig a keszthelyi Balatoni Mú-

zeum gyűjtőkörének része volt, s nagy távolságban lévén a megyeszékhelytől, 1979 után sem tartozott a népszerű gyűjtési helyszínek közé. A gyűjtési helyszínek köre ennél természetesen szélesebb, hiszen felöleli a korábban önálló, de mára valamelyik nagyközségbe vagy városi rangot nyert településbe olvadt hajdani falvakat is, mint Balatonkövesd (ma Csopak része) vagy Arács (ma Balatonfüred része) stb.

Az egyes településekről begyűjtött tárgyak mennyisége igen nagy szórást mutat. Míg Örvényes és Badacsonytomaj paraszti tárgyi kultúráját mindössze egy-egy tárgy (egy 1952-ben vásárolt szőlőpréscsavar, illetve egy 1959-ben vett kádárgyalu) képviseli, addig Zánkáról 141, Tihanyból 171, Révfülöpről pedig 206 tárgy került a múzeumba. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

Gyűjtés helye	Tárgyak száma	Gyűjtés helye	Tárgyak száma
Révfülöp	209	Balatonkenese	20
Tihany	171	Balaton melléki villa	20
Zánka	141	Balatonfőkajár	17
Paloznak	89	Balatonfüred	12
Lovas	54	Balatonarács	11
Alsóörs	51	Balatonudvari	9
Badacsony	50	Csopak	9
Káptalanfüred	39	Kövesd	4
Balatonalmádi	39	Aszófő	3
Szigliget	38	Balatonfűzfő	3
Felsőörs-Szőlőhegy	34	Szentgyörgyhegy	2
Balatonakali	27	Badacsonytomaj	1
Vörösberény	24	Balatonszepezd	1
Ábrahámhegy	20		

A mennyiségi mutatók azonban nagyon különböző tartalmakat és minőségeket rejthetnek. A tihanyi együttes java részét azok a tárgyak alkotják, amelyek nagyjából egy időszakban (1964 és 1966 között), meghatározott céllal válogatva (a készülő tájház berendezésére) kerültek a múzeum tulajdonába, és ha az egyes darabok életére vonatkozóan nem is rendelkezünk túl sok információval, a gyűjtők és leltározók¹³ a legtöbb esetben rögzítették, hogy kizárólag helyben használt, sőt nem egy esetben helyben készített tárgyakról van szó. Ezzel szemben a révfülöpi 207 darab tárgyat három tárgye gyűjtés alkotja: egy 198 darabból álló – nagyrészt Nyárádról, kisebb részben a Sárköz-ből és Ormánságból származó – textilgyűjtemény¹⁴; az államosításkor bekerült két darab cserépbögre, valamint néhány Kertán készült gyermekjáték. A lokális népi kultúra szempontjából teljességgel érdektelen, ám a település történetéről és jellegéről igencsak szemlé-

letesen árulkodó tárgyakról van tehát szó: a Kővágó-örs gyéren lakott pusztájából villateleppé fejlődött község arculatát a mai napig a gyakorta magánmúzeumként (is) funkcionáló, rendkívül összetett tárgyi világokat rejtő nyaralók határozzák meg. A hajdani arisztokrácia balatoni villáinak, a polgári középosztály, a fővárosi és vidéki értelmiség nyaralóinak, ritkábban prэшázainak berendezéséről, az 1930-as évek népies divatja hatására kialakult magángyűjteményekről több más balatoni tárgye gyűttes is árulkodik. Ezek közé tartozik Forrai István budapesti ügyvéd, káptalanfűredi nyaralótulajdonos adatolatlan textilgyűjteménye¹⁵, valamint az 1952-ben államosított villák berendezésének egy része.

Ez utóbbi tárgyak a vizsgált anyag legproblematisabb részét jelentik, hiszen rendkívül kevés információ maradt fenn róluk. Az 1952. évi 4. törvénycikk alapján zár alá vett épületek műtárgyállományának felmérését, leltárba vételét, majd beszállítását Vajkai Aurél, a múzeum akkori vezetője végezte, eleinte felsőbb utasításra (4. ábra), később – látván a magára hagyott értékek veszélyeztetettségét – saját kezdeményezésre. A megye egész területére kiterjedő államosítás több Balaton-parti villát is érintett, amelyekből elsősorban a berendezési tárgyakat és a jelentősebb magángyűjteményeket tartotta megőrzésre érdemesnek Vajkai. A tárgyakat három részre osztotta: a bútort, az étkészleteket és egyéb iparművészeti tárgyakat a iparművészeti gyűjteménybe, a fotóalbumokat az adattárba, míg a textilek, népi kerámiák, borászati eszközök a néprajzi gyűjteménybe kerültek. A leltározás rendkívül hiányosan történt: a néprajzi leltárkönyvbe került 90 tétel közül húszról mindössze annyi információ van, hogy „Balatonmelléki villából” származnak. 70 tárgy esetében a település neve van feltüntetve (Révfülöp, Szigliget, Badacsony vagy Ábrahámhegy), és mindössze 13 db ábrahámhegyi és 2 db badacsonyi szőlészeti-borászati tárgyról derül ki, hogy „államosított pincéből” került a múzeumba. A valahai tulajdonos neve mindössze 6 tárgynál van feltüntetve¹⁶, az azonos településnévvel szereplő tárgyakról viszont egyetlen esetben sem derül ki, vajon egy vagy több tulajdonosuk volt-e korábban, ami szinte lehetetlenné teszi e tárgye gyűttesek rekonstrukcióját. A leltározás e hiányosságait magyarázhatjuk egyfajta politikai „szeméremmel” (a megszerzés módja rovatban mindössze ennyi áll: „1952.4. tc”), de nem kizárt az sem, hogy a néprajzi gyűjteménybe kerülő tárgyakat Vajkai mindössze az iparművészeti gyűjtemény jelentős és értékes tárgye gyarapítása melléktermékének tekintette. Az államosítás sajnos kevés használható konkrét adatot tartalmazó korabeli hivatalos levelezéséből azonban

kiderül, hogy – mivel a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MOK) sem elég kiszállási időt, sem elég munkaerőt nem hagyott jóvá a feladat teljesítésére¹⁷ – a beszállítás 1954 őszéig, a leltározás pedig 1955 végéig elhúzódott és több részletben történt, ami szintén okozhatta a tárgyakhoz köthető adatok feledésbe merülését.

A MOK Nyilvántartási Osztályával történt levelezésben több „zár alá vett bérház” korábbi tulajdonosának neve is felbukkan, ezek közül azonban teljes bizonyossággal csak néhány azonosítható a balatoni villatulajdonosokkal. Így bizonyosan az államosított épületek között volt a révfülöpi Sontágh-nyaraló, a szepezdi Sebestyén-villa¹⁸, Szoba Árpádné ábrahámhegyi, valamint Bideskuthy Sándor révfülöpi háza. Ez utóbbi épületből került a múzeumba az a Bideskuthy-gyűjtemény, amelyről Vajkai részletesebb leírást is ad a védetté nyilvánítást, majd elszállítást sürgető levelében.¹⁹ Ez a gyűjtemény több tengerentúli, „ egzotikus” különlegesség és fegyver mellett „5–6 faragott népi széket, 100 db népi textilt, kb. 40 darab erdélyi habán népi cserépkorsót és 70 db különböző kést (köztük népi faragott nyelvű bicskákat)” is tartalmazott. A gyűjtemény sorsa ismeretlen, mindössze feltételezni tudjuk, hogy a néhány darab erdélyi bokály, és a magyar nyelvterület legkülönbözőbb népcsoportjaitól származó viseleti darabok és hímzsminták talán e gyűjtemény darabjai lehetnek.

Külön figyelmet érdemel az államosított pincéből begyűjtött tárgyak együttese, hiszen itt a gyűjtő szakmai érdeklődéséhez igen közel álló témáról van szó. Vajkai Aurél a II. világháború előtt már gyakornokként is gyűjtött szőlőművelő és borászati eszközöket a Balaton térségében (Felsőörsön, Tihanyban, Kenesén és Csopakon), majd 1938-ban publikálta is ez irányú kutatásainak eredményeit.²⁰ 1952-ben az államosított úri pincékből elsősorban a paraszti bortermelésből ismert eszközöket hozott a múzeumba (tőtike, muszkoló, mustszűrő kosár stb.) – így az úri és paraszti pincék felszerelésének összehasonlítására nem ad lehetőséget ez az anyag. Itt érdemes rámutatni, hogy a szőlőhegyi építményekre irányuló későbbi – több összefoglaló tanulmányt és számtalan fotót eredményező – kiterjedő kutatásai során az „úri” és paraszti építményeket Vajkai mindvégig együtt tárgyalta, s e terepkutatások során tárgyakat is gyűjtött mindkét típusú helyszínről (többek között az Irgalmasrend csopaki pincéjéből is). E tárgyak száma azonban meglepően csekély, a kiszállások célja láthatóan nem a gyűjtemény gyarapítása volt. A kaposvári múzeumigazgatóval közösen végrehajtott szentgyörgyhegyi kiszállás célja például a „szőlőművelés TszCs kezén lévő

objektumok megtekintése volt” eredménye pedig az, hogy: „tapasztalatcsere formájában megvitattuk a Balaton északi és déli része között fennálló mezőgazdasági, néprajzi és egyéb különbségeket”²¹ E kirándulás eredményeként került a néprajzi gyűjteménybe 1953-ban egy szüreti rováspálca, valamint a Szentgyörgyhegyi Hegyközség pecsétnyomója.

A használat helye

A Balaton-parti községekből származó, néprajzinak minősített tárgyak tehát alapvetően két csoportra oszthatók: a helyi (általában paraszti) használatban lévő eszközök, illetve a különböző helyszínekről származó, valamely szervező elvnek vagy a véletlennek köszönhetően Balaton-parti nyaralóba vagy villába került, s valamilyen néprajzi szempontok alapján méltányolható tárgyak csoportjára. Bár e két, alapvetően eltérő tárgyi világ közös elemeket is tartalmazhat, sőt érdekes „hibrid” tárgyakat is eredményezhet (5. ábra), a „balatonmelléki” őslakosság tárgyi kultúrájáról természetesen az első csoportba tartozó tárgyak alapján kaphatunk képet. Lássuk tehát, milyen képet kínál e kultúráról múzeumunk!

Az 1. táblázatban szereplő gyűjtési helyszínekről származó tárgyak közel háromnegyedénél ismert a használat helye, további 142 tárgy esetében pedig nagy valószínűséggel egyezik a gyűjtés helyével, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó információt a leltározók elmulasztották feltüntetni. (Az 1933-ban nyitott első néprajzi szakleltárkönyv, az ún. „képes leltárkönyv” például nem is rendelkezett ilyen rovat-tal, e tárgyak esetében mindössze a Szerzeményi Napló bejegyzései igazíthatnak el, rámutatva például, hogy a veszprémi Főszolgabírói Hivatal révén szerzett tárgyak valójában „Keneséről elkobzott orvhalász szer-számok”). Összesítve az adatokat, a 887 Balaton men-tén gyűjtött tárgynak csupán mintegy háromnegyede (651 db) volt elsődlegesen Balaton-parti háztartások-ban, gazdaságokban vagy halásztársaságoknál hasz-nált eszköz. E tárgyak körét bővítik azok a tárgyak, tárgye gyűttesek, amelyek nem a Balaton partján, ha-nem a megyében vagy a megyén kívül (így Nemes-vámoson, Pesterzsébeten, Pápán, illetve Érden) buk-kantak fel, de használatuk eredetileg valamely part menti településhez köthető. (1. ábra) Ez újabb 165 da-rab tárgyat jelent, amelynek nagy részét egy szepezdi volt kisnemesi család hagyatékából származó gazdasá-gi és háztartásbeli eszközök teszik ki.

Nem tárgyalom a „használat helye” szerint rendezett tárgyak között azokat a darabokat, amelyek a valójá-ban sohasem voltak használatban: egyetlen igazi hasz-

nosítási terük a múzeum mesterséges világa volt. Az alkotás folyamatának lezárultával azonnal múzeumi tárggyá váló népi iparművészeti termékek (pl. a bala-tonfőkajári ifj. Nagy István faragványai) vagy a kife-jezetten a muzeológus biztatására készült rekonstruk-ciók (pl. a tihanyi és balatonudvari népi játékok vagy a tihanyi tojásdíszítő pályázatra készült „művek”) tar-toznak ebbe a körbe. E tárgyak esetében a készítés helye az egyetlen igazán fontos információ, amennyi-ben a rekonstrukció, a tárgy újraalkotásának folyama-ta valóban a helyi tudás rögzítésének tekinthető.

Így a használat alapján tárgyaiink a következő bala-toni települések kultúráját képviselik (2. táblázat):

2. táblázat

Gyűjtés helye	Tárgyak száma	Gyűjtés helye	Tárgyak száma
Balatonszepezd	158	Arács	10
Tihany	138	Csopak	10
Paloznak	95	Balatonalmádi	9
Zánka	83	Ábrahámhegy	7
Lovas	55	Balatonfőkajár	5
Felsőörs-Szőlőhegy	44	Aszófő	3
Alsóörs	38	Kövesd	2
Badacsony	31	Balatonudvari	2
Balatonakali	27	Szentgyörgy-hegy	2
Vörösberény	24	Szigliget	2
Balatonkenese	20	Zánka-Hegyes-tű	2
„Balaton”	18	Badacsonytomaj	1
„Balaton-felvidék”	15	Balatonfűzfő	1
Balatonfüred	13	Örvényes	1

3. táblázat

Készítés helye	Tárgyak száma	Készítés helye	Tárgyak száma
Badacsony	34	Balatonfűzfő	2
Tihany	30	Csopak	2
Lovas	16	Balaton-felvidék	1
Balatonfőkajár	12	Balatonkenese	1
Balatonfüred	9	Keszthely	1
Vörösberény	9	Paloznak	1
Balatonudvari	7	Révfülp	1
Balatonalmádi	6	Szentgyörgyhegy	1
Balatonkenese	5	Zánka	1
Alsóörs	2		

A készítés helye

A vizsgált tárgyak készítésének helye nem tartozik a nyilvántartások legteljesebben kitöltött rovatai közé: mindössze 177 bejegyzéssel találkozunk. A tárgy stílusjegyei alapján (kalotaszegi, erdélyi tárgyak) vagy a gyártó cég azonosító jegye szerint (Bécsben nyomott szentképek, hollóházi juhtúrós edény) eredeztethető tárgyakat leszámítva, a gyűjtő adatgyűjtése nyomán meghatározott Balaton menti település, mint a tárgy keletkezésének helye mindössze 141 esetben van feltüntetve.

A készítés, használat és gyűjtés helyének egybeesése, vagyis a helyben és a helyi igények kielégítésére szolgáló tárgyak köre meglehetősen szűk: ezeket a tárgyakat kétséggel a helyi tárgyi kultúra jellegzetes darabjainak kell tekintenünk. (2., 3. ábra) Ilyen „emblematis” tárgyegyüttes például egy badacsonyi kádármester XVIII–XX. századi szerszám- és árukészlete, s annak kiemelkedő darabja: a hely szellemiségét sűrítő csobolyó, amelyre szőlőfürtökkel díszített badacsonyi tájat faragott készítője, egy helyi pintérmester, 1925-ben. Feltehetően a gyűjtés körülményeinek köszönhetően jól adatolt tárgyegyüttesé állt össze az a két településről (Alsóörs, Lovas) két különböző időpontban (1976, 1979) és két különböző gyűjtő (Törő László és Lackovits Emőke) révén a gyűjteménybe került néhány kovácsoltvas eszköz (háztartási eszközök, hordóbélyegző stb.), amelyet Madarász, a falu kovácsa készített Lovason 1910 és 1920 között, részben helyi használatra, részben a környező falvak: Csopak és Alsóörs földműveseinek és vincellérjeinek megrendelésére.

A vizsgált anyag összetétele

A Néprajzi Gyűjtemény „balatoni tárgyainak” összetételét, tematikus arányait a fentiekben áttekintett adatok alapján legkevésbé torz képet ígérő 929 db tárgy alapján kíséreljük meg felvázolni. A továbbiakban tehát a vizsgált tárgyak köréből kimaradnak a gyűjtés pillanatában valamely Balaton-parti helységben talált, de másutt készített és használt tárgyak. (Így például a Törő László 1977-es zánkai gyűjtésének azon darabjai, amelyek öröklés útján kerültek Gyepükajánról az adományozó zánkai otthonába, vagy a szentgáli vadásztársaság ládája, amelyre Balatonfüreden bukkant a gyűjtő stb.)

A tárgyakat funkció szerint csoportosítva, a legtöbb tételt felölelő csoport a háztartási eszközöké (28%) – ide sorolva a konyhai cserépedénytől kezdve a kenyérsütés eszközkészletén keresztül egészen mosóteknőig

mindazokat a tárgyakat, amelyek a házimunkában használatosak. Külön csoportba soroltuk a konyhai textileket (0,6%) valamint a lakástextíliát (2,8%), mivel ezek funkciójuk szerint nem csupán használati tárgyak, de reprezentációs célokat is szolgálnak, akár csak a bútorok (7,6%). Kiegészítve e négy tárgycsoportot a dísz tárgyakkal (0,3%), a viseleti darabokkal (6,5%) illetve az épületek alkotórészeinek tekinthető záruk, vasalások, ablakkeretek stb. együttesével (1,5%), a ház és annak berendezése, illetve lakóinak személyes tárgyai képviselik az összes balatoni műtárgy több mint 40%-át. Bár kevés olyan helyszín akad az érintett települések körében (2. táblázat), amelyről ne került volna a gyűjteménybe e típusú tárgyakból néhány, az össz mennyiség jelentős hányadát értelem szerűen a megyei múzeum közreműködésével berendezett (Paloznak), illetve működtetett (Tihany) szabadtéri néprajzi múzeumok kiállítási tárgyai teszik ki.

A következő nagy terület, amelyet tárgyait körvonalaznak: megélhetés/önfenntartás különböző formái a térség adottságainak megfelelően az iparúztól egészen a halászatig. Az összes vizsgált tárgy egyharmada köthető e tevékenységi formákhoz közvetlenül (pl. szőlőkapa) vagy közvetetten (pl. jégpatkó). Kiemelkedő mennyiségű tárgy képviseli ezen belül a szőlőtermesztés és borkészítés eszközkészletét, amely az összes tárgy 12%-át teszi ki. Ez a tárgycsoport nem csak mennyiségénél, de összetételénél fogva is reprezentatívnak tekinthető a vizsgált part menti sáv egészére nézve, hiszen Ábrahámhegytől Siófokig minden településről került be legalább egy-két szőlész-borász eszköz, beleértve néhány lazábban a témához köthető tárgyat is, mint amilyen például az ünnepi viseletként használatos vincellérmellény vagy a szőlőkapások kínálására szolgáló monogramos csobolyó. Emellett az eszközkészlet viszonylag teljesnek is tekinthető: a néhány fejlettebb gazdaságra jellemző technikai újdonságot (borfejtő gép), valamint a modern műanyag szüretelőedényeket leszámítva, a szőlőművelés és borkészítés minden fontos eszköze megtalálható legalább egy példányban, esetenként pedig annak formai változatosságát is bemutatva (szőlőmetsző kések).

Jóval kevesebb, mindössze 41 darab (4,4%) földművelő eszökről számolhatunk be, míg az állattartás tárgyaiból csupán 21 (2,2%) került be a vizsgált területre. Ez utóbbiak száma még a pásztoreszközökkel és pásztor művészeti tárgyakkal (1,2%) együtt is igen csekélynek mondható, alig több, mint a gyümölcstermesztéssel és pálinkafőzéssel, illetve a piacozással összefüggésbe hozható tárgyaké (1,5%; 1,6%). A kisipari és házipari tevékenységet mindössze a már em-

lített kádárműhely, néhány kovács- és cipésszerszám, valamint a kenderfeldolgozáshoz köthető 4 darab tárgy képviseli. Arányuk a céhemlékekkel (2,3%) és a konkrét mesterséghez nem köthető szerszámokkal (4,4%) együtt ugyan megközelíti a szőlészeti-borászati tárgyakét, de figyelembe kell venni, hogy a céhemlékek nagy része artikulus és tanulólevél, míg – megfelelő adatok hiányában – a szerszámoknak csak egy részét köthetjük valamely háziipari jellegű tevékenységhez (famegmunkálás), a többi valójában a modernizálódó háztartások felszereléséhez is tartozhat (fogók, csavarok stb.). A halász-, valamint horgászszereszközök aránya együttesen 2,6%, a jégi közlekedés eszközei pedig 1,5%. Ez utóbbiak ugyan részben köthetők a téli halászhálókhoz, de nem kizárólagosan, hiszen a jégpatkókat a téli-tavaszi eleji szőlőhegyi közlekedéshez és nádvágáskor is használták, a fakutyák pedig nem csak a halászhálók mozgatásának megkönnyítésére, de a déli és északi part közötti téli közlekedésre is alkalmasak voltak. A nádaratás eszközkészletét mindössze egyetlen tárgy: egy Lovason vásárolt tolokasza képviseli (0,1%).

A harmadik nagy terület, amelyet a tárgyak felölelnek, kevésbé egységes: a szellemi kultúra valamint a jogélet megnyilvánulásait tükröző tárgyakat soroltam ide, amelyek összességében 11,4%-ot tesznek ki. A legnépesebb tárgycsoport ezen belül a népi játékoké (3,5%), ezt követik az egyháztörténetre, illetve a népi vallásosság jelenségeire utaló darabok (3,1%), míg a népi ihletésű díszítőművészetet jobbra a már említett balatonfőkajári faragó fa- és szarumunkái képviselik (1,4%). A leginkább alulreprezentált területek közé tartozik kétségtélveszül a népszokások tárgyi világa, amelyet hagyományos értelemben mindössze egy darab aratókoszorú képvisel, s ehhez járul a napjaink díszítőművészetét megjelenítő 2003-as tihanyi hímestojás-gyűjtés anyaga (1,2%). Mint az egész néprajzi gyűjtemény egyedülálló darabját kell megemlítenem azt az „építőáldozat” néven beletárolt tárgygyűjteményt (főként csomagolt tojáshejat, szarufésűt, tükördarabot stb.) amely egy alsóörsi ház bontásakor került elő, és 1984-ben ajándékozták a múzeumnak. Különböző jogi ügyeket rögzítő iratból és falupecsétekből néhány, míg nemesi családi levelesládából egyetlen darabot őrzünk a vizsgált térségből, ez utóbbiakat azonban mint a térség hely- és társadalomtörténetének jelentékeny tárgyi adalékait kell kiemelnünk. A metszőkést, illetve szőlőfűrtő ábrázoló XVII–XVIII. századi falu- és hegyközségi pecsétnyomók a szőlőművelésnek a térség gazdálkodásában betöltött kiemelkedő szerepére mutatnak rá, míg a Mórótza-család intarziás felirátú irattartó ládája a kismemesi réteg sajátos tárgyi

kultúrájára, valamint e családoknak a megye más kismemesi falvaival kialakult szoros kapcsolataira hívja fel a figyelmet.

Külön érdemes kezelnünk azokat az archív fényképeket, amelyek általában nem egyedi tárgyként, hanem valamely jelentősebb gyűjtés vagy vásárlás tételei között kerültek a gyűjteménybe. Mennyiségük nem jelentős (0,8%), lakásdíszítő és reprezentációs szerepükön túl azonban, mint a kultúra legkülönbözőbb területeire utaló információhordozókkal is számolnunk kell (6–8. ábra)

A gyarapodások története

Mielőtt kísérletet tennénk a múzeumi tárgyak tematikus arányainak, valamint a térségre vonatkozó szakirodalom hangsúlyainak összevetésére, röviden érdemes áttekinteni azokat a tudományos törekvéseket, illetve azokat – az államosítások kapcsán részben már érintett – intézményi adottságokat, amelyek a fentebb részletezett tárgyak múzeumba kerülését meghatározták.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy kifejezetten a Balaton térségére irányuló átfogó néprajzi gyűjtési programot a Veszprém megyei múzeum fennállásának száz esztendeje alatt nem dolgozott ki. A gyűjtemény „balatoni” tárgyai (a közel 20.000 néprajzi tárgy 4,5%-a), tehát a kezdeti időszakban tudatos hiánypótlás, később lakossági bejelentésre történő „leletmentés”, kiállítás céljára történő tárgygyűjtés vagy az érintett falvakra is kiterjesztett, a megye egészét célzó téma-gyűjtés következtében váltak múzeumi tárgyakká. Kivételt képez bizonyos szempontból Vajkai Aurél tevékenysége, aki a gyakornokoskodása idején tanulmányozni kezdett témáját, (Veszprém megye déli részének szőlőtermesztése) az 1950–60-as évekre eső múzeológiai tevékenysége alatt fokozatosan leszűkítette a Balaton térségére. Miközben a szentgáli kutatás mellett gyűjtőútjai egyre inkább a Balaton északi partjának 15–20 kilométeres sávjára szorítkoztak, érdeklődésének iránya is átalakult: bár továbbra is készített feljegyzéseket a pincék felszereléseiről, s ha módja volt, meg is vásárolt egy-egy érdekesebb darabot, fényképei és megjelent cikkei tanúsága szerint ekkor leginkább a pincék, présházak és falubeli épületek építészeti sajátosságai vonzották. Kiszállásainak tehát inkább mellékterméke, mint fő célja volt maga a tárgygyűjtés – erre utal a mennyiség (1951 és 1963 között összesen 71 tárgy) és a hanyag, hiányos leltározás is. (10 alatt van azoknak a leíró kartonoknak a száma, amelyeknek 4. pontja valamely értékes információt

hordoz a tárgy életére vonatkozóan; ezek közé tartoznak például az 1951-es alsóörsi gyűjtés pincébe költöztetett, faluból kiszorult használati tárgyai). Ugyanakkor rá kell mutatni, hogy egy-egy, a kutatási témájához közvetlen kapcsolódó „műtárgy” megszerzését rendkívüli kitarással szorgalmazta: ilyen volt a vászolyi szőlőhegyen vásárolt festett pinceajtó vagy a kenesei 1733-as boronapince, amelynek teljes bontott anyagát a múzeumba szeretne volna szállítani.²²

Térjünk azonban vissza a múzeum működésének kezdeteihez! A múzeum alapításának pillanatától fogva kerülnek be néprajzi tárgyak a Balaton partjáról is: mindjárt 1904-ben tíz darab szőlészeti tárgy, illetve céhemlék Keneséről és Arácsról. A Herman Ottó-féle nagy hatású ösfoglalkozás-koncepciónak megfelelően a múzeumőrök érdeklődése elsősorban a halászati, vadászati és pásztorművészeti-állattartási tárgyakra irányult, emellett legnagyobb számban kerámia és céhtörténeti emlék került a gyűjteménybe. Ez a tematika jellemzi a Balaton vidékéről bekerült tárgyakat is, azzal a különbséggel, hogy míg a múzeum igen jelentős pásztorművészeti gyűjteményének csak töredékét gyűjtötték az érintett falvakban (összesen 6 darabot²³), addig a halászati gyűjtemény (egy Marcal-menti csikvarsa-rekonstrukció, egy Várpalota környékén a tőzegben lelt bődönhajó valamint egy – orvhalászó szovjet katonáktól elkobzott – vesszővarga kivételével) a mai napig kizárólag balatoni halászati eszközökből áll. A magyarság őstörténetére utaló tárgyak gyűjtését a múzeum a régészeti leletek felszínre hozatalával egyenlő fontosságúnak tekintette, gyarapításuk és a még hiányzó darabokkal való kiegészítésük tervszerűen folyt. Egy-egy véletlenszerűen bekerült szigony mellett tehát, elsősorban Laczkó Dezső múzeumigazgató Fokszabadiban vásárolt varsái, hálói és jégpatkói, a Veszprémi Főszolgabíróaságtól átvett orvhalászszerszámok, s végül a Halászati Rt. vezérigazgatójának közreműködésével 1930-ban megszerzett hiányzó jégi halászati szerszámok és hálók gyarapították a halászati gyűjteményt.

Más tárgytípusok gyűjtését nem jellemezte hasonló tervszerűség: a vizsgált falvakból előkerült munkaeszközök és dísz tárgyak helyi jegyzők vagy múzeumpártoló értelmiségiek közvetítésével kerültek a múzeum látókörébe, majd az első szakleltárkönyvek megnyitásával (1933) valamilyen megfontolásból a Néprajzi Gyűjteménybe. (Ide sorolták például azt a 170 akós, gazdagon faragott Szt. Miklóst és Szűz Máriát ábrázoló XIX. századi, Balatonkeneséről származó hordófeneket, amelyről Vajkai már 1938-as cikkében megállapította, hogy „a paraszti borászathoz semmi köze nincs”²⁴)

Az első három évtizedben a néprajzi gyűjteményt elsősorban Laczkó Dezső geológus és Rhé Gyula régész gyarapították, majd 1932-től Nagy László személyében került az első olyan múzeumőr a múzeumba, aki néprajzi képzésben is részesült. Nagy László majd Morvay Péter és Herkely Károly gyakornokok, felmérve a meglévő műtárgyállományt, tudatosan törekedtek a hiányok pótlására, gyűjtő- és fényképező te-repmunkákat terveztek, amelyek elsősorban a Bakonyba irányultak (különösen Herkely tartotta szívügyének a bakonyi erdőgazdálkodás feltérképezését), de egy-egy alkalommal érintették Alsóörsöt, Paloznakot, Arácsot is. Az 1930-as évek tárlatai – az új múzeumépület átrendezett állandó kiállítása (1933), a Bakonyi Ház (1935) – a megye jellegzetességeit és népművészeti kincseit kívánták elsősorban bemutatni. A néprajzi gyűjteményt ismertető tanulmányában Herkely „*tájjelleg*” és „*foglalkozási ágak*” szempontjából három fő területet különít el a megyében (a Balaton-melléket, a Bakonyt és síkvidékeket), s Balaton-mellék fő jellegzetességeinek a halászatot és a szőlőművelést tartja²⁵. A Balaton halászatát, amelyre ekkorra már jelentős figyelem irányult a szakmán belül²⁶ külön egységben mutatták be a múzeum állandó kiállításán, kiemelve a tavon ősinek tartott eszközöket: a vesszővarsát és (formai jegyei alapján!) a borítót²⁷. A tárgytipológiát előnyben részesítő szemléletnek megfelelően, és talán a Néprajzi Értesítőben megjelent tárgycsoportelemzések hatására (9. ábra), megkülönböztetett figyelem irányult a jégpatkókra, valamint a négy-, hat-, stb. ágú szigonyokra, illetve ezek köpűs felerősítésére, amely Herman Ottó szerint a Balaton északi partjának jellegzetessége.²⁸

Külön fejezetet szentel a kiállításvezető a szőlőművelésnek, amelynek megállapításai a már említett Vajkai-cikk eredményeire épülnek, mint ahogy az ábrán bemutatott tárgyak is – köztük több balatoni szőlőhegyről származó darab – részben az ő 1937–1939 közötti Veszprém megyei gyűjtése eredményeként kerültek be a gyűjteménybe. E Vajkai által „fehér foltként” kutatott témának a megyei múzeumban 1939-ben önálló kiállítást is szenteltek.²⁹ Az egyéb témáknál felbukkanó egy-egy balatoni tárgy (egy tihanyi guzsalyvég, egy alsóörsi halottaslepedő stb.), mint a megye reprezentatív népművészeti tárgya szerepel. A népelet hétköznapi tárgyi világának bemutatására a Bakonyi ház kiállítását szánták. A névadással egy csapásra a Bakony tájegységhez kötött ház valójában – ahogyan Nagy László fogalmaz egy levelében³⁰ – „a balaton-felföldi kőépítkezés fejlettebb típusa”, s berendezésében a Balaton-melléki és bakonyi kisnemességre egyaránt jellemző tárgyak (keményfa bútorok, faragott

támlájú székek, zöld szemes cserépkálya stb.) játsszák a meghatározó szerepet. E közös jegyek ellenére a Bakonyi Ház gazdasági épületeinek hiánya, valamint a két tájegység gazdálkodásbeli különbségei igen hamar felvetették egy „balatoni skanzen” építésének szükségességét is: „...nemcsak gazdasági épületekkel... de Vajkai tanulmányai alapján a szőlőművelés és borgazdaság emlékeit is bemutató pincével, illetve prэшházzal együtt”³¹ Az 1938-ban még Balatonalmádiba tervezett szabadtéri múzeum gondolata később is több ízben felbukkant: Vajkai Aurél például 1951-ben tekintett meg „egy borászati múzeumnak alkalmas prэшházat”³² Badacsonyan. A terv azonban csak 1966-ban valósult meg Tihanyban – a borászat helyett a halászatot mutatva be mint „helyi specifikumot”.

A balatoni idegenforgalom fellendülése, s ugyanakkor a népi kultúra iránt országsszerte mutatkozó érdeklődés az 1930-as évekre felértékelte a megyei múzeum néprajzi gyűjteményét. Azonban sem a part menti üdülőtulajdonosok rendszeres veszprémi múzeumlátogatásai, sem a Balatoni Intéző Bizottság balatonfüredi háziipari és népművészeti kiállítása³³, sem a készülő tihanyi Népművészeti Ház nem ösztönözte a Balaton térségének kutatására a megyei múzeum munkatársait. A BIB által kiküldött, balatoni népművészek nyilvántartására szolgáló kérdőíven mindössze egy „alkotót”, az akkor már a Bakonyi Házban rendszeresen bemutatott tartó Illikman József csutorást nevezték meg. A füredi kiállításra pedig a megyei népművészeti anyag „legősibbnek” tartott darabjait gyűjtötték össze, a következő indoklással: „háziipari anyagot a Balaton mellől – annak hiányában – sajnos nem tudunk kiállítani.”³⁴

A II. világháború után az érdemi gyűjteményi munka 1951-ben kezdődött. Vajkai Aurél gyűjtőútjait és az államosított bérházak műtárgyainak begyűjtésében játszott szerepét már érintettük. Szintén az ő személyéhez kötődik két nagy lélegzetű kutatási program, amelyből végül egyik sem valósult meg. A „TszCs-kezelésben lévő szőlőterületek művelésmódjának néprajzi tanulmányozása” Vajkai 1952–54-es munkaterveinek és kiküldetési jelentéseinek visszatérő fordulata volt, ám e gyűjtés eredményeiből nem született tudományos publikáció. Amint arról fényképfelvételei tanúskodnak, Vajkai valóban felkereste e szőlőket, ám a terepmunkát feltehetően a szívügyének tartott téma – a szőlőbeli építmények – tanulmányozásával töltötte. A másik program szintén 1952-ben indult volna, azzal a céllal, hogy a MOK részéről központi határozattal kijelölt kutatók (az ún. „észak-dunántúli néprajzi gyűjtőcsoport”) Vajkai vezetésével közös kutatómun-

kát végezzen a Balaton térségében. Az első kijelölt helyszín Vörs volt, de Vajkai további kutatópontok előkészítését is tervezte Szepezden, Keszthelyen és Kővágóörsön, ez utóbbit az északi és déli part néprajzi különbségeinek kidomborítása szempontjából tartotta különösen alkalmasnak! A kezdeményezés azonban rövidesen elhalt, feltehetően a kutatócsoportba jelölt „önkéntes” néprajzosok ellenállása miatt.³⁵

A Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal balatoni rendezvényeiben (kiállítások, programok, kiadványok) való szakértői részvétel mellett meg kell még említeni Vajkai közreműködését az 1960-as évek közepétől az Országos Műemlékfelügyelőség falukutatósaiban, amely a Balaton-parti településekre és a szőlőhegyekre is kiterjedt – e két tevékenység azonban nem járt tárggyűjtéssel, közvetlen muzeológiai haszna inkább a Negatívár anyagának gyarapodásában mutatkozott meg.

Az 1960-as évek néprajzi-muzeológiai tevékenységét a tájházak berendezésének összegyűjtése határozta meg. A tihanyi Gazdaház, majd a Halászcéhház kiállítási tárgyainak gyűjtését a BIB közreműködésével Vajkai Aurél kezdte meg, majd Dám László, Erdélyi Zoltán és Gráfik Imre folytatták. Megjegyzendő, hogy a Balaton – Vörs mellett – „egyetlen igazi halászfalu-jában”³⁶ gyűjtött tárgyak között egyáltalán nem volt halászati eszköz, és a gazdálkodással kapcsolatos tárgyak száma is feltűnően kevés (mindössze három: egy tövisborona, egy hombár és egy járom). A tárgyak 90%-a bútór és konyhafelszerelés, ezt néhány szőlészeti-borászati eszköz, illetve szentkép egészíti ki.

A múzeum történetének utolsó három évtizedében közel 600 tárgy került a néprajzi gyűjteménybe a vizsgált területről. A tárgyak felét (318 darabot) az 1968-ban a múzeumba került Törő László gyűjtötte, pontosabban (túlnyomórészt) vásárolta, ami tudatos, átgondolt gyűjteménygyarapításra utal. A gyűjtemény tudományos koncepcióra épülő gondozását sejteti a Petánovics Katalinnal közösen készített 10 éves távlati terv is, amely 1971-ben látott napvilágot, és a meglévő műtárgyállomány áttekintésére alapozva vázolta fel Veszprém megye néprajzi kutatásának jövőképét.³⁷ A keszthelyi Balatoni és veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi anyagát valamint a szakirodalmat szakcsoportok és területi megoszlás szerint is vizsgáló elemzés egyértelműen kimutatta, hogy a földrajzi eloszlást tekintve a szellemi néprajzi vizsgálatok, de a tárggyűjtések legkedveltebb területe egyaránt a Balaton északi partja volt, sőt, ahogy Petánovics Katalin a tanulmányt megvitató ülésen fogalmazott: „...A Balaton északi partvidéke szinte teljesen felgyűjtött terület”³⁸. Az elégedettség oka nyilvánvalóan az akkor még a

megyei múzeumi szervezet részének számító keszthelyi múzeum gazdag gyűjteménye lehetett (halászati tárgyból 664 szőlészeti eszközből 185 darabot őriztek!)³⁹, továbbá az a mindenki számára megnyugtató munkamegosztás, amely a két intézmény között fennállt. A háború utáni új állandó kiállítások közül a veszprémi „*a Bakony és az ember kapcsolatát igyekszik bemutatni*”, míg a keszthelyi a „*balatoni népeletet*” állítja a középpontba.⁴⁰ Érthető tehát, hogy a gyűjtemény „*tudomány forrásává*”⁴¹ válásának érdekében elsősorban a pápai, devecseri, zirci járásban, valamint a Káli-medencében és néhány bakonyi faluban sürgeti a gyűjtést a két muzeológus. Ugyanakkor a Balatonmenti tárgyak tematikus hiányait sem hallgatják el: a halászati gyűjteményben sem palánkos hajó, sem ladik, sem a speciális balatoni szerszámnak tekintett turbukháló nincsen, hiányzik a kőfaragás eszközkészlete, a szőlészeti gyűjtemény sem lehet teljes, „*amíg egy pincét meg nem vásárolunk, és be nem rendezünk*”, de javaslat fogalmazódik meg különböző házi pálinkafőző készülékek beszerzésére is.

A tudományos vitafórumon nagy sikert aratott terv Balatonra vonatkozó észrevételei nem különösebben éreztették hatásukat a muzeológiai munkában. A megnevezett hiányok pótlása nem történt meg, és – annak ellenére, hogy a tervben ezt kifejezetten sürgősségnek ítélték a szerzők – már 1979 előtt (Keszthelynek Zala megyéhez és a Balatoni Múzeumnak a Zala megyei múzeumi szervezetbe csatolásáig) is jelentős tárggyarapítás történt Zánka és Balatonakali községekből. Többek között egy viszonylag jó állapotú bődönhajó is sikerült vásárolnia Törő Lászlónak, amely mai napig a tihanyi halászati kiállítás pótolhatatlan darabja. A megyehatár változásával alapvetően új helyzet alakult ki: Veszprém megye elveszítette a balatoni népeletet bemutató kiállítását, és – mivel a Balatoni Múzeum gyűjtőterülete 1949 előtt a Balaton egész partvidékét, 1949 után pedig a teljes keszthelyi és tapolcai járást felölelte – a jelenlegi gyűjtőterületéről származó, közgyűjteményben őrzött műtárgyak egy részét. Új, az 1971-eshez hasonló nagyszabású koncepció azonban nem született.

Az 1980–90-es években Törő László folytatta a nagyobb tárgye gyűjtések vásárlását (Lovas, Paloznak), míg Lackovits Emőke nevéhez elsősorban az 1980-as gyermekéletet bemutató kiállítás kapcsán gyűjtött gyermekjátékok Balaton-parti példányai (Tihany, Balatonakali), valamint a már említett szepezdi kisnemesi család hagyatékának megvétele köthető. Emellett Lackovits Emőke – kiállítások formájában, illetve a közelmúltban monografikus feldolgozásban is közölt – jelentősebb néprajzi gyűjtései (az egyházi esz-

tendő jeles napjainak szokásai, viseletek, öltözködési szokások stb.) is érintették a Balaton-parti közösségeket⁴², ám jelentősebb tárggyűjtéssel e területen nem jártak. Ugyanez mondható el a Veszprém Megyei Levéltár településmonográfia-sorozatában megjelent, Csopak, illetve Balatonfüred hagyományos népi kultúráját bemutató művek előmunkálataként végzett terepmunkáról is. Szintén Lackovits Emőke muzeológiai tevékenységéhez köthető a múzeum mára több száz darabot kitevő jelentős szakrális gyűjteménye, amely azonban a vizsgált térségből mindössze három tárgyat tartalmaz: két paloznaki szentképet és egy balatonkenesei házioltárt. (Tekintettel az érintett falvak jelentős református lakosságára, érthető, hogy a szakrális anyag gyűjtése nem erre a térségre irányult)

A kifejezetten balatoni témát feldolgozó kiállítások száma nem volt jelentős. Az 1962-től 1979-ig a megyei múzeumi szervezet kötelékében üzemeltetett keszthelyi állandó kiállítás mellett Tihanyban 1965-ben A Balaton jövője, 1968-ban Hajók a Balatonon, 1989-ben pedig a Balaton felfedezése címmel nyílt kiállítás. A Közlekedési Múzeummal közösen rendezett hajózástörténeti tárlat elsősorban a balatoni gőzhajózás és a füredi hajógyár történetét mutatta be, a népi használatban lévő eszközök közül mindössze egy bődönhajó és egy csigáshajó modellje került kiállításra. Az állandó kiállításnak szánt A Balaton felfedezése c. tárlat szövegei (korai tudósítások és néprajzi leírások) és az archív fotók a balatoni népelet jellegzetesnek tartott vonásait vették sorra, a bemutatott tárgyak azonban csupán illusztrációs célokat szolgáltak, s a bevezetőben említett „kitágított” Balaton-fogalomnak megfelelően a megye legkülönbözőbb falvaiból származtak.⁴³

Kétarcú falvak – egy arcú gyűjtemény

„*A szőlő és a halászat csekély munka árán hozta meg a megélhetést, de egyébként is minden szükségletüket kielégítette a kert és a mező. A halászat korlátozása és a szőlők pusztulása után pedig a legtöbb kenesei ember megélhetése a nyaralókon épül föl...*” – állítja Szentgáli Károly a balatonkenesei népről 1940-ben⁴⁴. A megállapítás – amellyel, hogy első pillantásra elárulja: a szerző sem a szőlőművelést sem a halászatot nem próbálta soha – több fontos kérdést is felvet. A leegyszerűsítő, s egyben lekicsinylő vélemény a Balatont természeti szépsége miatt korán felfedező, ám őslakosságát idegenkedve szemlélő értelmiség látásmódját tükrözi. „*A legszebb, legvirítóbb tájakon nagy részeit butaság és henyeség tanyáznak, s a végtelen*

pusztákon egy-két szürke lak csúfolni látszik inkább, mint ékesíteni a falut” – írja füredi kirándulásakor Vörösmarty, akiről kortársak azt is feljegyezték, hogy a tihanyi visszhangot „árusító” gyerekek közül csak azt jutalmazta, aki bebizonyította előtte, hogy tud olvasni...⁴⁵, de idézhetnénk Chólnoky Jenőt is, aki különösen Tihanyban látta kritikusnak a nép életét: „a paraszt reggel kiment a tóra, szigonnyal kibökött néhány halat, az volt az ebéd, aztán ivott rá bort”.⁴⁶

Ugyanakkor ezek az érzelmektől sem mentes általánosítások érzékenyen mutatnak rá a Balaton északi partját lakó őslakosság megélhetésének két alappillére: a halászatra és a szőlőtermesztésre, miközben a kívülről megfigyelő magatartásával maguk testesítik meg a harmadik alappillért: a kultúrák kölcsönhatását eredményező idegenforgalmat.

A Balaton vizsgált településeivel foglalkozó néprajzi-helytörténeti munkák alapvetően két csoportra oszthatók: a „klasszikus” néprajzi témákat feldolgozó művekre és azokra a – nagyrészt egykori nyaraló értelmiségiekből lokálpatriótává lett szerzők által írt – helytörténeti dolgozatokra⁴⁷, amelyek áttekintik ugyan a község hagyományos kultúrájának vonásait, de a mondanivaló hangsúlyait a „nyaralóhely” szerepre, a fürdő-, horgász- és üdülőszeplő egyesületi tevékenységére, a strandok és jachtklubok történetére helyezik.

Az első csoportba tartozó művek az „ősi” vagy/és speciálisan helyi jelenségeket elemzik (gardahalászat, pincetípusok stb.), illetve általános, mindenre kiterjedő összefoglalását adják a helyi népi kultúra „hagyományos” elemeinek, a gazdálkodástól a viseletig. A vizsgálat – eltérő részletességgel elemzett, de jellemzően kiemeltként kezelt – témák Jankó monográfiájától egészen a legújabb napvilágot látott összefoglalásokig a következők: halászat, szőlőtermesztés, gyümölcsstermesztés, nádatás, jégvágás, kertművelés, méhészet, valamint az északi és déli part közötti árucseré. Bár a szakirodalom feltűnően kismértékben hagyatkozik csak a múzeum néprajzi gyűjteményének vizsgált tárgyaira⁴⁸, az érintett településekről származó muzeális anyag összetétele hitelesen tükrözi a térségről tett megfigyelések hangsúlyait. A kiemelkedően nagy arányban szereplő és a mai napig folyamatosan gyarapodó szőlészet-borászat tárgycsoport például meggyőzően igazolja a megállapítást, miszerint „a szőlő... több a balatoni tájban mint egyszerű tájalkotó tényező”⁴⁹, illetve hogy a filoxéra és a bekövetkezett társadalmi változások ellenére a gazdaság központi helyét a mai napig a szőlőtermesztés foglalja el, amelynek minden más gazdasági tevékenység alá van rendelve⁵⁰. A halászat, mint ősfoglalkozási téma népszerűségének hanyatlását már Jankó Jánosnak a bérlő ha-

lászatról tett megállapításai is előrevetítették, az érdektelenséget azonban, amely a XX. század második felének balatoni halászatával szemben megnyilvánult, Vajkai megjegyzése világítja meg: „a halászat már fél évszázada nem jelent problémát... Egész tudományunk legalaposabban kidolgozott fejezete a balatoni halászat.”⁵¹ Érthető tehát, ha a halászati gyűjtemény mind a kishalászat modernizálódó eszközeit, mind a mai napig igen jövedelmező tevékenységnek számító orvhalászat nagy leleményességéről árulkodó szerszámait nélkülözni kénytelen. Nemigen kapunk képet azonban a part menti „horgázó” őslakosság és a horgászat távolabbi vidékekről érkező szerelmeseinek felszereléséről sem, nem beszélve a jellegzetes horgászöltözetekről.

A piacra is termelő és a táplálkozásban is fontos szerepet játszó gyümölcsstermesztés jelentősége a hernyózókések, ágmeteszők, befőttesüvegek stb. viszonylag nagy számában is tükröződik. Számos tárgy (vékák, fejtekercek, kosarak, mérlegek) dokumentálja a gyümölcscsel, zöldséggel és tejhaszonnal kereskedő csopaki, alsóörsi, paloznaki (stb.) asszonyok rendszeres piacozását is. Hiányoznak azonban az aszaláshoz használt vesszőkeretek és a szakirodalomban részletesen tárgyalt pálinkafőző házak berendezési tárgyai is. Meglepően alulreprezentált a – különösen az Almádi és Füred közötti területen – fontos jövedelemforrásnak számító és a szakirodalomban is nagy hangsúllyal tárgyalt nádatás eszközkészlete. Nem kerültek a múzeumba a helyi építkezés mai napig fontos elemeit képező nádtetők nádazószerszámai sem, annak ellenére, hogy a part menti települések szinte mindegyikében élt a mesterséget apáról fiúra örökítő nádazócsalád. Általában a vízparti növények felhasználására is kevés tárgy, mindössze egy alsóörsi nádcímer seprű és egy gyékényszatyor⁵² utal. Nem kaphatunk képet a gyűjtemény tárgyai alapján a Balaton-felvidék egy sajátos tevékenységéről, a bérlők számára, napszámban végzett cserszömörce-aratásról sem.⁵³

Mint már említettük, a Balaton-parti iparúzó lakosságról meglehetősen egyoldalú képet alkothatunk a gyűjtemény alapján: a szerszámok és termékek a kádár- és kovács-, a céhemlékek a takácsmesterség megletéről árulkodnak. Hiányzik viszont a szakirodalomban leírt csopaki, vörösberényi, alsóörsi fazekasok⁵⁴ emlékanyaga – bár nem elképzelhetetlen, hogy a stílusjegyeik vagy felirataik alapján azonosítható veszpémi, sümegi, csákvári, sőt tatai fazekastermékek mellett bekerült díszítetlen cserépedények talán éppen ezekből a műhelyekből kerültek ki. Teljesen hiányzik a gyűjteményből a nagy múltú, részletesen feldolgozott, fényképekkel is dokumentált vízimolnárság tárgyi emlékanyaga.

Az állattarashoz és földműveléshez köthető tárgyak száma – mint említettük – igen csekély. Ez magyarázható a gyűjtések esetlegességével, az erre irányuló kutatások hiányával. Ugyanakkor mégis szemléletesen kifejezi, hogy a paraszti gazdálkodás e két területe, de különösen a földművelés – a természeti adottságoknak köszönhetően – sohasem volt a térség húzó ágazata. A múzeumba került földművelő eszközök egy része egyébként jellemző módon a használatból már kikerült eszközként, a „szabadtéri múzeumoknak”⁵⁵ beillő pincéből és prэшházakból került a múzeumba. Ugyanez mondható el a bútoroknak arról a részéről is, amelyeket nem a tihanyi és paloznaki tájházakhoz gyűjtöttek, így pl. az 1777-es intarziás keményfa asztalról vagy az alsóörsi mennyezetes ágyról. A prэшházakba száműzött archaikusabb tárgyaknak valamint a tájházak XIX. századi állapotokat bemutatni kívánó bútorzatának köszönhetően a gyűjtemény bútor- és háztartási tárgyai főként ezt a korszakot reprezentálják, miközben mélyen „hallgatnak” a parasztpolgári életforma – részben nyaralók közvetítésével terjesztett – tárgyi kultúrájáról.⁵⁶ (Mindössze érdekességként említem, hogy az Oláh János-féle tudósítás óta a balatoni szőlő-hegyek emblematikus képeinek tartott, zsombékszéken üldögélő, vászonkorsóból iszogató gazda jelenetének díszletéből csupán korszából rendelkezik néhányal a gyűjtemény, a zsombékszék hiányzik!) A háztartás tárgyai közül a hálókötőtűvel kötött szatyrot (mint a hálókötés sajátos továbbélésének bizonyítékát), valamint a halsütő rostélyokat emelném ki. Ez utóbbiak felhívják a figyelmet a halételeknek a táplálkozásban játszott szerepére, amelyre – Vajkai kétkedő megjegyzését leszámítva – a szakirodalom is rámutat.⁵⁷

A Balaton-melléki viselettel kapcsolatban visszavisszatérő toposzként jelenik meg a szakirodalomban a nemesek és parasztok eltérő öltöazete, valamint a női viseletnek (a fürdőélet hatására!) történő korai polgárosulása. Az „egykori” viseletet azonban már a jelenkutatást végző Jankó is csak rekonstruálni tudta, így az archaikus öltöazeti darabok gyűjtése eleve nem lehetett nagy sikerrel kecsegtető feladat a muzeológusok számára. A véletlenszerűen bekerült viseleti darabok egy része vászon alsónemű, férficsizma, illetve az 1930-as években varrt, polgári ízlést tükröző női ruha. A kisnemesiség öltözetét két ruhadarab képviseli: egy XIX. század közepén készült kisnemesi főköttő Balatonkeneséről, valamint egy kisnemesi mente, amelyre igen sajátos funkcióban, mint kocsmái dekorációra lelt rá a gyűjtő a szintén nemesi „fészeknek” számító Alsóörs egy vendéglátó-ipari egységében. (10–11. ábra)

„Örvendetes meglepetés, hogy a XX. század végén

...ebben a nyaralók által korán felfedezett és polgárosult faluban többnyire megbízható és gazdag adatok voltak feltárhatók... a hagyományos népelet jellemzőiből” – írja Lackovits Emőke csopaki és kövesdi néprajzi kutatásait összegezve. Hasonló tapasztalatokról számol be Füreddel kapcsolatban is, ahol Alsófüred lakói sok hagyományos népi műveltség körébe tartozó elemet megőriztek, amelyben nagy szerepet játszott, hogy „a fürdőtelep lakói élesen elkülönültek a falu társadalmától”.⁵⁸ A helyi társadalmak viszonylagos zártságát, a tárgyi világ modernizácótól való érintetlenségét tükrözi a vizsgált múzeumi tárgyak összetétele és kora is: a XVIII–XIX. századi tárgyak viszonylag magas aránya (a gyűjtők által datált tárgyak közel fele). A Balaton partján élő őslakosság e számunkra, néprajzos-muzeológusok számára oly kedves arca: a gardát leső, szőlőt művelő, manduláját és borát mezőföldi kukoricára és somogyi búzára cserélő nép kultúrájának emléke tehát – a gyűjtemény jelzett hiányosságai ellenére – múzeumi tárgyak formájában is hitelesen dokumentálva van.

Mit árulnak el vajon tárgyaink a Balaton másik arcáról, az itt kikapcsolódást kereső és sajátos balatoni életformát megteremtő nyaralókról, és a nyaralókon „megélhetésüket felépítő” helybéliekről? Mint arra az államosítás, s más szerencsésebb alkalmakkor múzeumba került magángyűjtemények ismertetésekor rámutattunk, a balatoni nyaralók egykori tárgyi világának feltárásához, értelmezéséhez s mindenekelőtt a további kutatások ösztönzéséhez talán alapul szolgálhat gyűjteményünk. Vajmi kevéssé árulkodóak azonban tárgyaink annak az idegenforgalom számlájára írható kapcsolatrendszernek, kulturális kölcsönhatásnak a mibenlétéről és minőségéről, amelyek a helyiek és az idegenek között jöttek létre. Ezek számbavétele, elemzése nem feladata e tanulmánynak, itt hadd utaljak mindössze arra, hogy a korábban említett kisnemesi főköttőt annak a kenesei Sipos-családnak egy tagja viselte utoljára, amelynek tisztaszobáját az 1900-as évek elejétől minden évben júniustól szeptemberig fővárosi nyaralók bérelték ki.

Részben a klasszikus néprajzi vizsgálatok is érintik, az említett helytörténeti munkák pedig világosan rámutatnak, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődő, majd az északi parti vasút átadásával (1909) virágzásnak induló fürdőélet nem hagyta érintetlenül a hagyományos paraszti kultúra elemeit. A nyaralótulajdonosokkal kialakuló üzleti viszony (tej-, gyümölcs-hordás, kertgondozás), de főként a paraszti lakóházak „első szobáját” kibérlő középpolgári családokkal való (nem ritkán évtizedekig tartó) kapcsolatok az élet szá-

mos területén, így a tárgyi világ változásában is éreztették hatásukat (a nyaralók által hozott „úri” játékok, ruhadarabok, fényképek; otfelejtett, s a háziak által használatba vett lábasok, levestálak, úri mintára klott anyagból varrott fürdőruhák stb.). E tárgyak, tárgytipusok jelenleg hiányoznak a néprajzi gyűjteményből, gyűjtésük árnyaltabbá tehetné a balatoni lakosság tárgyi világáról alkotott képünket.

Mindössze néhány darab beleltárolt „műtárgy” képviseli gyűjteményünkben a turizmusipar jellegzetes termékeit. A nyaralások, kirándulások emlékéért súrlódó tárgyak, képeslapok szintén a települések „arculatához” tartoznak, még akkor is ha nem helyi termékekkel, hanem a folklorizmus fogalmával leírható absztrakciókkal igyekeznek „falusi”, „népi” jellemzőket megfogalmazni. Bár a Balatoni Szövetség kezdeményezésére már 1906-tól létesültek iparművészeti és népművészeti tárgyakat kínáló elárusítóhelyek a Balaton mentén, s a „*hanyagló népművészetet*” háziipari tanfolyamokkal is ösztönözni kívánták, sajátos módon az északi parton sohasem alakult ki jelentős, az idegenforgalom számára termelő népies ipar. Az 1936-ban megnyílt tihanyi Balatoni Népművészeti Házban főleg somogyi faragásokat, buzsáki varrottásokat, karádi horgolásokat és balatonendrédai csipkéket árultak, de göcseji szöttek is szerepeltek a kínálatban. A révnek és Tihany hírnevének köszönhetően, az idegenforgalom e korai szakaszában minden bizonnyal ezek a déli partra inkább jellemző népművészeti termékek jelentették a Balaton „hazavihető” népi kultúráját. A bala-

toni községek közül a legrégebbi hagyományokkal rendelkező tihanyi „turizmusipar” ösztönözte talán azt a tihanyi kanászt is, aki a (környékünkre oly kevésbé jellemző rézveretes) karikás ostorát a tihanyi apátság képével díszítette. (12–13. ábra)

Jellegzetes, de gyűjteményünkben mindössze egy tárggyal képviselt emlék, a kislódi Pannonia Kőedénygyárban (majd a Városlódi Majolikagyárban) gyártott feliratos dísz tárgysorozat, amely valójában egy paraszti háztartásokban is kedvelt „magyaros” iparművészeti termék emléktárggyá előléptetett változata. A bécsi eredetű virágmintával díszített és *Balatoni emlék*, *Balatonkenesei emlék*, *Révfülöpi emlék* stb. felirattal ellátott hamutartók, tányérok, vázák, díszkulacsok érdekes köztes szerepet töltek be a különböző társadalmi csoportok tárgykultúrái között: a füstelenített parasztkonyha falának díszedényeként éppúgy megállták a helyüket, mint a magyaros „parasztebédlőben”.⁵⁹ (14. ábra)

S végül emlékezzünk meg azokról az emlékekről, amelyek elvont formában, a legkülönbözőbb népi vagy népinek tartott tárgyak/technikák révén kísérelték meg a „Balaton” és „népi” fogalmainak összekapcsolását. Az 1960–80-as évek e lakozott kis emléktárgyai éppúgy a Néprajzi Gyűjtemény kutatásra és bemutatásra érdemes darabjai, mint a balatoni képeslapokból összeállított varródoboz, vagy a gyulafíratóti ház tisztaszobájának megbecsült dísz: a szülők fotóját és az unoka Balatonról írt képeslapjait tartalmazó képkompozíció (15–20. ábra).

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- BALASSA 1972 = BALASSA I.: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. VMMK 11. 1972. 357–399.
- Cs. DAX 1985 = Cs. DAX M. et. al. (szerk./ed.): A Bakony és a Balaton-felvidék évezredei. Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum állandó kiállításához. Veszprém 1985
- DOMANOVSKY 1943 = DOMANOVSKY Gy. (szerk./ed.): A Balatonkörnyék népművészete. M. Kir. Balatoni Intéző Bizottság 1943
- FEJŐS 2000a = FEJŐS Z.: Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In: uő. (főszerk./ed.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest 2000. 9–50.
- FEJŐS 2000b = FEJŐS Z. (főszerk./ed.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest 2000
- FIILEP 1977 = FILEP A.: Balaton-felvidék. Magyar Néprajzi Lexikon I. 1977. 199.

- GÖNYEY 1937 = GÖNYEY S.: A Néprajzi Múzeum színgyűjteménye. Néprajzi Értesítő 29. 1937. 171–183.
- HERKELY 1941 = HERKELY K.: A veszprémi múzeum néprajzi gyűjteménye. Publicationes Veszprémienses 6. Veszprém 1941
- HERMAN 1887–1888 = HERMAN O.: A magyar halászat könyve I–II. Budapest 1887–1888
- HOFFMANN 1969 = HOFFMANN T.: A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? Néprajzi Értesítő 51. 1969. 5–15.
- JABLONKAY 2002 = JABLONKAY G.: Alsóörsi krónika. Zürich 2002
- JANKÓ 1902 = JANKÓ J.: A Balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest 1902
- KEMECSI 2002 = KEMECSI L.: A Kuny Domokos Múzeum néprajzi gyűjteményének ismertetése-értelmezése. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 9. 2002. 189–222.

- KIS 1990 = KIS A.: Az 1000 éves Kenese. Budapest 1990
- LACKOVITS 1980 = S. LACKOVITS E.: Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében 1868 – 1945. VMMK 15. 1980. 237–272.
- LACKOVITS 1993–1994 = S. LACKOVITS E.: Református keresztemelési szokások a Dunántúlon. VMMK 19–20. 1993–1994. 399–418.
- LACKOVITS 1997 = S. LACKOVITS E.: Népélet, néphagyományok, népi műveltség. In Lichtneckert A. (szerk./ed.): Csopak története. Veszprém 1997. 461–569.
- LACKOVITS 1999a = S. LACKOVITS E.: Életmód, hagyományos népi kultúra Füreden. In Lichtneckert A. (szerk./ed.): Balatonfüred és Balatonarács története. Veszprém 1999. 301–407.
- LACKOVITS 1999b = S. LACKOVITS E.: Néprajzi gyűjtemények és a néprajzkutatás Veszprém megyében. Magyar Múzeumok 1999/2. 30–32.
- LACKOVITS 2000 = S. LACKOVITS E.: Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-felvidéki falvakban. Veszprém 2000
- LACKOVITS 2001 = S. LACKOVITS E.: Viseletek, öltözködési kultúra a Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban. Veszprém 2001
- LICHTNECKERT 1997 = LICHTNECKERT A.: A Rákóczi szabadságharcról a polgári átalakulás kezdetéig In uő. (szerk./ed.): Csopak története. Veszprém 1997. 207–369.
- LUKÁCS 1934 = LUKÁCS K.: Jégi halászat a Balatonon. Halászat 35. 1934. 14–15., 21–25., 30–32., 39–41.
- MALONYAY 1911 = MALONYAY D.: A magyar nép művészete. III. kötet. A balatonvidéki magyar pásztor-nép művészete. Budapest 1911
- MORVAY 1939 = MORVAY P.: A Néprajzi Múzeum jégpatkógyűjteménye. Néprajzi Értesítő 31. 1939. 1–14.
- PÁKAY-SÁGI 1971. = PÁKAY Zs.-SÁGI K.: A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére. Holub József emlékének. VMMK 10. 1971. 95–114.
- PETÁNOVICS 1986 = PETÁNOVICS K.: A Zala megyei múzeumok néprajzi gyűjteményeinek elemzése. Zalai Gyűjtemény 25. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából, Zalaegerszeg 1986. 310–325.
- PETÁNOVICS-TÖRŐ 1971 = PETÁNOVICS K.-TÖRŐ L.: Veszprém megye néprajzi kutatásának 10 éves távlati terve. VMMK 10. 1971. 59–82.
- POLINCZKY 2001 = POLINCZKY J.: Káptalanfüred évtizedei 1930–2000. Káptalanfüred Fürdőegyesület 2001
- SISA 1997 = SISA B.: A Balaton-felvidék népi műemlékeinek helyzete. In Cseri M.–Lackovits E. (szerk./ed.): A Balaton-felvidék népi építészet. Szentendre–Veszprém 1997. 407–418.
- SZENTGÁLI 1942 = SZENTGÁLI K.: Balatonkenese. Budapest 1942
- SZILÁGYI 1977 = SZILÁGYI M.: Borító. Magyar Néprajzi Lexikon 1. 1977. 328.
- SZOJKA 2001 = SZOJKA E.: „Parasztebdlő” – népies enteriőr a 19–20. század fordulójáról. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum 2001
- TAKÁCS 1956 = TAKÁCS Gy.: A szömörcearatásról és a tobakokról. Ethnographia 1956. 579–591.
- VAJKAI 1938 = VAJKAI A.: A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. Néprajzi Értesítő 30. 1938. 2–3., 15–48., 172–204.
- VAJKAI 1963 = VAJKAI A.: Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. VMMK 1. 1963. 171–183.
- VAJKAI 1964 = VAJKAI A.: Balatonmellék. Budapest 1964
- VAJKAI 1966 = VAJKAI A.: A Balaton északi partjának prэшázai VMMK 5. 1966. 181–247.
- VAJKAI 1970 = VAJKAI A.: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Tihany. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1970
- VAJKAI 1974 = VAJKAI A.: Néprajzkutatás Veszprém megyében VMMK 13. 1974. 305–329.
- VISKI 1932 = VISKI K.: Tihany őshalászata Néprajzi Értesítő 24. 1932. 37–54.
- VÖRÖS 1965 = VÖRÖS K.: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében VMMK 3. 1965. 113–123.
- VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

¹ FEJŐS 2000a. 9.

² FEJŐS 2000b.; KEMECSI 2002

³ Mivel a néprajzi tárgyak revíziója és ezzel egyidejűleg számítógépes nyilvántartásának teljessé tétele jelenleg is folyamatban van, a gyűjtemény teljes áttekintését ésszerűnek tűnik e munkálatok befejeztével elvégezni. Így a tervezett ismertető nemcsak a nyilvántartási adatok, hanem a tárgyalomány jelenlegi körülményeinek elemzésére is vállalkozhat majd.

⁴ JANKÓ 1902; MALONYAY 1911; VAJKAI 1964

⁵ VAJKAI 1964. 5–6.

⁶ FILEP 1977

⁷ Például Cs. DAX 1985 vagy LACKOVITS 2000; LACKOVITS 2001; SISA 1997. „A Balaton-felvidéket azonosítom Veszprém megyével, mivel mint közigazgatási egység így tartozik az Országos Műemlékvédelmi Hivatal alá” SISA 1997. 408.

⁸ VAJKAI 1964. 100.

⁹ VAJKAI 1964. 101.

¹⁰ VAJKAI 1963. 171.; VAJKAI 1966

¹¹ A „balatoni” jelzővel ellátott terület kijelölésének önkényességét nyilvánvalóvá teszik a tó partvonalában és víztükrében való birtoklás időbeni változásai. A jelenlegi partvonalról 3 km-re fekvő Balatonfőkajár például, mint jelentős halászfalu, a Jankó-féle kutatás egyik fontos kutatópontja volt. Az akarattal üdülőttelep kiépülése, majd a balatonaligai és világosi TSz-ek megalakulása átrajzolta a tulajdonviszonyokat, és a falu elvesztette parti birtokait. Egy 2002-ben létrejött megállapodás értelmében azonban területcserét hajtott végre Balatonaliga községgel, s így ismét birtokossá vált Közép-Európa legna-

- gyobb tavában. Mivel hasonló történeti változások több, valaha part menti települést is érintettek (Révfülöp Kővágóörs pusztájából vált üdülőfaluvá, Almádi köz-igazgatási szempontból egy ideig Vörösberényhez, illetve Szentkirályszabadjához tartozott), ésszerűnek tűnt a vizsgálandó falvak körét úgy meghúzni, hogy az egybeessen a 2003-ban indított *Jankó János nyomában – Balaton az ezredfordulón című* kutatási program tervezett kutatópontjaival, lehetőséget adva a kutatás szempontjainak esetleges gazdagítására. Mivel a kutatási program első szakasza nem érinti a jelenleg vízparti tulajdonnal nem rendelkező településeket, így jelen dolgozat is figyelmen kívül hagyja mind Salföld, mind Kővágóörs községeket. Ez utóbbi településről a Duchon-család hagyatékának megvásárlásával az 1990-es évek végén S. Lackovits Emőke egy többgenerációs háztartás tárgyi anyagával gazdagította a néprajzi gyűjteményt. E jelentős – több ezer tételnyi – gyűjteményi egység összetételének vizsgálata azonban önálló elemzést igényel.
- ¹² A rendszerváltozást követő közigazgatási változások következtében jelenleg a következő 22 Balaton-parti településről van szó: Alsóörs, Balatonalmádi, Balatonfőkajár, Balatonfűzfő, Balatonkenese, Balatonvilágos, Lovas, Aszófő, Balatonakali, Balatonfüred, Balatonudvari, Csopak, Örvényes, Páloznak, Tihany, Zánka, Ábrahámhegy, Badacsonytomaj, Balatonederics, Balatonrendes, Révfülöp, Szigliget. (Balatonrendes 1977-től a rendszerváltozásig Ábrahámhegyhez tartozott.)
- ¹³ 1964-ben Vajkai Aurél kezdte a gyűjtést, s a leltárkönyvet a tőle megszokott szűkszavúsággal töltötte ki. A két évvel később gyakornokként Tihanyban tevékenykedő Erdélyi Zoltán és Gráfik Imre lehetőség szerint kitöltötték a tárgy használatának és készítésének helyét és idejét rögzítő rovatokat is, ám a leíró kartonok 4. pontját minden esetben üresen hagyták.
- ¹⁴ Kiss Ilona magángyűjteménye, amelyet egy révfülöpi nyaralóban, dobozokban tárolva őrzött a gyűjtő, majd az örökös. Innen vásárolta meg végül múzeum számára Lackovits Emőke.
- ¹⁵ Forrai István a Kárpát-medence teljes területén gyűjtött, halála után az örökösök a gyűjtemény egy részét adományozták a múzeumnak. A helyben gyűjtött tárgyakat is tartalmazó teljes anyag a Káptalanfüred, ún. Halics-dűlőjében álló parasztház két szobájában mint magánmúzeum volt látható. vö.: POLNICZKY 2001.
- ¹⁶ Gál Endréné, Kaszás (keresztnev hiányzik) – Révfülöp, Szűcs Lóránt – Badacsony, Zábrák Dénes – Ábrahámhegy
- ¹⁷ Az 58/1953. számon iktatott ügyirat szerint például a Vajkai munkatervében szereplő másfél hónap helyett mindössze 14 napot engedélyeztek a tc. végrehajtásához. LDM Múzeumtörténeti Adattár.
- ¹⁸ Az 1946-ban elhunyt Sebestyén Gyula néprajzkutató világiának (angol stílusban épített kastélyának) berendezéséről 1952-ben vett fel leltárt Vajkai (133/1952), de további adatok hiányában lehetetlen megállapítani, került-e be tárgy egyáltalán innen a Néprajzi Gyűjteménybe. Mindenesetre tény, hogy Berze Nagy János örökösei 1966-ban a veszprémi múzeumban keresték Berze Nagynak egy, a Sebestyén-villából 1952-ben eltűnt kéziratát (LDM Múzeumtörténeti Adattár 1966)
- ¹⁹ LDM Múzeumtörténeti Adattár 212/1952.
- ²⁰ VAJKAI 1938
- ²¹ LDM Múzeumtörténeti Adattár 407/953.
- ²² Mindkét ügyben kitartó levelezést folytatott (LDM Múzeumtörténeti Adattár 1952–1953.). A boronapince beszállítása végül nem sikerült, ám a „tárgy” továbbra is szívügye maradt Vajkainak: minden idevágó publikációjában hosszan foglalkozik vele.
- ²³ Az érintett területől származó pásztor művészeti tárgyak száma ennél jóval nagyobb volt, hiszen a keszthelyi múzeum munkatársaként Sági János 1902 és 1910 között számtalan értékes tárgyat gyűjtött és közölt is a Malonyay-sorozat III. kötetében, bár a konkrét gyűjtési helyszínt (mint például a részletesen ismertetett szepezdi kanászkürt esetében) csak kivételesen jelölte meg. Ennek az anyagnak a nagy része azonban a II. világháború alatt sajnos megsemmisült. vö.: PETÁNOVICS 1986. 310.
- ²⁴ VAJKAI 1939. 62.
- ²⁵ HERKELY 1941. 3.
- ²⁶ Herkely maga is hivatkozik a már megjelent szakirodalomra: JANKÓ 1902. 314–324.; VISKI 1932; HERMAN 1887–1888; LUKÁCS 1934
- ²⁷ HERKELY 1941. 16. A későbbi kutatás rámutatott, hogy a XIX. században belső fejlődés eredményeként – a betiltott szigonyos halászat helyettesítésére – kialakult, széles körben elterjedt eszközről van szó. SZILÁGYI 1977.
- ²⁸ A különbség a déli parti szigonyoknál megfigyelhető ún. „makkos” felerősítéssel szemben figyelhető meg. HERKELY 1941. 19–20.; MORVAY 1939; GÖNYEY 1937
- ²⁹ S. LACKOVITS 1999b. 30.
- ³⁰ Múzeumtörténeti Adattár 71/5200. 18/1938 Nagy László múzeumigazgató levele Györffy Istvánhoz
- ³¹ Uo.
- ³² Múzeumtörténeti Adattár 466/1951. Kiküldetési rendkívény Vajkai Aurél részére
- ³³ Múzeumtörténeti Adattár 71/3055; Az alsóörsi nyaralók levele, 1933, 71/4939 a Balatoni Népművészeti és Házipari kiállítás dokumentációja, 1936. (112/1936)
- ³⁴ Népművészeti kérdőív 1936 (LDM Múzeumtörténeti Adattár 71/4992), illetve A Népművészeti és Házipari Kiállításon kiállítandó tárgyak jegyzéke, 1936. (LDM Múzeumtörténeti Adattár 71/4948. Rhé Gyula levele Nászay Miklósnak, a kiállítás főszervezőjének)
- ³⁵ LDM Múzeumtörténeti Adattár 14-0157/1952.
- ³⁶ VAJKAI 1970
- ³⁷ PETÁNOVICS–TÖRŐ 1971
- ³⁸ PETÁNOVICS–TÖRŐ 1971. 43., 46.
- ³⁹ Ugyanakkor Petánovics Katalin egy későbbi összegzésében rámutat, hogy a nagy gyűjtőterület és a gazdag anyag ellenére a Balatoni Múzeum korábbi gyűjteményi darabjainak tudományos igényű használhatósága csekély. Gaál Károly 1950-es évekbeli jelentős halászati gyűjtésének leíró kartonjai például a mai napig hiányoz-

- nak. PETÁNOVICS 1986. 312.
- ⁴⁰ PETÁNOVICS 1986. 30.
- ⁴¹ A számvetésre a szerzőpárost Hoffmann Tamás vitaindítónak szánt cikke készítette – HOFFMANN 1969
- ⁴² LACKOVITS 2000. Az adatgyűjtés 95 községet érintett, köztük: Balatonakali, Balatonfüredet, Balatonudvarit, Csopakot, Paloznakot, Szigligetet; LACKOVITS 1993–1994: Balatonakali. Tihany és Balatonfüred; LACKOVITS 1980: Balatonfüred, Balatonakali.
- ⁴³ Kiállítási forgatókönyv. LDM Múzeumtörténeti Adattár 49. 339–89., illetve 48/771/77.
- ⁴⁴ SZENTGÁLI 1942. 37.
- ⁴⁵ Idézi Vörös Károly. VÖRÖS 1965. 116.
- ⁴⁶ idézi Vajkai Aurél VAJKAI 1964. 33.
- ⁴⁷ például KIS 1990; POLNICZKY 2001; JABLONKAY 2002 stb.
- ⁴⁸ Leginkább Vajkai egyes tanulmányai hivatkoznak egy-egy konkrét tárgyra, főként általa gyűjtött bútordarabokra, pl. VAJKAI 1964. 168. A Balatonakaliban gyűjtött ekét Balassa Iván dolgozta fel: BALASSA 1972. 388.
- ⁴⁹ PÁKAY-SÁGI 1971. 95.
- ⁵⁰ LACKOVITS 1999. 301.; LACKOVITS 1997. 541.
- ⁵¹ VAJKAI 1978. 314.
- ⁵² A gyékény megmunkálása, mint háziipar az erőteljes propaganda ellenére sem honosodott meg a Balaton északi partján. A szegényebb lakosság azonban kiegészítő tevékenységként foglalkozott gyékény és káka alapanyagú tárgyak készítésével, eladásával. vö.: LACKOVITS 1997. 504.
- ⁵³ A cserszömörécet sarlóval, lepedőbe gyűjtötték, ám szárítására és szállítására speciális háló-rács szolgált. vö.: TAKÁCS 1956
- ⁵⁴ DOMANOVSKY 1943. 71–75.; LICHTNECKERT 1997. 259.
- ⁵⁵ VAJKAI 1964
- ⁵⁶ vö. LACKOVITS 1999. 363.
- ⁵⁷ Vajkai megfigyelései szerint a Bakony és a Balaton táplálkozásában számottevő különbségek nem fedezhetők fel: „*Jankó szerint a múltban a hal fontos tápláléka volt a balatoni embernek, bár erre pozitív adatunk nincsen*” VAJKAI 1978. 320. Ezzel szemben a tihanyiak több kilométeres körzetre kiterjedő halkereskedelmét, a halásztelepek elárusítóhelyének működését több településen is jelzi a szakirodalom, a hagyományos halételek receptjei pedig még ma is szép számmal gyűjthetők. vö.: LACKOVITS 1999. 324.
- ⁵⁸ LACKOVITS 1997. 461.; LACKOVITS 1999. 371.
- ⁵⁹ vö. SZOJKA 2001. 25. Az 1923 és 1929 között működött kőderénygyárat egy Észak-Amerikába kivándorolt, majd az I. világháború után Balatonalmádiban megtelepedett gyáros alapította. TASNÁDINÉ 1962. 277. Elképzelhető, hogy itt kialakult kapcsolatai révén tett szert az idegenforgalmi és ajándékküszletek megrendeléseire.

RELICS FROM LAKE BALATON

The purpose of this paper is to extend the results and lessons of the studies involving presentation and analysis of collections which have also gained a *raison d'être* in the museology of this country in recent years. The investigation spans a small unit of the Dezső Laczkó Museum ethnography collection (20,000 items): approximately 1,400 objects which in some form (place of acquisition, place of manufacture, place of use) are linked with settlements along the shore of Lake Balaton, a confined section of the collecting area of the county museum. The chief goal of the analysis is to determine what sort of picture is conveyed about the area by the objects collected from the chosen territory (as some sort of process of scientific history, personal scientific deliberation, or the products of consciously directed or possibly developing prospecting work), and how much this picture is in agreement with the information which has been discovered by ethnographic science or local history writings on the history, population and folk culture of the settlements concerned using other sources and other methods. Compilation and analysis of the registration data of the selected objects, as well as carrying out a survey of the museum history databank material and the professional literature, also answer questions as to the role played by the area under investigation, and the store of items acquired from there, in the scientific concept of the museum over the hundred years since the establishment of the institution. The range of settlements for which a connection with the objects examined may be established coincides with the research points of the present-research project, launched in 2003 and specifically aimed at the Balaton area, so the analysis may also enrich the considerations of this investigation: the object types characteristic of the area are enumerated, and the range of „missing” objects is also indicated, for which an opportunity for collection or acquisition may be provided within the framework of the research project.

A common feature of the selected settlements along the Balaton shore is that they provide an opportunity to interpret the Balaton shore way of life and material world, as the cultural formation influenced by the close vicinity of the lake (the water and the water's edge), through the changing history of these. Observations with regard to the indifferent attitude to the lake of the population along Lake Balaton during the hundred years are commonplace throughout the literature dealing with the Balaton region – calling into question from the outset the justification for making such enquiries. Tourism, however, which was becoming significant from the turn of the century, or in places from the 1930s, has contributed to the transformation of the settlements directly along the shore, in fact: the villages and towns directly along the shore acquired an aspect which contrasted somewhat with the other settlements of the Balaton region during the course of the 20th century, simply due to the early presence of tourism, the seasonal coexistence and cultural interaction of holidaymakers with the local population.

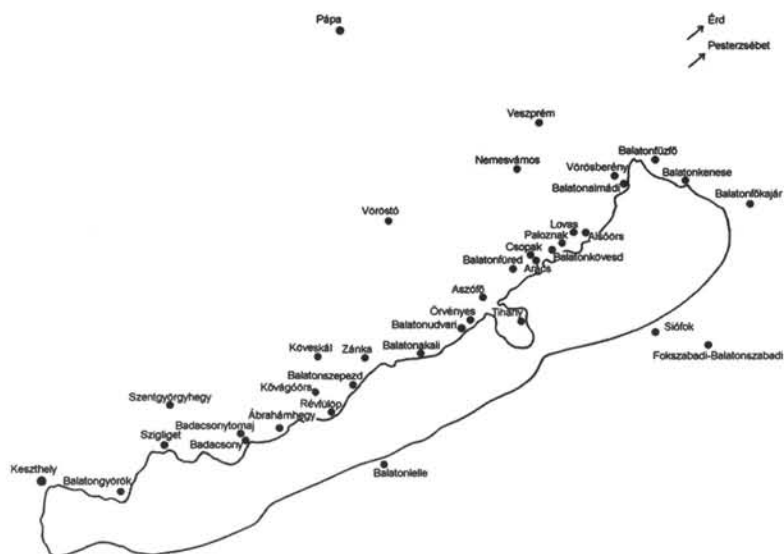
At first glance, the objects with reliable data from the point of view of „collection spot” cover the range of Balaton shore settlements pretty well. Within the collection area of the county museum, there are 22 independent villages and towns to be found on the shore of Lake Balaton, and there is only a total of three of these settlements from which not a single object has found its way into the museum. At the same time, the number of objects collected from individual settlements shows a very great scatter. The material culture of several villages is only represented by one object each, but from three villages, 150–200 objects have come into the museum.

These objects may basically be divided into two groups: implements in local use (generally by peasants), and an appreciable group of objects from an ethnography point of view, which originate from various locations, and either by chance or thanks to some organisation principle have ended up in Balaton lakeside holiday homes or villas.

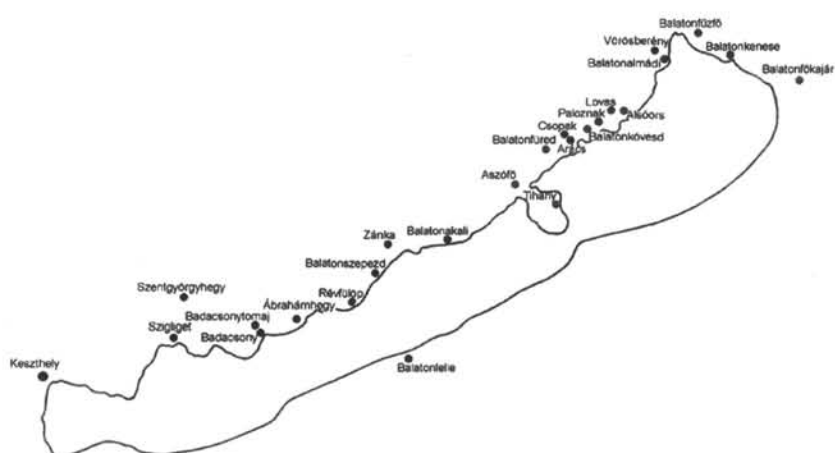
For close to three quarters of the objects, the place of use is known as well as the scene of collection, which helps us to analyse and plot out the „life paths” of these objects. On the other hand, we know considerably less about the place and circumstances of manufacture of items, and the persons who produced them – particularly for objects collected in the first half of the 20th century, this deficiency cannot be rectified.

On the whole, it can be said about the circumstances of collection (although the concepts for making collections were produced in 1970 and distributed throughout the whole county) that they were mainly characterised by randomness. The methodology of all ethnographic museologists active in the county was characterised by the fact that their data collections and monographic subject compilations were not accompanied by a systematic acquisition of objects. In spite of this, analysis of the distribution of the collected objects according to object type and function indicates that the thematic ratios of this section of the collection are approximately identical to the ratios of the subjects discussed by classical ethnography studies and local history writings (for example, the prominent role of fishing and vine growing/wine production; the loss of importance for costume as a subject, etc.).

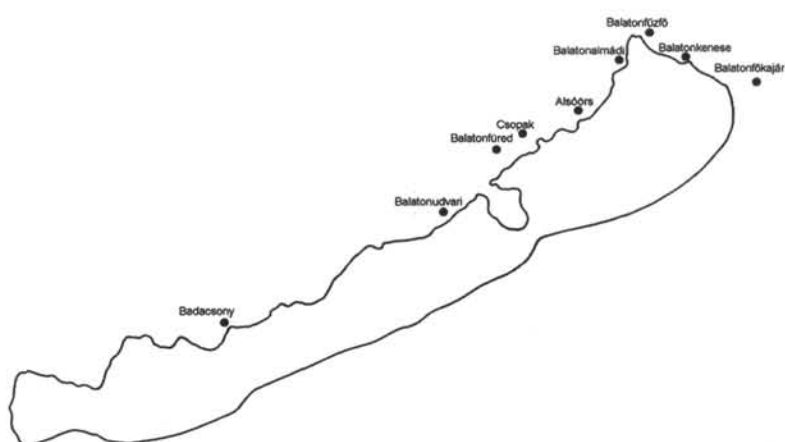
In contrast to this, the material culture of tourism, the area which has significantly influenced the livelihood and identity of the Balaton shore population since the end of the 19th century, is almost completely lacking: types of household and decorative implements, present in the homes of the local population, becoming widespread partially through the mediation of the holiday homes, as well as mementoes drawing on folklore elements. This unit of the ethnography collection in its present state, therefore, only represents one „face” of the material world of these characteristically „dual aspect” settlements – the treatment of this deficiency will be the task of coming years for the extension of the artefact collection.

1. ábra. Gyűjtési helyszínek a Balaton mentén
Figure 1. Collection scenes along Lake Balaton

2. ábra. Térkép.
A „használat” helyszínei
Figure 2. Scenes of „use”

3. ábra. A „készítés” helyszínei
Figure 3. Scenes of „production”

A távirat postája		Felvétel díra		Pénztári szám	Küldő	Hó és nap	Óra, perc	Hivatalos megjegyzések
+ 14/ L		BUDAPST		2590	85 30	1036		
Vezető		TÁVIRAT						
Hívójel	Hó és nap	Óra, perc						
			BAJKAI AUREL MUZEUM					
Munkahelyszám	VESZPEM							
Vezetéknév	10188							
Továbbított:								
Munkahely	Hó és nap	Óra, perc						
AZ 1952 ÉVI NEGYES SZÁMU TÖRVÉNYEREJÜE RENDELET VÉGREHAJTÁSAVAL KAPCSOLATOS MUNKÁLATOKAT A P K KIKÜLDÖETTEI FOLYÓ ÉVI OKTOBER HÓ 3- AAN REGGEL 8 ÓRÁKOR KÖNDJÉK MEG MEGYENKENT STOP FELHIVOM HOGY A JELZETT IDŐPOENTBAN A MEGYEI TANÁCS IGÁZGATÁSI KÖSZTÁLYAAN JELENJEN MEG STOP A PENZINTEZETI KÖZZPONT KIKÜLDÖETTEIVEL VEGYE FEL A KAPCSOLATOT AZ EGYIDEJÜELES POSTAAN FELDOTT RESZELTES UTASITAASNAK MEGFELELOEEN AZ 1949 ÉVI 13 SZÁMUN								

4. ábra. Az 1952. évi 4. tc. végrehajtására felszólító távirat első oldala.

LDM, Múzeumtörténeti Adattár 10188. (429/95)

Figure 4. The first page of a telegram calling for enactment of act 4 of the year 1952.

LDM, Museum History Database 10188. (429/95)

5. ábra. Egyiptomi mintával díszített, karcolt kobaktök Badacsonyból. LDM Néprajzi Gyűjtemény 54.8.1.

Figure 5. Engraved gourd decorated with an Egyptian pattern, from Badacsony.

LDM Ethnography Collection 54.8.1.

6. ábra. Csoportkép, Balatonfüred. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 76.20.5.
 Figure 6. Group picture, Balatonfüred. LDM Ethnography Collection 76.20.5.

7. ábra. Szüretelők. Balatonfüred, 1920. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 93.36.1.1.
 Figure 7. Vintagers. Balatonfüred, 1920. LDM, Ethnography Collection 93.36.1.1.

8. ábra. Szüreti ebéd. Balatonfüred, 1920. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 93.36.1.2.
 Figure 8. Lunch at vintage time. Balatonfüred, 1920. LDM, Ethnography Collection 93.36.1.2.

9. ábra. Morvay Péter levelezőlapja, amelyen adatgyűjtéséhez kéri a vidéki kollégák segítségét. LDM, Múzeumtörténeti Adattár 71/5215 (43/1938)
 Figure 9. Correspondence sheet from Péter Morvay, requesting help with data collection from his provincial colleagues. LDM, Museum History Database 71/5215 (43/1938)

10. ábra. Kisnemesi főkötő Balatonkeneséről. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 2001.59.1.
Figure 10. Bonnet of the lower nobility from Balatonkenese. LDM, Ethnography Collection 2001.59.1.

11. ábra. Mente az alsóörsi „felső kocsmából”. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 2001.7.1.
Figure 11. Pelisse from the „upper pub” in Alsóörs. LDM, Ethnography Collection 2001.7.1.

12. ábra. Rézveretes karikás ostor Tihanyból.
Készítette Pap János kondás 1942-ben.
LDM, Néprajzi Gyűjtemény 54.125.1.

Figure 12. Ornamental whip with brass mountings
from Tihany.

Made by János Pap, swineherd, in 1942.
LDM, Ethnography Collection 54.125.1.

13. ábra. A karikás ostor díszítménye.
(Grafika: Varga Judit)

Figure 13. Ornamentation on the whip.
(Graphics: Judit Varga)

14. ábra. Felíratos virágváza a kislődi keménycserépgyárból, 1920-as évek vége.
LDM, Néprajzi Gyűjtemény 99.10.1.
Figure 14. Inscribed flower vase from the earthenware works in Kislőd, late 1920s.
LDM, Ethnography Collection 99.10.1.

15. ábra. Emléktárgy, 1970-es évek. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 2003.15.10.
Figure 15. Relic, 1970s. LDM, Ethnography Collection 2003.15.10.

16. ábra. Emléktárgy, 1970-es évek. LDM, néprajzi Gyűjtemény 2003.15. 3.
 Figure 16. Relic, 1970s. LDM, Ethnography Collection 2003.15.3.

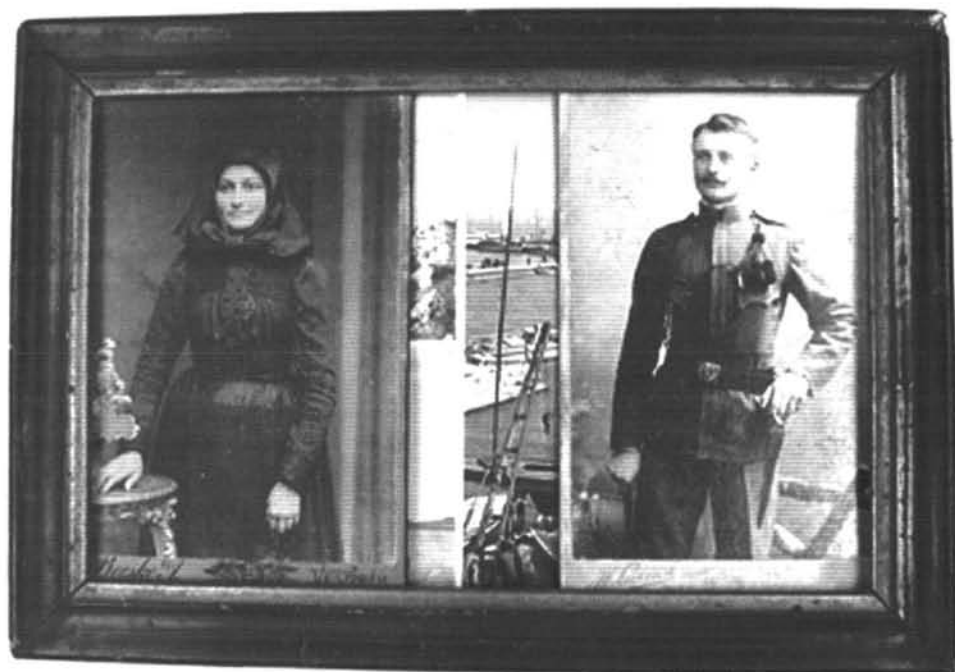
17. ábra. Emléktárgy, 1970-es évek. LDM, néprajzi Gyűjtemény 2003.15.4.
 Figure 17. Relic, 1970s. LDM, Ethnography Collection 2003.15.4.

18. ábra. Emléktárgy, 1970-es évek. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 2003.15.5.
 Figure 18. Relic, 1970s. LDM, Ethnography Collection 2003.15.5.

19. ábra. Képeslapokból varrt doboz. Balatonfüred, 1950-es évek. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 89.12.1.
 Figure 19. A box made of picture postcards sewn together. Balatonfüred, 1950s.
 LDM, Ethnography Collection 89.12.1.

20. ábra. Családi kép Gyulafirátótról. LDM, Néprajzi Gyűjtemény 93.43.10–11.
Figure 20. Family picture from Gyulafirátót. LDM, Ethnography Collection 93.43.10–11.

NÉPRAJZI NEGATÍVOK A BALATON MELLÉKÉRŐL

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Negatívtárában található néprajzi fényképek vizsgálata

Jelen tanulmány a *Balaton az ezredfordulón. Jankó János nyomában* című kutatás előmunkálataihoz kapcsolódik. Célom a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Negatívtárában található azon néprajzi fényképek vizsgálata, amelyeknek a témája vagy készítésének helye a Balaton mellékének településeihez kötődik.

A megelőző kutatómunka során az összes leltárkönyvet megvizsgáltam, s a néprajzi tematikájú negatívokat a 2003. évi nyilvántartási rendelet irányelveinek megfelelően csoportosítottam. E csoportosítást a leltárkönyvi meghatározások alapján végeztem. A tökéletes vizsgálathoz szükséges revíziót nem állt módomban elvégezni, hiszen ennek csak a teljes Negatívtár revíziója keretében lenne létjogosultsága. A kutatást nehezítette egyrészt, hogy a Negatívtárnak csak töredékénél történt meg a számítógépes adatfelvitel az ARIADNE program DOS-os verziójának használatával, másrészt, hogy a régi leltárkönyvekből folyamatosan, de a teljesség igénye nélkül leltározták át a régebbi negatívokat. Ennek ismeretében a folyamatosan vezetett leltárkönyveket, majd a tematikailag már önálló néprajzi leltárkönyveket vizsgáltam.¹ A rendszeres, elemzés megkönnyítése céljából a leltárkönyvi adatokat a Microsoft Excel programja használatával adatbázisban rögzítettem Schleicher Vera és Somogyvári Zsófia segítségével. Ez az adatbázis képezi tehát e tanulmány alapját.

Pillanatok a Negatívtár történetéből

A Veszprémmegyei Múzeum és Könyvtár intézményében folyó fényképezéssel kapcsolatos első írott források közé tartozik Rhé Gyula múzeumigazgató 1933. június 17-én kelt igazolása, amit Nagy László részére állított ki, aki ezen írásra hivatkozhatott a külső múzeumi munkája során: „...igazolom, hogy dr. Nagy László ... hivatalos megbízatása folytán...tárgyakat gyűjt és személyeket fényképez...”² Ehhez a dokumen-

tumhoz szorosan kapcsolódik a Magyar Nemzeti Múzeum engedélye: „...a felhozott indokok alapján nem teszek észrevételt az ellen, hogy az államsegély terhére a tekintetes Igazgatóság 160 pengőért fényképezőgépet szerezzen be.”³

Az 1938. február 21-én írott szakmai jelentés alapján kiderül, hogy a kezdetektől külön, önálló múzeumi gyűjteményként kezelték a fényképfelvételeket, negatívokat: „Közgyűjtemények muzeális anyaga és a múzeum birtokállományához tartozó fölszerelési tárgyak a következő leltárakban és szakkatalógusokban vannak nyilvántartva:....II. Múzeumi anyag, ... g/. Képleltár.”⁴ A képleltár negatívleltárból, diapozitív-leltárból, kliséleltárból és fényképleltárból állt. A továbbiakban vizsgálandó negatívleltárt 1934 óta, könyv alakban vezették, feltüntetve a felvétel idejét, tárgyát, helyét és a felvevő nevét.⁵

A Veszprémmegyei Múzeum és Könyvtár jelentése az 1937. évről című dokumentumban⁶ a múzeumi fényképezés újabb adalékait olvashatjuk. E szerint a múzeumi bevételeket gyarapították a fényképek értékesítése révén szerzett jövedelmek, mintegy 10,60 pengő értékben (a teljes bevétel 44 4548 pengő). A kiadások egészét tekintve az évi 395537 pengőből fényképezésre összesen 44 126 pengőt fordítottak. Az 1936. évi kiadáshoz képest a kiadásnövekedést többek között a fényképezésre fordított összegek is képezték.

A negatívokat az 1. számú leltárkönyven kezdték tehát vezetni vegyesen, azaz szakágak szerint nem elkülönítve. Ezt a fajta nyilvántartást a 2. és a 3. számú leltárkönyvek is tükrözik. 1967-től kezdve új sorszámozással kezdték vezetni a továbbra is vegyes tematikájú, 4., 5., 6. számú leltárkönyveket. 1973-ban választották szét szakágak szerint a leltárkönyveket, így azóta külön leltárkönyvben tartjuk nyilván a régészeti, néprajzi és a vegyes (múzeumtörténeti és helytörténeti) negatívokat. Ekkortól kezdve fényképes kartonrendszer is megkönnyíti a keresést.

A Negatívárban összesen 20 942 darab néprajzi szakágba sorolható negatívot őrzünk. Különálló néprajzi negatívgyűjtemény egyelőre nincs. Ennek oka, hogy a régi vegyes leltárkönyvek szerint nyilvántartott negatívoknak csak egy részét leltározták át.

Néprajzi tematikájú fényképek a Laczkó Dezső Múzeum Negatívárában

A Laczkó Dezső Múzeum Negatívárában összesen 20 942 darab néprajzi tematikájú fényképet őrzünk. A 2003. új nyilvántartási törvény⁷ életbe lépéséig a dokumentációs és a forrásértékű felvételeket is együtt kezeltük. E tanulmány rendszerezésének alapját már az új törvény adja, ennek megfelelően tehát a 20 942 negatív közül 13 388 darab forrásértékű és 7554 darab dokumentációs felvételt különíthetünk el.

A tanulmány vizsgálatának körébe mintegy 2711 felvétel tartozik, amely témája vagy készítésének helye szerint a Balaton mellékének településeihez kötődik. A forrásértékű felvételek közül 10 617 darab nem tartozik tárgyunk körébe, tehát a fényképezés helyszíne, témája a megye más települése, vagy megyén, esetleg országon kívüli helyszínen.

A dokumentációs értékű negatívokat két csoportra bonthatjuk, 6185 darab tárgyfotó⁸ és 1369 muzeológiai felvétel tartozik ide. Ez utóbbiból 113 darab a Balaton mellékéhez köthető. Tudománytörténeti érdekességük miatt ezek a felvételek is vizsgálatom tárgyát képezik.

A keletkezés körülményei

A negatívok készítésének ideje az 1935-től, reprodukciók eredeti keletkezési idejét figyelembe véve 1900-tól, a 2002-ig terjedő időszak.

A fényképeket a múzeumban dolgozó néprajzos kollegák, muzeológusok, restaurátorok, múzeumi munkatársak és múzeumi fotósok készítették: Cseh István, Jablonkai Géza, Isaszegi János, Koncz Pál, Lackovits Emőke, Nagy László, Oszkó Zsuzsa, Róka Lajos, Schleicher Vera, Szentiványi István, Szepsi Szűcs Levente, Törő László, Vajkai Aurél, Wöller István, Zeitler Gusztáv. Az alkotók közül Vajkai Aurél tevékenységét emelném ki, aki az összes vizsgált negatív mintegy 81,85%-át, azaz 2268 darabot készítette.⁹ Ez a szám arány azonban Vajkai Aurél fotográfusi munkásságát ismerve nem meglepő. Múzeumi munkája során mindösszesen húszezer negatívot készített és leltározott is be, ennek jó része néprajzi vonatkozású, de más muzeológiai témákat is fényképezett. Vajkai Aurélról, mint fotográfusról utóbbi időben két tanulmány is megje-

lent, fényképészeti munkásságának általános vizsgálatára ott tértünk ki.¹⁰

A készítés helyszíne

Áttekintésünkben tehát a Negatívár néprajzi témájú fényképnegatívjai közül azokat vizsgáljuk, amelyek a leltárkönyvi adatok szerint a készítés helyét, esetleg a fénykép meghatározását tekintve közvetlenül valamely tóparti településhez köthetők. A Balaton-parti települések különböző nézetek szerint tekinthetőek tópartinak.

Jelen tanulmány a *Balaton az ezredfordulón*. Jankó János nyomában című kutatás előmunkálataihoz kapcsolódik. A Balaton-parti települések kiválasztásának módját, indokait és a települések listáját Schleicher Vera: Balatoni emlékeink. *A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum néprajzi gyűjteményének balatoni műtárgyai* című, szintén e kötetben megjelenő tanulmánya rögzíti.¹¹

A 2771 darab Balaton mellékéhez köthető néprajzi témájú negatív a készítés helyét tekintve az alábbi módon oszlik meg:

Veszprém megyében készült felvételek

A mai Veszprém megyében 2424 darab felvétel készült, Zala megyében 144 darab, Somogy megyei településen pedig 203 darab. Ez a számarány szépen kirajzolja a múzeum változó nagyságú gyűjtőterületét, hiszen a Somogy megyében található enyingi járás 1945-ig, a Zala megyei települések 1978. decemberéig még Veszprém megyéhez tartoztak, így például, Vajkai, még mint gyűjtőterületet, járta be az érintett községeket.

A Veszprém megyében készült negatívok települések szerinti darabszámát tekintve Balatonalmádi magasan kiemelkedik, az összes Veszprém megyében készült kép 23,68%-a készült itt. Ennek oka igen egyszerűen megmagyarázható: Vajkai Aurél, aki 543 darab negatívot készített Balatonalmádiban, ami az összes Balatonalmádiban készült kép mintegy 94,6%-a, itt lakott.

Balatonalmádi mai településrészei Vörösberény, Budatava, Káptalanfüred a külterület összeolvadása révén egyesültek. A negatívok készítésének helyét figyelembe véve mutatkozik meg az alábbi számarány: Vörösberényben 168, Budataván 16 felvétel készült. E számadatok azonban csak tájékoztató jellegűek, hiszen az általános „Balatonalmádi” helymeghatározás a résztelepüléseket is lefedi. Balatonfüred esetében is

megfigyelhető a leltározónak ez a figyelmissége, Arácson (Arács Balatonfüreddel összevont, ősi település) 125 felvétel készült, míg Balatonfüreden összesen 302.

Érdemes sorra venni azokat a településeket, ahol nem készült néprajzi tematikájú fénykép. E hiányszágra Aszófő és Balatonederics községek esetében kézenfekvő magyarázat nincsen, sőt Aszófő esetében csodálkoznunk is kell, hiszen nagyon híres a pincésora, szőlőművelése. Balatonvilágos vonatkozásában viszont megállapíthatjuk, hogy nyilván kívül esett és esik a muzeológus látóköréből, lévén, hogy Veszprém és Somogy megye határán fekszik. Balatonakarattya és Balatonfűzfő települések azok, ahol aránytalanul kevés felvétel készült, a Veszprém megyei képek mintegy 0,01%-a. Mindkét település pedig fontos, meghatározó községe a Balaton partnak.

1. táblázat
Veszprém megye

Alsóörs	98	Balatonrendes	17
Aszófő	0	Balatonszepezd	19
Badacsony	215	Balatonudvari	88
Badacsonytomaj	20	Balatonvilágos	0
Balaton	81	Csopak	179
Balatonakali	94	Lovas	171
Balatonakarattya	7	Örvényes	54
Balatonalmádi	574	Palóznak	41
Balatonederics	0	Révfülöp	28
Balatonfőkajár	33	Szigliget	12
Balatonfüred	302	Tihany	136
Balatonfűzfő	3	Veszprém	42
Balatonkenese	137	Zánka	68

Veszprém megyén kívüli települések közül először a Zala megyei településeken készült felvételeket vesszük sorra. Az érintett községek: Gyenesdiás, Keszthely, Balatongyörök és Vonyarcvashegy. Tekintettel arra, hogy a felvételeket Vajkai Aurél készítette, s a fényképezés idejében a települések még Veszprém megyéhez tartoztak, a továbbiakban ezeket tehát együtt vizsgáljuk a Veszprém megyében készült felvételekkel.

A felvételek számát tekintve megállapítjuk, hogy minden településen készült felvétel, s az 1. táblázattal összevetve az is szépen látszik, hogy egyenlő arányban oszlanak el a felvételek.

2. táblázat
Zala megye

Gyenesdiás	38
Keszthely	55
Balatongyörök	18
Vonyarcvashegy	33

Veszprém megyén kívül készült felvételek

A 2004. évben hatályos közigazgatási határokat figyelembe véve a Somogy megyében készült felvételek az alábbi településeken készültek:

3. táblázat
Somogy megye

Balatonberény	32	Balatonszárszó	14
Balatonboglár	3	Balatonszemes	2
Balatonfenyves	0	Balatonszéplak	5
Balatonföldvár	0	Balatonújlak	18
Balatonkeresztúr	19	Fonyód	11
Balatonkiliti	8	Siófok	16
Balatonlelle	18	Szántód	5
Balatonmárfiafürdő	0	Vörs	26
Balatonöszöd	21	Zamárdi	0
Balatonszabadi	5		

Összesen tehát 203 darab felvétel származik Somogy megyéből, a jelentősebb parti települések szinte mindegyikéről. A felvételek mindegyikét Vajkai Aurél készítette 1937 és 1965 között.

A Balaton melléki képek vizsgálata mindenképpen időszerű egy, a térségre irányuló nagyobb kutatás előtt. Az eddigi kutatások mulasztásaira, pontatlanságaira irányítja a figyelmet, ami a témával foglalkozó kutatókat cselekvésre, hiánypótlásra készíti.

A felvételek tematikus vizsgálata

A Somogy megyei képek a következő nagyobb tematikus egységekbe sorolhatók be: emberábrázolás, építészet, kereskedelem, közlekedés, mesterség, mezőgazdaság, strandélet, szokás, tárgyfotó, úttörőélet, városkép. A 4. táblázat a képek témáját és számát tünteti fel.

4. táblázat

emberábrázolás	14	strandélet	3
építészet	102	szokás	25
kereskedelem	18	tárgyfotó	22
közlekedés	4	úttörőélet	3
mesterség	5	városkép	6
mezőgazdaság	1		

A néprajzi fényképezésre oly jellemző témák képviseltetik magukat a legnagyobb számban. A fényképen leginkább megörökíthető építészettel foglalkozó fényképek az összes kép 50%-át teszik ki. A szokások témakörben minden fénykép a báltáncoltató betlehemezést örökíti meg. Az archaikumok megőrzésére is tesz kísérletet a fényképész, amikor a megszűnő olajütő malmokat és régi tárgyakat eredeti helyszínünkön fényképezi, ill. amikor egyes munkafolyamatokat örökít meg. A fényképek révén a jelen rögzítése is lehetséges, ezzel a tevékenységgel Vajkai Aurél is él, a KISZ-munkatáborok, a városkép, az emberábrázolások témakörében. A parti életmódot megjelenítő fotók: hajózás, strand, vendéglátó egységek csupán a képek 12,3%-át adják.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a Somogy megyei fényképek a helyi jellegzetességeket (építészet, báltáncoltató betlehem) mutatják be, és az adott kor jelenkutatásának tekinthetően képeket rögzít (strand, hajózás, városkép). A Somogy megyei fényképek részletesebb vizsgálata jelen tanulmánynak nem célja.

A 2568 összes vizsgált kép a következő főbb témakörökbe sorolható: emberábrázolás, építkezés, közlekedés, mesterség, mezőgazdaság, munkafolyamat, sport, strand, szokás, tárgyfotó, vallásosság, település- és tájkép, vendéglátás-kereskedelem, viselet.

Nagyobb aránya miatt kiemelkedő az építkezéssel kapcsolatos fényképek csoportja, ami az összes kép 42,2%-át adja. Jelentősebb mennyiségű felvétel tartozik a tárgyfotó (13,2%), településképp (9,4%), emberábrázolás (9%), szokás (7,5%), munkafolyamat (5,2%) témakörök csoportjába. Az összes vizsgált kép csupán 0,2%-át alkotja a kimondottan viseletet ábrázoló fényképek csoportja. Ez feltűnően kevés a néprajzi fényképezés országos összehasonlításában.

Az egyes témakörök részletesebb vizsgálata árnyaltabb képet adhat. Az így feltüntetett számarányok nagyságrendileg adnak tájékoztatást. Hiszen a fényképek teljes revíziójáig csupán a leltárkönyvi meghatározásokra támaszkodhatunk, így az adatok nem mindig pontosak. A felvételek jó része több csoportba sorolható, ami nyilván a leltárkönyvi adatok alapján a

jelenlegi rendszerezésben nem mindig a valós, tényleges domináns témakörbe való sorolást érte el.

5. táblázat

építkezés	1077	vendéglátás, kereskedelem	73
tárgyfotó	340	strand	42
településképp, tájkép	241	közlekedés	41
emberábrázolás	231	sport	30
szokás	188	mezőgazdaság	26
munkafolyamat	135	vallásosság	21
mesterség	118	viselet	5

Építkezés

Az építkezés témakörébe 1077 darab fényképfelvétel sorolható. Ezek közül az elsőket Nagy László fényképezte 1935-ben, majd a sort Vajkai Aurél folytatta 1937-ben Balatonfőkajáron. (1. ábra) A továbbiakban Vajkai Aurél összesen 803 darab felvételt, majd Törő László 77 darabot, Wöller István 69 darabot és Lackovits Emőke 116 darabot készített. Lackovits Emőke nevéhez fűződik az e témakörben keletkezett utolsó felvétel, amelyet 1983-ban leltározott be. (2. ábra) Azóta építkezéssel kapcsolatos felvétel nem készült. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az elmúlt 21 évben nem dokumentálta a múzeum a Balaton melléke építkezési kultúrájának változásait.

A számadatok alapján ismét megállapíthatjuk, hogy Vajkai Aurél készítette a legtöbb felvételt. Mind a fényképezéshez¹², mind a népi építkezéshez való korai vonzódása ismeretes előtünk, 1936-ban már építkezést fényképezett éppen a Balaton mentén.¹³ Azt, hogy a fénykép dokumentációs erejével, fontosságával Vajkai Aurél mennyire volt tisztában, munkássága bizonyítja. Azonban az meglehetősen furcsa, hogy erről írásaiban nem tesz tanúbizonyságot. A magyar népi építkezés és lakás kutatása című munkájában ugyan több helyen említi többek között Jankó János¹⁴ és Bátky Zsigmond¹⁵ kapcsán a házról készült felvételeket. Fényképezésre mégsem buzdítja a kutatókat,¹⁶ csupán egy közös adatbázis létrehozásának szükségességét említi: „Gyűjteményeinknek a házra vonatkozó anyagát, képeit, fényképeit lajstromozni kellene, hogy a kutatóknak rendelkezésére álljon.”¹⁷ A Balaton környéki építkezés terén végzett fényképészeti munkásságának tudatossága azonban abból is kiderül, hogy ismerte és bírálta korának hasonló jellegű tevékenységét.¹⁸ Az építészeti megközelítésben hiányolta az embert, a ház lakóját. A beállított, mesterkélt fényképészeti képekből szintén magát az életet magát hiányolta.¹⁹ E kritikák bírójaként tudatosan törekedett a néprajzi nézőpontú fényképek készítésére, az épületeket igyekezett lakóival, tulajdonosaival együtt is megörökíteni. (3. ábra)

Az építkezés tárgykörbe tartozó fényképek az épületek típusa és a megörökített tartalom egyéb jellegzetességei alapján²⁰ több alcsoportra bonthatók. 418 darab fénykép ábrázol lakóházat, 502 darab présházat, pincét, 27 darab gazdasági épületet. A felvételek számarányából megállapíthatjuk, hogy a Balaton-mellékét övező szőlőművelés építészeti öröksége meghatározó, az építkezés témakörébe tartozó felvételek 47%-a, az összes vizsgált fénykép 20%-a. Szükséges megemlíteni, hogy Vajkai Aurél e témához való kötődése számos publikációban megnyilvánult.²¹

Az építkezéssel kapcsolatos fényképek meghatározásuk szerint sokfélék, ami a fényképező széles látókörét tükrözi. Megtalálhatjuk a hagyományos népi építkezés archaikumait megörökítő fényképeket. Ezek témái: a sövényfalú ház (4. ábra), a boronafalú ház (5. ábra), karókerítés, kőkerítés, vöröskő vízelvezető, pince kölykes zárral, pince előtti kőasztal, nád csőszkunyhó (6. ábra), pásztorház, füstös ház, ágasfás fonott falú ház, magyar címeres oromfal, füstös ház (7–8. ábra), ívelt gádorú ház, hidas, barokkos homlokzatú pince, napsugaras pinceajtó. A felvételek több típusú épületet rögzítettek: ház, pince, présház, templom, kúria, vinctellérház (9. ábra), iskola, emeletes ház, villa, vikendház, nyaraló, uradalmi présház, tanyaudvar, malom, vízimalom, fazekasház. (7147, 981, 10820) A jelen állapotait tükröző fényképek témái – antenna a nádfeleles házon, présház, tetején televízióantenna – néha meglepetéssel szolgálnak. (10. ábra)

A népi építészet örökségét, változásait bemutató fényképek készítésére és ilyen témájú felvételek gyűjtésére igen nagy szükség van, hiszen az 1960–1970-es évek meghatározó változásainak, a Balaton-parti községek építészetére ma jellemző nyaralók születésének dokumentálására nem került sor.

Tárgyfotó

A tárgyfotók témakörébe egyrészt azokat a fényképeket soroljuk, amelyek „terepen” készültek, a tárgyat eredeti környezetben mutatják be, tehát nem dokumentációs, hanem forrásértékű felvételek. Ezeknek a fényképeknek (111 darab) a témája valamilyen néprajzilag érdekes használati vagy berendezési tárgy.

A felvételek 1900 (a reprodukciók eredeti keletkezését figyelembe véve) és 1983 között készültek.

A tárgyfotók leginkább a hagyományos néprajzi témákat örökítik meg. A legtöbb esetben olyan tárgyakról készült felvételek ezek, amelyeket egyáltalán nem, vagy csak nehezen lehet a gyűjteménybe szállítani. Illetőleg abban az esetben is készültek tárgyfotók, ha a tulajdonos nem szándékozott megválni a tárgytól.

A tárgyak a földművelés (nyomórudak a szénakazal tetején), az állattenyésztés (vöröskő itató), a szőlőművelés (szőlőprés, edények) (11–12–13. ábra), vadászat (rókarántó), halászat (bödönhajó), lakberendezés (tűzhely), mesterség (bognár esztergapadja) témaköreibe tartoznak. Számos archaikumot is sikerült így dokumentálni, megőrizni, például fatörzs edény, vöröskő kapubálvány.

Szintén a tárgyfotók témakörbe tartoznak a papír alapú tárgyakról készített reprodukciók (229 darab). Mivel ezek eredetije nem tartozik a gyűjteménybe, ezért a felvételeket szintén forrásértékűnek nyilvánítottam.

A reprodukciók tárgya: fénykép, régi térkép, képeslap, üdvözlő levél (14. ábra), képek, metszetek stb. Mennyisége miatt a térképek csoportja emelhető ki (130 darab). A felvételek minden esetben a Balaton-mellék egy-egy sajátos jellemzőjét ragadják meg.

Településkép, tájkép

Az építkezéssel szoros rokonságot mutató témakörbe a települések szerkezetének, környezetének, egy-egy nagyobb részét bemutató fényképek tartoznak, összesen 241 darab. A fényképek készítésének ideje: 1935 és 2002 között van, a vizsgált témákat tekintve ez a legszélesebb időintervallum. E felvételek készítőinek névsora szinte teljes egészében meg egyezik az összes vizsgált kép készítőinek névsorával.

19 darab felvétel témája a temető, a temető részletei, haranglábak, keresztek, sírkövek. Ez utóbbiak között a tájegységre oly jellemző szív alakú sírkövek és a vöröskő sírkövek is megtalálhatók.²²

159 darab fénykép témáját a települések, épületeknél nagyobb építészeti egységek alkotják, például utcarészlet, pincesorok (15. ábra), pajtasor, híd, valamint a települések nagyobb szerkezeti egységeit bemutató utcakép (16. ábra), falukép, látkép. E felvételek jelentős részén természetesen, a településen tartózkodókkal együtt örökítették meg.

63 darab felvétel a települések természeti környezetét ábrázolja, mindegyik képet Vajkai Aurél fényképezte. Itt elsődlegesen azokat vesszük sorra, amelyek a leltárkönyvi adatok szerint közvetlenül köthetők valamely településhez. (Ugyanis Vajkai Aurél természetszeretete²³ és a fényképezés iránti szenvedélye összefüggéseként meg kell említeni, hogy rengeteg tájképet készített, többek között vonatból. Ezeket a felvételeket azonban nem vettem sorra az összeszámlálásnál, mert a leltárkönyvi adatok alapján nem volt megállapítható az épített környezettel való összefüggésük.) A felvételek leggyakoribb témái: tájkép,

Balaton-part, pincék a szőlőhegyen, kilátás, valamint szőlőhegy (17. ábra), prэшáz, falu. E felvételek is igen értékesek, leginkább a néprajzi kiállítások illusztrációiként szolgálnak, szolgálhatnak.

Emberábrázolás

A vizsgált fényképek közül 231 darab legfőbb jellemzője, hogy embert ábrázol. E témakörnek több átfedése is van más témakörökkel, különállóságának szükségességét a leltárkönyvi meghatározások indokolták.

A leltárkönyvi meghatározások alapján 108 darab felvételen ember szerepel, például asszonyok, lányok, öregember. 59 darab felvétel az embert munka közben ábrázolja, de a hangsúly nem a cselekvésen, hanem a munkát végző személyen van. Leginkább ebben a témakörben találkozhatunk a Balaton-mellék sajátosságával a révész, a vincellér, a szüretelő, a nádvágó megörökítésével. A kecskepásztor, fafaragó, teknővájó cigányok (18–19. ábra), öreg takácsmester, szalmavágó meghatározású felvételek a hagyományos foglalkozásokat elevenítik fel. 27 darab fényképet utazás közben készített és az utazóközönséget kapta lencsévégre Vajkai Aurél, akiben minden bizonnyal keveredett a tudós és a szenvedélyes fotográfus. Mindegyik kép vonaton készült, az utazókat különböző elfoglaltságuk közben örökíti meg (20–22. ábra): kártyázók, kötő nők, olvasók. 23 felvétel kultúrműsorokon készült, a szereplő táncsoportok tagjai szerepelnek a képen. Vajkai Aurél több esetben a turistákat fényképezte: a nyaralókat (2 darab) (23. ábra) és a külföldieket (7 darab). A mindennapi élet mozzanatai 5 darab felvételen mutatkoznak meg: Öregasszony lábat mos (24. ábra), vámosi ember iszik, öreg ember légyecsapóval.

Az emberábrázolás csoportjába tartozó felvételek többsége igazi kincs a ma dolgozó muzeológus számára. A felvételek minden esetben forrásértékűek, pótolhatatlanok. E témakörben a múzeumi fényképezés folyamatossága is megfigyelhető. A felvételek túlnyomó részét Vajkai Aurél 1937–1965 között készítette. Törő László Zánkán, Alsóörsön fényképezett e témában 1979-ig. Az ezt követő 23 év szünet után Schleicher Vera 2002-ben balatonkenesei gyűjtésekor az eredeti fényképekről készítettet másolatot (25. ábra).

Szokás

188 darab felvétel sorolható a meghatározások alapján leginkább e témakörbe. A reprodukciók eredeti készítésének idejét figyelembe véve, a felvételek 1935 és 1979 között készültek.

Legnagyobb számban szüreti felvonulásokat, szüreti mulatságokat, pincszereket ábrázoló fényképeket találunk, összesen 77 darabot. Az alkotmány ünnepét mintegy 26 darab fénykép rögzíti. 24 darab felvétel szocialista ünnepeken készült, május 1-jén, és április 4-én. 23 darab fényképen az iskolai élettel, hagyományokkal kapcsolatos eseményeket láthatunk, ballagást, ballagási szekeret, évnyitó ünnepséget, évzárót. Az emberélet fordulóinak csoportját (17 darab) a temetéseken és a lakodalmakon készült felvételek alkotják. Az esztendő egyéb jeles napjait mindössze 5 darab fénykép képviseli: 3 darab a vízkereszt napjához fűződő köszöntőket, a háromkirályokat örökíti meg. 2 darab a májusfaállításhoz kötődően magát a májusfát ábrázolja. Főleg ez utóbbi esetében igen sajnálatos, hogy mindössze 2 felvételt őrzünk, pedig Lackovits Emőke a csopaki és a balatonfüredi májusfaállítás szokását feldolgozta.²⁴

Munkafolyamat

A munkafolyamat témakörbe besorolt felvételek szinte kivétel nélkül besorolhatók valamelyik másik témakörbe is. Azonban ennek a csoportnak az önállóságát, különállóságát a leltárkönyvi meghatározások indokolják. Ezeknél a felvételeknél a munka, a cselekvés folyamatán van a hangsúly. A fényképek 1937–2002 között készültek, összesen 135 darab tartozik a munkafolyamat tárgykörbe.

Számos fénykép a hagyományos néprajzi munka- és cselekményfolyamatokat ábrázolja, például tűzcsiholás (26. ábra), kölykes zár zárása, kereplés a szőlőben, madárriasztás ostorral, disznóherélés, itatás a községi kútnál (27. ábra), kötél készítése. A földműveléssel, állattartással kapcsolatban a disznóvágás, krumpli elrakás (28–29. ábra), fejés témák fordulnak elő. A jelentős számú fényképeken a szőlőművelés munkafázisai találhatók meg. 36 darab felvétel tartozik ide. Témái: szüretre készülődés, szőlőkapálás, szőlőmunkák, szőlőkötözés, metszőkés használata. A földművelés, állattartás témái: lucernagyűjtés, szántás, szénahordás, kaszálás a szőlőben.

A Balatonhoz szorosan köthető témákat is megörökítenek a felvételek, például: nádvágás, jégszállítás, jégvágás (30. ábra). A Balaton-felvidék népi építészetének egyik sajátosságát, a nádtető készítését is megtalálhatjuk: parasztház nádazása meghatározású felvételen.

A néprajzi fényképezésben gyakori, hogy rekonstruált munkafolyamatokat örökítünk meg.²⁵ A Balaton-melléken erre példa a Schleicher Vera vezette gyermekjátékgyűjtés, amelynek során Marton Jenő tanító

készített gyermekjátékokat²⁶. A kutató a fényképek (31. ábra) mellett videofelvételen is rögzítette a cselekményfolyamatot.²⁷

A bemutatott felvételek nagy része pótolhatatlan, a néprajzos muzeológus számára szinte felbecsülhetetlen értékű. A 2002-es példát figyelembe véve megállapíthatjuk, még számos esetben – ha nem is gyűjthető, de – eredeti környezetében rekonstruálható többféle munka és cselekvésfolyamat, ezeket mindeképpen rögzítenünk kell. A jelent dokumentáló fényképek készítése is folyamatos kell, hogy legyen.

Mesterség

118 darab fénykép a mesterségek épített környezetét, a műhelyek berendezését ábrázolja. A felvételeket 1937 és 1972 között készítette Vajkai Aurél, Szepsi Szűcs Levente és Jablonkai Géza.

„A Balaton mellékén, a bor hazájában, jelentős kézművesiparnak számított a kádárság...” – szögezi le Vajkai Aurél²⁸, s ennek a megállapításnak ismeretében nem meglepő, hogy 92 darab fénykép témája a kádármesterség. A további 16 darab felvétel fazekasműhely, olajütő malmot, pálinkafőzőt, ürmösfőzőt ábrázol. Ez utóbbiak is szoros kapcsolatban vannak a Balaton-mellékének gyümölcstermesztésével.

E témában a legkorábbi felvétel témája a balatonkenesei olajütő malom, amelyet 1937-ben fényképezett Vajkai Aurél.²⁹

A Balaton-mellék kézművesiparának folytonosságát a ma is működő számos műhely biztosítja. Feltétlenül szükséges ezek vizsgálata, kutatása. A kereskedelmi kapcsolatok feltérképezése révén a mai állapotokat meghatározó eredményeket kaphatunk. A régen nagy fontosságú kádárműhelyek termékeire ma is igen nagy igény van, bel- és külföldön egyaránt. Egy Balatonalmádiban dolgozó kádármester például a nagy hazai kereslet ellenére, szinte kizárólag Amerikába szállít.

Kereskedelem, vendéglátás

A kereskedelem, vendéglátás témakörbe összesen 73 darab felvétel tartozik. 47 darabot Vajkai Aurél készített 1950–1965 között, a fennmaradó 25 darabot Szepsi Szűcs Levente múzeumi fotós fényképezte 1971-ben.

Az e csoportba sorolt fénykép közül mindössze 8 darab köthető a klasszikus néprajzi témákhoz. Vajkai Aurél 1950-ben a balatonfüredi vásárban fényképezett, többek között az ott árusító fazekasokat (32. ábra) örökítette meg. Keszthelyen szintén 1950-ben készített felvételt a vándor foghúzóról. 65 darab felvétel a Balaton-parton fellelhető kereskedelmi, vendéglátó-ipari

létesítményeket örökíti meg. Témái: camping, hotel-számla 1831-ből (33. ábra), presszó, ABC-áruház, idegenforgalmi hivatal, parti bazár, vízi színpad, Tátika étterem, Tátika espresso (34. ábra), kertmozi, autókemping, malomcsárda. E felvételek nem tartoznak szorosan véve a néprajzi fényképek témakörébe, viszont a Balaton-mellék életét, kultúráját meghatározzák. Számos esetben hagyományos néprajzi megközelítéssel is vizsgálhatók, a kutatás témája lehet a turizmus hatása a helybeliekre stb.

Megállapíthatjuk, hogy igen kevés fénykép készült a kereskedelem, vendéglátás témakörben, az utolsó pedig 1971-ben.

Fürdőélet

A strandot, a fürdési szokásokat, a strandolókat megörökítő fénykép 42 darab van a gyűjteményben. A reprodukciók eredeti készítési idejét alapul véve a fényképek 1930 és 1971 között készültek.

A fényképek közül 8 darab a fürdőzőket, a strandon dolgozókat ábrázolja. 34 darab a strand épített és természetes környezetét mutatja be.

Ismeretes előttünk, hogy Vajkai Aurél foglalkozott e témával³⁰, s ezért is sajnálatos, hogy nem gyűjtött és nem készített több felvételt. E témában is szükség van gyűjtésre, leginkább régi fényképekről ajánlatos másolatot készíttetni. A Balaton-melléki települések lakossága és a nyaralók kapcsolatának kutatásához elengedhetetlen a fürdőélet vizsgálata.

Közlekedés

Közlekedés témakörébe 41 fénykép sorolható. 31 darabot Vajkai Aurél készített 1952–1966 között, a fennmaradó 11 darabot Szepsi Szűcs Levente múzeumi fotós fényképezte 1971–1973-ban. A felvételek 95%-a a hajózással kapcsolatos. Tárgyai a következők: hajókikötő, komp, rév, viharágyú, vitorlaskikötő, régi hajózási menetrend, stégek.

E témában időben visszamenőlegesen is pótlásokra van szükség. A part menti települések lakóinak közlekedése teljes egészében hiányzik. A nádasok között az 1980-as évekre gombamód szaporodó, házilag összeeszkábált stégekről (35. ábra) csak igen kevés felvétel készült. A horgászok közlekedési eszközeinek megörökítése hiányzik. S megint a szomorú tény: e témában 1973 óta nem készült felvétel.

Sport

A Balatonhoz kötődő szórakozás egyik legkedveltebb formája a sport. E témában 30 darab fényképet ör-

zünk a gyűjteményben: 26 darab a téli sportolást, 4 darab a nyári sportokat örökíti meg. A fényképek keletkezési ideje, a reprodukciók eredeti készítési évét figyelembe véve 1935–1971 közötti időintervallum.

A téli sportok a korcsolyázást (36. ábra) és a fakutyázást örökítik meg. A nyári sportok ábrázolt fajtái: vitorlázás, vízisízés, biciklizés.

E témakörben ismét nagy átfedést figyelhetünk meg, leginkább az emberábrázolás témakörét illetően.

Szükséges megjegyezni, hogy a vegyes leltározású leltárkönyvben, minden kétséget kizárólag, további fényképek tartoznak a sport témakörébe, azonban jelen tanulmány kizárólag a néprajzi vonatkozású fényképeket vizsgálja.

Földművelés, állattenyésztés

E hagyományos néprajzi tematikájú csoportba mindössze 26 darab felvétel sorolható. Összegzés előtt azonban le kell szögeznünk, hogy a munkafolyamat és a mesterség témakörökkel igen nagy az átfedése e témakörnek. Az ide sorolt fényképek 50%-ban az állattartást, 50%-ban pedig a földművelést, a konyhakertet és a megművelt szőlőket ábrázolják. A fényképeket 1950–1977 között Vajkai Aurél és Törő László készítette.

Az állattartás témakörbe a Balaton szerepét bemutató fényképet is sorolhatunk, a „*Marhacsorda a Balatonban*” meghatározású felvétel pl. (37. ábra) a hűsölő csordát mutatja be. A további képek a háztáji baromfitartást, s a csordákat ábrázolja. A földművelés témakörben szintén megfigyelhetünk táji jellegzetességeket, amelyre példa a tihanyi levendulaföld (38. ábra). A szőlők esetében, a hagyományos szőlők mellett, a tszcs-szőlők, valamint vadszőlő-ültetvények is lecsapóképp kerültek.

Tekintettel arra, hogy a földművelés és állattartás még ma is megélhetési forrása, jövedelemkiegészítője a települések lakosainak, sőt nemegyszer a nyaralóknak is, ebben a témakörben is szükséges a néprajzi fényképezés folytatása.

Vallásosság

A Balaton-mellék lakosságának vallásosságához sajnos nem sok adalékkal szolgálnak megőrzött negatívjaink. 21 darab felvételtől áll e csoport. Témáik: bér-málás, búcsú, fakereszt, vöröskő kereszt, kereszt szőlő-hegyen, úrvacsoraasztal, úrvacsorakendő. A fényképek 1954 és 1980 között készültek, meglehetősen nagy időbeli eltolódásokat mutatva.

E témakörben nagyobb, különálló egység a Balaton-

almádi-Vörösberényben 1957 és 1959 években készített felvételek csoportja (6 darab), amely a búcsút örökíti meg.

A tematikus átfedés miatt a tárgyfotók, a szokások és a településkép témakörben találhatunk még a vallásossághoz köthető fényképeket. Azonban a számarányok miatt mindenképpen azt a következtetést kell levonnunk, hogy a pótlólagos és a jelenkori gyűjtés ezen a területen is nélkülözhetetlen.

Viselet

A klasszikus néprajzi fényképezés két legkiemelkedőbb, legfontosabb célcsoportja az építkezés és a viselet. A vizsgált negatívok esetében az építkezéssel kapcsolatos fényképek meghatározó súlyát, jelentőségét már áttekintettem.

Meglepő módon azonban mindössze 5 darab az a fénykép, amely kifejezetten a viselet megörökítése céljából készült. Mindegyiket Vajkai Aurél fényképezte Tihanyban 1965-ben, női fejviseletet ábrázol. Említettem már a témák közötti esetleges átfedéseket, s azt is, hogy mindenkor a leltározó meghatározása alapján soroltam nagyobb csoportba a felvételeket. Emiatt természetesen több fénykép értékelhető, tanulmányozható viselettörténeti szempontból is. Erre azonban csak a teljes revíziót követően kerülhet sor. A levonható következtetés ismét a pótlólagos és a jelenkori gyűjtés szükségessége.

Kutatástörténet, muzeológia

A muzeológiai témájú fényképek többnyire a Balaton-parti települések néprajzi kiállításain, kiállítóhelyein készültek. A 113 darab ide tartozó fénykép közül Vajkai Aurél 85 darabot, Törő László 25 darabot készített. A következő kiállításokat örökítették meg: Kiállítás a Balatoni Úttörővárosban, Halászlát kiállítás Tihanyban, Halászcéh emlékei a Balatoni Múzeumban, Néprajzi kiállítás Gyenesdiáson. A tihanyi Szabadtéri Néprajzi Múzeum átépítését, berendezését, valamint a kiállítás megnyitását ábrázoló felvételek mára múzeumtörténeti különlegességek.³¹

A múzeumi élethez kapcsolódó fényképek kiállítás-megnyitók, néprajzi konferenciák készültek; múzeumi dolgozókat, muzeológusokat, a megnyitók eseményeit örökítették meg. Számos fénykép mára kuriózzummá vált, pl. az 1963. évi néprajzi konferencia résztvevőit ábrázoló fényképsorozat minden bizonnyal tudománytörténeti ritkaság. Gunda Bélát 1954-ben Örvényesen (39. ábra), valamint Sebestyén Gyula bala-tonszepezdi otthonát 1959-ben megörökítő felvételek a tudománytörténet fontos dokumentumai.

A néprajzos muzeológiának mára szerves részét képezi, hogy a megvásárolandó műtárgyakat eredeti helyükön, állapotukban fényképeken megörökítjük, a tárgyak múzeumba jutását dokumentáljuk. Vajkai Aurél egyetlen ilyen fényképet készített, egy csopaki prés múzeumba szállítását rögzítette fényképen. Feltételezhetően azonban több esetben is készített felvételeket a tárgyakról eredeti környezetükben, ez azonban csupán a leltárkönyveket vizsgálva nem derül ki. A néprajzi gyűjtemény revízióját követően, a számítógépes nyilvántartás alkalmazásával el kellene végezni a múzeum gyűjteményének összevetését, amelynek segítségével egy-egy tárgy múzeum előtti életéről talán új információkhoz juthatnánk.

Műtárgyvédelem

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban őrzött negatívok elhelyezése többek között a helyhiány miatt nem megfelelő. A negatívok nagyrészt ma már savmentes, egyenkénti csomagolásban, zárható páncélszekrényben vannak elhelyezve. Klimatizált helyiség azonban nem áll rendelkezésünkre.

Gyarapodási lehetőségek

A konkrét gyarapodási lehetőségek felvázolása előtt szükségeszerű a néprajzi fényképek 2004-es helyzetét áttekinteni.

Többek között a 2003. évi nyilvántartási rendelet révén 2004-ben megvalósult az önálló Néprajzi Fényképtár, amelyben a törvény előírásainak megfelelően a különböző technikájú, forrásértékű néprajzi felvételek nyilvántartása egy leltárkönyvben történik. Eddig az elenyésző számú pozitív felvétel (63 darab) a tárgyi leltárkönyvben volt nyilvántartva. 2004-től kezdődően a digitális kép file-okat, azaz a digitális fényképeket és a szkennelt másolatokat a Digitális Fotótárban, illetve az Archiv Fényképtárban rögzítjük.³²

A Balaton-mellékével kapcsolatos néprajzi fényképek gyarapodására alapvetően kétféle lehetőség kínálkozik. Egyrészt szükség van régi fényképek gyűjtésére, amellyel a gyűjtemény hiányosságainak pótlása is megtörténhet, másrészt fényképfelvételeket kell készíteni, amelynek eredményként a jelen állapotok rögzítésére is sor kerülhet, s ezzel a változásvizsgálatok alapját is megteremtjük.

A néprajztudományban folyamatosan hangoztatott vélemény, hogy elérkezett az utolsó óra a néprajzi kincsek megmentésére, összegyűjtésére.³³ Ennek ellenére

a néprajzkutató mindig talál gyűjteni-, kutatnivalót, fényképezésre alkalmas pillanatot. Jelen tanulmány tükrében leszögezhető, hogy a néprajzi témájú fényképeket mindenképpen önálló gyűjteményként kell kezelni, s ennek megfelelően a fényképezést a kutatóknak alkalmazni kell, valamint a készített fényképeket nyilvántartásba szükséges venni.

A néprajzi fényképek, felvételek további vizsgálati lehetőségei

A Balaton az ezredfordulón. Jankó János nyomában című kutatás előmunkálatainak következő lépcsőfoka a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattárában őrzött dokumentumok, kéziratok vizsgálata, rendszerezése, ennek során az e gyűjteményben található fényképpozitívok számbavétele. A Néprajzi Adattárban és a Műemléki Adattárban számos, a kutatás szempontjából igen értékes dokumentumot őrzünk. Ugyancsak meg kell vizsgálnunk a Fotótárban található diagyűjteményt is, amelyben mára több, mint 20000 darab diát tartunk nyilván. A diagyűjteményben nincsenek szakágilag elkülönítve a felvételek. Vizsgálatuk most nem történhetett meg. Rálátásunk azért van a gyűjteményre, tudjuk, hogy az 1980–1990-es években a múzeum néprajzkutatóinak irányításával több esetben készült helyszíni dia, például építkezés, településszerkezet³⁴ témakörökben.³⁵

Szükséges továbbá az is, hogy más múzeumok fényképanyagát, valamint az utóbbi évtizedekben megjelent fényképalbumokat³⁶, amelyek sokszor bővelkednek néprajzi témájú felvételekben, számba vegyük, s mindezeket a kutatás használatába állítsuk.

A Balaton-mellékének helytörténeti monográfiái³⁷, konferenciakötetei³⁸ gazdag néprajzi fényképanyagot tartalmaznak. Amennyiben lehetséges, érdemes lenne utólag megszerezni a fényképtár számára az itt közölt negatívokat, pozitívokat.

Befejezés

E tanulmány nem reprezentatív példája a Negatív-tárban megtalálható néprajzi fényképek összességének. Az 1970–1980-as évektől kezdődően tájegységektől függetlenül inkább a tematikus fényképezés jellemezte a tudatos múzeumi fényképkészítést. Kiemelkedő jelentőségű Lackovits Emőke munkásságához fűződő témák fényképeztetése: építkezés, szakrális emlékek, viselet, családi fénykép, társadalom. Ács Anna építkezés, településszerkezet, viselet, Törő László építkezés,

szőlészet-borászat, mesterségek témakörökben készített felvételeket.

A *Balaton az ezredfordulón. Jankó János nyomában* című kutatás előmunkálataihoz tartozik a felhalmozott ismeretanyag rendszerezése. Ezért volt szükség a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Negatívárában található, a Balaton-mellékének életmódját, kulturális örökségét rögzítő néprajzi fényképek vizsgálatára. A lehetséges hiányosságokat felvázoltam, így a pótlások tudatos kiegészítése elkezdődhet. Lehetőség adódik a jelenkutatás fényképészeti irányelveinek kialakítására is.

Összegzésül a múzeum, s Veszprém megye egyik

legnagyobb fényképésze előtt szeretném tiszteletemet kifejezni azzal, hogy hitvallását idézem, amelyet 1937-ben az akkori Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtárban való elhelyezkedése idején megfogalmazott: „*Hát ez jó! Ez a jó, hogy ott nincs semmi. Örülök, hogy ilyen múzeumot kaptam, mert ahogy Györffy figyelmeztetett, a tárgyak nem élik túl a kutatót. A gazdasági válság után jön majd egy fejlődés, amikor sok mindent kidobnak. Tehát ezeket be kell gyűjteni és le kell az életet fotografálni abban az állapotában, amelyben van.*”³⁹ Vajkai Aurél ezt megtette, s most rajtunk a sor, hogy ennek a munkásságnak méltó követői, folytatói legyünk.⁴⁰

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

FOGARASI 2000 = FOGARASI K.: Fényképgyűjtemény. A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Főszerk./Ed.: Fejős Z., Budapest 2000. 729–775.

K. KOVÁCS 2003 = K. KOVÁCS L.: Zárszó helyett. Gondolatok a Vajkai-emlékkiállítás megnyitóján. Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára. Szerk./Ed.: S. Lackovits E., Veszprém 2003. 191–195.

Kd.N. = Középdunántúli Napló

KOVÁCS 2000 = KOVÁCS E.: Millesimus – fotóalbum Alsóörsről a millennium évében. Alsóörs 2000

LACKOVITS 1997 = S. LACKOVITS E.: Népélet, néphagyományok, népi műveltség. Csopak története. Szerk./Ed.: Lichtneckert A., 1997. 461–569.

LACKOVITS 1999a = S. LACKOVITS E.: Életmód, hagyományos népi kultúra Füreden. Balatonfüred és Csopak története. Szerk./Ed.: Lichtneckert A. 1999. 301–407.

LACKOVITS 1999b = S. LACKOVITS E.: Néprajzi gyűjtemények és a néprajzkutatás Veszprém megyében. Magyar Múzeumok 1999/2. 30–32.

LACKOVITS 2000 = LACKOVITS E.: Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és a Balaton-felvidéki falvakban. Veszprém 2000

LACKOVITS 2003 = LACKOVITS E.: Vajkai Aurél néprajztudós-muzeológus. Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára. Szerk./Ed.: S. Lackovits E., Veszprém 2003. 5–15.

LDM = Laczkó Dezső Múzeum

MÉSZÁROS 2003 = MÉSZÁROS V.: Vajkai Aurél, a fotográfus I. Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára. Szerk./Ed.: S. Lackovits E., Veszprém 2003. 113–117.

SCHLEICHER 2003 = SCHLEICHER V.: Vajkai Aurél, a fotográfus II. Emlékkötet Vajkai Aurél születésének

századik évfordulójára. Szerk./Ed.: S. Lackovits E., Veszprém 2003. 119–127.

SCHLEICHER 2004 = SCHLEICHER V.: Balatoni emlékeink. VMMK 23. 2004

VAJKAI 1938 = VAJKAI A.: A paraszt-szőlőművelés és -bortermelés Veszprém megye déli részében. Néprajzi Értesítő 30/2–3. 1938. 15–48., 172–204.

VAJKAI 1942 = VAJKAI A.: Olajütők Veszprém vármegyéjében. Ethnographia 1942

VAJKAI 1948 = VAJKAI A.: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. In: Tudománytörténet és módszertan. Szerk./Ed: Fóti P., Budapest 2004. 42–94.

VAJKAI 1957 = VAJKAI A.: Régi fürdőélet a Balaton mentén. Kd.N. 1957

VAJKAI 1958 = VAJKAI A.: Balaton melléki prэшázak. Budapest 1958

VAJKAI 1963 = VAJKAI A.: Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. VMMI 1. 1963. 171–183.

VAJKAI 1964 = VAJKAI A.: Balatonmellék. Budapest 1964

VAJKAI 1966 = VAJKAI A.: A Balaton északi partjának prэшázai VMMK 5. 1966. 181–247.

VAJKAI 1970 = VAJKAI A.: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Tihany 1970

VAJKAI 1978 = VAJKAI A.: Néprajzkutatás Veszprém megyében. VMMI 13. 1978. 305–328.

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

¹ Kizárólag a 2004-ig beletárolt negatívokat vizsgálom.

² LDM Adattára 71/4081

³ A néprajzi fényképek készítésének kezdete Nagy László nevéhez fűződik. Mivel egyetemi tanulmányai alatt hallgatta Bátky Zsigmond előadásait, ez nem is meglepő.

⁴ LDM Adattára 71/5217

⁵ LDM Adattára 71/5217

⁶ LDM Adattára 71/5210

- ⁷ A nemzeti kulturális örökség miniszterének 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelete – a muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról.
- ⁸ Dokumentációs tárgyfotón kizárólag a műtárgyak fényképét értem, a tárgyról eredeti környezetükben, készített fényképeket forrásértéküként vizsgálom.
- ⁹ Vajkai Aurél múzeumi munkatársként összesen 21 000 darab fényképet készített, s vezetett be a leltárkönyvekbe. Jelentős számú, mintegy 10 000 darab fényképet otthon, saját leltárkönyvben tartott nyilván.
- ¹⁰ MÉSZÁROS 2003. 113–117.; SCHLEICHER 2003. 119–127.
- ¹¹ Bár Jankó János vizsgálatának tárgya volt Kővágóörs, mi nem vizsgáljuk ezeket a településeket. Fontos hozzátenni, hogy az 1980-as, valamint az 1990-es években Lackovits Emőke megbízásából Róka Lajos remek fényképeket készített ezeken a településeken, amelyek kulturális örökségünket gazdagítják, színesítik.
- ¹² LACKOVITS 1999b. 30.
- ¹³ K. KOVÁCS 2003. 193.
- ¹⁴ VAJKAI 1948. 59.
- ¹⁵ VAJKAI 1948. 61.
- ¹⁶ A Néprajzkutatás Veszprém megyében című tanulmányában meg sem említi a néprajzi fényképezést. Ld. VAJKAI 1978. 305–328.
- ¹⁷ VAJKAI 1948. 76.
- ¹⁸ VAJKAI 2004. 69.
- ¹⁹ VAJKAI 2004. 71.
- ²⁰ A csoportra, alcsoportokra való bontást kizárólag a leltárkönyvi bejegyzések alapján rangsoroltam, tehát a leltározó meghatározását vettem tehát alapul.
- ²¹ A teljesség igénye nélkül: VAJKAI 1958; VAJKAI 1966; VAJKAI 1963; VAJKAI 1966
- ²² Számos temető néprajzi feldolgozását megtalálhatjuk a pályamunkákban. Vö.: Varga Lászlóné balatonfüredi temetőinek kitűnő feldolgozásait a LDM Néprajzi Adattárában 18.853-2002, 12.752-99, 12.780-2000, 2003.9.1. ltsz. alatt.
- ²³ LACKOVITS 2003. 7.
- ²⁴ LACKOVITS 2000. 204.
- ²⁵ FOGARASI 2000. 772.
- ²⁶ SCHLEICHER 2004
- ²⁷ SCHLEICHER 2004
- ²⁸ VAJKAI 1978. 322.
- ²⁹ Vajkai Aurél az olajútómalmokkal részletesen foglalkozott. Vö.: VAJKAI 1942
- ³⁰ VAJKAI 1957
- ³¹ VAJKAI 1970
- ³² A digitális táruk létrehozásának folyamata, az adatbázisok bemutatása a szegedi „*Kép, dokumentum, műtárgy – avagy a fotográfia életei*” című országos muzeológiai szakmai konferencián elhangzott. Jelenleg kéziratban: Schleicher – Mészáros: Digitalizálás és archiválás a Laczkó Dezső Múzeumban.
- ³³ VAJKAI 1974. 326.
- ³⁴ LDM Diatár
- ³⁵ A felsorolt gyűjtemények vizsgálata mindenképpen időszzerű, mivel számos esetről tudunk, amikor készültek felvételek – pl. Lackovits Emőke irányításával Balatonudvariban, Mészáros Veronika által Káptalanfüreden, Balatonfőkajáron, Ács Anna vezetésével Arácson –, azonban ezek negatívjai ez idáig nem kerültek a Negatívárba.
- ³⁶ KOVÁCS 2000
- ³⁷ LACKOVITS 1999a; LACKOVITS 1997
- ³⁸ Ld. Lackovits E. (szerk./ed.): A Balaton-felvidék népi építésze. Szentendre–Veszprém 1997. 407–418.
- ³⁹ K. KOVÁCS 2003. 192.
- ⁴⁰ Köszönöm a szakmai beszélgetéseket és az együttműködést Schleicher Verának. Hálásan köszönöm S. Lackovits Emőkének munkámat kísérő biztatását, valamint építő kritikai észrevételeit.

ETHNOGRAPHY NEGATIVES FROM THE BALATON REGION
EXAMINATION OF ETHNOGRAPHIC PHOTOGRAPHS FOUND IN THE NEGATIVE STORE OF THE MUSEUM
„LACZKÓ DEZSŐ”, VESZPRÉM

This present study is linked with the preliminaries to the research project entitled, Lake Balaton at the turn of the millennium. On the track of János Jankó. My aim is to examine the ethnographic photographs found in the Negative Store of the Museum „Laczkó Dezső”, Veszprém which are associated with settlements of the Balaton region, either according to subject or the spot where they were taken.

A total of 20,942 photographs with an ethnographic theme are preserved in the Negative Store of Dezső Laczkó Museum. The investigation for this study involves around 2,771 photographs, which are associated with settlements of the Balaton region, either according to subject or the place they were taken. The production period of the negatives is from 1935 till 2002, though taking into account the originals of reproductions, the period starts in 1900. The photographs were taken by ethnography co-workers, museologists, restorers, museum employees and museum photographers working in the museum. Of the creators, I should like to stress the activities of Aurél Vajkai, who produced around 81.85 % of all the negatives examined.

Recognising the present composition of the collection, it is necessary to survey the 2004 situation of the ethnographic photographs. Due to the 2003 order on keeping records and for other reasons, the independent Ethnography Photograph Store came into being in 2004, in which, in line with the legal stipulations, ethnographic photographs of varying techniques and resource values are registered in an inventory. Previously, only a few positive exposures (63 items) had been registered in the inventory of objects.

Starting in 2004, digital picture files, i.e. digital photographs and scanned copies have been kept in the Digital Photograph Store or the Archive Photograph Store. Basically two possibilities present themselves for the expansion of the ethnographic photographic material associated with the Balaton region. On the one hand, old photographs need to be collected, so that deficiencies in the collection can be made good. On the other, photographic exposures must be produced, by means of which the existing material can be secured, thus creating a basis for the investigation of changes.

The next step in the research programme will be to examine and systematise the documents and manuscripts kept in the Dezső Laczkó Museum Database, at the same time recording the photographic positives found in this collection. Numerous documents, most valuable from a research point of view, are preserved in the Ethnography Database and the Memorial Database. The slide collection found in the Photograph Store must also be examined. More than 20000 slides are on record here at the present time.

Preliminary work to the research project, „On the track of János Jankó at the turn of the millennium” involves systematisation of the accumulated factual materials. This is why it has been necessary to examine the ethnographic photographs depicting the lifestyle and cultural heritage of the Balaton region, which are found in the Dezső Laczkó Museum Negative Store. I have sketched out possible deficiencies, so that conscious steps can be taken to make these good. This also provides an opportunity to develop photographic guidelines for research into the present.

1. ábra. 1821-es ház. LDM Negatívár N/3372
(Fotó: Vajkai A., 1937. Balatonfőkajár)
Figure 1. House dating from 1821.
LDM Negative Store N/3372
(Photo: A. Vajkai, 1937. Balatonfőkajár)

2. ábra. Pincebejárat. LDM Negatívár N/7936
(Fotó: Lackovits E., 1983. Lovas)
Figure 2. Cellar entrance.
LDM Negative Store N/7936
(Photo: E. Lackovits, 1983. Lovas)

3. ábra. Présház előtt. LDM Negatívár 16326
(Fotó: Vajkai A., 1960. Balatonfüred)
Figure 3. In front of a press house.
LDM Negative Store 16326
(Photo: A. Vajkai, 1960. Balatonfüred)

4. ábra. Sövényfalú ház. LDM Negatívár 13293
(Fotó: Vajkai A., 1959. Balatonfüred)
Figure 4. Wattle village house.
LDM Negative Store 13293
(Photo: A. Vajkai, 1959. Balatonfüred)

5. ábra. Boronapince 1733-ból.
LDM Negatívtár 6942
(Fotó: Vajkai A., 1952. Balatonkenese)
Figure 5. Log cellar dating from 1733.
LDM Negative Store 6942
(Photo: A. Vajkai, 1952. Balatonkenese)

6. ábra. Csőszkunyhó. LDM Negatívtár N/5747
(Fotó: Szentiványi I., 1980. Vörösberény)
Figure 6. Field-guard's shelter.
LDM Negative Store N/5747
(Photo: I. Szentiványi, 1980. Vörösberény)

7. ábra. Füstősház. LDM Negatívtár 10785
(Fotó: Vajkai A., 1956. Arács)
Figure 7. Smoke house.
LDM Negative Store 10785
(Photo: A. Vajkai, 1956. Arács)

8. ábra. Füstősház. LDM Negatívtár 10786
(Fotó: Vajkai A., 1956. Arács)
Figure 8. Smoke house.
LDM Negative Store 10786
(Photo: A. Vajkai, 1956. Arács)

9. ábra. Vincellérház. LDM Negatívár 10820
(Fotó: Vajkai A., 1956. Csopak)
Figure 9. Vine-dresser's house.
LDM Negative Store 10820
(Photo: A. Vajkai, 1956. Csopak)

10. ábra. Présház, tetején televízióantenna.
LDM Negatívár 20127
(Fotó: Vajkai A., 1963. Vonyarcvashegy)
Figure 10. Press house, with a television aerial
on the roof. LDM Negative Store 20127
(Photo: A. Vajkai, 1963. Vonyarcvashegy)

11. ábra. Szüretelőedények. LDM Negatívár 6932
(Fotó: Vajkai A., 1952. Csopak)
Figure 11. Grape-harvesting vessels.
LDM Negative Store 6932
(Photo: A. Vajkai, 1952. Csopak)

12. ábra. Szőlőprés. LDM Negatívár N/1112
(Fotó: Vajkai A., 1952. Arács)
Figure 12. Grape press.
LDM Negative Store N/1112
(Photo: A. Vajkai, 1952. Arács)

13. ábra. Madárijesztő. LDM Negatívár N/2647
(Fotó: Törő L., 1977. Zánka)
Figure 13. Scarecrow.
LDM Negative Store N/2647
(Photo: L. Törő, 1977. Zánka)

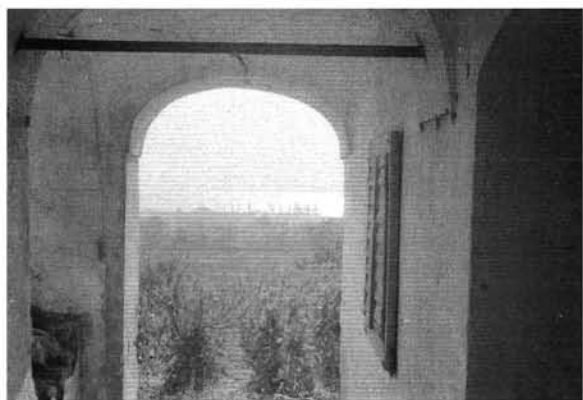
14. ábra. Üdvözlő levél. LDM Negatívár N/4367
(Reprodukció: Törő L., 1979. Gyenesdiás)
Figure 14. Letter of greeting.
LDM Negative Store N/4367
(Reproduction: L. Törő, 1979. Gyenesdiás)

15. ábra. Pincesor. LDM Negatívár N/3374
(Fotó: Nagy L., 1935. Balatonfőkajár)
Figure 15. Line of wine cellars.
LDM Negative Store N/3374
(Photo: L. Nagy, 1935. Balatonfőkajár)

16. ábra. Utcakép. LDM Negatívár 69/3040
(Fotó: Cseh I., 1969. Zánka)
Figure 16. Street scene.
LDM Negative Store 69/3040
(Photo: I. Cseh, 1969. Zánka)

17. ábra. Szőlőhegy. LDM Negatívár 16163
(Fotó: Vajkai A., 1960. Balatonudvari)
Figure 17. Vineyard.
LDM Negative Store 16163
(Photo: A. Vajkai, 1960. Balatonudvari)

18. ábra. Teknővájó cigányok.
LDM Negatívár 22658
(Fotó: Vajkai A., 1964. Balatonalmádi)
Figure 18. Gypsies grooving troughs.
LDM Negative Store 22658
(Photo: A. Vajkai, 1964. Balatonalmádi)

19. ábra. Teknővájó cigányok.
LDM Negatívár 22659
(Fotó: Vajkai A., 1964. Balatonalmádi)
Figure 19. Gypsies grooving troughs.
LDM Negative Store 22659
(Photo: A. Vajkai, 1964. Balatonalmádi)

20. ábra. Vonatban. Kötő nők.
LDM Negatívár 9085
(Fotó: Vajkai A., 1955. Balatonalmádi)
Figure 20. On a train. Women knitting.
LDM Negative Store 9085
(Photo: A. Vajkai, 1955. Balatonalmádi)

21. ábra. Vonatban. Kártyázók.
LDM Negatívár 9086
(Fotó: Vajkai A., 1955. Balatonalmádi)
Figure 21. On a train. Card players.
LDM Negative Store 9086
(Photo: A. Vajkai, 1955, Balatonalmádi)

22. ábra. Vonatban. Könyvolvasók.
LDM Negatívár 9198
(Fotó: Vajkai A., 1955. Balatonalmádi)
Figure 22. On a train. People reading books.
LDM Negative Store 9198
(Photo: A. Vajkai, 1955, Balatonalmádi)

23. ábra. Özvegyasszony nyaralókkal.
LDM Negatívár 9406
(Fotó: Vajkai A., 1955. Tihany)
Figure 23. Widow woman with holidaymakers.
LDM Negative Store 9406
(Photo: A. Vajkai, 1955. Tihany)

24. ábra. Öreg parasztnő lábat mos.
LDM Negatívár 8380
(Fotó: Vajkai A., 1954. Balatonfüred)
Figure 24. An old peasant woman washing her feet.
LDM Negative Store 8380
(Photo: A. Vajkai, 1954. Balatonfüred)

25. ábra. Nyaralók a prészáznál.

LDM Negatívár N/10488

(Reprodukció: Schleicher V., 2002. Balatonkenese)

Figure 25. Holidaymakers at the press house.

LDM Negative Store N/10488

(Reproduction: V. Schleicher, 2002. Balatonkenese)

26. ábra. Tűzcsiholás. LDM Negatívár N/3361

(Fotó: Vajkai A., 1937. Balatonkenese)

Figure 26. Striking fire.

LDM Negative Store N/3361

(Photo: A. Vajkai, 1937. Balatonkenese)

27. ábra. Itatás a városkútnál.

LDM Negatívár N/4559

(Reprodukció: Lackovits E., 1979. Tihany)

Figure 27. Watering at the town well.

LDM Negative Store N/4559

(Reproduction: E. Lackovits, 1979. Tihany)

28. ábra. Krumplielrakás. LDM Negatívár 20480

(Fotó: Vajkai A., 1963. Vonyarcvashegy)

Figure 28. Stashing potatoes.

LDM Negative Store 20480

(Photo: A. Vajkai, 1963. Vonyarcvashegy)

29. ábra. Krumplielrakás. LDM Negatívár 20481
(Fotó: Vajkai A., 1963. Vonyarcvashegy)
Figure 29. Stashing potatoes.
LDM Negative Store 20481
(Photo: A. Vajkai, 1963. Vonyarcvashegy)

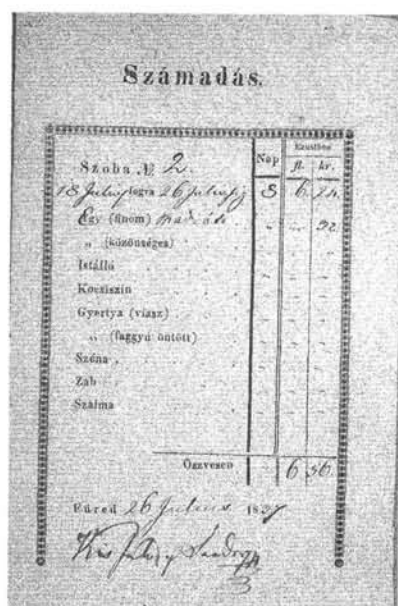
30. ábra. Jégvágás a Balatonnál.
LDM Negatívár 4427
(Fotó: Vajkai A., 1950. Balatonalmádi)
Figure 30. Cutting ice at Lake Balaton.
LDM Negative Store 4427
(Photo: A. Vajkai, 1950. Balatonalmádi)

31. ábra. Gyermekjáték készítése.
LDM Negatívár N/10735
(Fotó: Schleicher V., 2002. Balatonudvari)
Figure 31. Making a children's toy.
LDM Negative Store N/10735
(Photo: V. Schleicher, 2002. Balatonudvari)

32. ábra. Vásár. Fazekasok. LDM Negatívár N/7722
(Fotó: Vajkai A., 1950. Balatonfüred)
Figure 32. Market. Potters.
LDM Negative Store N/7722
(Photo: A. Vajkai, 1950. Balatonfüred)

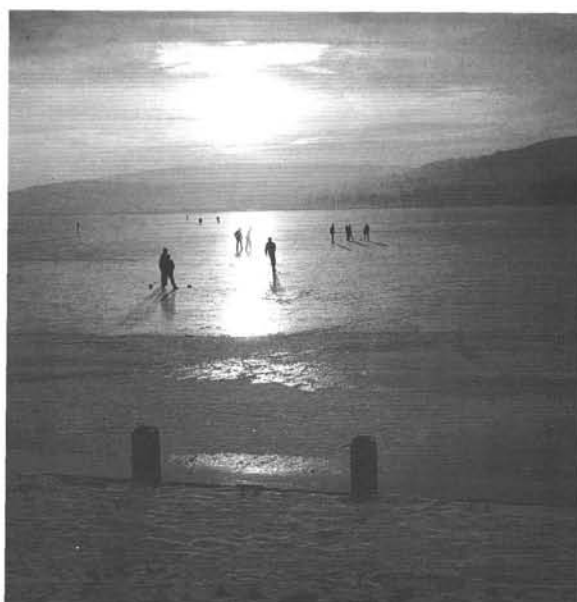
33. ábra. Hotelszámla. LDM Negatívtár 20522
(Reprodukció: Vajkai A., 1963. Balatonfüred)
Figure 33. Hotel bill.
LDM Negative Store 20522
(Reproduction: A. Vajkai, 1963. Balatonfüred)

34. ábra. Tátika étterem. LDM Negatívtár 18417
(Fotó: Vajkai A., 1962. Badacsony)
Figure 34. Tatica restaurant.
LDM Negative Store 18417
(Photo: A. Vajkai, 1962. Badacsony)

35. ábra. Balatoni partrészt, stégek.
LDM Negatívtár 73/10572
(Fotó: Szepsi Szűcs L., 1973. Tihany, Gödrös)
Figure 35. Section of Lake Balaton shore, jetties.
LDM Negative Store 73/10572
(Photo: L. Szepsi Szűcs, 1973. Tihany, Gödrös)

36. ábra. Korcsolyázók a jégen.
LDM Negatívtár 12042
(Fotó: Vajkai A., 1958. Balatonalmádi)
Figure 36. Skaters on the ice.
LDM Negative Store 12042
(Photo: A. Vajkai, 1958. Balatonalmádi)

37. ábra. Marhacsorda a Balatonban.
LDM Negatívár 7420
(Fotó: Vajkai A., 1953. Balatonkenese)
Figure 37. Herd of cattle in Lake Balaton.
LDM Negative Store 7420
(Photo: A. Vajkai, 1953. Balatonkenese)

38. ábra. Levendulakert. LDM Negatívár 8332
(Fotó: Vajkai A., 1954. Tihany)
Figure 38. Lavender garden.
LDM Negative Store 8332
(Photo: A. Vajkai, 1954. Tihany)

39. ábra. Gunda Béla néprajzkutató.
LDM Negatívár 8295
(Fotó: Vajkai A., 1954. Örvényes)
Figure 39. Ethnography researcher Béla Gunda.
LDM Negative Store 8295
(Photo: A. Vajkai, 1954. Örvényes)

ÁCS ANNA

ADY ENDRE BALATONFÜREDI UTAZÁSAINAK MITOLÓGIÁJA

A mítoszok utazója – az utazó magán- és társadalmi mítoszai

Az utazások, mint a megszokott környezettől való időszakos eltávolodások Ady Endre rövidre szabott életében kiemelt szerepet töltöttek be és erőteljesen hatottak mind publicisztikájára, mind költészetére. A mássággal, idegenséggel találkozás, a szabadság ritkán átélhető élményét adták neki, majd menedéket a sűrűsödő hétköznapi gondok elől, végül a gyógyulás reményét villantották fel számára. A költő sohasem testesítette meg az utazó archetípusát és a modern, bedekkeres turisták közé sem tartozott. A mítoszok utazójaként, kereső, felfedező emberként valami elől és valami után indult. Erről így fogalmazott: „Nőtt a horizont, távolodott az Ég, és én egyre szomorúbbnak láttam a magyar felhőket. (...) Egyazon erő űz el a Duna tájáról, ami a magyar parasztot. Menni, menni akárhova, mert itthon rossz. A Caronia utasai kenyér céljából bujdosnak el, s a magamfélék valamiért, ami ez országból jobban hiányzik a kenyérnél is.”¹

Élete első külföldi útja 1903 márciusában Velencébe vezetett.² Ekkor már huszonhat esztendő, újságíró és egykötetes költő. Nagyváradról Bécsen keresztül jutott el a városba, ahol néhány napot töltött. Rövidesen a világ is kinyílt előtte Európa egy nevezetes szegletén keresztül. 1904 januárjának végén a Kőrös-parti Nagyváradról Párizsba, a „szép ámulások szent városába” utazott. Nem csupán néhány napra, hétre, hanem néhány nap híján egy teljes évre. Ámulni és dolgozni érkezett, több, eltérő beállítottságú fővárosi lapnak (Budapesti Napló, Budapesti Hírlap, Vasárnapi Újság) lett a párizsi tudósítója, levelezője. Utazása indítékairól e sorokat vetette papírra: „Mindenekelőtt pedig szeretném s akarnám, hogy egy új világban s tartalmasabb életben az önmagamhoz való kedvet és hitemet visszanyerjem, s talán, hogy künn egy kicsit megszeressem azt, amit itthon hagyok s amiben ez idő szerint nagyon kevés szeretni – és ösztönözni látok.”³ Ady hét alkalommal töltött hosszabb-rövidebb időt Párizsban. 1911 nyaráig minden esztendőben heteken, hónapokon át

kószolhatta a szabad levegőt. A modernitás híveként érkezett a városba, mohó szomjival a szellemi pezsgés, a demokrácia gyakorlata, a polgári lét iránt. A modern társadalom működésének megismerésére vágyott, bár tudta, hogy az nem lehet üdvöztető számára sem, viszont több annál a kárhozottnál, amelyből érkezett. Szabadságra és jóra áhítozva a kevésbé rosszat kereste, innen eredt az árnyalatok iránti érzékenysége és előítéletessége. A költő egyik korai méltatója szerint, nem Párizs teremtette meg Adyt, hanem Ady teremtette meg a maga Párizsát. Látni akart valamit, és meg is pillantotta a keresettet. Lázás ismerkedése a várossal, az események habzsolása arra (is) utal, hogy a lelkében fölsejlett Párizs-képet kereste a valóságban. Párizsi írásai közül az általa meglátott (vagy álmodott) világ mind teljesebb arculata rajzolódik ki intellektusának finom érzékenységeivel.⁴ Ady párizsi útjain a magánfelfedezés öröméhez a társadalmi hasznosság érzete kapcsolódott. Cikkeiben, beszámolóiban az általa mulandónak és értékesnek ítélt dolgok megörökítésére törekedett. Utazási magánmítoszait, egyéni szinten átélt élményeit egyfajta szimbolikus megjelenítéssel társadalmi mítoszokká formálta a magyarság számára.

Az akkori világ fővárosának tartott Párizs felfedezésében, az élmények megszerzésében – mint rendszerint későbbi útjain is – egy asszony segítette. Lédával, a „könnyek asszonyával” innen utazott a Riviérára, Olaszországba, Svájcba. Szerelmi mámorban, rejtkehelyet keresően, s hogy kiteljesedhessen a költészete.

Párizsban és általában külföldi útjain kevés verse született. Ám a nagyvárosban érett költővé, miközben újságírói tehetségét kamatoztatta.⁵

Későbbi külföldi utazásai Bajorországban, Ausztriában, Olaszországban, a dalmát partoknál már inkább gyógykezelések.⁶ Betegségek és állandósult egzisztenciális gondok gyötörték. 1909-ben így írt: „egyenlőre szeretnék az élettől még két-három-négy túrhető esztendőt kizsarolni.”⁷ Ez év márciusában Monacóban

gyógykezelte magát. Anyjának így számolt be: „fürdőkét veszek itt s villamos kezelést. Remélem jót fog tenni.”⁸ Rá négy évre szarkasztikusan fogalmazott: „Szabálytalanul túlléptem a magyar lírikus valakiknek kiszabott legszélső 33 évet.”⁹ 1913 decemberében így vallott életrajzában: „Majdnem kilenc évig éltem éveimet megosztva a pesti redakcióim s a külföldi kóborlások között.”¹⁰ 1914 március elején még Fiuméba, az Adriai tengerre, Abbáziába és Velencébe utazott. Március 9-én írta a dalmát partokat járó Gödöllő fedélzetéről Dénes Zsófiának: „A tenger hű és jó maradt hozzám, máris jobban vagyok.”¹¹

Magyarországi utazásairól Kovalovszky Miklós ekként vélekedett: „Ady sokat utazott az országban, de útjai nyugtalan cikázások, röpke időzések egy-egy helyen.”¹²

Az első világháború idején Érmindszentre, majd az 1915. március 28-án kötött házassága után Csucsára húzódott vissza, a vidéki „földesúr” attitűdjével. Nem engedte sodortatni magát az árral, megmaradt humanistának. Öccsének, Lajosnak küldte e sorait: „No, szenvedek, de mégis hiszek abban, hogy ki kell bírnom ezt a poklot, át kell repülnöm. Bele kell még szólnom az új és furcsa világ zsidbadt megindulásába. Koporsószegecsnél s koporsónyitásnál ott akarok lenni s ott leszek. Életem: ez-ez a remény, meg a nyavalygásom.” Adyt a háború okozta némaság vette körül a Csucsán töltött közel négy évben. Döbbenetes magányban élt. Csak néha utazott Pestre, akkor is csak pár napra Csinszkával. Szinte kiszakadt az irodalmi életből, távolra került barátaitól és a tájékozódás lehetőségeitől. Gyötrő érzékenységgel élte át a háború szenvedéseit és a rázúduló személyes sérelmeket. Valósággal vergődött s életerő is vészesen fogyatkozni kezdtek.¹³ Külföldi kóborlásainak véget vetettek a háborús körülmények, megromlott egészsége és mind nehezebbé váló anyagi helyzetük.

Az „utazások régi szerelmese” Balatonfüreden „Készülődés tavaszi utazásra”

1917 januárjában nagy változás állt be a házaspár életében. Elhunyt Csinszka édesapja, akitől a fiatalasszony számottevő vagyont örökölt. Ugyan őszig elhúzódtak a hagyatéki tárgyalások, ennek ellenére pénzhez jutottak, előleget kaptak. Ady is ekkor határozta el, hogy eladja versei kiadásának örökjogát az Athenaeumnak. A tárgyalások megkezdődtek, de a végleges szerződés aláírása előtt a betegség aláásta Ady minden erejét. Bár a szanatóriumi kúra az előző év telén sokat javított az állapotán, húsvét táján súlyos influenzába esett. „Feküdtem nyolc napig influenzában. A vendé-

gekért s az ünnepért felkeltem, s majdnem nagy baj lett belőle. Most is lázas vagyok” – írta a költő április 16-án Csucsáról testvérének.¹⁴ Orvosa szabályosan ráparancsolt: minden gondját tegye félre, ne akarjon mást, csak élni. A háború okozta elzártság miatt az orvos tenger híján a Balatont, Balatonfüredet ajánlotta neki. Ady – nyilván felesége rábeszélésére, kérésére – engedelmeskedett orvosa parancsának.¹⁵ A költő március 24-én még aggódott: „A balatoni utunk a végrendelet végrehajtásától függ /bár ez sem késhet három hétnél tovább/, illetve attól, hogy a belvárosi ad-e még 2–3000 korona előleget.”¹⁶ Aggodalmaskodott még a leendő füredi szállásuk minősége miatt is: „A Balatonra csak akkor megyünk, ha jó helyet kapunk.”¹⁷ Végül minden akadály elhárult. A nehezen lábadozó beteg kitörő örömmel készült az utazásra.

Szinte lázálomban töltötte az úti előkészületeket. Amikor elővették az útiládákat, megkísértette az egykori riviérás tavaszok emléke. A *Készülődés tavaszi utazásra* című, ezekben a napokban fogant verse a fokozott lelkiállapotot tükrözi. A gyermeki öröm mellett a szorongás érzése üt át a sorokon: „Élek-e én? Élttem-e én? /Tavaszi jön, nagy útra kelek, / Most minden ár elsöpri gátját, / Készítsétek az úti ládát...” De a versből mások, a gazdagok öröme is kitűnik, amiből még a költő is részt kérne sietve, határtalan izgalommal. Halál előtti sietséggel s nagy-nagy bizakodással készül Balatonfüredre: „S ha nagy baj van is, segít a jó Nap, / Jó szó, szép hit, szánt akarat, / S régi bajtársunk, a Remény. / Csatangolnak gyönyörű dámák, / Készítsétek az úti ládát, / Tavasz jön, nagy útra kelek, / Élek-e én? Élttem-e én?”

Csucsáról indult el ifjú feleségével a „nagy útra”. 1917. május 10-én tették a kocsira az úti ládát. Még betértek az Édeshez, Ady édesanyjához Érmindszentre, majd Budapesten keresztül utaztak a Balatonhoz.¹⁸ Május 13-án már Siófokon pihentek meg. Innen a költő rögtön levelet írt fivérének, „könyvek dolgában” bízta rá az ügyek dűlőre vitelét és meghívta feleségével együtt pünkösdre. Egészségi állapotáról ekként számolt be: „Mindenképpen jól volnék, de ekcémám egyre terjedőbb és kínzóbb.”¹⁹ Hajóval kelhettek át Balatonfüredre még aznap vagy másnap. Május 14-én már bizonyosan a fürdőhelyen voltak. Erre bizonyíték Ady ekkor keltezett újabb levelei öccséhez, Lajoshoz, és Bölöni Györgynek küldött levele.²⁰

Ady korábbi balatonfüredi utazásai

A költőt és ifjú hitvesét nem várta üdvözlő tömeg a kikötőnél. Magánemberként érkeztek, talán híre sem kelt balatonfüredi utazásuknak. Ady nem ünnepelt köl-

tőként, hanem beteg, gyógyításra szoruló emberként szállt partra és nem először Balatonfűreden. Kovalovszky Miklós, Ady életének kiváló ismerője szerint 1901-ben már megfordult itt a nagyváradai színészekkel.²¹ Ez lehetett az első balatonfűredi útja s bizonyára rövid időt tölthetett itt, mert az Ady biográfiákban nyoma sincs ennek az utazásnak. Több, mint tíz esztendő után jutott el ismét a Balatonhoz, pontosabban Balatonfűredre. 1912-ben sem a fürdői élvezetek csábíthatták a fürdőhelyre. Azt sem állíthatjuk, hogy Nyugat matinéra vagy önálló költői estre hívták Adyt. A korabeli fűredi polgárság közizlésétől valószínűleg távol állhatott Ady költészete, de bátor és merész, egyedi hangú publicisztikája is. A költő életmódjáról korábban terjesztett információk pedig egyenesen taszították a költőtől az irodalom iránt egyébként valamiféle érdeklődést mutató helyi társadalmi réteget. Ebben az évben barátját, Schmidt Ferencet kísérte le a fővárosból a Balaton-parti településre. Ady 1910-ben találkozott először Dr. Schmidt Ferencel, akit a budai Városmajori Szanatórium orvosaként ismert meg. A bizalmas jó barát így emlékezett vissza első találkozásukra: a költő egy délelőtt bekopogtatott a sanatóriumbeli rendelőjébe és elmondta neki, hogy bizony rabja az alkoholnak. Kérte az ifjú orvost – aki mindössze négy évvel volt fiatalabb Adynál – vállalja el a kezelését. Schmidt egyetlen feltételt támasztott: Ady külön szobát kap, és orvosa engedélye nélkül ki sem léphet onnan. Ady hosszasan gondolkodott, majd nemet mondott erre a megoldásra és magára hagyta az orvost. Egy hét múlva azonban ismét felkereste azzal, hogy hajlandó vállalni a kezelésével járó szigorítást. Schmidt doktor valóban szigorúan vette a költő szobazárát. Azt csak másfél hónap múltán oldotta fel. Ady utána szabadon járhatott a sanatórium területén, találkozhatott a többi beteggel és fogadhatta barátait, ismerőseit. Orvosa ellenőrzésével három hónapig semmiféle alkoholt nem fogyasztott. Azonban a kezelés befejeztével elhagyva a sanatóriumot azonnal a pohár után nyúlt. A sanatórium kapujánál barátai várták, akikkel együtt töltötte az estét Nagy Endre kabaréjában, aztán egy Andrassy úti kávéházban nagy pezsgőzéssel ünnepelték Ady visszatérését az életbe.²² Bár megszegte orvosának tett fogadalmát, Schmidt Ferencel továbbra is kapcsolatot tartott fenn. Az orvos-beteg viszony hamarosan barátsággá alakult. Amikor a fiatal orvost a főapátság meghívta a balatonfűredi sanatórium igazgató főorvosának, Ady barátja kísérőjéül szegődött. Schmidt szerint a költő a sanatórium rendelőjében, az ő íróasztalánál dolgozott, amikor az első betegét fogadta. A páciens távozásakor ötven korona honoráriumot tett le az író-

asztalra. Ady rögtön „lecsapott” a pénzre: „Ez az enyém! Ugye? Hiszen az „én” asztalomra tették!” – kiáltotta nevetve.²³ Hogy az orvos első tiszteletdíját együtt költötték volna el esetleg valamelyik balatonfűredi vendéglőben vagy kávéházban, erről nem tett említést dr. Schmidt Ferenc.

Ady Endre 1912. évi fűredi tartózkodásának időtartamáról eltérőek az adataink. A rendelkezésre álló szakirodalom szerint ez év júniusának végén rándult le a fürdőhelyre mindössze egyetlen napra, hogy meglátogassa új állását frissen elfoglaló orvosbarátját.²⁴ Schmidt doktor azonban így emlékezett vissza: „1912-ben a balatonfűredi sanatórium főorvosának hívtak meg. Balatonfűredre Ady Endre is elkísért²⁵, és néhány hetet töltött akkor a fűredi sanatóriumban.” Dr. Schmidt Ferenc ekkor már nem kezelőorvosa, hanem szeretett barátja volt Adynak.

A költő további fűredi tartózkodásait egészen 1917-ig meg sem említi az Ady-biográfia. Egyedül Kovalovszky jegyzi fel az 1910-es évekbeli fűredi útjait „egy kedves orvosa, Schmidt Ferenc kedvéért”.²⁶ Schmidt is így nyilatkozott 1958-ban: „Ady nagyon megszerette Balatonfűredet és minden évben itt töltött heteket, sőt némely alkalommal egy-két hónapot.”²⁷ A barát emlékeztetének hitelességében nincs jogunk kételkedni... „Esténként sokat sétáltak a Balaton partján. A költő olyankor kiöntötte az orvos előtt a lelkét. Ady nagyon szerette a barátait, de az emberekkel szemben általában félénk volt. Ezt a félelemérzetet valószínű a költőt ért sok támadás és kritika váltotta ki. Baráti körben viszont felmelegedett, nem egyszer bohém volt”²⁸ – örökítette meg Schmidt elbeszélése alapján Thiery Árpád író, újságíró. „Meghatódva emlékszem vissza, hogyan kesergett, amikor több író-társa nehezen, vagy egyáltalán nem értette meg. Panaszkodott és nagyon fájt neki, hogy verseiből paródiákat írtak. Érzékeny ember volt. Emlékezem viszont, hogy egy alkalommal kérésre Vaszarj Ernő, akkori fürdőigazgató gyermekei, baráti körben Ady verseit szavalták a költő jelenlétében. Ady könnyezve ölelte magához a gyermekeket, és jól emlékszem, hogy akkor azt mondta: őt majd csak a későbbi nemzedék fogja megérteni” – idézte tovább a barát szavait a Középdunántúli Napló újságírója.²⁹ Vaszarj Ernőt Schmidt Ferencel egy időben nevezte ki a tihanyi apát. 1912. július 24-én mutatatta be a gyógyfürdő vezetésével megbízott ún. direktoriumnak. Még 1917-ben is ő töltötte be a fürdőigazgatói posztot.³⁰ Ezért az előbbieken jellemzett jelenet 1912–1917 között bármelyik esztendőben lejátszódhatott, ha elfogadjuk Schmidt azon állítását, miszerint Ady 1912-től minden évben hosszabb-rövidebb időt töltött Balatonfűreden.

1917-ben ismét dr. Schmidt Ferenc lett Ady szanatóriumi kezelőorvosa a fürdőhelyen.³¹ Az influenzából lábadozó költőt kiújuló, „furunkulusokkal díszített” ekcéma is gyötörte, mint panaszkodott öccséhez írt levelében május 13-án Siófokon, majd másnap már Balatonfüreden. A Balaton mellett is szeretteire és szülőfalujára gondolt megérkezésük első napján. „Mi újság és mi újság Érmindszenten? Mikor jöttök?” – tudakolta sürgetően Lajostól.³² Még aznap levelet küldött Bölöni Györgynek is Füredről.³³

Ady és ifjú neje a szanatóriumban szálltak meg. Csinszka, a 23 esztendőss asszony mély gyászban, ellenben férje, aki haragban állt apósával, s a konvenciókat egyébként sem tartotta be szívesen, vízpartra illő világos öltözetben járt s kelt a hírneves településen. Csinszka – gyásza dacára – szinte tavaszi pezsdülésben élt, míg negyvenedik életévét taposó férje betegsége elhatalmasodásának jegyeit mutatta. Csupa élet, terv és temperamentum Csinszkanál, hallgatagság, elkomorult tekintet, nyomasztó testi és lelkiállapot Adynál. Balatonfürednek, a kikapcsolódásnak azonban mindketten örültek, persze eltérő módon, más-más értékrenddel. Ady így írt a gyógyhelyről testvéreinek: „gyönyörű itt, jó is...”³⁴ Bölöniéknek is hasonlóan fogalmazott: „nagyon szép itt s jó is volna, ha nem nyavalyognék öt-hat nyavalyával.”³⁵ A háborút felejtendő sokan tartózkodtak ezen a nyáron Balatonfüreden, felfokozottan élvezték az élet örömeit a Balaton mellett, elszakítva a tengerektől. Az idény zsúfoltságáról volt kénytelen jelentést tenni Vaszary Ernő fürdőigazgató.³⁶ Főleg a jómódú közönség engedhette meg magának a nyaralást, az élvezetek hajszolását. A fővárosban ekkor már erősen megmutatkozó háborús gondok elől menekültek sokan a tó partjára, ahol magas áron ugyan, de remélhették az ellátás biztosítását. Bár a fürdőtelep szinte teljes egészében katonakórháznak minősült, a háború szele alig érintette Balatonfüredet. A vendégek, köztük Ady, javarészt csupán a Balaton partján végighaladó katonavonatok és az itt gyógykezelt sebesült katonák láttán szembesültek a háború borzalmaival. A balatonfüredi fürdőtelepi katonai kórház a központban, a nagy szanatórium épületében kapott helyet.³⁷

A költő pihenésképpen gyakran hajóra szállt vagy üldögélt a tóparton a fák árnyékában és hosszan nézte a Balaton víztükrének fényjátékait, apró rezdüléseit. Csinszkanak, a túlságosan fiatal, életvágyó, kissé szeretlen nőnek ez a nyugalom keveset jelentett. Balatonfüreden is lázadozott a kiharcolt házasság nem várt terhei ellen. Ady, ha csak tehette, elkerülte a vitát feleségével. Negyven esztendeje minden férfiúi bölcsességével inkább hagyta, hadd szórakozzon nélküle.

Csinszka különösen kedvelte a gondtalan, vidám emberek társaságát. Hamar új barátnőre is lelt a fürdőhelyen. Megismerkedett egy vidéki szolgabíró facér nejével, a később színésznőként hírnevet szerző Putty Liával. A „ragyogóan szép nőt” a költő sógornője, Ady Lajosné a „fürdő divatkirálynéjaként” jellemezte. Ady hitvesének tökéletes ellentéte volt a barnaságával hindu nőkre emlékeztető hölgy. Naphosszat együtt rótták a sétányokat, feltűnést keltve a fürdővendégek, főleg a férfiak körében.³⁸

Ady pedig szerette, ha magára maradhatott a napi kezelése után. Gyakran telepedett le a szanatóriummal szemben, a kútsétányra kikönyöklő régi vendéglő árnyas fái alá, magának a vendéglősnek, Szántó úrnak oltalmában. Ez a „zöldvendéglői táborozás” mihamar a költő füredi napjainak fő programjává vált. Dénes Zsófia, Ady korábbi menyasszonya még szokásos étrendjéről is tudott: ebédre rendszerint spárgát, aztán túrós palacsintát evett, vacsorára ugyancsak spárgát mindig hús nélkül.³⁹ A füredi bor frissességével, csípős ízével, aranyárga színével és kristálytisztaságával hatott a költőre.⁴⁰

Ady két balatonfüredi verse

„Az első világháború kegyetlen idején történt a látogatás és úgy látszik, nem hagyott semmi nyomot a költő életében, ahogy a Balatont átszelő hajó verte fodrozódások emlék nélkül feloldódnak” – zárta Ady füredi útjára emlékező cikkét Vajkai Aurél.⁴¹ Nem vélekedett másként Zákonyi Ferenc sem, aki úgy tudta, a költő csak rövid látogatást tett a fürdőhelyen. „Bár gyógyította itt magát, írói, költői alkotás nem őrizi emlékét”⁴² – fogalmazott sommásan.

Való igaz, hogy Ady elsősorban gyógyulni, kikapcsolódni ment a fürdőhelyre. Különös élménye mégis versírásra készítette Balatonfüreden. Az 1917. év fürdőidényét példátlan szárazság és tűrhetetlen hőség jellemezte. Május közepén hatalmas orkán érte el a Balaton parti helységet s másfél napig gyötörte lakosait és vendégeit. Az orkánt nem követte eső, a tájon száraz forróság vett erőt.⁴³ Adyt az átélt kegyetlen természeti jelenség és következménye mélyen elgondolkoztatta. Az ekkor fogant verse nem véletlenül kapta a *Nagy szárazság idején* címet. A versen követhető a költői teremtés folyamata. Az efféle közvetlen ihletés más költeményei esetében is tényekkel igazolható. Talán az *Új magyar bukolika* című, 1911-es datálású versének konkrét élményanyaga a legismertebb s hozható párhuzamba Füreden keletkezett versével. A rossz termésű nyár, az észlelt forróság arra adott alkalmat Adynak, hogy a

maga létezési táját újból felmérje és a valós tájra fesse. Amint az *Új magyar bukolika* című verse a pusztulás verseként értelmezhető,⁴⁴ a *Nagy szárazság idején* című is az. Már a verscím is sajátos funkciót tölt be: a vers egészének jelölője és horizontot nyit a szöveg textuális világára. A táj felett a romlás, a halál jár, az egyéni, a magyarságot és általában az egyetemes emberi értékeket mind veszni látja a költő. A száraz állandó jelzőként való alkalmazása világméretűre emeli a pusztulás érzetét. A fenyegetett emberség / „És az eszünk nagyon száraz, / Kire oly büszkék voltunk” / és emberség teremtett lírai szituációja a vers, közvetett utalással a háborúra: „mint sokkölkyű hős halott.” Míg az *Új magyar bukolika* című versében a pusztulás ellenére felvillanthatta a reményt, hat év múlva már a teljes reményvesztést sugallják költői képei. Ady a versben háttérbe húzódott, szubjektivitását háttérbe szorította. Többes szám első személyt használt és objektivitásával kívánt hatni. A versben ötvözte a kül- és belvilágot, a reális és fiktív szemléletet, a reflexió végül alárendelt szerepűvé lett a megjelenített világ elkészerítő látomásához képest.⁴⁵

Ugyancsak füredi tartózkodásuk első hetében írhatta a *Véresre zúzott homlokkal* című versét. Az Ady-líra személyiségközpontúságának jegyében, a szubjektum erőteljes megnyilvánulásával az Én-versek közé tartozik, de sorolhatjuk a számadó versek közé is, értelmezhetjük egyfajta számvetésként saját életével. A középkorú, ám megfáradt ember számot vet múltjával és riasztó jelenével: megfogyott hitével, kevesebb szavával, emberi és költői ereje hanyatlásával. A harcoktól terhes világban a „*Drága Tegnap*”-hoz, a régiekhez tartozókhoz, tartókhöz fűzi magát. A „*mai Má*”-t tagadja, a *Jövőt* pedig elveti magától. Csak a múlt marad számára, a „*sebetlen homlok*”. A tegnap, ma, új, jövő, leendő a kiemelt, nagy kezdőbetűvel írt fogalmi. A jelen tagadásával a múlt uralkodik el a jövő felett. Ady idősíkokat köt össze, hogy a jövőből érkező fenyegetettséget érzékeltesse.⁴⁶ A múlt értékeinek tudatában fakad ki sóhaja: „Hajh, nagyon szeressetek, / Nagyon szeress, éltem leéltje, / Hátha mégis baj van a Földön / És igazak a sebek / S minden leendő összeomlott.”

E két, Balatonfüreden írt versét május 20-án, a Zeneakadémián rendezett Nyugat-matinén maga olvasta fel. Erre a napra megszakitották az üdülést s a költő gyógykezelését. Ady különösen fontosnak tarthatta a matinén való részvételt, szereplést. Ugyanis a lap a rendezvényt a vak katonák javára szervezte meg illusztris helyen, a Zeneakadémia nagytermében nívós, közönségcsalogató programmal.⁴⁶ A *Nyugat* titkárnője, Havas Irén által rendezett matiné első részében Ignóus mondta a bevezetőt, majd Kosztolányi Dezső

olvasta fel új verseit. Aztán Barta Lajos idézett *A sötét város* című, háborús emléket feldolgozó művéből. A szünet előtt Palay Matild, az Opera fiatal énekesnője megzenésített verseket adott elő nagy sikerrel. A matiné második részét Ady indította. Két, Balatonfüreden frissen írt versét olvasta fel. A *Nyugat* rövid beszámolójában nem jellemezte sem Ady, sem Kosztolányi, de Barta és Móricz felolvasását sem. A rendezvény teltházas lett, mint a lap közölte a *Nyugat* hírei című rovatában: „utolsó helyig ott voltak olvasóink s barátaink...” A matiné ezer koronát hozott a vak katonáknak.⁴⁷ Ady bizonyára értesült erről a kedvező eredményről, s nem tartotta hiábavalónak nyilván fárasztó pesti utazását. Gyorsan vissza is térhettek a fővárosból Balatonfüredre, mert május 22-én Ady újabb levelet küldött testvérének. Ebben eloszlatta Lajos aggodalmát: „tűrhető állapotban megérkeztünk. Jól is volnék, ha az átkozott ekcéma nem gyötörne – alig alszom miatta.” Az ekcémájára kapott gyógyszerek a szívét gyöngítették, pedig, mint írta: „már módom volna gyógyulni.” Aznap egy új kúrát kezdett, annak a segítségében bízott. Mintha máris elfejtette volna a Nyugat-matinét, egy sort sem írt róla. Feltehetőleg azért, mert a rendezvényen jelen lehetett Ady Lajos is. Viszont három mondatral beszámolt öccsének a „nagy orkánról” és az azt követő száraz forráságról. „Úgy látszik, még a fák is ki fognak száradni”⁴⁸ – jellemezte a helyzetet.

A házaspár balatonfüredi fényképei

A ragaszkodó testvér, Lajos és felesége, a megértő Anna végül eleget tettek Adyék meghívásának. Balatonfüredre utaztak, talán a pünkösdtől töltötték együtt. Ady Lajosnénak nem maradt jó emléke erről a néhány napról. A költőt keserű hangulatban találták, kedvetlennek mutatkozott, az ekcémája és a nevével való „egyenetlensége” miatt.⁴⁹ Ekkor, június 8-án készült róluk a sok helyütt publikált fotó. Szántó úr vendéglőjében, Ady kedvenc pihenőhelyén, ebéd utáni beszélgetés alkalmával kapta lencsevégre őket egy helyi fényképész. A képen előtérben Ady és Csinszka látható, a költő mögött testvére, Ady Lajos és felesége, Anna. A sógornő mellett az asztal túlsó sarkánál „egy költőrajongással hozzájuk csapódott kis hadnagy”. Csinszka mögött foglalt helyet férje kezelőorvosnője. Ady kívánságára Szántó úr, a vendéglős is csatlakozott a társasághoz, az asztal végénél állt.⁵⁰ Azonban Balatonfüred historikusa, Zákonyi Ferenc Oblatt Sándor visszaemlékezése alapján úgy tudta, hogy az álló férfiú Löbl Lajos, aki előtt felesége, oldalán pedig leánya ül. Löbl úr a Kisfaludy vendéglőt bérelte, ahol sokszor

megfordult Ady, akit a vendéglős és családja mindig nagy szeretettel vettek körül⁵¹. Ma már ellenőrizhetetlenek a fotózás körülményei, nincsenek hiteles tanúink, sem forrásaink erre vonatkozóan.

Az Ady házaspár füredi napjairól még egy fénykép maradt fenn. Ez a felvétel Adyt és Csinszkát ábrázolja a sétányon. Nem kart karba öltve láthatjuk őket, mint illene egy frigyük harmadik évébe lépett pártól. Egy- más mellett állnak, de mértéktartó távolság van köztük. Csinszka a szája előtt tartja sálját, mintha homokvihar ellen védekezne. Mindketten a fényképész objektívébe néznek, s nem egymásra. Ez a fotó némely publikációban téves datálással, 1919. június 8-i dátummal jelent meg⁵². A tévedés ősforrása Ady Lajosné: Az ismeretlen Ady. Akiről az érmindszenti levelesláda beszél című könyve lehet a pontatlan időmeghatározással⁵³. Ady sógornője Budapesten jelentette meg kötetét évmegegylés nélkül, de tudjuk, a könyv 1942-ben jutott el az olvasóközönséghez, s összekötő szövegét valójában Dénes Zsófia írta.

Az utazás emlékei

Adyék június 10-én utaztak haza Balatonfüredről. A fővárosban még időztek néhány napot. „Pesten, Füredről jövet, alig tudtuk legsürgősebb dolgainkat elintézni” – írta a költő Ruffy Pálnak. Csucsára menet útba ejtették Érmindszentet. A költő ekkor mondta édesanyjának: „Én Édesnek halok meg.” Mert a balatonfüredi közel egyhónapnyi tartózkodásuk csak Csinszkát vidította fel⁵⁴. Adynak – Schmidt doktor, a jóbarát minden igyekezete ellenére – alig használt a gondos kezelés. Csucsáról hálájuk jeléül két fényképüket küldték el az orvosnak. Ady e sort írta a fényképére: „Schmidtéknek szerető és köszönő emlékezzéssel. Csucsá, 1917. aug. 7.” Csinszka fotóján ez a mondat szerepelt: „1917. aug. 7. Csucsá. Schmidtéknek szeretettel Ady Bandiné.” A doktor drága relikviaként őrizte a dedikált felvételeket. Egy korábbi, „Schmidt Francinak, szeretettel jó doktoromnak, kedves barátomnak” dedikálású Ady-fotó mellett 1956-ban még a professzor rendelőjének falát díszítették⁵⁵. Zákonyi Ferenc még egy dedikált Ady-fényképről tudott, amelyen ez a sor volt olvasható: „Gyógyult szívem minden dobbanása köszönet és hála⁵⁶. Schmidt aztán engedéllyel – három gyermeke után – kivándorolt Amerikába. A neki dedikált fényképeket talán magával vihette, mert további sorsukról nincs tudomásunk. Dr. Schmidt Ferenc 1958 júliusában hunyt el hazájától távol, Kaliforniában, San Diego városában.

Mi maradt hát Ady balatonfüredi útjairól? Mindezekelőtt két, a fürdőhelyen írt verse. Mindkettő megje-

lent a Nyugat 1917. június 1-jén utcára került számában, alig tíz nappal a Zeneakadémián rendezett Nyugat matiné után. Két teljes oldalon, egymás mellett hozták a verseket⁵⁷. A *Nagy szárazság idején* címűt az Ady halála után 1923-ban kiadott *Az utolsó hajók* című kötetébe vették fel. A *Véresre zúzott homlokkal* című verse már helyet kapott az 1918-ban, még a költő életében *A halottak élén* címmel megjelent kötetében. Ezekben a verseiben sem a Balaton, sem Balatonfüred nem szerepel. Mintha a tó és a fürdő-, s gyógyhely különleges atmoszférája, természeti környezete iránt érzéketlen maradt volna Ady.

A költő konkrét füredi emlékének tűnik viszont két, 1909-ből származó novellája. A *Muskétás tanár úr*⁵⁸ és *A három Muskétás leány*⁵⁹ címek alatt publikált elbeszélések Ady különleges, mitizált Balaton-élményéről tanúskodnak. Keletkezésük körülményeiről nincs ismeretünk. Hogy a balatoni, balatonfüredi út közvetlen hatását tükrözik-e 1909-ből vagy valamelyik előző évből, nem tudjuk. Csak sejtésünk lehet a benyomások – vagy az írói fantázia – elemi erejéről a tóra és Balatonfüredre vonatkozóan. Ady novellája főhősét, Muskétás tanár urat hat hétre vitte el a Balaton mellé. Az ötvenéves, „vad, bosszús” férfiút valósággal meglágyította a tó, megtalálta ott a „maga boldogabb lelkét”. Egyedül, szabadon kóborolt a Balaton körül, életében először érezte magát szabadnak. „A Balaton a maga mivoltával és legendáival kicserélte valóban Muskétás tanár urat” – fogalmazott Ady. Balatonfüreden még egy ismeretlen, tizenhat esztendő leányt is követett száz lépésről, míg el nem szégyellte magát. Muskétás tanár úr komoly, hosszan elhúzódó lelki válságot élt át szerencsésen a Balatonnál, aztán „csinált számadást múltjával, jelenjével, önmagával és övéivel”. Ötvenesztendő boldogtalanság után „egyévi félboldogtalanságra” mutatkozott reménye. A tó hozta számára ezt a kedvező változást. Az a tó, amelyet Ady így jellemezett: „De a Balaton fölséges és csinos, megdöbbentő és altató, a Balaton még háborgásában is megnyugodott, szent víz.” Ady e novellabeli mondatát Zákonyi Ferenc versként értelmezte⁶⁰. Joggal tévedhetett, hiszen Ady szépprózájában olyan magas fokú emberi empátia és környezetrajz nyilvánul meg, mint költeményeiben⁶¹.

Muskétás tanár úr nem akarta „odaadni” övéinek, a családjának a Balatont. Inkább tátrai fürdőt ígért nekik. Úgy gondolta, a „Balaton egészen az övé. Hiszen a Balaton adta vissza az ő eltagadott s már-már meghalt mosolygását.” Köztudott, hogy Ady novellái önéletrajzi motívumokat tartalmaznak. Mítoszi vonásokat mutató Balaton-képe mögött talán elfeledett, életrajzaiban és egyéb forrásokban nem szereplő balatoni, pontosabban balatonfüredi útja rejtezik?

A „szent víz” 1917. nyár elején nem tudta visszaadni Ady mosolygását, boldogságát, de egészségét sem. Balatonfüredi napjai ekkor csupán rövid kitérőt, némi pihenést jelentettek a költő halálhoz vezető, hirtelen felgyorsult útján. Ez tekinthető az utolsó hosszabb utazásának, ez időben már valóban a halottak élén járt.

Balatonfüreden a „fedett sétányon”, a Balatoni Pantheonban 1958. szeptember 6-án avatták Ady emlék-

tábláját⁶². A felirat szerint a költő 1912 és 1917 között évente Balatonfüreden kereste a pihenést⁶³. Ma már tudjuk, a fürdőhellyel való kapcsolata korábbra datálható és még sok, tisztázásra váró kérdéssel szolgál a kutatóknak. Ady a mítoszok utazójaként maga is mitizálta balatonfüredi útjait, s Balaton-élményét, amit tovább árnyaltak a visszaemlékezések sejtelmes, mítoszi elemei.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ADY 1944 = ADY E.: Vallomások és tanulmányok. Sajtó alá rendezte: Földessy Gy. Budapest 1944
- ADY 1956 = ADY E. válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Belia Gy. Budapest 1956
- ADY 1961 = ADY E. összes novellái. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Bustya E. Budapest 1961
- ADY 1972 = ADY E. összes versei. 1–2. kötet. Szerk./Ed.: Koczás S. és Krajkó A. Budapest 1972
- ADY É. N. = ADY L.: Az ismeretlen Ady. Budapest é. n.
- ADY 1994 = ADY E.: A tegnapi Páris. A kötet anyagát összegyűjtötte és sajtó alá rendezte: Kovács A., Budapest 1994
- ADY 1997 = ADY E.: Élet. Publicisztikai írások. Válogatta Láng G. Nagyvárad 1997
- ADY 1999 = ADY E.: Muskétás tanár úr. Szeged 1999
- DÉNES 1980 = DÉNES Zs.: Élet helyett órák. Egy fejezet Ady életéből. Budapest 1980
- DÉNES 1954 = DÉNES Zs.: Ady balatonfüredi napjai. A Művelt Nép 1954. aug. 29. 25/4.
- ERŐSS 1995 = ERŐSS Z.: Magyar irodalmi helynevek A – tól Z – ig. Budapest 1995
- FÓNAY 1977 = FÓNAY T.: Ady-emlékek Veszprém megyében. Pedagógiai Híradó 1977/5.
- HATVANY–GINK 1989 = HATVANY L.–GINK K.: Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei. Budapest 1989
- KIRÁLY 1970 = KIRÁLY I.: Ady Endre. I–II. kötet. Budapest 1970
- KOVALOVSKY 1963 = KOVALOVSKY M.: Ady Endre. Beszélő tájak. Szerk./Ed.: Hatvany L. Fényképezte: Gink K. Budapest 1963
- LŐRINCZ 2002 = LŐRINCZ Cs.: A retorika temporalitása. Ady-értelmezések. Szerk./Ed.: H. Nagy P. – Lőrincz Cs. – Palkó G. – Török L., Pécs 2002. 119–133.
- MIH 1996 = Magyar irodalmi helynevek. Helynévszótár és kronológia. Szerk./Ed.: Csiffáry T., Budapest 1996
- MARTON 1957 = MARTON L.: Ady Endre Balatonfüreden. Veszprémi Szemle 1957/5. 68–69.
- SNEÉ 1994 = SNEÉ P.: Párizsi levelezőnk. Ady Endre: A tegnapi Páris. Budapest 1994. V–XI.

- THIERY 1958 = THIERY Á.: Az emléktábla mellé. Középdunántúli Napló 1958. szept. 7. 7.
- TÖRÖK 2002 = TÖRÖK L.: A szubjektum nyomában. Ady értelmezések. Szerk./Ed.: H. Nagy P.–Lőrincz Cs.–Palkó G.–Török L., Pécs 2002. 63–72.
- VAJKAI 1964 = VAJKAI A.: Ady Endre a Balaton mellett. Balatoni Híradó. 1964. aug. 9.
- VEZÉR 1968 = VEZÉR E.: Ady Endre, Budapest 1968
- ZÁKONYI 1988 = ZÁKONYI F.: Balatonfüred. Veszprém 1988

- ¹ ADY 1944. 39. Író a könyvről.
- ² VEZÉR 1968. 233.: 1903. március 7-től 17-ig tartott ez az útja.
- ³ SNEÉ 1994.; VEZÉR 1968. 234–235.
- ⁴ SNEÉ 1994. VIII.
- ⁵ Daloló Páris című ciklusa az Új versek című kötetében jelent meg 1906-ban. SNEÉ 1994. X.
- ⁶ VEZÉR 1968. 168., 197.
- ⁷ ADY 1944. 14. Önéletrajz.
- ⁸ Levele édesanyjához. Monaco, 1909. márc. 10.; ADY 1956. 251.
- ⁹ ADY 1944. 16. Önéletrajz II. 1913. szept.
- ¹⁰ VEZÉR 1968. 236.
- ¹¹ DÉNES 1980. 117.
- ¹² KOVALOVSKY 1989. 31.
- ¹³ VEZÉR 1968. 208–211.; DÉNES 1980. 181.
- ¹⁴ ADY 1956. 544. Levele Ady Lajoshoz. Csucs, 1917. ápr. 16.
- ¹⁵ ADY É. N. 357.
- ¹⁶ ADY 1956. 542.
- ¹⁷ ADY 1956. 544.
- ¹⁸ ADY É. N. 357–358.
- ¹⁹ ADY 1956. 545.
- ²⁰ ADY 1956. 545–546.; ADY É. N. 357–358.
- ²¹ KOVALOVSKY 1989. 34.
- ²² Vezér Erzsébet úgy tudta, hogy Adyt 1912 februárjának közepétől egészen júliusig ápolták a Városmajor Szanatóriumában. VEZÉR 1968. 171., 235.
- ²³ THIERY 1958. 7.; ZÁKONYI 1988. 355.
- ²⁴ ERŐSS 1996. 37.
- ²⁵ THIERY 1958. 7.

- ²⁶ KOVALOVSKY 1989. 34.
- ²⁷ THIERY 1958. 7.
- ²⁸ Bár jellemző Vajkai Aurél megfogalmazása – nyilván Dénes Zsófia cikke nyomán – az 1917. évi útról: „Néhány hetes balatoni látogatás volt ez, 1917. május első felétől június közepéig, akkor először a Balaton mellett, s egyúttal utoljára is.” VAJKAI 1964. 13.; DÉNES 1954. 4.
- ²⁹ THIERY 1958. 7.
- ³⁰ ZÁKONYI 1988. 241.
- ³¹ ERŐSS 1996. 37.
- ³² ADY É. N. 357–358.
- ³³ ADY 1956. 546.
- ³⁴ ADY 1956. 545.
- ³⁵ ADY 1956. 546.
- ³⁶ ZÁKONYI 1988. 250.
- ³⁷ ZÁKONYI 1988. 246–247., 355.
- ³⁸ ADY É. N. 358–359.
- ³⁹ DÉNES 1954. 4.
- ⁴⁰ ADY É. N. 359.
- ⁴¹ VAJKAI 1964. 13.
- ⁴² ZÁKONYI 1988. 559.
- ⁴³ ZÁKONYI 1988. 250.
- ⁴⁴ KIRÁLY 1970. 485–486.
- ⁴⁵ LÖRINCZ 2002. 120–122.
- ⁴⁶ A programot két betétlapon ismertette a lap. Nyugat 10. évf. 1917. május 16. 10.sz.
- ⁴⁷ Nyugat 10. évf. 1917. június 1. II.sz. 1048.
- ⁴⁸ ADY É. N. 358.
- ⁴⁹ Ady Lajosné így írt: „Bandi állandóan keseredett és kedvetlen az ekcémája miatt. És nem is csak azért. Bertukával sokat egyetlenkednek. A kétféle akarat kétfelé húz.” ADY É. N. 358.
- ⁵⁰ DÉNES 1954. 4.; VAJKAI 1964. 13. Ez a fotó is téves, 1919-es datálással jelent meg Ady Lajosné könyvében. ADY É. N. 352–353. Dénes és Vajkai viszont pontos évszámot közölt.
- ⁵¹ ZÁKONYI 1988. 262.
- ⁵² Zákonyi Ferenc még 1988-ban is 1919-es évszámmal szerepeltette. ZÁKONYI 1988. 639.
- ⁵³ ADY É. N. 352.
- ⁵⁴ ADY É. N. 359.
- ⁵⁵ MARTON 1957. 69.
- ⁵⁶ ZÁKONYI 1988. 355.
- ⁵⁷ Nyugat 10. évf. 1917. június 1. II. sz. 1042–1043.
- ⁵⁸ ADY 1961. 1042–1046.; ADY 1999. 86–91.
- ⁵⁹ ADY 1961. 1047–1049.; ADY 1999. 92–93. Az Ady Endre válogatott novellái című, 2001-ben, Urbán László szerkesztésében és Alexa Károly utószavával megjelent kötet már egyik novellát sem tartalmazza, mivel a szerkesztő a kevésbé ismert Ady-novellák közül válogatott. A Muskétás tanár úr eredetileg a Pesti Napló 1909. május 29-i, míg A három Muskétás lány a Pesti Napló 1909. június 30-i számában jelent meg, mindkettő tárcanovellaként.
- ⁶⁰ ZÁKONYI 1988. 638.: „Ady Endre (1877–1919) feleségével, Csinszkával nyaralt Füreden, de verseiben ennek nyomra sincs. A tóról viszont maradt egy szép kis verse, amely éppen Ady költői nagysága miatt ismertetésre méltó (Muskétás tanár úrból):
„De a Balaton fölséges és csinos,
Megdöböntő és altató,
A Balaton még háborgásában is
Megnyugodott szent tó.”
A mondat valóban tagolható ily módon, viszont az utolsó szó cseréje – bár az új szó is odaillő – önkényes.
- ⁶¹ Maga Ady véteknék tartotta, hogy „túlságosan lírizáló egyénisége” novelláit is jellemzi. ADY 1961. 1288.
- ⁶² Lásd Középdunántúli Napló 1956. szept. 9.
- ⁶³ Idézi ZÁKONYI 1988. 553.

MYTHOLOGY OF ENDRE ADY'S TRAVELINGS IN BALATONFÜRED

This study compares the true history of the Balatonfüred travels of Endre Ady, the 20th century innovator of Hungarian poetry, with the version already mythologised by the poet and his contemporaries, based on the available sources, which are often contradictory. The travels always had particular significance in Ady's life, motivated either by acquiring experiences, or the desire for healing. From 1912, his Balatonfüred trips were spent in visiting friends, and in receiving treatment at the same time. From 14 May 1917, he spent more than three weeks in the bathing resort, accompa-

nied by his young wife. On the last major trip of his life, he underwent sanatorium treatment. His experiences of Balatonfüred prompted him to write two verses. Interrupting his Balaton trip, he even read these while still fresh at a charity matinee of the Nyugat magazine in the Music Academy.

The study also deals with two short stories by Ady, published in 1909, on the subject of Lake Balaton and containing references to Balatonfüred, and with the circumstances surrounding the inauguration of the Ady memorial plaque in the Balaton Pantheon.

1. ábra. Balatonfüredi emlék. A kép előterében Ady Endre és Csinszka.
A költő balján Ady Lajos, majd Ady Lajosné

Figure 1. Endre Ady in the company of family and friends on the terrace
of Szántó Hotel. Balatonfüred, 1917

2. ábra. Ady és felesége a füredi sétányon (1917)

Figure 2. Endre Ady and his wife on the promenade in Balatonfüred in 1917

Május 20-ikán délelőtt $\frac{1}{2}$ 11 órakor

A NYUGAT MATINÉT

rendez, elsősorban a lap előfizetői számára,
az Orsz. M. Kir. Zeneakadémia nagytermében (Liszt Ferenc-tér)

A VAK KATONÁK JAVÁRA

HELYÁRAK:

FÖLDSZINT	I–III. sor .. K	10.–	
	A. B. ülések ..	10.–	elfogyott
	IV–VI. sor ..	8.–	
	VII–X. sor ..	6.–	
	XI–XV. sor ..	5.–	
OLDALERKÉLY	XV–XXI. sor ..	4.–	
	I. sor ..	6.–	
	II–III. sor ..	4.–	
	IV–V. sor ..	3.–	
	KÖZÉPERKÉLY		
I. EMELET	I. sor ..	6.–	elfogyott
	II–III. sor ..	4.–	
	IV–VI. sor ..	3.–	
ZENEKARI ÜLÉS	I. sor ..	2.–	elfogyott
	II–IV. sor ..	1.–	
	I. sor ..	3.–	elfogyott
	II–V. sor ..	1.–	

A Nyugat előfizetői és azok, kik a matinét megelőzőleg a Nyugatra előfizetnek, bármely helyre két darab féláru jegyet kapnak. Az előfizetés az 1917. évi nyugtával vagy postai feladóvevénnyel igazolandó.

Jegyek kaphatók a Nyugat kiadóhivatalában (Budapest, Vilmos császár-út 51. III.) délelőtt 10–1, délután 3–5 óra között. – Rózsavölgyi és Társánál IV., Szervita-tér 5. – és VI., Andrássy-ut 45., a Harmonia R.-T.-nál IV., Váci-utca 20., Az Est színházjegyirodájában Erzsébet-körut 20.

**AZ ELŐFIZETŐK JEGYEIKET CSAK A
KIADÓHIVATALBAN VÁLTHATJÁK MEG.**

Tisztelt előfizetőinket kérjük, hogy jegyeik átvétele végett idejekorán intézkedni sziveskedjenek, hogy a jegyek iránti nagy kereslet mellett elsősorban t. elő-
::: fizetőink igényeit tudjuk kielégíteni. :::

A NYUGAT jótékonycélú matinéja

május 20-ikán d. e. $\frac{1}{2}$ 11 órakor az Országos m. kir. Zeneakadémia nagytermében

MŰSOR:

1. Ignotus:
Bevezetés.
2. Kosztolányi Dezső:
Új versek.
3. Barta Lajos:
A sötét város (Háborús emlék).
4. Palay Matild:
Lányi Sarolta – ifj. Lányi Ernő: Téged dicsér . . .
Csokonai – Molnár: A rózsabimbóhoz.
Csokonai – Molnár: Az álomhoz.

Szünet.

1. Ady Endre:
Versek.
2. Móricz Zsigmond:
Elbeszélés.
3. Palay Matild:
Ady – Lányi: Szeretném ha szeretnének.
Balázs – Radnai: Szeretnék megvédeni tőlem . . .
Ady – Radnai: Tűzes seb vagyok.
4. Odry Árpád:
Ignotus: Változatok szemjátékra.

NAGY SZÁRAZSÁG IDEJÉN

Megfogyott az Ég esője,
Mint a régi magyar virtus
S olyan száraz a világ,
Hogy nem olthat már ezen
Még ezer akónyi bús vér.

Olyan száraz a szívünk is,
Hogy a lucskos förtelmeknek
Miként egy szomjas szivacs,
Almosan és szomjasan,
Telhetetlen hull élébük.

Száraz az itt=maradt lárma,
Szerelem, bűn, jószág, minden,
Száraz a rettenetes,
Száraz a jámbor, fehér,
Száraz bennünk a jó Isten.

És az eszünk nagyon száraz,
Kire olyan büszkék voltunk,
Ide=oda nézeget
S mint sok kölykű hős halott,
Olyan árván hagy bennünket.

ADY ENDRE

VÉRESRE ZÚZOTT HOMLOKKAL

A Mában élni a Jövőért,
Az Ujnak tenni hitet:
Valamikor csináltam én ezt?
Mintha valami baj ért volna,
Dobása valakinek,
Homlokomon, éles, nagy kő ért.

Harcos valómból kiszakadtam?
Véres-e a homlokom?
Igaz-e csúf menekülésem
Vagy csak véres ésszel, homlokkal
Álmodom és gondolom?
Jaj, be szörnyűen megriadtam.

S mégis most már váltott a kedvem:
Régieket keresek.
Pedig ugy-e nem történt nagy baj?
Tán egy kicsit megzavarodtam
És a szavam kevesebb
S csak még hitből van kevesebbem.

Ugy-e azért tartnak a harcok
S nem változott a világ?
Csak az én vén homlokom vérzik?
A Jövőt is el csak én dobtam
S tagadom a mai Mát?
Én, jaj, a régiekkel tartok.

Drága Tegnap, sebetlen homlok,
Hajh, nagyon szeressetek,
Nagyon szeress éltem leáltja,
Hátha mégis baj van a Földön
És igazak a sebek
S minden Leendő összeomlott.

ADY ENDRE

A PROVINCIA BŰVÖLETÉBEN

Adatok Bognár Zoltán pályaképéhez

„Hitvallás:

Számomra a művészeti kifejezést az útszéli falusi pléh Krisztusok arckifejezései jelentették. Elsősorban festésmódjuk, naivitásuk, egyszerűségük, őszinteségük, hús-vér emberi mondanivalójuk.”

Bognár Zoltán¹

A kezdetek

Szokatlan helymegjelöléssel kezdődik a művész életrajza: 1924. november 28. Párizs. Szüleinek rövid ideig tartó párizsi letelepedési kísérlete alatt született Bognár Zoltán, Géza nevű ikertestvérével együtt a francia fővárosban, ahová élete végéig vágyott. Párizs, a művészetek otthona és a fény városa, mint szülőváros méltó szellemi indíttatást jelentett számára. Az elegáns párizsi divatszalonokban dolgozó, művészeti tehetséggel megáldott, kun származású édesanyjától nemcsak kézügyességet örökölt Bognár Zoltán, de a zene iránti szeretetet is, amely egész életén át, a meglehetősen elszigetelt vidéki értelmiségi létben is elkísérte.

Bognár Zoltán 1950-ben végezte el a Képzőművészeti Főiskolát, Bernáth Aurél növendékeként. Már ezekben években, és a Főiskola elvégzése után is díszlet- és kosztümtervezőként dolgozott a Magyar Állami Operaházban. 1953-tól tanított, először Pesterzsébeten, majd Balatonfüreden, később Veszprémbe. A tanítás biztosított számára megélhetést és független szabadidőt, amit alkotásra fordíthatott. 1956-ban, nem sokkal megalakulása után, tagja lett a Művészeti Alapnak, de alapító tagja volt 1953-ban a Pedagógusok Képzőművészeti Stúdiójának is. Ez a Stúdió 1954-től 1963-ig nyaranta Vörösberényben művésztelepet működtetett, és rendszeresen szervezett kiállításokat is.² A művésztelep vezetője Sárkány Loránd volt, művészeti vezetője Litkey György, meghatározó személyiségei Gopcsa Paula, Lampert András, Pummer Vilma, Mersits Piroska. A fővárosból „kiszabadult” művész-

tanárokat segítőkészen fogadta a vörösberényi iskolaigazgató, Csonka Ferenc is, és a művésztelep létezésére, mindennapjaira a falu életével való együttélés volt a jellemző. Esténként a telep életének fontos eseményei zajlottak: Litkey korrigált, majd művész barátok, vendégek is bekapcsolódtak a beszélgetésekbe, vitákba.

A nagy szervezési talentummal megáldott Sárkány Loránd segítő jobb keze lett az időközben megházasodott, és Vörösberényben letelepedett, helyi ismereteit és ismeretségeit a telep javára kamatoztató Bognár Zoltán. A kiállításokról írt elemző kritika³ dicsérte a balatoni tájképeket festő, a tó tükröződéseit remek kompozíciókban megjelenítő alkotókat: így Bognár Zoltánt és a festészet területén több ízben is próbát tevő feleségét, Koszorús Katalint is.

Az évközben tanító és nevelő tanároknak hallatlan szellemi feltöltődés volt a vörösberényi művésztelepen való részvétel: lehetőség kísérletezni, tájékozódni és teljesen szabadon alkotni. Később, a művésztelep megszűnése után is, sok Berényhez ragaszkodó művész visszajárt nyaranta, volt aki kis telket, prэшázat is vett ott: ilyen volt Konecsni György is. Az ő barátsága, szenvedélyes egyénisége nagy hatást gyakorolt Bognár művészetszemléletére. Konecsni a hatvanas években szuggesztív plakátjai után, nagyszabású murális munkái mellett, epikus jellegű táblaképeket, farostlemezre zománccal festett műveket is alkotott. Kísérletezett, kutatott, izgatta a történelem, nyitott szemmel, érzékenyen fordult a népművészet felé, Jézuskáknak nevezett monotypia-sorozatban megörökített faluvégi omladozó kőszenteket és korpuszokat, szenvedélyesen foglalkozott nyelvtörténeti emlékeinkkel is.⁴

A vidék történelmére, a folklorra amúgy is érzékenyen figyelő Bognárra nagy hatással voltak a Konecsnival folytatott eszmecserék. Közben bekapcsolódott a Veszprém megyei művészeti életbe is, gyakran, bár nem rendszeresen, szerepelt a megyében rendezett kiállításokon, így például a balatoni nyári tárlatokon,

de elsősorban saját hangjának, egyéni stílusának megtalálása foglalkoztatta. Az 1962-es, Keszthelyen, Tihanyban és Veszprémben is bemutatott, első Balatoni Nyári Tárlaton egy Házak a Balatonnál című pasztellel vesz részt,⁵ 1966-ban egy vegyes technikájú Madár, és egy viaszos krétával készült Aragon-illusztrációval.⁶ Nagyjából ekkor zárul le az az időszak munkásságában, amelyet a Balaton-felvidéki házak, pincék ábrázolásai mellett, a korban és témában egyaránt rendkívül sokféle irodalmi műnek (Aragon, Arisztophanész, Brecht, Homérosz, Weöres, Dante, Rimbaud) illusztrálása jellemez.⁷ 1968-ban, az önálló kiállítás összegző tapasztalatai után már technikát is vált, ettől kezdve találkozunk zománcnak, zománcgrafikának nevezett anyaghasználatával, amellyel, ha nem a linómetszést alkalmazza, népdal- és népballada-illusztrációit is készíti. 1970-ben ismét népballadákat (Görög Ilonát és Kőműves Kelemennét) illusztrál,⁸ de ugyanebben az évben, József Attila- és Villon-illusztrációk mellett ismét megihleti a népköltészet (népmese) is.⁹ 1972-ben talál rá, immár kikísérletezett, csurgatott és visszakapart, festett és plasztikusan is megmunkált zomántechnikájával a bakonyi betyár témakörre. Bár a későbbiekben is zománcgrafikaként emlegetik technikáját, a munkásságával foglalkozó kritikusok, művészettörténészek egyetértenek abban, hogy különleges hatását, hideg szintetikus zománcfestékekkel készített, igen sokszor nagyméretű táblaképei festmény kategóriába tartoznak.¹⁰ Ekkor szerepelt először kiállításon a nagyméretű, „A bakonyi betyár halála” című táblaképével.¹¹

A megtalált folklór

Sokat dolgozott: „...ezekben az években dolgoztam a legtöbbet. Célom az volt, hogy kialakítsak a magam számára olyan művészi látásmódot, mellyel kifejezhetem gondolataim. Ebben az időszakban körülbelül 1964–65-ig ez volt számomra a legfontosabb.”¹²

Kisebbségi kiállításokat leszámítva egy több helyszínes lengyelországi grafikai kiállítás összegző hatására¹³ ténylegesen rátalált egyéni hangjára: „...a munka ettől kezdve egyre jobban ment” – írta visszaemlékezve erre az időszakra.¹⁴

A Bakonyi betyár halála című kép a Bakonyi Múzeumban rendezett önálló kiállításának is egyik fő helyét foglalta el.¹⁵ (1. ábra) A csaknem két és fél méter hosszú kép bal oldalán látható a szép szál bakonyi betyár. Haja varkocsba fonva, emlékezetesen hosszú a bajsza, pattyolat ingben, gatyában, lábán szattyánokkal kivarrt csizmában, jobbában pisztolya, amellyel föbe lőtte

magát. Feje fölött, kitárt szárnyakkal szomorú angyal, körülötte-előtte buja szirmú virágok. A kép jobbán szemből, profilból rózsafüzéres, gyertyát tartó vénasszonyok, a kép jobb sarkában a betyár síró babája, keszkenővel a kezében. Minden bizonnyal a közvélemény romantikus szemlélete által naggyá növesztett szomorú sorsú Sobri Jósát siratják a képen, az öregasszonyok és Répa Rozi. Bognár képe nem romantikus. Képén a vénasszonyok ráncosak és szigorúak, a betyár jól megtermett legény ugyan, de még csak a neve sincs megörökítve. Nemcsak a betyáros mondanivaló felidézéséről van itt szó, hanem ennek a világnak idézőjelbe tett, átköltött újrakészítéséről is.¹⁶ Nemcsak a Bakonyi erdők legendái foglalkoztatták Bognárt, hanem a környék másik meghatározó tájának, a Balaton-felvidéknek a mondái, a vidék kultúrtörténete is. Ebből az érdeklődésből fakadó művek a pogány életörömet és jókedvet sugárzó Tavaszünnepe¹⁷, a tomboló-táncoló kecskével és leánnyal, (2. ábra) és A tihanyi kecskekörmök legendája.¹⁸ Zene is ihlette a művészt ebben az időben festett képeit: A Kékszakállú herceg vára és A fából faragott királyfi ugyancsak a jókedvű, vidám, mosolygós arcú alakokat ábrázoló Bognár-művek közé tartoznak.¹⁹ 1975-ben kapta meg a Veszprém megyében legnagyobb művészi elismerést: az Egry József-díjat, addigi munkásságának, művészi kvalitásának elismeréséül.

Bognár rátalált választott hazájának gazdag történeteire, a Bakony legendás históriáira, a rengeteget lakók örömeikkel, bánatokkal teli napjaira, a kis falvak lakóinak életét meghatározó évszakok változásainak fontosságára, a kétkezi mesteremberek kártyafigurákként megörökített alakjaira. „A templom és a kocsmá valaha jól megfértek egymás mellett, mindegyik a maga helyén, csakúgy, mint a káromkodás és a zsoltár. A templomé volt az áhitat, a templomtérén játszott farce-oké, bohózatoké a felszabadult nevetés. Jól megvannak egymás mellett az ájtatos templomalapító csuhások, a szomorú szemű balladai figurák, és a versbe foglalt nagyfarú Berták, Borcsák is Bognár képein.”²⁰ A művész felfedezte magának a betyáréletet ábrázoló pásztorművészek tükröseit, a borotvatokok faragásait, a vésett és spanyolozott mángorlók kacskaringózó virágmotívumait, egyszerű, a vésés technikájához alkalmazkodó ornamentális díszítéseit. Aprólékos gonddal, miként annak idején Király Zsiga és a többi anoním pásztorfaragó, megmetszette-vészte az archaikus-geometrikus vagy kacskaringós növénydíszes képkereket is. Bognárra, a grafikusra szenvedélyes és kiélezett rajzosság jellemző. Művei visszatérések a kifejező vonalhoz, a nagy lendületű formákhoz. Narratív elbeszélő stílusával hétköznapi emberek archaikus

állapotait idézi emlékezetünkbe. Jól körülhatárolt formái nagy lélegzetű ritmusokba rendezettek. Parasztraj olykor robusztusok, máskor esendők, bumfordiak és esetlenek. Szereti őket, mesél róluk, ha csúfolódva is, de szeretnivalónak mutatja őket. „A folklorisztikus formák parafrázisának idézőjele Bognár képein a humor. A népi figurák groteszk-bumfordi átköltése mutatja: már nem a tükrösök és a milfajtferkös faragások világában élünk, ez csak újrajátszás, felidézés. A bajszos-vigyorgós parasztfigurák és a tenyeres-talpas Erzsókos lányok jelenetei mellett Bognár grafikáinak másik nagy csoportját képezik a drámai hatású lapok: a Kőműves Kelemen balladája, a Halotti Beszéd (9. ábra), a Tihanyi templom alapítása.”²¹

Miként a balladák illusztrációjánál, úgy az ugyanezen években készült Dózsa-sorozatonál, és a Radnóti Eclógákhoz és a Razglednicákhoz készített illusztrációjánál is érvényesül Bognár drámai hajlama. Sűríti a mondanivalót, a kompozíciók feszültséget sugároznak. Határozott kontúrokkal, erőteljes, éles vonalakkal dolgozik. Hangsúlyozza az arcokat, kiemeli a roppant kifejező szemeket. A hetvenes évekbeli lapokon gyakori az írott szöveg: „BIZONY POR/ÉS HAMU VAGYUNK”, és „LÁTJÁTOK FELE/IM SZEMETEKKEK MIK VAGYUNK”, olvashatjuk a Halotti Beszéd linómetszeten, ahol a középső, sok alakos képmező alatt a valamilyen, talán dekoratív hatás miatti okból gerincessé átváltozott *kélgőy* (kígyó) áthullámszik a képen a bal sarokban halat tartó kyrie-ele-ison-os figura felé. Aki fölött, a vidám, egybevésített Ádám-Éva mellett ott van a bukkant angyal is. A zuhanó szárnyas figura mellett, hogy egyértelmű legyen, olvashatjuk: bukkant angyal. Bognár Halotti Beszéde (9. ábra) kísérlet nyelv és kép, pontosabban nyelvtörténeti, ismert, mindannyiunkban benne muzsikáló szöveg figurális ábrákkal való megjelenítésére.

Ezek a nagyméretű grafikai lapok, „ikonosztázszerű képösszerakásúak”²², montázs szerkezetűek: több dúcra készültek, és gyakran vagy geometrikus, vagy virágmotívumos keretdísz foglalja őket egybe.²³ A Bognár oeuvre izgalmas együttesét alkotják azok a montázs szerkezetű kompozíciók, amelyek sajátos hangulatú képpárok alkotnak: a férfi–női szereplőkre osztódó „sírverses temető” (3–4. ábra), az évszak-ábrázolások (5–6. ábra), vagy más, különös hangulatú cirkuszos-mutatványos, vagy csoportos, vagy történet elmesélő kompozíciók. Bognár ezekben az években fedezi fel önmaga számára a nem kevés csúfolódást és humort rejtő szólásmondásokat és a sírverseknek egy bizonyos csoportját, a „nevető fejfákat”²⁴ is. A szájhagyományban terjedő, sírversként soha nem használatos tréfás sírversek megtestesítésével Bognár kiéli gúnyo-

lódó kedvét: „ISTENES NAGY VENDEL IVOTT/AMÍG BIRTA JÁMBOR/ KERESZTÉNYEK FEKTETTÉK /E SIRBA”. Ugyan ezek a „nevető fejfák” a részmotívumai két, több dúcra nyomtatott, nagyméretű kompozíciójának: A „Köztemető”-nek és a „Szűzek temető-jének” (3–4. ábra). Mind a két képnek csalafinta, rejtvénytyszerű a felső, félköríves záró mezőben lévő felirata: a „FELTÁMADUNK!”, amit temetőkapukon lehet olvasni, és a temetőkeretek bejáratánál még sosem olvashatott: „SZŰZEK TEMETŐJE”, amelyen vaskos humorral csúfolódik a művész. Mókázik velünk, a nézőkkel, de a kép tengelyében, a sötét háttérbe véssett Krisztus-forma, bajszos figura körül elhelyezett alakokkal, és a másik kép kakas-jelenete alatti „három gráciával”: Sütő Borcsával, Sárával és Bertával is. A mókás szövegek ákombákomos csupa nagybetűsek. Bognár, mint afféle botcsinálta fejfáíró, a hitelesség kedvéért egyes S-eket és nagy J-ket fordítva vés az amúgy szép mintát adó szövegmezőbe. Mindkét „nevető fejfás” képen felfedezhetünk egy-egy, a többtől nem eltérő, Weöres Sándortól származó Ócska sírverset: „BAJUSZ BALÁZS VOLTAM, EZ A TÉNY ÉS VALÓ,/ DE A KORLÁT MÖGÜL FEJBERUGOTT A LÓ./ MÁSKOR A KORLÁTOT MAGASABBRA GYÁRTSÁK/S NEM SUJT AGYON SENKIT ILYEN ROSSZ BARÁTSÁG, és a másik: „SÜTŐ BORCSA VALÉK,/NEM SZÉGYEN,NEM TITOK,/NAGY VESZÉLY A KÓRSÁG,/CSAK ENNYIT MONHATOK,HÉTFŐN MÉG FEHÉRRE/ MESZELTEM A HÁZAT,/ KEDDI KAKASSZÓRA/ ELVITT A GYALÁZAT.”²⁵ Weöres játékos szellemisége amúgy sem idegen Bognártól. Egyes motívumokat úgy illeszt össze egy csokorba, miként a költő dalokat, epigrammákat, ütempróbákat, vázlatokat és töredékeket. Az így keletkezett 1976-os Rongyszőnyeg²⁶ (8. ábra) méltó párdarabja lehet akár a Sári mérges kígyó²⁷ (7. ábra), akár a Szűz csillagkép születése²⁸ lapoknak.

A humorral és a nyelvi leleménnyel megáldott, olykor bújtatott rejtvényt őrző szólásmondások harmincnál több darabja, Bognár munkásságának mind ez ideig csak futólag említett kollekciója. Pedig érdemes ezekre összességükben is odafigyelni: a Szólásmondások képsorozatnak esendő egyszerű emberek és asszonyok a szereplői, játékosan, sok humorral egy-egy egyszerűsített képen ábrázolva a sokszor amúgy is vidám jelenetet. Ezek a magyar nyelvben gazdagon előforduló, sajátos stilisztikai értékkel bíró, állandósult kifejezések nem a szavak eredeti értelmével fejeznek ki valamely közkeletű igazságot, hanem ún. „nyelvi kép” közbeiktatásával.²⁹ Bognár, amikor ezt a sokszor áttételes, vagy burkolt „nyelvi képet” „lefordítja” tényleges

képre, nagyon sokszor már önmagában is megmosolyogtat bennünket. Groteszk ízessége abból származik, hogy mindehhez egy népies hangulatú, sajátos formavilágot alakított ki, amely a középkorias, olykor suta, kissé darabos fametszetek stílusát idézi, érzékeltetve ezzel a szólásmondások rejtvényes világának fő karakterisztikumát.³⁰ Ezek a jámbor és kevésbé jámbor atyafiak, jól megkanyarított orcájú lányok-asszonyok, a pannon mesék szüretelői és szőlőtölvajai, a tonzúrás szerzetesek és domesztikált ördögök³¹ nemcsak bumfordiak és suták, de kedvesen ismerősök is. Mind-mind közülünk valóak. Csakis itt, ezen a vidéken, finom somlai vagy balatoni borokat kortyolgatva figyelnek merőn, táncolnak, vagy éppen maskaráznak.

Különös kiegészítői ezeknek a lapoknak azok a hetvenes évek végén készített, nagyméretű, gyakran hetvenszer száz centiméteres linómetszetek (Szüretelők, Szőlőtíprók)³² (12. ábra), amelyek a korábbi nagy metszetekkel ellentétben, méretük dacára egy dúcraól készültek, ami különlegessé, ritkaságokká teszi ezeket a műveket. Ismét megrajzolja, megmetszi a pannon szőlők művelőit, a nagy tó halász hőseit, kicifrázza a kacsaringós szőlőindákat, kedvtelve halmozza nagy halak pikkelyeit szép ritmusú felületekbe. Ezeken a képeken már nem alkalmazza a finom, aprólékos növényi ornamentikából vagy egyszerű vonalkázásból kialakított kereteket. Ahogy telnek az évek, látszólag korábbi kedvelt szereplőit jeleníti meg lapjain: pásztorokat, halászokat, szerzeteseket, egy-egy asszonyfigurát, mégis, különös változásokat figyelhetünk meg művészetében. Egyre elnagyoltabb, hatalmasabb fehér – fekete foltokból építkezik Bognár. Egy-két alkalommal, mint a Férfi és a kakas, vagy az Öregember kecskével³³ című képeken alkalmaz még egyszerűsített keretmotívumot, de az alakok, az arcok egyre komorabbakká válnak, maguk a személyek egyre inkább elvontabb mondanivalót testesítenek meg. Ezek a pásztorfigurák nem is valódi pásztorok már, és a nyakukban vitt állat nem a kedvenc gidájuk, hanem egyre súlyosabbá nehezedeő élő teher. Az emberarcú, szomorú tekintetű lények önálló lapokon jelennek meg, és a Szólásmondások mostanra megnöött emberarcú farkasai, kakasai, a természet világának más, különleges rajzolatú állatával új sorozatot alkotnak. Az egyre könnyedeőbb technikával kezelt véső szaggatott vonalkáival, különböző méretű rovátkákkal, egyre expresszívebb vonalrendszerével új képstruktúrát teremt a művész. A különleges hatású, erőteljes fekete-fehér felületek mind drámaibbá válnak. A változó formakincs megváltozott szellemiséget jelenít meg. A naturalista kiindulás ellenére

egyre intenzívebb elvonatkoztatás észlelhető Bognár művein és ugyanakkor egyre kifinomultabb esztétikai játék a bravúrosan kezelt műfaj eszközeivel.

Különös hatású a Gyógyfürdőben kompozíción³⁴, a fehér oválissal jelölt tóban, a hullámvonal-foltok közötti szembenéző fej-tabló. Bognár korábbi munkáinál is megfigyelhetjük a nagy fejű figurák kedvelését. A nyolcvanas évek elején készített Bulgáriai emlékek sorozat hét lapján szomorú, nagyszemű, szerzetesek régi kódexek ábrázolásait juttatják eszünkbe. A hol egyenként, hol párosával megjelenített fekete szakállas alakok attribútumai templomok, kupolás kolostorok. Talán arany hátteret pótolandó, talán csak időtlenséget érzékeltetendő, Bognár itt is, miként a „Mindenszenteknek” szentelt sorozaton³⁵ érzékletesen kimetszett, vízszintes vagy függőleges rovátkákból sorokat alkotva alakít ki szép ritmusú háttértextúrát, láthatóan örömet lelve a vonalak alkotta mustra játékában. Szimbólum értékű Bognárnak az ebből a korszakából származó Kecsepásztor lapja, amelyen a félalakos figura vigyorgó kecskék szőr-szöve között, nyakában vízszintesen elfektetett görbe végű pásztorbotján, furcsa-ferdén oldalra hajtott feje mellett a vállán tartja a parcellák alkotta, házak, fák tarkította dombocskát. Azt a földet, amelyen kecskéivel pásztorlétét tengeti.

Bognár Zoltán munkásságának nagy fejezetét jelentette a tanítás. Tanítványok visszaemlékezései³⁶, volt iskolájában tartott megemlékezések felidézük rajzórát, a veszprémi utcákon múzeumba menő, kettesével haladó diákokat kísérő hórihorgas alakját. Utolsó korszakának alkotásaiból, a művészekről, írókról, zenészekről készített portrékból nyílt kiállítás Budapestén is nagy elismerést aratott. Arcképcsarnoka³⁷ méltán felkeltette az érdeklődést, miként a halála után rendezett emlékkiállításon először kiállított lemezsobrai, mobiljai is, amelyek a festészet és szobrászat terrénmaira átvándorolt művész új kísérletei voltak.

Az „eredendően modern gondolkodású, független szellemiségű művész”³⁸ emlékét idézve emléksobájának avatásakor hangzottak el a művészetének helyét kijelölő mondatok: „Bognár maga volt a pannon derű, a szellem és az elegáns nagyvonalúság. Őt is, mint Ircsiket³⁹ ez a táj ihlette meg. Persze nem a házak, a kapuk és kerítések, hanem, mint maga is emlegette nemegyszer: a keresztutak pléhkrisztusai, a bakonyi pásztorok fafaragásai, a betyárok legendái – vagyis ennek a tájnak a hagyományai s a hagyományokban őrzött szellemisége. Azt a monumentális művet, amit Bognár Zoltán hozott létre a világ egyetlen más táján sem lehetett volna megalkotni, csak itt.”⁴⁰

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
 LDM A = Laczkó Dezső Múzeum Adattára
 LDM FOTÓ = Laczkó Dezső Múzeum Fotótára
 LDM KGY = Laczkó Dezső Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye
 MNG = Magyar Nemzeti Galéria
 Ltsz = Leltári szám
 Mgt = magántulajdon
 BNYT 1962 = Balatoni Nyári Tárlat (katalógus). Veszprém 1962
 BNYT 1966 = Balatoni Nyári Tárlat (katalógus). Balassagyarmat 1966
 BNYT 1968 = Balatoni Nyári Tárlat (katalógus). Budapest 1968
 BNYT 1970 = Balatoni Nyári Tárlat (katalógus). Budapest 1970
 BNYT 1972 = Balatoni Nyári Tárlat (katalógus). Budapest 1972
 25 ÉV 1970 = 25 év. Képzőművészeti alkotások Veszprém megyében 1945–1970. Veszprém 1970
 XV. ŐSZI TÁRLAT = XV. Veszprém megyei őszi tárlat (katalógus). Veszprém 1973
 BALOGH 1974 = BALOGH E.: Képek az úttörővárosban. Napló 1974. május 5.
 BALOGH 1994 = BALOGH E.: Bognár Zoltán. Kézirat. Elhangzott a veszprémi Művészetek Házában a Bognár Zoltán-emlékkiállítás megnyitásakor, 1994. november 19-én.
 BOGNÁR 1990 = BOGNÁR Z.: Önvallomása. LDM A Ltsz.: 86.4.30.
 BOJÁR 1972 = BOJÁR I.: Kiállításról kiállításra. Magyar Hírlap 1972. január 30.
 CSERHÁT 1969 = CSERHÁT J.: A vörösberényi műteremben. Napló 1969. április 18.
 D. FEHÉR 1976a = D. FEHÉR Zs.: Konecsni György 1908–1970 (katalógus, előszó). Budapest 1976
 D. FEHÉR 1976b = D. FEHÉR Zs.: Bognár Zoltán (katalógus, előszó). Veszprém 1976
 GOPCSA 1989 = GOPCSA K.: Bognár Zoltán portréi. Rege 1989. dec.1. 26.
 GOPCSA 1993a = GOPCSA K.: A képiro-képfaragó. Élet és Irodalom 1993. május 7. 12.
 GOPCSA 1993 b = GOPCSA K.: Bognár Zoltán (katalógus, előszó). Veszprém 1993
 GOPCSA 1995 = GOPCSA K.: A vörösberényi művésztelep története. In Balatonalmádi és Vörösberény története. Balatonalmádi 1995. 628–645.
 KÁDÁR 1972 = KÁDÁR Z.: AII. Debreceni Országos Nyári Tárlat. Alföld 1972. 8. 68.
 KONCZ 1974 = KONCZ J.: Várpalotai Helytörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye. Várpalota 1974

MÁTHÉ 1993 = MÁTHÉ J.: Tréfás fejfafelírások. Bakony – Balatoni Kalendárium 1994. 288–289.
 MEZEI 1990 = MEZEI O.: Eleven időtlenség – Bognár Zoltán linóarcképei. Kortárs 1990. IV. 1. 46–48.
 O. NAGY 1988 = O. NAGY G.: Mi fán terem? Budapest 1988
 POGÁNY 1974 = POGÁNY G.: Az Észak-dunántúli képzőművészek hatodik kiállítása. Életünk 1974. 6. 545–546.
 POZSGAI 1965 = POZSGAI : Bognár Zoltán illusztrációinak kiállítása. 1965. február 6.
 R. I. 1976 = R.I. (Raffai?) : Fanyar derűvel. Napló 1976 április
 SZEMERKÉNYI 1981 = SZEMERKÉNYI Á.: Sírfelirat. Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest 1981. 452.
 WEÖRES 1981 = WEÖRES S.: Egybegyűjtött írások 2. Budapest 1981

¹ BOGNÁR 1990

² GOPCSA 1995

³ VAJKAI 1961

⁴ D. FEHÉR 1976a

⁵ BNYT 1962

⁶ BNYT 1966

⁷ 1965-ös, a veszprémi Bakonyi Múzeumban rendezett kiállításáról nem készült katalógus, de a korabeli sajtó részletesen beszámolt Bognár itt kiállított, mintegy negyven illusztrációjáról. POZSGAI 1965

⁸ BNYT 1970

⁹ 25 ÉV 1970

¹⁰ Bojár Iván 1972-es írásában (BOJÁR 1972) festményeknek nevezi Bognár zománcképeit, amelyek jófajta, erőteljes munkák, hatásuk brutálisabb, mint az egyszerű olajképeké. Ugyancsak elismerően ír Bognár érdekes technikai eljárásáról Pogány Gábor (POGÁNY 1974), amikor zománccfestményszerű módon készíti el a képet, de nem csapván be a nézőt, hiszen nem megy el az anyagszerűtlenségig, hanem újabb formajegyet dolgoz bele a műbe. Bognár Zoltán 1976-ban a veszprémi Bakonyi Múzeumban rendezett önálló kiállításának rendezője, D. Fehér Zsuzsa írta (D. FEHÉR 1976) a katalógus előszavában azt, hogy „Talán éppen ez a türelmetlenség hoz létre csurgatottzománcc-festményeket, amelyeket ő ugyan grafikáknak nevez, de ez a gazdag dekorativitással telefestett – mesefigurákkal és népi ornamensekkel cifrázott izgalmas festménysor – már nem a sorról sorra olvasható, hanem az egyszeri nézéssel befogadható monumentális műfajok közé könnyebben besorolható.” Véleménye szerint, éppen ezért alkalmasak Bognár művei a modern építészet belső tereinek gazdagítására.

¹¹ BNYT 1970

¹² BOGNÁR 1990

¹³ CSERHÁT 1969

- ¹⁴ BOGNÁR 1990
- ¹⁵ D.FEHÉR 1976b; LDM FOTÓ Ltsz.: V/2375
- ¹⁶ A kép a veszprémi Művészetek Háza Bognár-gyűjteményében van kiállítva a Vár utca 17. Csikász Galériájának emeletre vezető lépcsőfordulójában. Anyaga farostira ragasztott karton, zománc, mérete 244,5 x 134 cm.
- ¹⁷ A kép (anyaga farostira ragasztott karton, zománc, 120 x 120 cm). Szerepelt a XV. ŐSZI TÁRLATON, a veszprémi Bakonyi Múzeumban. Jelenlegi tulajdonosa mindeig ideig ismeretlen.
- ¹⁸ A mű farostira ragasztott karton, zománc, mérete 170 x 312 cm. Szerepelt a művész 1976-ban a veszprémi Bakonyi Múzeumban rendezett önálló kiállításán. D. FEHÉR 1976b. További sorsáról írta BALOGH 1974, hogy az akkor létesülő zánkai galériába ajánlotta fel a művész ajándékképpen.
- ¹⁹ A művek az „In memoriam Bartók” pályázatra készültek. A Kékszakállú herceg vára (farostira ragasztott karton, zománc, mérete 120 x 120 cm) a Várpalotán létesített képzőművészeti gyűjteménybe került (KONCZ 1974. 137.), majd a Nagy Gyula Galériába. Jelenlegi tulajdonosa az önkormányzat égisze alatt működő Szinbád KHT, Várpalotán.
- ²⁰ GOPCSA 1993a
- ²¹ GOPCSA 1993b
- ²² D. FEHÉR 1976b
- ²³ Egyik legszebb darabja ezeknek a Sári mérges kígyó (1978, papír, 68x 53 mm), amely fekete és vörös nyomással is a veszprémi Művészetek Háza Bognár Gyűjteményének tulajdona, a Rongyszőnyeg, 1976 (papír, linómetszet, 84 x 59 mm, Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény), A Szűz csillagkép születése (papír, linómetszet, Lovassy L. Gimnázium tul.), a Népzeneészek 1978 (papír, linómetszet, 73 x 47 mm, MNG tul., de ismert magángyűjteményben is), valamint a Halottas edények, 1977 (papír, linómetszet, 545 x 525 mm, Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény), párdarabok az Évszakok I., 1976 (papír, linómetszet, 650 x 425 mm. mgt.), Évszakok II., 1976 (papír, linómetszet, 740 x 525 mm. MNG tul.), A nagy mutatóvány, 1976 (papír, linómetszet, 755 x 495 mm Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény), Világháborúk bábjátéka, 1975 (papír, linómetszet, 96 x 66 cm, Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény).
- ²⁴ SZEMERKÉNYI 1981 – Meghatározásában ennek ellentmond Máthé János (MÁTHÉ 1994), amennyiben fricskáknak tartja ugyan a fejfafelírásokat a halállal szemben és szerinte ezeket rá is írják egyes helyeken a fejfákra.
- ²⁵ WEÖRES 1981. 569–570. Ezeknek humoráról jó érzékel számolt be a NAPLÓ újságírója, r.i. 1976. április 10-én, Fanyar derűvel című írásában. Érdemes összevetni Weöres „Ócska sírverseit” a többi ismert, vagy kevésbé ismert szöveggel, amelyek Bognárnak a Köztemető, 1975 (papír, linómetszet, 840 x 670 mm, Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény), illetve a Szűzek temetője, 1974 (papír, linómetszet, 780 x 440 mm, Művészetek Háza, Veszprém, Bognár Gyűjtemény) című alkotásain szerepelnek. Máthé Jánosnál is (MÁTHÉ 1994) megtalálunk néhány hasonló „nevető sírfelíratot”, bár más nevekkal, mint ahogy Bognár azokat szerepelteti: 1806-BAN VETTEM E SÍRHELYET/ LÁNYOK ÉS LEGÉNYEK MEG NE HEVERJÉTEK; ITTEN NYUGSZIK GYÁRFÁS PISTA / CSINÁLTA A KERESZTAPJA AZ / ANYJÁNAK BARÁTSÁGBUL EZT A FEJFÁT / KEMÉNY FÁBUL; ITT NYUGSZIK A FELESÉGEM / JÓ MÁR NÉKI HÁT MÉG NÉKEM; E SÍRBA SÍRÁSÓ NYUGSZIK / TELJESÜLT A KÖZMONDÁS, VÉGRE MAGA / ESIK BELE, AKI MÁSNAK VERMET ÁS; ITT NYUGSZIK KIS ÁRON KI JÁRT SOK VÁSÁRON MÍG EGY LÓ EGY HERÉLT / ÁGYÉKON RÚGTA; És a Szűzek temetője című kép többi feliratával: SZŰZ LEÁNY VOLT SÁRA ADDIG AMÍG ÉLE / SIRATJÁK FIAI JÓZSI ÉS A FERKE; ISTENES LEÁNY VOLT A NAGY FARÚ BERTA/ LEGÉNYEK MIATT SZÁLLT ÍME A SÍRBA
- ²⁶ Az 1976-os Bakonyi Múzeum-beli kiállításon is szereplő mű egyik próbanyomata veszprémi Művészetek Háza Bognár Gyűjteményében található, Ld.: 23. Jegyzet.
- ²⁷ Ld.: 23. jegyzet
- ²⁸ Az 1978-as mű sikerrel szerepelt 1979-ben a Nemzetközi fametszet triennálén, Fribourgbán. Egy példánya a művész egyik hajdani munkahelyének, a veszprémi Lovassy László Gimnáziumnak a tulajdonában van.
- ²⁹ O. NAGY 1988 13.
- ³⁰ Külön érdekesség a Bognár gyűjtésében fellelhető, ritka szólásokot már csak olvasni is: OLYAN, MINT A DÖBBENT SÁRI; ÁTESETT, MINT BAKÓ A HÁZÁN; APRÓ EMBERBE NEM JÓ ÖRDÖGÖT DUGNI; SZEMMEL TARTJA, MINT ADORJÁNI PAP A MALACÁT; KÖVÉR, MINT TROMBITÁS ANGYAL; KAKAS ALATT TOJÁST KERES; TALPON ÁLL BENNE AZ ÖRDÖG; NEM JÓL FOLY A HÁZ DOLGA, HA ASSZONY VISELI A GATYÁT; JÁMBOR FELESÉGET CSAK AZ ISTEN ADHAT; ÁBRÁZATNAK ROSSZ, POFÁNAK MEGJÁRJA; A VÉN FARKAST A BÁRÁNY IS NEVETI; stb...
- ³¹ Ezek a jó humorú, Bognár által vidám szarvacskákkal ábrázolt ördögfattyak rokonai a Balogh Elemér Csík-somlyói Passiójában megírt „magyar ördögöknek”.
- ³² Szőlőtíprók, 1979 (papír, linómetszet, 700 x 1000 mm, LDM KGY Ltsz.: 98.6.1.); Szüretelők, 1978 (papír, linómetszet, 770 x 340 mm, mgt.)
- ³³ Férfi és a kakas, 1982 (papír, linómetszet, 760 x 520 mm. mgt.; Öregember kecskével, 1982, papír, linómetszet, 760 x 510 mm. mgt.)
- ³⁴ Gyógyfürdőben, 1981 (papír, linómetszet, 600 x 800 mm, LDM KGY Ltsz. 98.7.1.)
- ³⁵ Aprószenetek, 1985 (1000 x 700 mm, papír, linómetszet, LDM KGY Ltsz. 98.5.1.) Ennek a sorozatnak több darabja fellelhető magángyűjteményekben. Az ábrázolt szentek felnőtt kora egyértelművé teszi, hogy a művész tévesen használta a Bibliában szereplő, Heródes által

lemészárolt kisedekre vonatkozó „aprószenetek” elnevezést a képek címéül.

³⁶ Szotyory László festőművész emlékezik a Bognár Zoltánról készült poszthumusz portréfilmben a Veszprém Televízió Kép a képben művészeti magazinjának 1993. májusi adásában. Szerk./Ed.: Gopcsa K.

³⁷ A veszprémi Csikász Galériában 1993. április 16-tól május 5-ig Nagy Károly rendezte meg emlékkiállítását. A kiállításához készített katalógus több, mint ötven reprodukciója mind ez ideig a leggazdagabb anyagot mutat be a művész munkásságából, hangsúlyozottan szerepeltetve utolsó korszakának alkotásait.

A megnyitón Wehner Tibor méltatta munkásságát. Az emlékkiállítás kapcsán Mezei Ottó írt a művészről „A linóleummetasztól a lemezplasztikáig” címmel (MEZEI

1993). Bognár arcképcsarnokáról több fórumon is elismerő értékelések jelentek meg (MEZEI 1990; GOPCSA 1989).

³⁸ MEZEI 1993

³⁹ Ircsik József veszprémi festő (1932–1986) emlékkiállításának, és a Bognár-emlékszobának az avatása egy időben volt, 1994. november 19-én, Veszprémben, a Művészetek Házában.

⁴⁰ BALOGH 1994

Köszönet illeti Bognár Zoltánnét hogy lehetőséget adott a Bognár-hagyaték kutatására, és a Művészetek Háza, valamint a Lovassy László Gimnázium munkatársait a Bognár-gyűjteményeik tanulmányozásának lehetőségéért.

ENCHANTED BY THE PROVINCE

Data on the career of Zoltán Bognár

The artist, who was born in Paris, worked for a short time as a scenery designer following his studies at the Budapest College of Arts, then settled in Vörösbény in Veszprém County. Here he linked in with the life of the educational colony of artists, held every summer. Undertaking work as a teacher first in Balatonfüred then in Veszprém, the artist received most towards the formation of his artistic approach from György Konecsni.

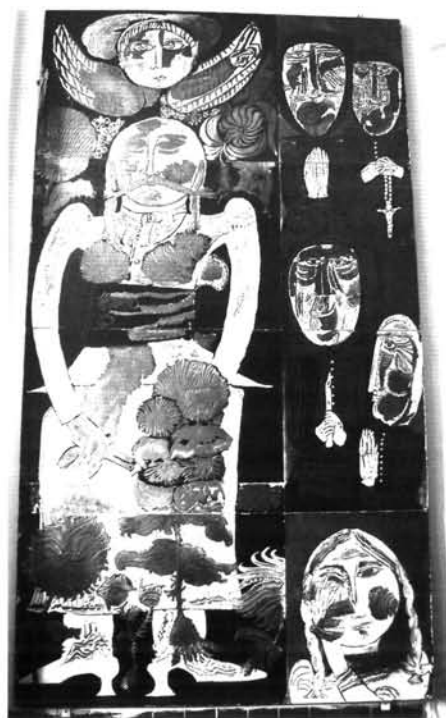
Bognár plays an active role in the cultural life of the region, and is a regular contributor to collective exhibitions. His independent exhibitions bear witness to his finding an individual voice, developed with much labour. For this, as a result of experimentation, he has discovered the trickled enamel picture, which allows the predominance of the decorative play of the material. He calls this the enamel graphics genre. These pictures produced at the beginning of the seventies revive the world of farce and the Peasant Decameron, with their large, dominant, sensual black blotches, treating the legends of the Bakony forests and the tales of the Pannonia countryside (Death of the Bakony highwayman, Spring festival, Legend of the Tihany fairy stones). The examples of large-scale works, which can be classified as monumental tableaux, radiate a pagan joy of life. On the later lino-cuts, this vitality is tamed into a quieter, anecdotal mood, a wise cheerfulness. The quotation marks in the paraphrase of folkloristic

forms in Bognár's pictures are provided by humour. On the surfaces of his individual graphics, but also in the series, the joyfulness of re-release and invocation comes to the fore. His canvasses immortalising figures of speech, and his comical grave verses depicting „laughing wooden grave-posts” also speak of wise insight into character.

The other large group of Bognár's graphics is represented by the canvasses of dramatic effect: The ballad of Clement the mason, The foundation of Tihany church, The Funeral Oration. These are characterised by the use of large-scale linoleum-cuts, realised by the application of several blocks several times on one picture. A separate chapter in his work is formed by these large-scale lino-cut picture-pairs, printed from several blocks, in which he was influenced by the carvings of pastoral artists depicting the highwayman's life. This artist of independent spirit has adhered to the traditions of the local countryside, and the spirit preserved in the traditions. This study does not deal in detail with the portrait series of his final period or with his sheet-metal sculptures.

Bognár always remained faithful to his ars poetica:

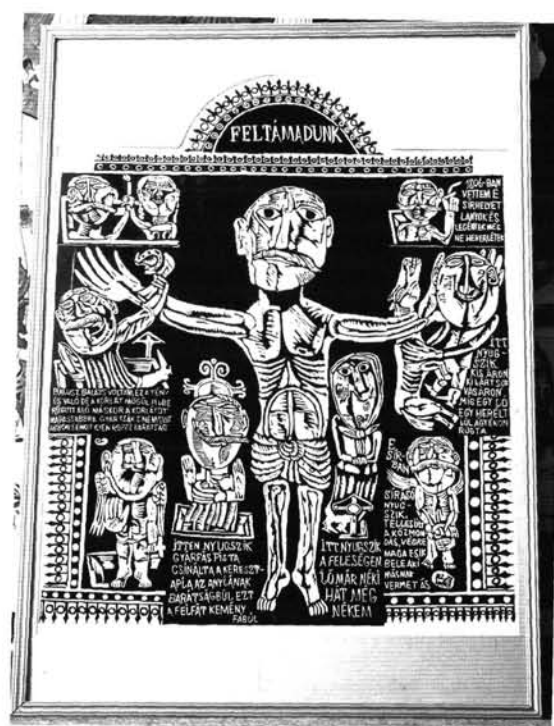
„Creed: for me, artistic expression is represented by the facials expressions of the village wayside tin Christs. Primarily the painting methods, naivety, simplicity, sincerity, and what they have to say about flesh and blood humanity.”

1. ábra. A bakonyi betyár halála, 1972
 Figure 1. Death of the Bakony highwayman, 1972

2. ábra. Tavaszünnep, 1973
 Figure 2. Spring festival, 1973

3. ábra. Köztemető, 1975
Figure 3. Public cemetery, 1975

4. ábra. Szűzek temetője, 1974
Figure 4. Virgins' cemetery, 1974

5. ábra. Évszakok I., 1976
Figure 5. Seasons I, 1976

6. ábra. Évszakok II., 1976
Figure 6. Seasons II, 1976

7. ábra. Sári mérges kígyó, 1978
 Figure 7. Sally poisonous snake, 1978

8. ábra. Rongyszőnyeg, 1976
 Figure 8. Rag carpet, 1976

9. ábra. Halotti beszéd,
Figure 9. Funeral oration, 1976

10. ábra. Rákok a folyóban, 1982
Figure 10. Crayfish in the river, 1982

11. ábra. Gyógyfürdőben, 1981
Figure 11. In the spa, 1981

12. ábra. Szőlőtírók, 1979
Figure 12. Grape treaders, 1979

13. ábra. Aprószentek, 1985
Figure 13. Childermas, 1985

KUKUCSKÁLÓDOBOZ A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

A Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményének igen érdekes darabja egy XVIII. századi tárggygyűttes, amely 91 darab színezett, rézmetszésű képből, a hozzájuk tartozó tárolódobozból, valamint a képek nézegetésére szolgáló faládából áll.

A tárggygyűttes 1922-ben került a múzeum tulajdonába. A Veszprém Vármegyei Múzeum Szerzeményi Naplójának 1922. november 21-i bejegyzése szerint az 5628-as számú, vétel jogcímén szerzett tárgy „házi panorama (Schaukasten), 90 drb rézmetszetű áttört képpel”. A bejegyzésből nem derül ki, hogy kitől vásárolták, és korábban kik, és hol használták. A múzeum adattárából került elő az az elismervény, amelyet gelsei Biró Gizella írt alá. A szöveg szerint: „Elismervény. A veszprémvármegyei múzeum igazgatójától egy régi házi panorámáért és a hozzávaló 90 drb képért felvettem 3535 K-frt. Kelt. Veszprém, 1922. nov. 21-én gelsei Biró Gizella”.

A tárgycsoportot 1966-ban leltározták be, a tárgykartonra ugyanezen adatok kerültek, kibővíve azzal, hogy származási ideje XVII. század.

Tárgyleírás

A *kukucskálódoboz* (Ltsz.: 66.427.1.) fából készült. Két részből áll: az elülső része betolható a hátsó részbe. Az elülső rész 38 cm széles, 28,5 cm magas és 46,5 cm mély. Az elején lévő nyílás 14,5 × 15 cm, aranyozott szegélyléccel keretezett. A keret felső része hiányzik (1., 2., 3. ábra). A hátsó rész 45 cm széles, 34,5 cm magas és 66 cm mély. Tetején két, zsanérral kapcsolódó, felnyitható ajtó volt. Az egyik ajtónak csak egy része van meg, a másik teljesen hiányzik. Hátulja teljesen nyitott. A doboz belsejében három sor nút található.

A képek tárolására szolgáló *láda* (Ltsz.: 66.427.93.) fából készült, 36 cm széles, 46 cm hosszú és 17 cm magas. Fedele két vasból készült zsanérral kapcsolódik az aljához, elején lehajtható vas lakatpánttal záródik. Az alsó rész függőleges élei vaspánttal megerősítettek. Két oldalán vasfülek találhatók (4. ábra).

A képek (Ltsz.: 66.427.1.2. – 66.427.1.92.) mérete 40 cm×31 cm (± 1 cm), több réteg papírból állnak. A grafikát hordozó rézmetszetű lap alapanyaga kézi merítésű rongypapír. A metszeteket nyomtatás után kézzel színezték akvarell- és gouache-festékekkel. A nyomott lapokat a jobb tartás és az átlátszatlanság érdekében több réteg papírral összekasírozták. Általában három réteggel erősítették meg, ragasztáshoz keményítőt használva. Az alátámasztáshoz használt papírok között találhatunk úgynevezett „kulőr” papírt, és natúr színű papírt. Az alátámasztó lapok vastagabbak a nyomtatott hordozó papírnál, de ezek is kézzel merített rongypapírok. Érdekesség, hogy a velencei Szent Márk teret ábrázoló metszetet (Ltsz.: 66.427.1.30.) valószínűleg még a használat során javították. Erre utal, hogy itt alátámasztó anyagként nemcsak a többinél előforduló papírfajtákat alkalmazták – hátoldalát egy másik metszettel erősítették meg (15. ábra).

Helyenként, ahol az összekasírozott papírlapok szétváltak, módomban nyílt az előforduló vízjelek vizsgálata. A Hágát ábrázoló nyomtatás (Ltsz.: 66.427.1.69.) kék színű alátámasztó papírján jobb mellső lábát emelő szarvast találtam, ami Osvald Wenko (1776–1802) lékai papírkészítő mester által használt merítőszita vízjel eleme³ (5., 6. ábra).

Ugyanezen metszet natúr színű alátámasztó papírosán is találtam vízjelet – „Sooli” feliratot – ami igazolja, hogy a papír a sólyi papírmalomban készült⁵ (7., 8. ábra).

A velencei Canal Grandét ábrázoló nyomtatás (Ltsz.: 66.427.1.61.) natúr színű, alátámasztó papírosán barokk címerpajzs liliummal (9., 10.⁷ ábra), a kéken császári korona vízjeltöredéke (11., 12.⁸ ábra) látható. Mindkettő igen gyakori vízjel.

A Jeruzsálemet ábrázoló kép (Ltsz.: 66.427.1.44.) nyomtatott lapján található vízjel: körben ábrázolt IHS⁹ felirat, alatta Krisztus keresztfáinak szögei, fölötté kelyhekből kialakított keresztmótvum (13. ábra). Ezt a mótvumot pl. könyvkötéseken is felfedezhetjük (14. ábra¹⁰).

A rétegek összekasírozása után a rajzok bizonyos

elemeit kivágták a képből (vízfelületek, ablakok, csilagok, nap, hold), és ezek mögé vékony, áttetsző, akvarellel festett papírt ragasztottak. Ezek általában nem fedik le a metszet teljes felületét, több kisebb darabban kerültek a megfelelő helyekre. Hogy az épületek formáját és tömegét a hátsó megvilágítás alkalmával kiemeljék, bizonyos vonalakban a többrétegű papírt lyuksorral is ellátták.

A képek hátuljára különféle használói és tulajdonosi megjelöléseket jegyeztek. A metszetek használója a lapok tetejének közepére vasszal tintával írta a képek sorszámaát („N°...”), valamint tárgyát (német nyelven). Emellett balra találjuk a golyóstollal írott, ma érvényben levő leltári számot. A bal felső sarokba pecsételték lila színű tintával az egykori tulajdonosi bélyegzőt – „Veszprém Vármegye Múzeuma, Veszprém, 1903” – fölé pedig a gyűjteményi napló számát írták fekete, anilin tintával – „5678/922”. A lapok jobb felső sarkában grafitceruzával írott számozás látható – feltehetően szintén a korábbi tulajdonos megjegyzése (15. ábra).

A tárgy történeti feldolgozása során kiderült, hogy nem panorámáról, illetve Schaukastenről van szó – mint ahogy az a leltárkönyvben szerepel – hanem egy *kukucsálódobozról*¹¹. A kutatások során elsősorban német szakirodalomra tudtam támaszkodni, ahol *Guckkasten* kifejezéssel illetik. Ennek a magyar megfelelője leginkább a kukucsálódoboz. A leltárkartonon föltüntetett adat, miszerint a tárgy XVII. századi, szintén nem helytálló. A metszeteket Nyugat-Európában adták ki a XVIII. század második felében, ahogy az a néhányukon föltüntetett évszámból (lásd a táblázatot), valamint a szakirodalomból¹² is kiderült.

A feldolgozás során fontos feladat volt meghatározni, hogyan használták a kukucsálódobozt. Ez nem volt egyszerű, mivel a szerkezet több helyen hiányos. Analóg tárgy nem állt rendelkezésemre, de a szakirodalom áttanulmányozása után következtetni tudtam működésére.

Kukucsálás – mint kultúrtörténeti jelenség

A kukucsálódoboz, amely az optikai szórakoztató eszközök egyik legősibb formája, a XVIII. század elején, a késő barokk optikai felfedezések és játékok keretében jelent meg. A rajzolt perspektíva törvényei ekkor már általánosan ismertek voltak. A természet hű ábrázolása addig csak két dimenzióban jelent meg, de a tér valóságosabb ábrázolásának bemutatására igen nagy volt az igény. Az egyszerű, hosszúkas fadoboz kémlelőnyílásban benézve ismeretlen tájak, városok, épületek látványa tárult fel a néző előtt. A dobozba való

betekintés során a külvilág teljesen kint rekedt, ugyanakkor új perspektíva nyílt meg, a kémlelő ismeretlen mélységekbe pillanthatott be, kiléphetett saját környezetéből, a hétköznapiak során megélhetetlen világ tárult föl előtte. A nagyítólencsén keresztül nézve a kép plasztikusabb lett, a háromdimenziós látvány látszatát keltette, a néző a mélység és térbeliség illúziójában részesült (16. ábra¹³).

A kukucsálódobozok története nem választható el a perspektíva ábrázolásának megismerésétől és megjelenítésétől. „A *perspektíva* legkézenfekvőbb és leg-sokatmondóbb magyar megfelelője a »kilátás«. A Leon Battista Alberti által adott hagyományos magyarázat értelmében olyan kép (szerkesztési módszer), amely mintegy ablak(nyitás) a falon. Ezért »kilátás«, »kitekintés«, »átlátás«, »kivágás« stb. Kitekintés abban az értelemben is, hogy ellátunk a messzeségbe (»távlat«), akár a tájban mesterségesen létrehozott fasorok, utak vagy építészeti létesítmények révén.”¹⁴

Legkorábbi ismert kukucsálóképeknek Leon Battista Alberti¹⁵ perspektivikus képeit (1437) nevezhetjük.¹⁶ Optikai illúziót keltő kísérleteivel, amelyeket a „festészet csodáinak” nevezett, barátait (pl. Brunelleschi) ejtette ámulatba. Átlátszó színekkel, üvegre festett képeit a különböző hatások érdekében hátulról világította meg.

Perspektívadobozokkal már a XV. század elején is találkozhatunk az itáliai főúri udvarokban. Ezeket Samuel von Hoogstraten¹⁷ élesztette újra a XVII. század közepén, aki hírnevét elsősorban ezeknek a tárgyaknak köszönheti (17. ábra¹⁸). Műalkotásába belenézve egy holland ház belső terének háromdimenziós képét láthatjuk. Ezt a látványt a művész úgy érte el, hogy öt perspektivikus jelenetet festett meg néhol torzított formában, és ezeket úgy helyezte el, hogy a néző a kémlelőlyukon belenézve valóságos tereket lásson. A kémlelőnyílásba csak fél szemmel lehet belenézni, amely így megzavarja az arány- és mélységérzetet. A doboznak egyik oldalfala nyitott – elképzelhető, hogy eredetileg áttetsző papír borította –, ezen át jut be a fény.

Már a késő reneszánszban használtak a rajzolóhoz camera obscurát, amelynek hordozható változata is megjelent a XVII–XVIII. században. A *camera obscura*, magyarul sötét kamra – amelynek működési alapelve már a IV. században is ismerték – egy optikai leképező eszköz. Lényegében egy zárt, sötét doboz, egyik oldalának közepén apró, kerek lyukkal. A lyukon keresztül beérkező fény a szemközti falra a külvilág fordított állású, kicsinyített képét rajzolja (18.¹⁹, 19.²⁰ ábra).

A camera obscura elvének meghatározó szerepe volt a perspektívakutatásokban, ugyanakkor a kukucsáló-

dobozok működési elve gyakran éppen a camera obscura ellentéte. A camera obscurával a természetet lehetett ábrázolni, a kukucsálódobozzal viszont a rajzolt képet lehetett a néző számára újra bemutatni. A „sötét kamrában” megjelenő, vagy annak segítségével előhívott kép vázlatos, míg a kukucsálódobozban a látható kép minden részletében jól megfigyelhető. A két készülék ily módon kiegészítette egymást.

A XVIII. század elején a vizuális információ – amely a városokban pl. cégérek és a gazdag házak freskóit, a falvakban templomi üvegfestményeket és freskókat jelenített – még nem volt magától értetődő. Csak a gazdag műveltek jutottak hozzá a könyvekhez. A kor emberének fokozódó szellemi igénye a képéségekben is jelentkezett. Éppen ezért volt igen nagy hatással a kukucsálódoboz nyújtotta élmény azokra, akik szülőfalujuk határánál messzebbre ritkán jutottak. Igazi különlegesség volt a vándor mutatványosok dobozaiba belenézni. A néző – még a szegényebbek számára is megfizethető árért – nagy utazáson vehetett részt. A szórakozáson túl ezeknek a látványosságoknak oktató és hírközlő szerepük is volt. A hivatásos mutatványosok a vizuális élmény növelése érdekében vetítéseiket odaillő, kísérő kommentárokkal fűszerezték. A műfaj történetében már korán megtalálhatjuk a pikáns elemeket, így a kukucsálódobozok hamar hírhedtté váltak.

A XVIII. század emberének világképe forradalmi változáson ment át, köszönhető ez a kor nagyobb mobilitásának, a javuló kommunikációnak. Ennek eszközei az akkoriban terjedő újságírás mellett a különféle vásári képmutogató eszközök voltak.

Korabeli ábrázolások mutatják, hogy a XVIII. század elején vándor mutatványosok járták Európát, akik előadásaikkal sokrétűen szórakoztatták a publikumot, de ebben az időszakban már *laterna magicát* is használtak, gyakran együtt a kukucsálódobozokkal. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kukucsálódobozt nappal, a *laterna magicát* este használták²¹. A *laterna magicát*, magyarul bűvös lámpát – amely üveglemezre festett képek kivetítésére szolgált – Athanasius Kircher jezsuita atya a XVII. század közepén találta föl²². A szerkezet egy zárt szekrényből állt, amelynek belsejében volt a fényforrás, elülső falán egy kondenzor, hátsó falán pedig egy domború tükör. Az első nyílás előtt volt a képtartó, amelybe fordított állásban volt a vetítendő kép, előtte pedig egy vetítőlencse, amely az éles kép kialakítását tette lehetővé. A készüléket csak sötét helyiségben lehetett alkalmazni (20. ábra²³). Kezdetben csak mulattatásra használták, később azonban szkioptikon néven oktatási célokat is szolgált.

A *laterna magica* vásári változatai közé tartozott az ún. „*phantascope*”, melyet egy Robertson néven ismertté vált belga bűvész 1799-ben szabadalmaztatott²⁴. Készülékének lényege, hogy a vetítőt egy kerekeken mozgatható asztalra szerelte. A képet olajjal vagy viasszal áttetszővé tett vászon hátoldalára vetítette. Mivel a kivetített kép méretét és világosságát is tudta változtatni, a nézőben azt az illúziót keltette, hogy a vetített alak közeledik vagy távolodik. Borzongató szellemképeit – ördögök, csontvázak és más földöntúli kísértetek – a párizsi kapucinus kápolnában zenei aláfestés mellett mutatta be (21. ábra²⁵). Szemtanúk szerint „a nők sikoltoztak, a férfiak kardjuk után kaptak”²⁶.

Ezek a mutatványok később föltűntek a budapesti Városligetben is, 1815-ben „*Luftbilder*” (levegőképek) néven²⁷. Aloys Schmidt városligeti mutatványosbódéjában élő, és egykor élt híres embereket jelenített meg. Ködképeit mesterséges mennydörgés és villámlás kísérte.

A XVIII. század közepén a nagyvárosokban megjelenő *panorámaképek* – amelyek a horizont művészi megjelenítései – már teljesen körülvették a nézőt. Ehhez önálló épületeket, rotundákat építettek. A XIX. század első felében a városkép-panorámák voltak divatosak (az első Londonban volt), amelyek gyorsan elterjedtek (22. ábra²⁸), majd a háborús eseményeknek köszönhetően sok csatajelenetet is bemutattak. Később megjelentek a hosszanti panorámák, amelyek hosszú papírcsíkon ábrázolták a látnivalót, amit két rúdra rögzítettek.

A XIX. századi Magyarország népeletében fontos szerepet játszottak a vásárok, ahol az egyik legnagyobb szenzációt az úgynevezett világpanoráma jelentette, amelyben külföldi képeket, tájakat, csatákat és egyéb eseményeket lehetett látni. A kerek nagyítóüvegen keresztül láthatóvá vált Nápoly a füstölgő Vezúvval, „Spanga Pál, Berec János urasági inasok és Pitély Oláh Mihály naplopó kivégzése”, Napóleon fogságban stb.²⁹.

A panoráma, vagy más néven körkép speciális kulturális és tömegszórakoztató eszköze volt a XIX. századi Pest-Buda emberének is. Az egészben látás élményét kínálta föl, a megjelenített eseményeket vagy objektumokat felülről, mintegy madártávlatból láttatta. Ilyen körképek voltak a Városliget területén épített rotundákban, pl. Magyar Országos Fürdőpanoráma, Tátra vidéke címeiken, de itt került bemutatásra Feszty Árpád „A magyarok bejövetele” című körképe is³⁰.

A kukucsálódobozok hazai megjelenéséről nem találtam egyértelmű adatot. A XVIII–XIX. századot bemutató leírások sokfajta vásári képnézési formát mutatnak be, de egyik sem azonosítható a kukucsáló-

dobozzal: „...faluhelyt is népszerűsége segített a pano-, dio- és kozmorámákat, panoptikumot és kine-matographot, melyeknek gazdáját az én gyerekkorom-ban kukucsnímetek'-nek hívták”³¹.

A reformkor vásári szórakozásai közé nemcsak a pa-norámák tartoztak, hanem az úgynevezett *optikai ké-pek* és *optikai mutatóványok* is³². Ezek egyrészt szóra-koztattak, másrészt az ismeretközlés eszközei is vol-tak, ugyanakkor a mai mozi kezdetleges elődeinek is tekinthetjük őket. Az 1833. évi József-napi vásáron be-mutatott „optikai képek” témái Linz, Odessa, Lemberg, Nápoly, Palmira városképei, épületei, romjai. A Lipót-vásáron látható panorámában Bécs várát, a Vezúvot, Pompei kiásvott romjait és Firenzét láthatta a közönség. A Zrínyi vendégfogadóban bemutatott „optikai mutat-ványok” a világ nevezetes városait, vidékeit, törté-neteit és építményeit tárgyalta. Ezeknek az eszközök-nek a megtekintése valószínűleg nagyítóüvegen ke-resztül történt. A negyvenes években Budapest egyik állandó panorámása volt Nifont de Rarke, aki például a világ hét csodáját bemutató rajzokat állított ki „bűvös üvegei” mögött. Ennek egy továbbfejlesztett változa-ta az olasz Gaetano Pecci kísérlete, amely szerint „mozgékony emberalakocskák és egyéb tárgyakkal érdekesítve különféle városok és vidékek panoramai mutatóvány”-át „A világ játékszíne” címen mutatta be.

Az irodalomban említett optikai képek és mutatóvá-nyok azonban nem kukucsálódobozt, hanem részben panorámát, részben pedig *kozmorámát* takarnak. A kozmorámát szokás szobapanorámának is nevezni, e tekintetben a panorama kicsinyített változatát értjük alatta³³. Kisebb mérete és szétszedhető volta miatt szélesebb körben terjedt el, mivel egy nagy helyett több kicsi, sorozatba rendezett képet mutatott be. A legtöbb-szor 6 méter hosszú és 1,2 méter magas, félkör alakú doboz belsejébe lencsén keresztül kellett belenézni, amely a háromszoros nagyítás mellett plasztikusabbá is tette a képet.

A kozmorámák másik változatát tekinthetjük a ku-kucsálódobozok továbbfejlesztett változatának. Megjelenésével ez a műfaj szalonképessé vált, a maga-sabb műveltségű és társadalmi helyzetű emberek otthoni szórakozása lett (23. ábra³⁴). Az ábrán látható eszközt kétféleképpen is lehetett használni. Ha az *EFGI* felületre behelyeztek egy metszetet, akkor a doboz felső részében 45°-ban elhelyezett tükör az *O* lencsébe vetítette a képet. A „Fig. 3.” jelölésű ábrán látható kiegészítő doboz használatával azonban több, egymással összefüggő képet lehetett egyszerre nézni, természetesen a térben előrébb lévő képek közepe az ábrának megfelelően ki volt vágva.

A sárospataki Református Kollégium Gyűjteményé-

ben is megtalálható egy ilyen szerkezet³⁵, amely az 1760–1770-es években került a gyűjteménybe. A 136 cm magas és 42 cm széles szekrény kör alakúra for-mált felső részében helyezték el a 21 cm átmérőjű nagyító lencsét. A lencsével szemben egy 53×37 cm nagyságú, ferde állású tükör fekszik, ez vetíti az egymás alá helyezett képek rajzát a lencsébe belenéző szeméhez. 72 db kézzel színezett rézmetszet – túl-nyomó részt tájkép és színpadi jelenet – tartozik hozzá.

Szintén egyfajta vásári képnézegető eszközök voltak a XIX. századi úgynevezett „*nézőszekrények*”, ame-lyek a sötétkamra (camera obscura) és a vetítőlámpa (laterna magica) egyesítéséből alakultak ki. Látvá-nyukat egyidejűleg több ember is élvezhette³⁶. A nagy láda belsejében erős fényű lámpa égett, a láda egyik oldalán homályos üveg vagy olajozott papír látszott, amelyre belülről vetítették a képeket. Valószínűleg ezt a jelenetet ábrázolja Waldmüller festménye is (24. ábra³⁷).

A XIX. század 80-as éveiben a panorama nagyító-üvegét a „*nézőke*”, vagyis a *sztereoszkóp* váltotta fel³⁸. A sztereoszkóp olyan két tárgylencsés optikai készü-lék, amely a térbeliség érzetét keltő képet ad. Itt azon-ban már fotográfiákat használtak a különféle táj- és életképek bemutatására. A sztereónézés a vásári köz-szórakoztatásból idővel a polgári otthonokba is beköl-tözött, és az egyik legkedveltebb társasági időtöltéssé vált (25. ábra³⁹).

A kukucsálódoboz olyan elbűvölő, furcsa keveréke volt a varázslatosnak és a valósnak, amely lehetővé tet-te a műfaj 200 éves létezését. Még a XIX. század első felében is kedvelt volt, de a század közepétől fokoza-tosan eltűnt, köszönhetően a fotográfia megjelenésé-nek. A kukucsálódobozok képeinek ábrázolása nem tudta fölvenni a versenyt a fotók realitásával.

A kukucsálódobozok felépítése és használata

A kukucsálódoboz, mint műfaj eredete nem ismert, de széles körben való elterjedtségét bizonyítja, hogy milyen sok elnevezése volt a különböző nyelveken a képeknek és a dobozoknak egyaránt. A németben a doboz „*Guckkästen*”, a kép „*Guckkästenbild*” vagy „*Guckkästenblatt*”. Franciául a szerkezetet „*Boîte d'optique*”-nak vagy „*Optique*”-nak, a képet „*Vue d'optique*”-nak és „*Vue perspective*”-nak nevezik. Olaszul a masina „*Mondo nuovo*” vagy „*Camere Ottiche*”, a kép pedig „*Realetti Prospettive*”, hollan-dul „*Rarekiek*” vagy „*Optica*” a doboz, és „*Opti-caprent*” a kép. Az angolban is sok elnevezést talál-hatunk: a szerkezet „*Peep Show Box*”, „*Optical Ma-*

chine”, a képek „Prospects”, „Views”, „Perspective view”⁴⁰.

A kukucsálódoboz közvetlen előképe a Schaukasten (magyarul néződoboz) vagy Raritätenkasten (nyers fordításban ritkaságdoboz). Ezekben a dobozokban, ahogy azt az 1741-ben megjelent „Zedlersche Universallexikon” írja⁴¹, a háttérként szolgáló színes rajzok vagy metszetek elé különféle figurákat helyeztek el, amit egyfajta bábjátékként mutogattak (26. ábra⁴²). A marionettszerű bábokat gyakran mechanikusan mozgatták. Legelterjedtebb a német vásárokon volt, ahol leginkább olasz mutatványosok szórakoztatták ezzel az érdeklődőket. Mivel a dobozok felépítése, külső megjelenése és működése nagyon hasonlít a Guckkästenekhez, ezért a későbbi irodalmakban gyakran keverték a két fogalmat, (ahogy azt a restaurált tárgy esetében, az eredeti gyűjteményi napló bejegyzésében is láthatjuk). A Guckkästenek megjelenése kizorította a Schaukasteneket, amelyek a későbbiekben mint gyermekjátékok éltek tovább.

A legkorábbi kukucsálódoboz-leírás valószínűleg Johann Christoph Kolhans matematikaprofesszortól származik, aki az 1677-ben készült „Üponnan felfedezett matematikai és optikai kuriózumok” című írásában kétfajta „Guckkästen”-t mutat be. A korabeli német szöveg magyarázó rajzok hiányában nehezen értelmezhető, így a pontos működésüket is nehéz rekonstruálni. Az általa leírt dobozok egyikének két kémlelőnyílása van⁴³.

Az angol S. Parrat, 1753-ban a „Gentlemen's Magazine”-nak írott, leveléből ismerjük a XVIII. század közepéről származó kukucsálódobozt, amelynek eredete bizonytalan (27. ábra⁴⁴). Hogy S. Parrat tulajdonosa, esetleg a készítője volt a tárgynak, nem tudjuk, de az biztos, hogy a doboz metszetek megtekintésére szolgált. A doboz a leírás szerint 32 hüvelyk hosszúságú, hátlapja pedig 12×12 hüvelyk nagyságú volt. A lencse a D–C felületen, a képfelület pedig A–B helyen található. A behelyezett kép a lencse fókuszában jelent meg. Az F jelölésű zsinór meghúzásával nyílt ki a doboz E jelű ajtaja. Ez a szerkezet nem tartalmazott tükröt. Számos ábrázolás azt mutatja, hogy ez a fajta kukucsálódoboz igen elterjedt volt.

Ugyanakkor ebben az időben már azok a típusok is ismertek voltak, amelyek tükrök alkalmazásával elősegítették a térélmény visszaadását. Perspektivikus rajzok és festmények nézegetésénél jó eredményt tudtak elérni homorú tükrök alkalmazásával, amelyeknek hosszú a gyűjtőávolságuk, és így a képet nemcsak felnagyította, hanem szinte három dimenzióban láttatta. Ez az eljárás angliai eredetű.

Ezen az elven alapszik egy sokkal egyszerűbb szer-

kezetű tárgy is, amely ebben az időszakban szintén metszetek nézegetésére szolgált. Az Angliában „zorgroscope”-nak, Franciaországban „L'Optique”-nak nevezett eszköz a perspektivikus illúzió iránti lelkesedés eredménye. Használata során a kép visszaverődött a műszer ferde tükrén, és a nagyító lencsén át szemlélve háromdimenziós képként jelent meg (28. ábra⁴⁵).

Azoknál a szerkezeteknél, ahol tükröt is alkalmaztak, a rajz oldalfordított képe látszott, ezért fordulnak elő olyan metszetek, ahol a felirat fordítottan jelenik meg. A kukucsálódobozba (vagy a zorgaszkóp lencséjébe) belenézve vált a helyes nézet láthatóvá. Voltak olyan változatok is, ahol két tükrő alkalmazásával újra meg lehetett fordítani a képet.

William Hooper 1782-ben készített kukucsálódobozában is több tükröt használt fel (29. ábra⁴⁶). A tükröket az A és B oldalakra helyezte el. A C pontban, ahol a kémlelőnyílás volt, a tükrőről eltávolította a higanyt. Az E és F pontokban levő résekbe helyezte be a két oldalról megfestett képeket. A doboz tetejét üveglappal fedte le. Ha az ember belenézett a dobozba, akkor a belül lévő tárgyat a tükrökben megsokszorozva látta, így lett például a fából fasor.

Az Augsburgban, 1730–1750 körül gyártott kukucsálódoboz, feketére festett fából készült, külsején aranymotívumokkal. Elején 7×10 cm-es, négyszögletes lencse található. 51 db, 22×34 cm méretű metszet tartozik hozzá (30. ábra⁴⁷).

Az 1830-as évek Angliájából származó, egyszerű felépítésű kukucsálódoboz fakerettel ellátott rézmet-szetek nézegetésére szolgált (31. ábra⁴⁸).

A kukucsálódobozok drágák voltak, ezért a vásári változatokon, a gazdaságosabb kihasználás miatt, általában több kémlelőlyuk volt, ahogy az több korabeli ábrázoláson is látható. Először csak a vásárokon és nyilvános helyeken használták őket, de később bevonultak a polgárok lakásába. Ezek a fajták már bútorszerűek voltak, küllemükkel beleillettek a lakások enteriőrjébe.

XIX. század elején Czövek István a kukucsálódoboz házi változatának elkészítését javasolja társas szórakozásra „Egy hosszúkás keskeny négy szegletű 's oldalú ládácskát csináltass vastag papíros fedélből, vagy vékony fa deszkából. Annak egyik oldalán legyen egy ki 's bétoló, vagy inkább egy felhúzó, 's ismét letolható előzőtő deszkából vagy kemény papirosból, melly azt az egész oldalt befogja vagy bélepje, úgy osztán, hogy egészben fellehessen húzni; és ismét lebocsájtani. Az azzal átalellenbe v. nyilba való oldalon pedig egy gömbölű likat kell a' ládácskán fűrni vagy metszeni, és abba egy nagyító üveget tenni. A' ládác-

kában belől közben közben rovátkokat csináltatni, hogy azokba négy oldalú réz táblákon különbb különbféle figurákat, mezőket, tájjékokat, vidékeket, városokat, várakat, kastélyokat pompás kerteket, falukat, erdőket, folyó vizeket, szökő kutakat 's a' t. lehessen bétolni. Ezek mind ki legyenek vagdalva, hogy ki lehessen szedni és a' hátok megett álló tárgyakat is látni, csak a' leghátulsó oldala marad meg állandóan, és erőssen a' ládácskának a' felső része pedig vagy fedele csapinósan vagy fedelezet formán készül. Így osztán a' nagyító üvegen bénézhet a' ládácskába, és igen szép gyönyörűséges tárgyakat láthatsz benne⁷⁴⁹ (32. ábra⁵⁰).

A kukucskálódoboz sajátos változata volt, amikor a képeket egy hosszú papírcsikra egymás mellé fölragasztották, a papír két végét pedig egy-egy fahengerre rögzítették. Használat közben az egyik hengerről a másikkra tekinték rá a papírt (33. ábra⁵¹).

Ilyen szerkezet „kandika láda” – elkészítésére is ad javaslatot Czövek István: „Egy hosszú viaszos vászonra, vagy egybéraggatott papírosra le kell hosszú sorral városoknak, palotáknak, piacoknak, kerteknek, tájjékoknak, erdőknek, vadászatoknak, ütközeteknek, tűz gyúladásoknak s a' t. képeiket szép színnel megfesteni, és egy négy szegletű ládának fenekét kétfa hengerrel úgy készíteni, hogy mikor a' rajzolattal vagy is képekkel befestett viaszos vászon az egyik hengerfából letekergetődik, a' másikkra feltekergetődjön. Azután a ládának előlről való oldalán egy lik, abba pedig egy nagyító üveg készítettik, arra pedig egy rá illő tolozár vagy előző ajtó. Ezután forgatni kell csendesen a' hengerfát, a' mellyről a' letekergetődő képeket ha ki nézi a' nagyító üvegen által, estve gyertya világánál, vagy nappal is valamely setét helyen, leírhatatlan nagy gyönyörűséggel fogja látni az előforduló tárgyakat természetesi nagyságokban, elannyira, hogy telhetetlen szemeit nem győzi eléggé azokon legeltetni.”⁵²

Mint a fentiekből láthatjuk, a kukucskálódobozoknak számos formája létezett, de mindegyik fő alkotórésze egy bikonvex lencse. A lencse jelentősége nem a nagyításban van, hanem a mélység illúziója keltésében. Kukucskálás során a szemünkkel egyvonalban lévő lencse két széle prizmaként viselkedik. A nyomatról visszaverődő fénysugarak a szemünkbe párhuzamosan érkeznek. Az agy ezt a bejövő képet úgy értelmezi, mint egy olyan látványt, amit nagy távolságból nézünk. Hogy a mélység illúziója a legnagyobb legyen, a képet a lineáris perspektíva szabályai szerint kell megtervezni, egy távoli tárgy középpontban való elhelyezésével⁵³.

A lencse mögött gyakran találunk ferdén elhelyezett tükröt, ami azonban a mélység illúziójának keltésében

nem játszik szerepet. Tükröket olyan berendezéseknél alkalmaztak, amelyekben a metszet síkja nem egyezett meg a lencse síkjával – ahogy pl. a zograstrópnál ez a két sík merőleges egymásra. Ilyenkor a metszetről érkező fénysugarakat a ferde állású tükrök a lencsébe vetíti, minek során a kép megfordul.

A LDM tulajdonában lévő kukucskálódoboz használata

Az irodalomban megismert szerkezetek alapján rekonstruáltam a restaurált metszetekhez tartozó kukucskálódoboz működését.

A doboz elején lévő keretes nyílásban lehetett a lencse, amin keresztül szemlélték a képeket (léteztek szögletes lencsék is, ahogy az a 30. ábrán is látható).

A tetején lévő hátsó ajtó kinyitása után lehetett berakni a metszeteket a nútba. A tetőn lévő elülső ajtó felnyitáskor beáramló fény megvilágította a metszetet, és a képet nappali megvilágításban mutatta (34. ábra).

Mivel a dobozban nézegetett képeket bizonyos helyeken kivágták, és hátulról színezték, áttetsző papírral ragasztották be, joggal feltételezhető, hogy használat közben a metszeteket hátulról is megvilágították. A doboz hátulján egy függőleges irányba kihúzható falap lehetett (ahogy azt Czövek István-féle leírásban is láttuk). A doboz tetején lévő ajtó lecsukásával, és a hátoldalon lévő falap fölhúzásával a láda mögé helyezett fényforrás világította meg a metszetet, így az a nappali kép után éjszakai állapotot mutatott (35. ábra). Valószínű, hogy mesterséges fényforrást is alkalmaztak a képek megvilágítására, erre utalnak a metszeten talált viasz- és égésnyomok.

Kérdéses volt, miért van a doboz belsejében három sor nút, amikor a dobozban nézegetett metszetekhez nem tartoznak kulisszaképek. Erre a választ E. G. Guyot írásából kaptam meg⁵⁴. Művében leírja, hogy a hátulról átvilágított képek hatását fokozhatjuk úgy is, hogy a metszetek mögött lévő vájatba különféle színű áttetsző papírokat helyezünk be – kékes árnyalatú papírt éjszakai kép bemutatásakor, vörös színű papírost tűz vagy naplemente kiemeléséhez.

A kukucskálóképek eredete és jellemzői

A kukucskálódobozok megjelenésével a művészi kiadók gyorsan reagáltak a kialakult igényekre. Kezdetben főleg a városképek után volt nagy az érdeklődés. A német, francia és angol kiadók sokfélélt készítettek. A metszetek sokszorosítása virágzó iparrá vált. A

XVIII. század elején a korábbi minták már elavultak voltak. Az új generáció aktuális képek kiadására törekedett. Augsburgi kiadók közösen finanszírozták Friedrich Bernhard Werner (mérnök, grafikus) többéves utazásait, hogy aktuális rajzokat készítsen Franciaország, Anglia, Hollandia nagyvárosairól. Az új sorozatot 1720-tól jelentették meg⁵⁵.

A kukucskálódobozok képei rézmetszetek vagy rézkarcok – a XIX. században már litográfiák is. A képek mindig fekvő helyzetűek, általában 27–28 cm magasak, 40–42 cm szélesek. Ehhez még hozzájött a papírkéret, amely további 5 cm-t jelentett. A londoni kiadásúak kicsit nagyobbak. Ennél kisebbek ritkán fordultak elő.

A metszők a lineáris perspektíva szabályai szerint dolgoztak. Rajzaikon a hatás érdekében a perspektíva vonalak a középpontban találkoztak – pl. az épületek vízszintes vonalai a távolba vesző utca képénél. Sikeres mélységillúziót lehet elérni nagy épületek belsejének ábrázolásakor is – pl. katedrális. Éppen ezért az épületeket általában nem szemből, a homlokzatra merőlegesen ábrázolták, mivel ilyen nézőpontból nem érvényesül a perspektivikus hatás. A képek látószöge az emberi szem normál látószögéhez hasonlóan nagyobb 45°-nál.

Nagy hangsúlyt fektettek az épületek vízszintes vonalainak kihangsúlyozására, de kevésbé foglalkoztak a fény-árnyék hatással és a felületek kidolgozásával. A képek színezése sem kifinomult. A korszak stílusfordulatai nem hagytak nyomot a metszetábrázolásokon. A művészi minőség kevésbé volt fontos. A fő cél a felismerhetőség és a térbeliség illúziójának megteremtése volt.

Nyomtatás után sok metszetet utólag megváltoztattak: kézzel kiszínezték, általában erős színekkel. Ezt a műveletet gyakran gyerekekkel végeztették sablonok segítségével. A könnyebb kezelhetőség és jobb tartás miatt több réteg kartonra vagy papundeklire ragasztották, némelyik még fakeretet is kapott. Nem ritkák azok a darabok sem, amelyeken az ablakok, ajtók, hold, nap, csillagok, víz felületét kivágták, és hátulról áttetsző papírral beragasztották. Ezenél a képeknél a hátsó megvilágítás igen hatásos volt.

A képeknek és feliratoknak elhelyezkedése majdnem minden kiadónál ugyanaz. A kép alatt találjuk a megnevezést általában több (2–4) nyelven: latin, francia, német, angol, olasz, spanyol, ritkán holland. A kép fölött a megnevezés rövidebb változata olvasható, általában franciául. Ez gyakran fordított állású – tükörben válik olvashatóvá.

A városképek feliratai az alábbi szöveggel kezdődnek:

– latin: Prospectus...

– francia: Vue de.../Vue Optique de.../Vue Perspective de...

– angol: A View of...

– olasz: Viso de.../Vedutta de...

– holland: T'Gezigt van...

A sorozatszám jobbra fönn vagy balra lenn helyezkedik el, de néhány párizsi kiadó alulra, középre tette.

A metszetek témája igen változatos, tükrözi a korabeli igényeket. Többségük *városi látkép* (teljes vagy egy részlet: városháza, paloták, kastélyok, utcák, kapuk, kikötők, parkok), de gyakran találkozunk *egzotikus tájképekkel és jelenetekkel* (tengerpart, tengeri utazás, halászcenák, vadászcenák), *katasztrófajelenetekkel* (árvíz, földrengés, tűz, épület-összeomlás, hajókatasztrófa), *történelmi jelenetek és más különleges eseményekkel* (szárazföldi és tengeri csata, ostrom, ünnepek, kivégzés, léggömb felszállás), amelyeknél gyakran feltüntették az esemény időpontját, valamint *ókori mitológiai vagy bibliai jelenetekkel*. Kedveltek voltak a *teoretikus sorozatok* is (színpadi jelenetek, a világ hét csodája, bolygók, kertek, földrészek, allegorikus ábrázolások – pl. az öt érzék).

Nyugat-Európában több helyen is kiadtak ilyen képeket, de közülük kiemelkedik: London (1717–1795), ahol legalább 1300 fajta, Párizs (1740–1840) ahol kb. 2000 és Augsburg (1766–kb. 1830), ahol 1080 különféle lapot jelentettek meg.

A londoni kiadók között a legjelentősebb az *Overton* volt, amely több generáción keresztül az élvonalat képviselte. Konkurenciáinak nyomólemezeit is átvette, így fordulhat elő, hogy ugyanazon metszetnek más a kiadója. Az angol lapok 1734-től szerzői jogvédelem alatt állottak, erre utal a „Published according to act Parliament” megjegyzés a képek alatt. A londoni kiadók gyakran dolgoztak együtt a párizsiakkal. Az általuk készített nyomtatásokat Anglián kívül a párizsiak terjesztették. A metszet alatti magyarázó szövegek vagy egy- (angol), de gyakrabban kétnyelvűek: (angol, francia).

A londoni kiadók által megjelentetett katalógusokból felmérhető, mennyi nyomtatott volt a piacon⁵⁶. Az első *Henry Overton* (I.) adta ki 1717-ben, amelyben 164 „prospects and views”-t hirdet. Az ő készlete feltehetőleg unokatestvéire, Henry Overton (II.)-ra vagy Robert Sayerre szállt.

A *Robert Sayer* tulajdonában levő Golden Buck 1753-ban már 202 képet kínál, majd még további 14-et az 1755-ben kiadott kiegészítőn. Az ő készletét a Laurie & Whittle vette át.

Henry Overton (II.) 1754-es katalógusában 493, *Carington Bowles* 1784-es katalógusában 267 kukucs-

káló képet találunk. *Laurie & Whittle* 1795-ben 231-et jelentetett meg. A kiadók között vándoroltak a nyomólemezek, sőt az is előfordult, hogy egyszerre két kiadó is kínálta ugyanazt a nyomatot.

Franciaországon belül csak Párizsban adtak ki kukucskálódobozokhoz való metszeteket az 1740-es évektől. A kiadók többsége – *Basset, Beauvais, Chereau, Huquier, La Chaussée, Mondhare, Maillet* – ugyanabban az utcában volt a Rue St. Jaques-on, a mai Sorbonne közelében. A legjelentősebb a „Rue St. Martin”-on működő *Daumont* volt. A párizsi kiadású lapok formájukat, képszerkesztésüket, színezésüket tekintve igen hasonlóak voltak. A nyomólemezek itt is vándoroltak a tulajdonosok között, ugyanazon a lapon más-más kiadó neve is szerepelhet. A lapok számát általában a jobb felső sarokba helyezték, de előfordul, hogy a kép alatt, a felirat közepére illesztették. A kép alatti szöveg nyelve francia, vagy latin és francia. A kép feletti felirat mindig francia nyelvű, és fordított állású. Leggyakrabban antikva verzált, ritkábban kurzív írást alkalmaztak. A metszeteken általában föltüntették a kiadó nevét és a kiadás helyét, de a metszőt ritkán. Párizs igen jelentős központja volt a perspektivikus metszet kiadásának: Chereau 174, Daumont 86, Mondhare 160, Huquier 77, Maillet 47 különféle lapot adott ki, amelyek a műveltek és a középosztály körében voltak igen népszerűek. Az 1820-as évek után a kiadás hanyatlott, csak a Basset kiadó adott ki egészen az 1840-es évekig⁵⁷.

Németországban a XVIII. században, valamint a XIX. század elején a grafika műfajában a vezető Augsburg volt. Több kiadó specializálódott a kukucskálóképekre. Legjelentősebb *Georg Balthasar Probst* volt, aki 1766 és 1790 között, sok más grafika mellett, kb. 350 lapot adott ki. Ezek a lapokon a magyarázó szöveg a kép alatt négy nyelven olvasható: latin, francia, olasz, német. Csak az angol és a holland látképeken van az olasz helyett angol, illetve holland felirat. A kép fölött található tükörfordított feliratot mindig antikva verzálban szedték. A képek számozása is egységes: a rajz fölötti jobb sarokban találhatjuk. A kép alatt olvasható a „Med. Fol.” (Median Folio = középméret) rövidítés, és egy szám, amely azt mutatja, hogy a metszet melyik sorozatból való. Probst lapjai mind a metszésben, mind a színezésben magas minőséget képviseltek. A legjelentősebb augsburgi metszőket bízta meg. A császártól származó privilégiumát minden lapján föltüntette – „C.P.S.C.M.” – ami Cum Gratia et Privilegio Sac. Caes. Majestatis (=fenséges szent császár kegyességéből és privilégiumából) rövidítése volt. A császári jogvédelem ellenére mégis akadtak párizsi kiadók, de főleg az olasz *Remondini* cég, amely

másolta a Probst-lapokat. A kiadó igen sok témát földolgozott – vallás (pl. Ádám és Éva), katonaelet (pl. fegyverraktár), egyéb témák (pl. világ hét csodája, vadászat, bolygók stb.). A lapokon föltüntetett kiadói név és cím után általában még két rövidítést olvashatunk: „Excud.” (latin, jelentése: kiadta), „A.V.” (Augsburg latin rövidítése).

Szintén Augsburgban működött a *Kaiserlich Franziskanische Akademie*. Sok egyéb mellett kb. 540 kukucskálóképet adott ki. Jellegetességük a kép alatti német és francia felirat mellett megjelenő „Collection des Prospectes” szöveg. A kép alatti kereten szerzői jogvédelmi megjegyzést is találunk: „Se vend à Augsburg au Negoce commun de l'academie Imperiale des arts liberaux avec Privilege de sa Majesté Imperiale et avec defense ne d'en faire ou de vendre les copies.” Lapjai nem számozottak, témájukat tekintve találhatunk közöttük városlátképeket Németországból, Európából és a tengerentúlról, természeti katasztrófákat, vízi és szárazföldi csatákat, bibliai és történelmi eseményeket. Vannak olyan városi látképsorozatai, amelyek nyomólemezei a Jeremias Wolff Kiadótól származnak.

A *Marx Abraham Rupprecht* Kiadó 1770–1790 között működött, és viszonylag kevés lapot adott ki. A *Dominicus Fietta* Kiadó lapjai igen gyenge minőségűek voltak. Kiadói szignatúrája: „Chez Fietta et Comp. à Kriegshaber près d'Augsbourg”. 1788–1807 között kb. 40 látképet adtak ki háromnyelvű képaláírással. A *Joseph Carmine* Kiadó volt az utolsó Augsburgban. 1808 és 1828 között működött. Minőséget tekintve ők a leggyengébbek, metszeteik durva rajzolatúak, amelyeken félrerajzolt perspektívát is találhatunk. A kép alatt háromnyelvű (olasz, francia, német) magyarázó feliratot helyeztek el. Metszeteik jelentősége abban áll, hogy rajzaikból következtetni tudunk Augsburg századfordulós építészetére, valamint a korszak biedermeier viseletére.

Berlinben a XIX. század közepe után működő *J. C. Winckelmann* cég kb. 95 darab, kukucskálóképet adott ki, amelyek a többitől abban is különböznek, hogy nem rézmetszetek, hanem litográfiák.

Az itáliai *Bassano* városában működő *Remondini* Kiadó könyvek és egyéb metszetek mellett szerény minőségű kukucskálóképek kiadásával is foglalkozott. 1764 és 1817 között kb. 350 lapot jelentetett meg. Ezek különlegessége az anonimitásuk, mivel sem kiadót, sem művészt, sem pedig sorszámot nem írtak a lapokra. A képeket bal sarkukban sajátos betűkombinációval látták el (pl. „Aaaa”, „Xxx”). A képaláírások leginkább antikva verzálban, latin és spanyol nyelven íródtak. Az általuk kiadott lapok jelentős része párizsi vagy augs-

burgi kiadók műveinek másolatai voltak, valószínűleg illegális tevékenységüknek tudható be, hogy nem tűntették fel a kiadót nyomtatványaikon. Ugyancsak Itáliában, de kis számban jelentetett meg kukucskálóképeket *Giuseppe Zocchi* Firenzéről és Toszkánáról, valamint *Marieschi* Velencéről.

A hollandiai *Hágában Hendrik Scheurleer* 1734–1768 között 30 képből álló sorozatot adott ki, amelyek Hágát és más holland várost ábrázoltak.⁵⁹ E lapok jellemzője, hogy topográfiailag pontosak, művészileg azonban igen elnagyoltak. Hendrik Scheurleer egyik nyomóformája eljutott a londoni Robert Sayer-hez is, aki a saját neve alatt adta ki.

A Laczkó Dezső Múzeum kukucskálóképei

A gyűjteményben a kukucskálóképek több műfaját is megtaláljuk. A metszetek többsége városkép – európai (spanyol, francia, német, angol, holland, cseh, olasz) nagyvárosok jellegzetes épületei, terei, utcaképei, kikötői, kertjei, de találunk Jeruzsálemet és Szentpétervárt ábrázoló képet is.

„Az ókori világ hét csodájá”-t bemutató metszetek a tematikus sorozatok kategóriájába tartoznak. „A tékozló fiú” sorozata a bibliai jelenetek közé sorolható. Az „Örvény a Dunán” két darabja természeti jelenségeket, a „Tűzijáték Párizsban” jelentős eseményeket mutatnak be. A „Bábel”, „Ödusz Tébában”, „Minoszi varázslónő” ókori mitológiai jeleneteket ábrázolnak.

A metszetek többsége – 36 db – augsburgi kiadóktól származik: a *Kaiserlich Franziskischen Akademie*-től 22 db, *Georg Balthasar Probst*-től 9 db, *Jeremias Wolff* örököse *Johann Friedrich Probst*-től 4 db, *Engelbrecht*-től⁶⁰ 1 db.

Párizsi kiadóktól származik 28 db: *Mondhare*-től 3 db, *Daumont*-től 6 db, *Basset*-től 2 db, *Beauvais*-től 2 db, *Huquier*-től 4 db, *Paquier*-től 1 db, *Maillet*-től szintén 1 db. További 9 db valószínűleg szintén párizsi kiadású.

A metszetek között 2 db londoni kiadású, ezek egyike a *Golden Buck*-tól származik.

Ismeretlen, de feltehetően ugyanattól a kiadótól származnak a *N° 9.*, *N° 31.*, *N° 54.*, *N° 65.*, *N° 82.*, *N° 85.*, *N° 90.*, *N° 91.*, *N° 116.* számú lapok – összesen 9 db. A képek alatt azonos betűtípussal készült latin és spanyol feliratot olvashatunk. Elképzelhető, hogy a lapokat az itáliai Bassanóban adták ki.

Szintén egyazon kiadótól származnak a *N° 43.*, *N° 87.*, *N° 89.*, *N° 112.* számú lapok – 4 db –, amelyeken alul latin és francia feliratot találunk.

A *N° 25.*, *N° 95.* számú lapok – kép alatt olasz és francia felirat – is hasonlóságot mutatnak.

A gyűjtemény néhány metszetén föltüntetették a rajzoló és a metszők nevét.

A rajzolók között találjuk *Rigaud*-ot, aki egy – feltehetőleg párizsi kiadású – lapnak (*N° 3.*) az alkotója.

Augsburgi *Kaiserlich Franziskischen Akademie*-nek dolgozott *Ozanne*, aki a gyűjtemény lapjai közül egynek (*N° 12*) volt a rajzolója.

A párizsi *Mondhare* lapjai közül egyet (*N° 24.*) *Noel* rajzolt.

A londoni *Golden Buck* kiadó lapjának (*N° 41.*) *Canaletti* volt az alkotója.

Jean Joseph Diezler 3 lapot (*N° 55.*, *N° 56.*, *N° 58.*) festett az augsburgi *Kaiserlich Franziskischen Akademie* számára

I. Arends a rajzolója az augsburgi *Kaiserlich Franziskischen Akademie* által kiadott, Dordrechtet ábrázoló metszetnek (*N° 118.*). *Arends* metszőként és festőként egyaránt hírnevet szerzett. 1738. szept. 11-én Dordrechtben született. Sok időt töltött Amszterdamban és Middelburgban. Élete utolsó éveit Dordrechtben töltötte, itt is halt meg 1805. ápr. 22-én. Művei alapján több rézmetsző (pl. H. Immink és J.–C. Bendop) is dolgozott.⁶¹

A gyűjtemény metszetein nyolc különböző metszőt tüntettek fel.

Balthasar Frederic Leizelt négy, az augsburgi *Kaiserlich Franziskischen Akademie* által kiadott lapnak (*N° 12.*, *N° 78.*, *N° 79.*, *N° 118.*) volt a metszője. B. F. Leizelt rézmetsző volt Augsburgban a XVIII. század 2. felében. Munkái között találhatjuk a Rajna és Moselle közötti francia–német csaták ábrázolásait, különféle nagyvárosok (Versailles, Ravensburg, Koblenz, New York) látképeit.⁶²

Egy valószínűleg párizsi kiadású lapon (*N° 3.*) *J. F. Leizelt* neve olvasható.

Augsburgi *Kaiserlich Franziskischen Akademie* metszeti közül ötnek (*N° 13.*, *N° 55.*, *N° 56.*, *N° 57.*, *N° 58.*) *Nabholz* volt az alkotója. Egy helyütt *Nabholtz* néven tüntetik fel. Feltehetőleg *Johann Christoph* (később *Ivan*) *Nabholz* portréfestő és rézmetszővel egyezik, aki Regensburgban született 1752-ben, és Szentpéterváron halt meg 1797. júl. 10-én. Rézmetszetei között találjuk a saját arcképét alapul vevő különféle emberábrázolásait, valamint II. Katalin orosz cárnőről készült festményét.⁶³

Maurice Baquoy egy, párizsi kiadású lapnak (*N° 15.*) volt a metszője. *Baquoy* 1680-ban született Párizsban, ugyanitt halt meg 1747. aug. 6-án. Több művész munkája alapján készített metszeteket (pl. Franciaország története – *Gabr. Daniel* után, Párizs – *Fr. Boucher* rajzai alapján).⁶⁴

Francois Xaver Habermann négy lapot metszett (*N°*

28., N° 29., N° 60., N° 63.), amelyeket augsburgi Kaiserlich Franziskischen Akademie adott ki. Habermann rajzoló és díszítőművész volt, 1721-ben született Glatz Grófságban, 1796-ban, Augsburg-ban halt meg. Eleinte szobrászként tanult Itáliában, majd 1746-ban augsburgi polgár lett. Róma térképét is megmetszette, valamint az ő műve Augsburg négy fő utcájának látványterve. Munkáit J. G. Hertel és M. Engelbrecht, augsburgi kiadók publikálták. Jelentős volt díszítőművészi tevékenysége. A rokokó stílus legeredetibb rajzolóinak egyike. Metszeteinek száma 600 között mozog.⁶⁵

J. M. Sicrist három metszetnek (N° 35., N° 36., N° 40.) az alkotója, mindegyiket az augsburgi Kaiserlich Franziskischen Akademie adta ki. Johann Sigrist festő, aki valószínűleg megegyezik J. M. Sicrist rézmetszővel 1756-ban született Augsburgban, 1807. május 14-én halt meg Bécsben.⁶⁶

F. Riedel munkája két metszet (N° 38., N° 42.), amelyeket szintén az augsburgi Kaiserlich Franziskischen Akademie adott ki. Az egyik metszeten Riedel néven jelölik. Gottlieb Friedrich Riedel portré és történelmi festő, valamint rézmetsző, 1724-ben született Drezdában, és 1784-ban halt meg Augsburgban. Meissen, Hödest és Frankenthal manufaktúráiban mint állatfestő dolgozott.⁶⁷

Carol Remshart (Carolus Remshard) három metszet alkotója (N° 46., N° 47., N° 48.), a megjelölés szerint festője és metszője egyaránt. Mindhárom lapot Augsburgban Jeremias Wolff örököse, Johann Friedrich Probst adta ki. Remshart rézmetsző és rajzoló, 1678-ban született Augsburgban, ugyanitt halt meg 1735-ben. Építészeti témájú munkái – amelyeket CR monogrammal jelzett – voltak az első német metszetek, amelyek Salzburg templomát, Augsburg utcáit, tereit ábrázolták.⁶⁸

Összegzés

A kutatásaim során eddig még nem találtam adatot arról, hogy Magyarországon mennyire volt elterjedt ez a tárgytípus akár vásári, akár otthoni használatban. Egyedül a már említett sárospataki kozmorámával rokonítható, amely – a leltárkönyv szerint – ajándékozás útján került a református gimnázium fizika szertárába. Másik hazai adat Czövek István fönt idézett 1816-os írása, amelyben a „társaságos víg mulatságnak” céljaira ajánl hasonló berendezések elkészítését.

Mikor és hol készült a kukucskalódoboz? Ez továbbra is kérdés marad. A metszetek kiadási helyét tudjuk, és azt is, hogy már a XVIII. század végén Magyaror-

szágra kerültek. Ezt bizonyítja az a tény, hogy hazai papírmalmok papírosait használták megerősítésükkor. A lékai papír 1776–1802 között, a sólyi 1789–1799 között készült. A tárgy hazai használatát igazolja az a tény is, hogy a 66.427.1.21. leltári számú, Augsburgban készült metszet, amely nyomtatott felirata szerint vízi vadászatot ábrázol, az egykori tulajdonos hátoldalon olvasható német nyelvű megjegyzése szerint Eszterházy herceg ozorai birtokán játszódik (36. ábra).

Az továbbra is kérdés marad, hogy mikor került a tárgycsoport a gelsei Biró családhoz. A sorsszámok alapján megállapíthatjuk, hogy a teljes képsorozat nem került a múzeumba. Legalább 130 db-ból állt, ebből 92 db található meg a Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében.

A tárgy restaurálása

A tárgycsoportból eddig hat metszet került restaurálásra: Vízi vadászat (Ltsz.: 66.427.1.21.), Velence, Szent Márk tér (Ltsz.: 66.427.1.30.), Marseilles (Ltsz.: 66.427.1-57.), Velence, Canal Grande (Ltsz.: 66.427.1.61.), Hága (Ltsz.: 66.427.1.69.), Szökőkút (Ltsz.: 66.427.1.89.) – az alábbiakban a restaurálás menetét szeretném röviden ismertetni.

Restaurálás előtti állapot

A tárgyon található különféle károsodások részben a használat során, részben már a gyűjteménybe kerülés után, a helytelen tárolás eredményeképpen következtek be.

Az első csoportba tartoztak a különféle gyűrődések, szakadások, hiányok, felületen lévő por, víz-, rozsdá-, enyv- és penészfoltok. Jellemző volt a felületi sárgulás, helyenként a színek megfakultak és elmosódtak. Az összekasírozott rétegek több helyen szétváltak, a kézzel írott feliratok helyenként elmosódtak. Felfedeztem korábbi javítások nyomait, például a velencei Szent Márk teret ábrázoló metszeten, amelyet egy másik metszettel támasztottak alá, enyvet használva a ragasztáshoz.

Bizonyos sérülések a tárgy használatával kapcsolatos kutatómunkát megkönnyítették, mivel létezésükből tudtam következtetni, hogyan is használták őket. Ilyen sérülés a Hágát ábrázoló metszeten (Ltsz.: 66.427.1.69.) található égésnyom, amely egyértelművé tette, hogy a tárgyat hátulról (valószínűleg gyertyával) megvilágították. Több metszeten találtam viasznyomokat is.

A tárolás során a tárgyat, mint azt a kezelési naplóból megtudtam, nedvesedés hatására az 1980-as években

gombafertőzés érte. A penészesedést a fertőzés észlelése után szalicilsav-oldattal átitatott szívópapírok behelyezésével szüntették meg (37., 39., 41., 43., 45., 47. ábra).

Anyagvizsgálatok

Az anyagvizsgálatok során kiderült, hogy mind a négy papírfajta többségében len- vagy kenderrostot, kis mennyiségben pedig pamutrostot tartalmaz. A nyomott papír rostjai hosszú, parázs őrlésűek. A többi papíros – natúr, színezett, áttetsző papír – is parázs őrlésű, de akad bennük rövid rost is. A kék papír színezésére indigót használtak. A rétegeket keményítővel ragasztották össze, kivéve a korábbi használat során enyvvel javított darabot.

A lapokat akvarell és gouache festékkel színezték. A hátoldalon lévő felirat, amelyet egykori használója írt a papírra, vasgallusz tintával készült. A gyűjteményi napló száma anilin tintával, a LDM jelenleg érvényben lévő leltári száma golyóstollal íródott.

A levérszemp próbák összegzésekor megállapítottam, hogy a gyűjteményi bélyegző és a golyóstoll tintája alkoholban, az akvarell és gouache festékek pedig vízben oldódnak – ez alól kivételt képez a Marseilles-t ábrázoló metszet (*Ltsz.: 66.427.1.57.*) sárga festéke, amely vízben nem, alkoholban viszont oldódott. Ebből arra következtettem, hogy a festéket valószínűleg sáfrányból készítették.

A papír savasságának mérésekor mért adatok pH 5,9 és 6,3 között mozogtak, ami nem jelent nagy savasságot.

A konzerválás-restaurálás menete

A mechanikus tisztítás során a metszetek felületét rádírshivaccsal⁶⁹ és tömbradírral⁷⁰, a lapok hátulját rádírral rádíroztam át.

Következő lépés a mosás volt, előtte azonban mérlegelnem kellett, hogy az összekasírozott rétegeket szétválasztom, és külön tisztítom, vagy pedig együtt kezelem. A rétegek szétválasztásakor – bár így tökéletesebben lehet kimosni és savtalanítani a papírt – több probléma is fölmerülhet. A lapokat eredetileg keményítővel ragasztották egymáshoz, ami az esetek többségében vízben duzzad, de ha annak idején a keményítő feltárása tökéletes volt, a rétegeket vizes áztatással a károsodás veszélye nélkül nem lehet szétválasztani. Az ilyen típusú ragasztásokat csak enzimes kezelés után lehet szétbontani.

Ugyanakkor a különböző minőségű és összetételű papírok nedvesítés hatására eltérően nyúlnak illetve

zsugorodnak, így száradás után az eredeti állapot rekonstruálása gondot jelentett volna, a méretváltozások különösen nagy problémát okozhattak volna a kivágott és kilyukasztott felületek illesztésekor. Ezen okok miatt a rétegek szétszedése nélkül, együtt akartam kezelni a lapokat. Bizonyos esetekben azonban elkerülhetetlen volt a szétválasztás, mivel másképp nem lehetett megoldani a sérült, szakadt, hiányos papír konzerválását – ez vonatkozott a leghátsó, szakadozott, megnyúlt áttetsző papírok megerősítésére, kiegészítésére.

A szétválasztást először szárazon, könyvkötő csonttal kezdtem, ahol ez nem vezetett eredményre, ott Gore-tex-et⁷¹ használva kíméletesen nedvesítettem a tárgyat. (A Gore-tex membránja csak a gázok számára átjárható, a vizet csak molekuláris formában engedi át.⁷²)

A restaurálás során végzett nedves és egyéb vegyszerek kezelése elvégzése a károsodás veszélye nélkül csak úgy lehetséges, ha a hordozóanyaghoz az író-, festő-, rajzolóanyag stabilan kötődik. Mivel az elvégzett levérszemp próbák azt mutatták, hogy a metszeteknél használt akvarell- és gouache-festékek is foltot hagytak a szívópapíron, nedves kezelésükkor mindenképpen számítani kellett oldódásukra. Mivel a tárgy mosását szükségesnek tartottam, ezért döntöttem a festékek rögzítése mellett. Fixálásra 3%-os, etil-alkoholban oldott *Regnal SI*-et, egyfajta poli-vinil-acetobutirált használtam, mivel ez az anyag a megfelelő védelem biztosítása mellett átengedi a mosó- és fehérítőanyagokat.⁷³

A kíméletesebb kezelés érdekében a mosást szívóasztalon, meleg vízzel – a szennyezettebb területeknél mosószerrel (Evanát⁷⁴) – végeztem. A szívással való tisztítás során a mosólé folyamatosan eltávozik a papírból, így a tisztulás hatékonyabb, mint hagyományos mosás során, ugyanakkor a fölösleges áztatás is elkerülhető. Az enyvfoltos lap mosásakor forró vizet használtam.

Mivel a nedvesítés során a lapoknak dohos szaguk lett, a szükségessé vált fertőtlenítésük. Preventol CMK (para-klór-meta-krezol) 1%-os etanolos oldatával átitatott vattapamaccsal áttamponáltam a felületeket, kikerülve azokat a részeket, ahol alkoholra érzékeny festékek (gyűjteményi bélyegző, golyóstollal írott leltári szám, egyes sárga festékek) voltak.

Fehérítést hidrogén-peroxid vizes bóraxos oldatával végeztem⁷⁵, helyileg alkalmazva – hogy csak a fehér részek foltjait, illetve általános sárgulását szüntessem meg – megkímélve a festett felületeket. Ezt követően a lapokat a szívóasztalon alaposan kiöblítettem.⁷⁶

A pufferolás során a lapok mindkét oldalát 9-es pH

értékű kalcium-hidroxid oldattal bepermeteztem. A papírból így ki nem öblített enyhén lúgos anyag a levegőn való száradás után védelmet nyújt a tárgynak a későbbiek során jelentkező savas hatásokkal szemben.

A tárgy mechanikai megerősítését a szakadások javításával kezdtem. A sérüléseket hátoldaluk felől vékony japánpapír csíkkal támasztottam alá, ragasztáshoz Glutofix 600 (carboxi-metil-cellulóz-Na) sűrű desztillált vizes oldatát használtam.⁷⁷

A hiányok pótlását kézi öntéssel végeztem. A kiegészítéshez használt pamutrostokat⁷⁸ egy napra beáztatattam, majd turmixolás után fekete teával, illetve a kék papír esetében indigóval⁷⁹ a kívánt árnyalatúra színeztem. A péphez kis mennyiségű, híg metil-cellulózt is kevertem. Nedvesség elszívása mellett, kiskanálból adagoltam a rostpépet a hiányzó felületre. Ezt az eljárást azonban csak ott lehetett alkalmazni, ahol a sérült papírt le lehetett választani a többitől. Ahol erre nem volt lehetőség, ott hasonló módszerrel előre elkészített papírból téptem ki a hiánynak megfelelő pótlást, amit Glutofixszel rögzítettem.

Befejezésként az egymástól szétvált, illetve a kezelés során szétválasztott, lapokat újra összeragasztottam. Ehhez búzakeményítőt alkalmaztam, részben

azért, mert eredetileg is ezt használták, másrészt pedig a keményítő egyfajta tartást adott a lapoknak, ami a tárgy eredeti funkcióját tekintve nem elhanyagolható. Mivel a keményítő érzékeny a mikrobiológiai kártevőkre, ezért fertőtlenítőszer (Preventol CMK alkoholos oldatát) is kevertem hozzá. A mosás közben levált apróbb elemek (hajócskák, szarvasok, Hold vékony papírja) visszahelyezése után lepréseltem a kész lapokat. A préselésnél filcet használtam, hogy a különféle rétegek változó vastagságát kiegyenlítsem. A présdeszkára először több réteg szívópapírt, majd Vetexet⁸⁰ fektettem, erre hátoldalával lefelé a műtárgyat. Az újabb réteg Vetexre került a filc, majd szintén több réteg szívópapír, és a második présdeszka. A lapokat teljes száradásukig (négy hétig) présben tartottam, a szívópapírokat két naponta cseréltem.

Száradás után, ahol a felület megkívánta, akvarellfestékekkel elvégeztem a retusálást. Mivel az általam öntött papírfelületek igen nedvszívóak voltak, ezért festés előtt ezeket a részeket 1%-os Regnállal kentem át. Ezt a műveletet a retus megszáradása után is megismételtem. Befejezésként pár napra újra présbe tettem a lapokat (38., 40., 42., 44., 46., 48. ábra).

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

Ltsz = leltári szám

LDM = Laczkó Dezső Múzeum

BALÁZSY 1993 = TÍMÁRNÉ BALÁZSY Á.: A műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása. Budapest 1993

BEKE 1999 = BEKE L.: „Kilátás”. Bevezető gondolatok a perspektivakiállításához. Perspektíva – kiállítás – szimpozion – vetítéssorozat. Budapest 1999

BÉNÉZIT 1976 = BÉNÉZIT, E.: Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs. Dessinateurs et Graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers. 1976

BOGDÁN 1960 = BOGDÁN I.: Lékai (hátori) papírmalom a 18. században. Történelmi Szemle 1960/2. Budapest 1960

COLE 1996 = COLE, A.: Perspektíva. Budapest 1996

CZÖVEK 1816 = A' mágyiás ezermester mellyet Eckartshausenből, Philadelphíából és Wagner János Mihály írásaiából a' társaságos víg mulatságnak, 's idő töltésnek okáért és a' babonáság, kísértés, bűvölés, bájolás mesterségében vetett erős hitnek meggyengítése ked-véért egybeszedett és magyar nyelv-

ven kiadott CZÖVEK ISTVÁN, Pesten, Trattner János Tamás költségeivel és betűivel. 1816.

FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VERWIEBE 1995 = FÜSSLIN, G. – NEKES, W. – SEITZ, W. – W. STECKELINGS, K.H. – VERWIEBE, B.: Der Guckkasten. Einblick – Durchblick – Ausblick. Stuttgart 1995

GERNSHEIM 1965 = GERNSEIM, H. – GERNSEIM, A.: A concise history of photography. London 1965

GUYOT 1799 = GUYOT, E.G.: Nouvelles récréations physiques et mathématiques. Paris 1799

GYÁNI 1995 = GYÁNI G.: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Budapest 1995

HORVÁTH 1965 = HORVÁTH Á.: Camera Obscura: A fényképezés és a film története. Budapest 1965

KALDENBACH 1995 = KALDENBACH, K.: Perspective Views. Print Quarterly 1995. jún.

KASTALY 2000 = KASTALY B.: A papír savtalanítása és fehérítése. Budapest 2000

KASTALY-KUNSZERI-KOZOCSA-GAJDÓ-JÁRÓ-BALÁZSI-PANKASZI-MIKESY 2000 = KASTALY B. – ALBERTNÉ KUNSZERI G. – BEÖTHYNE KOSZCSA I. – GAJDÓ GY. – JÁRÓ M. – TÍMÁRNÉ BALÁZSI Á. – PANKASZI I. – MIKESY P.-né: Kéziratok, nyomtatványok, grafikák író- és festékanyagai: összetételük, készítésük, vizs-

- gálatuk, károsodásuk, rögzítésük és védelmük. A grafikai technikák felismerésének alapjai. Budapest 2000
- KASTALY-SIMON 1992 = KASTALY B. – SIMON I. : A sérült papír kijavítása és a papír anyagának megerősítése. Budapest 1992
- KASTALY-SINGER-DOBRUSSKIN-BANIK 2000 = KASTALY, B. – SINGER, H. – DOBRUSSKIN, S. – BANIK, G.: A papír nedves tisztítása, folttisztítása. Ragasztók eltávolítása. Vízérzékeny tárgyak kezelése gore-texszel. Budapest 2000
- KISS 1956 = KISS L.: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged 1956
- KOLTA 1997 = KOLTA M.: Képmutogatók. Képnézési formák és szokások a fotográfia előtt és után. Szakdolgozat 1997
- KOLTA 2003 = KOLTA M.: Laterna Magica. A vándorló lanternistáktól az iskolai szemléltetésig. Digitális Fotó Magazin 9. Budapest 2003
- KONCZ 1989 = KONCZ P.: A sólyi papírmalom (1790–1851). A MTESZ Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület Papírhagyományok Védelmét Szervező Bizottság 15. közleménye. Budapest 1989
- KOZOCSA-JÁRÓ-KASTALY-VÁSÁRHELYI 1995 = BEÖTHY-NÉ KOZOCSA I. – JÁRÓ M. – KASTALY B. – VÁSÁRHELYI T.: Az anyagok károsodásának okai, a károsodások jellege, felismerése és megelőzése. Budapest 1995
- KOZOCSA-KASTALY-VÁSÁRHELYI 1992 = BEÖTHY-NÉ KOZOCSAI. – KASTALY B. – VÁSÁRHELYI T.: Bevezetés a restaurálásba, a restaurálási dokumentáció. A papír, pergamen és bőr fertőtlenítése és száraz tisztítása. Budapest 1992
- MANNONI 1996 = MANNONI, L.: „Le monde en boîte”. In.: Le mouvement continué. Catalogue illustré de la collection des appareils de la cinémathèque. Mazzotta cinémathèque française 1996
- MN 1999 = Magyar Nagylexikon 9. kötet. Budapest 1999
- MN 2000 = Magyar Nagylexikon 11. kötet. Budapest 2000
- PORZÓ ÁGAI 1908 = PORZÓ ÁGAI A.: Utazás Pestről Budapestre. 1843–1907. Budapest 1998
- STADELMANN 1996 = Stadelmann, K. (főszerk./ed.): Sensationen Welt-Schau auf Wanderschaft. 14 „Weltpanoramen” im Blickpunkt. Schriftenreihe des Schweizerischen PTT-Museums Bern 1996
- SZILÁGYI 1987 = SZILÁGYI G.: Daguerre. A fényképezés felfedezésének története. Budapest 1987
- SZILÁGYI 1990 = SZILÁGYI G.: A kapucinus kápolna titka. Élet és Tudomány 1990. 9.
- TAKÁCS 1996 = TAKÁCS B.: Kozmoráma és varázslátszó. Foto 1960/4.
- VARGA 1975 = VARGA N. L.: Vízjegyek (1623–1896). Budapest 1975. (Budapest 1995)
- WEILER-STREICHSBIER 1998 = WEILER-STREICHSBIER, D.: Papiertheater aus der Sammlung Helge Schenstrrm. Katalog des Landesmuseum Oldenburg 1998
- ZOLTÁN 1963 = ZOLTÁN J.: A barokk Pest-Buda élete. Ünnepségek, szórakozások, szokások. Budapest 1963
- ZOLTÁN 1975 = ZOLTÁN J.: Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán. Budapest 1975
- ¹ Az anyagvizsgálat eredményei alapján.
 - ² Kulőr papírnak nevezzük az anyagában színezett (ez esetben kék) papírokat.
 - ³ BOGDÁN 1960. 40–93. A meghatározásban Koncz Pál segített.
 - ⁴ A Veszprém Megyei Levéltár XI.602.b.No.91., „Az öreg Mészáros Ferencről...” kezdetű irat anyagának kb. 1760-ból származó papírosáról. Gyűjtötte Koncz Pál.
 - ⁵ KONCZ 1989
 - ⁶ Joseph Politzer (1789–1799 között működött) által készített papír vízjele (KONCZ 1989. 60.)
 - ⁷ Sávós címerpajzs liliummal – Morvaország, XVIII. sz. második feléből származó papír vízjele (VARGA 1975 nyomán)
 - ⁸ Magyar címer, császári koronával, Igló (VARGA 1975 nyomán)
 - ⁹ IHS: „Jézus görögösen írt nevének latin betűs átírásából származó rövidítés. A középkortól kezdve elterjedt Krisztus-szimbólum, amelyet mozaikszóként értelmezve többféleképpen oldottak fel. Leggyakoribb értelmezése Iesus Hominum Salvator (Jézus az emberek megváltója), míg a jezsuiták a Jesus Habemus Socium (Jézus a mi társunk) feloldását használták.” MN 1999. 778.
 - ¹⁰ Tihany, Szent Ányos templom Missale Monasticum Venetia, 1770 kötéséről. Koncz Pál gyűjtése.
 - ¹¹ A tárgy meghatározásában Kincses Károly fotótörténész, a Magyar Fotográfiai Múzeum igazgatója segített.
 - ¹² FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VERWIEBE 1995. 119.
 - ¹³ WEILER-STREICHSBIER 1998 nyomán
 - ¹⁴ BEKE 1999
 - ¹⁵ Leon Battista Alberti (1404–1472) olasz építész és művészeti teoretikus.
 - ¹⁶ <http://www.cinemedia.com.au/SFCV-RMIT-Annex/maughton/PEEP-SHOW.html>
 - ¹⁷ Samuel van Hoogstraten (1627–1678) holland festő, Rembrandt tanítványa.
 - ¹⁸ COLE 1996 nyomán
 - ¹⁹ GERNSHEIM 1965 nyomán
 - ²⁰ SZILÁGYI 1987 nyomán
 - ²¹ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VERWIEBE 1995. 7.
 - ²² MN 2000. 826.
 - ²³ <http://www.precinemahistory.net/introduction.htm> nyomán
 - ²⁴ KOLTA 2003. 28–30.
 - ²⁵ <http://www.precinemahistory.net/1750.htm> nyomán
 - ²⁶ SZILÁGYI 1990. 277–278.
 - ²⁷ ZOLTÁN 1963. 162–163.
 - ²⁸ STADELMANN 1996. 44.
 - ²⁹ KISS 1956. 70–72.
 - ³⁰ GYÁNI 1995. 92–99.

- ³¹ PORZÓ ÁGAI 1908. 402.
- ³² ZOLTÁN 1975. 46–49.
- ³³ KOLTA 1997
- ³⁴ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ³⁵ TAKÁCS 1960. 145–146., Ltsz.: D.1936.60.
- ³⁶ HORVÁTH 1965. 232.
- ³⁷ G. F. Waldmüller: Ember képesládával (Olaj, fa 76 × 92.5 cm. J.b.1.: „Waldmüller 1847”. A Szépművészeti Múzeum tulajdona. Ltsz.: 3.B.)
- ³⁸ KOLTA 1997
- ³⁹ www.luikerwaal.com/boerhaave/e0005-04.html nyomán
- ⁴⁰ KALDENBACH 1995. Az angol a képeket és a képek nézegetéséhez használt egyszerűbb szerkezetet, a zograscopot is sok elnevezéssel illeti. Henry Overton 1714-ben kiadott katalógusában „Prospect”-nek hívja, és ezt használja 1731-ben John Bowles is. Overton 1754-ban kiadott újabb katalógusában azonban már a „Views” kifejezéssel illeti. 1784-ben Carington Bowles „Perspective views”-nek nevezi. Lauri and Whitie 1795-ös katalógusában a „Diagonal Mirror”, „Optical Machine”, „Show Glass”-t kifejezések jelennek meg. Robert Simiarily a „Perspective views”-t, „Show glass”-t, „Diagonal Mirror”-t használja. A „Zograscope” kifejezést valószínűleg Georg Adams vezette be.
- ⁴¹ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995. 8–11.
- ⁴² FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ⁴³ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995. 11.
- ⁴⁴ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ⁴⁵ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ⁴⁶ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ⁴⁷ MANNONI 1996 nyomán
- ⁴⁸ <http://www.dtmf.de/Rundgang/Filmtechnik/txt-eng/body1.html> nyomán
- ⁴⁹ CZÖVEK 1816. 114–115.
- ⁵⁰ Nemes Takách László vázlat alapján
- ⁵¹ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995 nyomán
- ⁵² CZÖVEK 1816. 131–132.
- ⁵³ KALDENBACH 1995
- ⁵⁴ GUYOT 1799. 152–156.
- ⁵⁵ FÜSSLIN-NEKES-SEITZ-W. STECKELINGS-VER-WIEBE 1995. 26–30.
- ⁵⁶ KALDENBACH 1995
- ⁵⁷ KALDENBACH 1995
- ⁵⁸ Jeremias Wolff (1663–1724) sikeres kiadó, rézmetsző, metszetkereskedő és óraműves volt Augsburgban. Metszetek, könyvek és térképek kiadásával is foglalkozott. Unokája és örököse Johann Friedrich Probst volt.
- ⁵⁹ KALDENBACH 1995
- ⁶⁰ A szakirodalom Martin Engelbrechtet ugyan nem említi, mint aki kukucskálóképeket is kiadott volna, de több helyen találkozhatunk a nevével, mint különféle metszetek és papírszínházak kiadójával.
- ⁶¹ BÉNÉZIT 1976. 1. kötet, 251.
- ⁶² BÉNÉZIT 1976. 6. kötet, 554.
- ⁶³ BÉNÉZIT 1976. 7. kötet, 638.
- ⁶⁴ BÉNÉZIT 1976. 1. kötet, 421.
- ⁶⁵ BÉNÉZIT 1976. 5. kötet, 339.
- ⁶⁶ BÉNÉZIT 1976. 9. kötet, 582.
- ⁶⁷ BÉNÉZIT 1976. 8. kötet, 54.
- ⁶⁸ BÉNÉZIT 1976. 8. kötet, 682.
- ⁶⁹ A radírszivacs márkanéve: Wishab
- ⁷⁰ Rotring B 20
- ⁷¹ A Gore-tex a textilipar terméke (gyártja: W. L. GORE and Associates Inc.). Poli-tetrafluor-etilén (PTFE), egy teflonhoz hasonló anyag, amit különféle hordozóanyagra laminálnak. A restaurálásban a Gore-tex barrier Nonwoven Laminate (Gore-tex Vlies) és a Gore-tex barrier Polyester Felt Laminate (Gore-tex Filz) alkalmazzák. Két rétegből áll: hordozórétegből (ami poliészter filc vagy vlies) és egy arra rávitt vékony membránból, ami a speciális PTFE-ből készül, amelynek pórusnagyságai a gyártás során változtathatóak. A restaurálásban használt termékeknél ez 0,2 mikron.
- ⁷² KASTALY-SINGER-DOBRUSSKIN-BANIK 2000
- ⁷³ KASTALY-KUNSZERI-KOZOCSA-GAJDÓ-JÁRÓ-BALÁZSI-PANKASZI-MIKESY 2000
- ⁷⁴ Zsír-alkohol-szulfát
- ⁷⁵ 5–6%-os hidrogén-peroxid és 3%-os bóráx oldat 1: 1 arányú keveréke
- ⁷⁶ KASTALY 2000
- ⁷⁷ KASTALY – SIMON 1992
- ⁷⁸ Az alkalmazott közepes, parázs őrlésű félanyagot kifejezetten restaurálási célokra gyártja a Diósgyőri Papírgyár.
- ⁷⁹ A színező oldathoz 0,5 g indigóport denaturált szeszben péppé kevertem, meleg vízzel tízszeresére hígítottam, 1 g kristályos nátrium-hidroxidot és 0,5 g szintén kristályos nátrium-ditionitot adtam hozzá. A rostpépet hálóbába téve többször belemártottam a festőlébe. A végén jól átmostam.
- ⁸⁰ A Vetex egy nem szövött, poliészter alapú textilipari termék. A papírrestaurálásban jól alkalmazható mosáskor kiemelő segédanyagként. Ha préseléskor használjuk, elkerüljük, hogy a műtárgy a szívópapírhoz ragadjon.

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 1.	66.427.1.16.	Párizs	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 2.	66.427.1.17.	Párizs	Ua.	Párizs, Maillet			
N° 3.	66.427.1.39.	Párizs	Ua.	val. Párizs		Rigaud	J. F. Leitzelt
N° 6.	66.427.1.31.	Párizs	Ua.	val. Párizs			
N° 7.	66.427.1.2.	Párizs, kivilágított ünnepi utca 1745-ben	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 8.	66.427.1.66.	Tűzijáték Párizsban	Ua.	val. Párizs			
N° 9.	66.427.1.73.	Párizs	Ua.				
N° 10.	66.427.1.82.	Luxemburg	Párizs (téves)	Augsburg, Engelbrecht			
N° 12.	66.427.1.22.	Párizs	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie		Ozanne	Balthasar Frederic Leizelt
N° 13.	66.427.1.5.	Namur	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Nabholz
N° 15.	66.427.1.84.	Kert szökőkúttal Versaillesban	Ua.	val. Párizs	1714		Maurice Baquoy
N° 16.	66.427.1.87.	Nancy	Ua.	val. Párizs			
N° 17.	66.427.1.57.	Marseille	Ua.	val. Párizs			
N° 18.	66.427.1.89.	Kert szökőkúttal	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
N° 19.	66.427.1.64.	Rochefort	Ua.	Párizs, Mondhare			
N° 23.	66.427.1.38.	Milánó	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
N° 24.	66.427.1.40.	Milánó	Ua.	Párizs, Mondhare		Noel	
N° 25.	66.427.1.23.	Milánó	Ua.				
N° 27.	66.427.1.51.	Velence	Ua.	Párizs, Huquier			
N° 28.	66.427.1.65.	Boszton	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Francois Xav. Habermann

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 29.	66.427.1.25.	Boszton	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Francois Xav. Habermann
N° 31.	66.427.1.68.	Amszterdam	Ua.				
N° 33.	66.427.1.34.	Amszterdam	Ua.	London	1762		
N° 35.	66.427.1.24.	Bécs	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			J. M. Siccrist
N° 36.	66.427.1.15.	Bécs	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			J. M. Siccrist
N° 38.	66.427.1.11.	Örvény a Dunán	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Riezel
N° 39.	66.427.1.14.	Róma	Bécs (téves)	Párizs, Basset			
N° 40.	66.427.1.19.	Bécs	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			J. M. Siccrist
N° 41.	66.427.1.92.	London, Vauxhall Garden	Bécs, Práter (téves)	London (nyomtatta: Golden Buck)	1759	Canaleti	
N° 42.	66.427.1.3.	Örvény a Dunán	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			F. Riedel
N° 43.	66.427.1.20.	Bécs	Ua.				
N° 44.	66.427.1.13.	Bécs	Ua.	val. Párizs			
N° 45.	66.427.1.67.	(a város neve nincs feltüntetve)	Augsburg	Augsburg, Jeremias Wolff örököse, Johann Friedrich Probst			
N° 46.	66.427.1.29.	(a város neve nincs feltüntetve)	Augsburg	Augsburg, Jeremias Wolff örököse, Johann Friedrich Probst		Carol Remshart	Carol Remshart
N° 47.	66.427.1.63.	(a város neve nincs feltüntetve)	Augsburg	Augsburg, Jeremias Wolff örököse, Johann Friedrich Probst		Carol Remshart	Carol Remshart

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 48.	66.427.1.47.	(a város neve nincs feltüntetve)	Augsburg	Augsburg, Jeremias Wolff örököse, Johann Friedrich Probst		Carol Remshart	Carol Remshart
N° 49.	66.427.1.12.	Augsburg	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
No 54.	66.427.1.48.	Firenze	Ua.				
N° 55.	66.427.1.50.	Prága	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie		Joseph Diezler	Nabholz
N° 56.	66.427.1.8.	Prága	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie		Jean Joseph Diezler	Nabholz
N° 57.	66.427.1.88.	Prága	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Nabholtz
N° 58.	66.427.1.81.	Prága	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie		Joseph Diezler	Nabholz
N° 59.	66.427.1.86.	Velence	Ua.	Párizs, Maillet			
No 60.	66.427.1.35.	Velence	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Francois Xav. Habermann
N° 61.	66.427.1.61.	Velence	Ua.				
N° 63.	66.427.1.7.	Velence	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Francois Xav. Habermann
N° 64.	66.427.1.52.	Velence	Ua.	val. Párizs			
N° 65.	66.427.1.30.	Velence	Ua.				
N° 66.	66.427.1.46.	A tékozló fiú kikéri az atyai örökségét	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
N° 67.	66.427.1.28.	A tékozló fiú távozása	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
N° 68.	66.427.1.6.	A tékozló fiú szajhák között	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 69.	66.427.1.7.	A tékozló fiú disznó pásztorként	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			
N° 70.	66.427.1.9.	A tékozló fiú visszatér	Ua.	Georg Balthasar Probst			
N° 72.	66.427.1.71.	Sevilla	Ua.	Párizs, Huquier			
N° 73.	66.427.1.90.	Sevilla	Ua.	Párizs, Huquier			
N° 74.	66.427.1.37.	Spanyol Királyi Palota	Ua.	Párizs, Huquier			
N° 76.	66.427.1.72.	Cadix	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			
N° 78.	66.427.1.26.	Cadix	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Balth. Frederic Leitzelt
N° 79.	66.427.1.43.	Cadix	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			Balth. Frederic Leitzelt
N° 82.	66.427.1.59.	London	Ua.				
N° 83.	66.427.1.33.	London	Ua.	Párizs, Paquier			
N° 85.	66.427.1.91.	London 1666-ban	Ua.				
N° 87.	66.427.1.79.	Róma	Ua.				
N° 89.	66.427.1.49.	Róma	Ua.				
N° 90.	66.427.1.75.	Róma	Ua.				
N° 91.	66.427.1.83.	Róma	Ua.				
N° 93.	66.427.1.76.	Színházi dekoráció: Ōdipusz palotája Tébában	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 95.	66.427.1.10.	Verona	Ua.				
N° 96.	66.427.1.36.	Babiloni sárkány	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			
N° 98.	66.427.1.45.	Babilon	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 99.	66.427.1.44.	Jeruzsálem	Ua.	Párizs, Mondhare			
N° 100.	66.427.1.18.	Middelburg	Ua.	val. Párizs			
N° 102.	66.427.1.56.	Antwerpen	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 106.	66.427.1.42.	Színházi dekoráció: varázslónő minőszi kertben	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 107.	66.427.1.54.	Bázel	Ua.	Párizs, Basset			
N° 108.	66.427.1.21.	Vízi vadászat	„Vadászat Eszterházy herceg birtokán, Ozorán, Magyarországon”	Augsburg Georg Balthasar Probst			
No 111.	66.427.1.69.	Hága	Ua.	Párizs, Beauvais			
N° 112.	66.427.1.74.	A Belém torony Lisszabonban	Ua.				
N° 114.	66.427.1.53.	Szt. Helen szigete	Ua.	Párizs, Daumont			
N° 115.	66.427.1.55.	Nabukodonozor király aranszobra Babilonban	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie			
N° 116.	66.427.1.80.	Szentpétervár	Ua.				
N° 117.	66.427.1.77.	Kert Konstantinápolyban	Ua.	Párizs, Beauvais			
N° 118.	66.427.1.58.	Dordrecht	Ua.	Augsburg, Kaiserlich Franziskischen Akademie		I. Arends	Balth. Frederic Leizelt
N° 122.	66.427.1.78.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Mauzolosz síremléke Halikarnasszoszban (a német szöveg tévesen Babilonba helyezi)				
N° 123.	66.427.1.27.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Rhodoszi kolosszus				
N° 124.	66.427.1.70.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Szemiramisz függőkertje				

Korábbi tulajdonosa sorszáma	Ltsz.	Téma	Téma a hátoldalon lévő német felirat szerint	Kiadó	Évszám	Rajzoló	Metsző
N° 125.	66.427.1.62.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Gízai piramisok				
N° 126.	66.427.1.60.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Artemisz temploma Epheszoszban				
N° 127.	66.427.1.41.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Zeusz szobra (a német szöveg tévesen Rómába helyezi)				
N° 128.	66.427.1.32.	(nincs felirat)	Az ókori világ csodája: Alexandriai világítótorony				
N° 130.	66.427.1.85.	Versailles	Ua.	Augsburg, Georg Balthasar Probst			

A PEEP-HOLE BOX FROM THE COLLECTION OF THE MUSEUM „LACZKÓ DEZSŐ”

The 18th century peep-hole box in the MLD, together with the copperplate prints belonging to it, is probably a unique piece on the domestic scene. According to data in the inventories, it came into the museum collection in 1922 (as a home panorama). This designation of the object's function, however, does not correspond to reality.

This author has looked into what would be the best object type with which to classify this artefact combination, where it may come from, how it may have been used, how it is relat-

ed to cultural history. Other forms and instruments of picture viewing from the 18th century are reviewed, and object types related to the peep-hole box are presented. In the description the construction of the box is precisely delineated and the 91 copperplate pictures associated with it are presented, together with the wooden box for storing them. In the concluding section, restoration of some of the individual copperplates is reviewed.

1. ábra. A kuckálódoboz előlről
Figure 1. The peep-hole box from the front

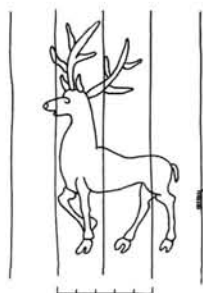
2. ábra. A kuckálódoboz kihúzott állapotban
Figure 2. The peep-hole box in an extended state

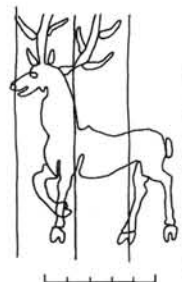
3. ábra. A kuckálódoboz felülről
Figure 3. The peep-hole box from above

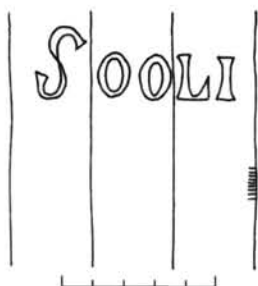
4. ábra. A metszetek tárolására szolgáló láda
Figure 4. The box for storing the copperplates

5. ábra. A Hágát ábrázoló metszet kék színű alátámasztó papírjain talált vízjel-elem
Figure 5. A water mark element found on the blue support paper for the copperplate depicting the Hague

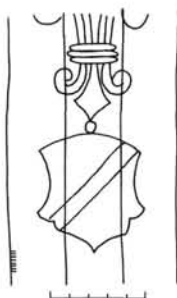
6. ábra. Oskar Wenko által használt, a hosszú használatától torzult rajzolatú vízjel-elem
Figure 6. A water mark element, used by Oskar Wenko, with contours distorted from long usage

7. ábra. A Hágát ábrázoló metszet natúr színű alátámasztó papírjain talált vízjel-elem
Figure 7. A water mark found on the plain-coloured support paper for the copperplate depicting the Hague

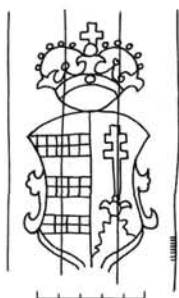
8. ábra. Joseph Politzer (1789–1799 között működött) által készített papír vízjele
Figure 8. Water mark on paper produced by Joseph Politzer (active 1789–1799)

9. ábra. Barokk címerpajzs és liliom részlete – a Canal Grandét ábrázoló nyomtatás natúr színű alátámasztó papírjának vízjelrészlete
Figure 9. Detail of a Baroque coat of arms and lily - detail of water mark from the plain-coloured support paper for the print depicting the Grand Canal

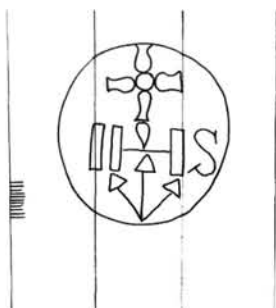
10. ábra. Sávos címerpajzs liliommal. Morvaország, XVIII. sz. második feléből származó papír vízjele
Figure 10. Striped coat of arms with a lily. Moravia, water mark of paper from the second half of the 18th century

11. ábra. Címerpajzson császári koronát ábrázoló vízjel részlete a velencei Canal Grandét ábrázoló nyomtatott papírosán
 Figure 11. Detail of a water mark depicting an imperial crown on a coat of arms, on the blue supporting paper for the print of the Grand Canal in Venice

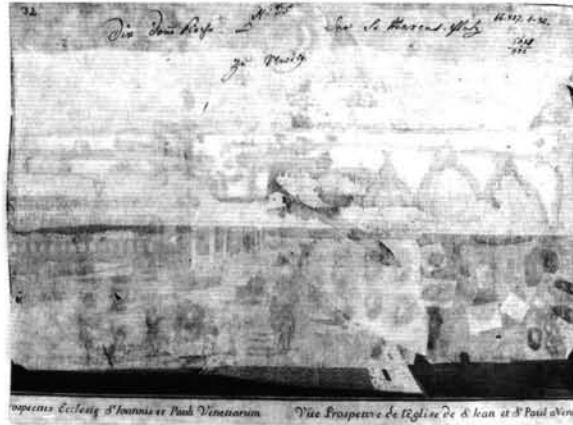
12. ábra. Magyar címer, császári koronával, Igló
 Figure 12. Hungarian coat of arms, with imperial crown, Igló

13. ábra. Jeruzsálemet ábrázoló metszet (Ltsz.: 66.427.144.) nyomtatott lapján található vízjel
 Figure 13. Water mark found on printed sheet of the copperplate depicting Jerusalem (Inventory no.: 66.427.1.44)

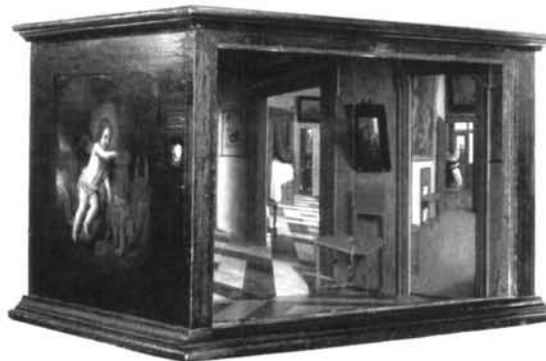
14. ábra. Tihany, Szent Ányos-templom Missale Monasticum (Venetia, 1770) kötésének bélyegződíszítése
 Figure 14. Seal decoration on the binding of Missale Monasticum (Venetia, 1770) from St Ányos church, Tihany

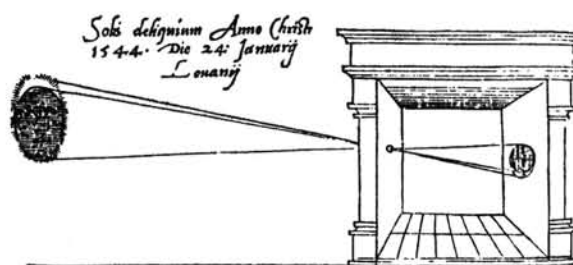
15. ábra. Velence, Szent Márk teret ábrázoló metszet (Ltsz.: 66.427.1.30.) hátoldala
 Figure 15. Reverse side of copperplate depicting St Mark's Square, Venice (Inventory no.: 66.427.1.30)

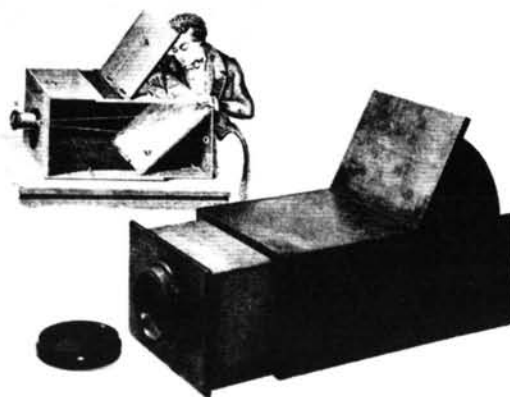
16. ábra. Jacob Munk kukucskálódobozos mutatványost ábrázoló olajfestménye 1836-ból
 Figure 16. 1836 oil painting by Jacob Munk depicting a peep-hole box side show

17. ábra. Samuel von Hoogstraten perspektivikus doboza
 Figure 17. Perspective box by Samuel von Hoogstraten

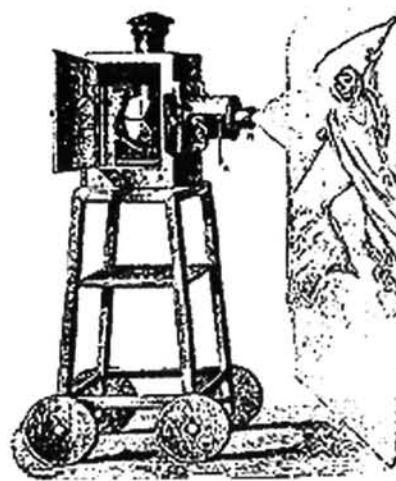
18. ábra. A camera obscura első nyomtatásban megjelent ábrázolása 1545-ből
 Figure 18. The first printed depiction of a camera obscura from 1545

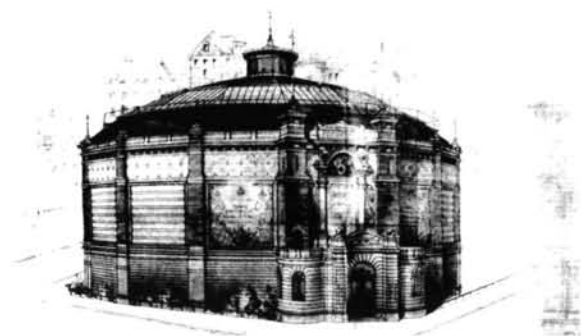
19. ábra. Camera obscura, mint rajzeszköz
 Figure 19. Camera obscura, as a drawing implement

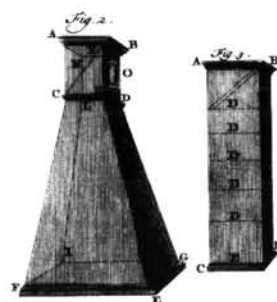
20. ábra. Laterna magica 1640-ből
 Figure 20. Laterna magica from 1640

21. ábra. Robertson fantazmagóriája
 Figure 21. Robertson's phantasmagoria

22. ábra. Luzerni panoráma épülete 1885-ből
Figure 22. Luzern panorama building from 1885

23. ábra. Guyot kozmorámája
Figure 23. Guyot's cosmorama

24. ábra. G. F. Waldmüller: Ember képesládával
Figure 24. G. F. Waldmüller: Man with picture box

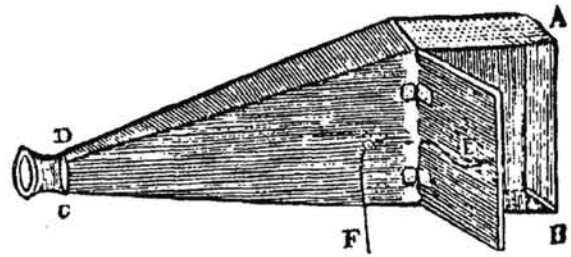
25. ábra. Sztereoszkópnézegetés otthon (Anglia, 1860 körül)
Figure 25. Watching stereoscope at home (England, around 1860)

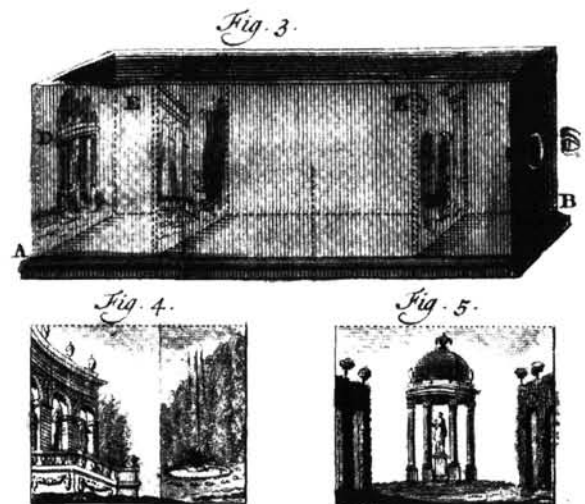
26. ábra. Raritätenkasten
Figure 26. Rarities box (Raritätenkasten)

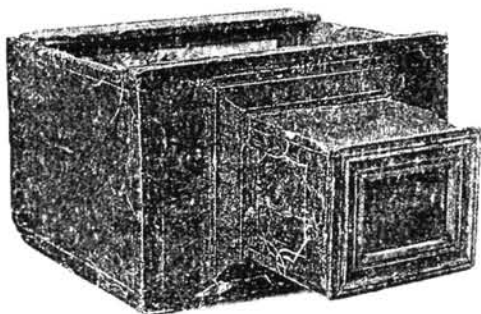
28. ábra. Otthoni metszetnézegetés zograskóppal –
1800 körül
Figure 28. Looking at copperplates at home with
a zogrscope – around 1800

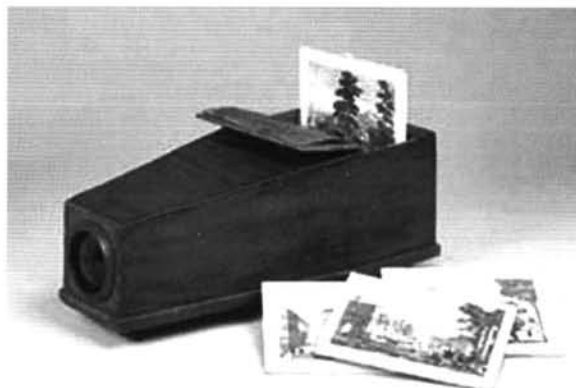
27. ábra. A Parrat-féle kukucskálódoboz
Figure 27. Peep-hole box of the Parrat type

29. ábra. William Hooper kukucskálódoboza
Figure 29. William Hooper's peep-hole box

30. ábra. Augsburgban gyártott kukucsálódoboz a XVIII. század közepéről
 Figure 30. A peep-hole box from the mid 18th century, manufactured in Augsburg

31. ábra. Angol kukucsálódoboz a XIX. századból
 Figure 31. English peep-hole box from the 19th century

32. ábra. Czövek István által leírt berendezés feltételezett rajza
 Figure 32. Postulated plan of equipment described by István Czövek

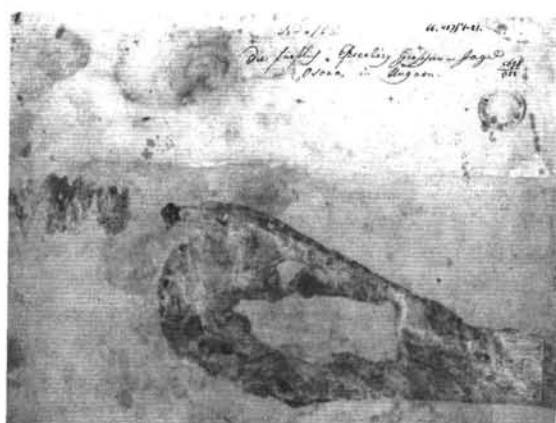
33. ábra. Kukucsálódoboz fahengerre föltekert képekkel, 1750 körül
 Figure 33. Wooden cylinder from peep-hole box with a roll of pictures, around 1750

34. ábra. Kukucsológép „nappali” megvilágításban
Figure 34. Peep-hole picture with „daytime” lighting

35. ábra. Kukucsológép „éjszakai” megvilágításban
Figure 35. Peep-hole picture with „night-time” lighting

36. ábra. A vízi vadászatot ábrázoló metszet hátoldala, a német nyelvű használói felirattal
Figure 36. The reverse side of the copperplate depicting hunting on the water,
with user's inscription in German

37. ábra. Vízi vadászat (Ltsz.: 66.427.1.21.) restaurálás előtt

Figure 37. Hunting on the water (Inventory no.: 66.427.1.21) before restoration

38. ábra. Vízi vadászat (Ltsz.: 66.427.1.21.) restaurálás után

Figure 38. Hunting on the water (Inventory no.: 66.427.1.21) after restoration

39. ábra. Velence, Szent Márk tér (Ltsz.: 66.427.1.30.) restaurálás előtt

Figure 39. St Mark's Square, Venice (Inventory no.: 66.427.1.30) before restoration

40. ábra. Velence, Szent Márk tér (Ltsz.: 66.427.1.30.) restaurálás után

Figure 40. St Mark's Square, Venice (Inventory no.: 66.427.1.30) after restoration

41. ábra. Marseilles (Ltsz.: 66.427.1–57.) restaurálás előtt

Figure 41. Marseilles (Inventory no.: 66.427.1–57) before restoration

42. ábra. Marseilles (Ltsz.: 66.427.1–57.) restaurálás után

Figure 42. Marseilles (Inventory no.: 66.427.1–57) after restoration

43. ábra. Velence, Canal Grande (Ltsz.: 6.427.1.61.)
restaurálás előtt
Figure 43. Grand Canal, Venice (Inventory no.:
66.427.1.61) before restoration

44. ábra. Velence, Canal Grande (Ltsz.: 6.427.1.61.)
restaurálás után
Figure 44. Grand Canal, Venice (Inventory no.:
66.427.1.61) after restoration

45. ábra. Hága (Ltsz.: 66.427.1.69.)
restaurálás előtt
Figure 45. Hague (Inventory no.: 66.427.1.69)
before restoration

46. ábra. Hága (Ltsz.: 66.427.1.69.) restaurálás után
Figure 46. Hague (Inventory no.: 66.427.1.69)
after restoration

47. ábra. Szökökút (Ltsz.: 66.427.1.89.)
restaurálás előtt
Figure 47. Fountain (Inventory no.: 66.427.1.89)
before restoration

48. ábra. Szökökút (Ltsz.: 66.427.1.89.)
restaurálás után
Figure 48. Fountain (Inventory no.: 66.427.1.89)
after restoration

A KOMÁROMI MÚZEUM TÖRTÉNETE (1886–2003)

A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma és a komáromi Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma 2003. március 14-én a múzeumi munka minden területét érintő együttműködési megállapodást kötött, ami indokoltá teszi a komáromi múzeum bemutatását a Veszprém megyei közönségnek. Az intézmény gyűjteményeiből már 2003 őszén ízelítőt kaphattak a Laczkó Dezső Múzeum látogatói, a Komáromi anziksz c. kiállításon. Ez az írás a múzeum múltjáról és jelenéről szeretne részletesebb tájékoztatást nyújtani.

A most közel százhusz éves komáromi múzeum megalapítását másfél évtizedes vajúdás előzte meg. A közeli őszyi római tábor régészeti leletanyagának megmentése érdekében Rómer Flóris, a magyar régészet egyik úttörője a Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottságának támogatásával már 1870–1871-ben szorgalmazza egy egyleti keretek között működő múzeum létrehozását Komáromban, kezdeményezését azonban a megye akkori vezetői nem támogatják, így terve meghiúsul. Ugyanakkor – már az 1860-as évek végétől – a komáromi bencés gimnáziumban oktatási célokra létezik egy történelmi és régészeti emlékeket tartalmazó régiségtár, amelyet „múzeumnak” is neveznek. Régészeti leletek és egyéb régiségek szerepelnek az 1880. évi komáromi ipar- és terménykiállításon is, nagy sikert aratva a látogatók körében. Mindez ébren tartja a múzeumalapítás gondolatát, amelynek megvalósulásához újabb lendületet ad az Ószoony–Buda vasútvonal építése során előkerült további számos régészeti lelet megmentésének ügye. A helyi lapokban több felhívás jelenik meg a megye és a város történelmi múltjának kutatását és e múlt tárgyi emlékeinek gyűjtését végző egylet létrehozására, amelyek eredményeként 1886. december 19-én 116 taggal megalakul a *Komárom vármegyei és Komárom városi történeti és régészeti egylet*. Alapszabályzatát a belügyminiszter 1887. március 30-án hagyja jóvá, s az egylet 1887. április 17-i közgyűlésén hirdetik ki. E dátumokhoz kötődik a komáromi múzeum megalapítása.

A Történeti és Régészeti Egylet élén a polgármes-

tertől a főispánig ott találjuk a város és a megye vezetőit, választmányának ténylegesen cselekvő személyiségei azonban a komáromi bencés gimnázium tanárai, elsősorban Gyulai Rudolf titkár, az egylet gyűjteményének megalapítója, aki e gyűjtemény értékesebb darabjaiból megrendezi és 1889. június 9-én megnyitja az első nyilvános kiállítást. Ő szerkeszti az egylet évkönyvét is, amelyből összesen hat jelenik meg – az 1887–1892. évekre vonatkozóak – „A Komárom-vármegyei és Komárom városi történeti és régészeti egylet évi Jelentése” címmel. Ezek mindegyike pontos és értékes adatokat tartalmaz az egylet vezetőségéről, tagságáról, előző évi működéséről, valamint a város és a megye történelmével foglalkozó tanulmányokat.

Az egylet működésének első éveiben tisztségviselői és tagjai is hatékonyan segítenek a történelmi és régészeti emlékek, a megye monográfiájának megírásához szükséges adatok gyűjtésében, az egylet néhány tudományos-ismeretterjesztő előadást is rendez, e kezdeti lendület azonban az 1890-es évek elején megtörik és fokozatosan passzivitás váltja fel: csökken a múzeumnak ajándékozott tárgyak száma, az egylet rendezvényeinek látogatottsága, s a taglétszám is. Ez rontja az egylet pénzügyi helyzetét, mivel kiadásait a tagok alapítványaiából és a tagdíjakból fedezi. E hanyatláson nem segít a gyűjtemény 1897-ben történő áthelyezése az újonnan felépült törvényszéki palotába, ahol ugyanazon év májusában Gyulai rendezésében megnyílik belőle a második kiállítás. A gyűjtemény elhelyezése itt sem kielégítő, mert a kiállítás helyisége szűk, a látogatók részére pedig nehezen hozzáférhető. Miután Gyulai Rudolf, az egylet működésének motorja 1897 nyarán elköltözik Komáromból, már nincs aki ébren tartsa tevékenységét. A múzeum fenntartása érdekében szükségessé válik újjászervezése.

Az átszervezés csak 1900-ban valósul meg. Az egylet *Komárom vármegyei és városi Múzeum-egyesület* néven folytatja tevékenységét, kiegészítve azt a történelmen és régészeten kívül a néprajzzal és természetrajzzal. Négy osztálya élére külön gyűjtemény-őröket választ: a régészeti gyűjtemény őrévé Wesze-
lovszky János járási albirót, aki 1904-ig az egyesület

titkári tisztét is betölti; a történeti gyűjtemény őrévé Szendrey Imre polgári iskolai tanárt, tőle e tisztséget 1903-ban Alapy Gyula megyei levéltáros, 1904-ben pedig Ruisz Gyula, a bábolnai ménesbirtok jószágigazgatója veszi át; a néprajzi gyűjtemény őrévé Bathó Lajos megyei másodaljegyzőt, a természetrajzi gyűjtemény őrévé pedig Bottay Kálmán polgári leányiskolai tanárt. A múzeumot az egyesület a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének felügyelete alá helyezi, amivel szakmai segítséget és rendszeres évi állami segélyezést nyer muzeális tárgyak vásárlására. Gyűjteménye a régészeti ásatások és leletmentések anyagával is gyarapodik. Az ásatásokat Weszelovszky János vezeti, aki 1899 nyarán részt vett a Magyar Nemzeti Múzeum első régészeti tanfolyamán. Egy képzőművészeti gyűjtemény létrehozása céljából az egyesület 1906-tól tudatosan gyűjti a képzőművészeti alkotásokat is. Ideiglenesen megoldódik a gyűjtemények elhelyezése. Az egyesület már újjáalakulása évében megkapja a várostól az ún. Esterházy-pavilont, amit Esterházy Miklós gróf építtetett az 1891. évi komáromi gazdasági és iparkiállításához, s utána a városnak adományozott. E díszes faépületben nyílik meg 1900. november 18-án a múzeum, a gyűjtemény harmadik kiállítása.

Az egyesület – elődjéhez hasonlóan – rendszeresen megjelenteti évkönyveit „A Komárom vármegyei és városi Múzeum-egyesület Értesítője” címmel, amelyeket az egyesület titkára (1900–1903 Weszelovszky János, 1904–1909 Alapy Gyula) szerkeszt. A komáromi bencés főgimnázium főépületének felépítése után, annak nagytermében, az egyesület 1908–1909-ben több színvonalas ismeretterjesztő előadás is rendez.

A múzeum gyorsan gyarapodó gyűjteményeinek elhelyezésére az Esterházy-pavilon rövidesen kicsinek bizonyul, s a helyiség kérdését a Múzeum-egyesület úgy látja legcélszerűbben megoldhatónak, ha szorgalmazza egyesülését a Komáromban működő további két közművelődéssel foglalkozó intézménnyel, a Közművelődési Egyesülettel és a Vármegyei Könyvtárral, s ezekkel közösen felépíttetik központi székházukat. Alapy Gyula egyesületi titkár fáradozásának köszönhetően 1911-ben megvalósul a három intézmény egyesülése és létrejön a *Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület* (röviden Jókai Egyesület), amely az 1912. október 11-én jóváhagyott alapszabályai szerint fő feladatainak tekinti a nemzeti közművelődés terjesztését, a művészetek pártolását és ismertetését, a komáromi múzeum fenntartását, fejlesztését, gyűjteményeinek tudományos feldolgozását, számára és a megyei könyvtár részére végleges otthon biztosítását, valamint hogy Jókai Mór emlékére szobrot állítson és állandó

színházat létesítsen Komáromban. Székháza – a Kultúrpalota – a magyar állam anyagi támogatásával Hüttl Dezső budapesti műegytemi tanár tervei szerint, Nagy Mihály komáromi építész irányításával 1913-ban fel is épül az egykori algimnázium telkén, s 1913. november 29-én ünnepélyesen felavatják. Ugyanazon év végén az épület egyik szárnyába beköltözik a múzeum mintegy 15 ezer tárgyból álló gyűjteményével, amelyből 1914. április 12-én a Kultúrpalota öt termében kiállítás nyílik.

A múzeumnak tehát végre van otthona, s a Jókai Egyesület igyekszik valóra váltani az alapszabályaiban rögzített többi célkitűzést is: gyűjtést szervez Jókai szobrára, berendezi könyvtárát, 1913–1918 között 50 ismeretterjesztő előadást, 9 hangversenyt, 3 képzőművészeti kiállítást rendez; 1913-tól 1916-ig Alapy Gyula szerkesztésében *Komárom* címmel negyedévenként megjelenteti a korábbi egyesületi évkönyvekhez hasonló folyóiratát. Közben az első világháború kirobbanása megszakítja a múzeum látogatását, mivel a Jókai Egyesület felajánlására a Kultúrpalotában 1914 augusztusában kisegítő hadikórházat rendeznek be, s az csak 1918 tavaszán költözik ki az épülethől, amelyet éppen csak hogy kitakarítanak és rendbe hoznak, ismét az eredeti küldetésétől eltérő célra veszik igénybe. Az őszirózsás forradalom idején az 1918. november 3-án megalakuló helyi munkástanács foglalja le a székhelyül. Ezután – a csehszlovák katonai alakulatok 1919. január 10-én történt bevonulásáig – a Kultúrpalota forradalmi gyűlések és előadások színhelye, majd még néhány hónapig a szociáldemokrata pártszervezet székháza. A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásának hírére bevezetett ostromállapot következtében 1919. április 25-én a rendőrkapitány bezáratja, s ezzel megszűnik politikai célokra való felhasználása. Bezárt székházát a Jókai Egyesület 1919. május 18-án kapja vissza, s azt még ugyanabban a hónapban Harmos Károly képkiallításával újra megnyitja a nagyközönség előtt, a múzeum állandó kiállítása azonban csak a gyűjtemények újjarendezése után, 1921-ben nyílik meg.

Az új államba került Jókai Egyesület 1919 nyarán a megváltozott helyzethez alkalmazkodó programot fogad el, amelynek gerincét a kisebbségvédelem, a csehszlovákiai magyarság nemzeti öntudatának, kulturális szerveztségének erősítése képezi. Ennek jegyében számos színvonalas rendezvényt (1919–1938 között 91 ismeretterjesztő előadást, 48 hangversenyt, 34 kiállítást, 15 emlékünnepélyt és 4 egyéb közművelődési rendezvényt), székházának nagytermében reprezentatív bálakat, színi előadásokat rendez, mindezzel Komáromot a felvidéki magyar kultúra egyik központjává

fejlesztve, ugyanakkor a múzeum gyűjteményéről való gondoskodása a háttérbe szorul. A gyűjtemény gyarapodása messze elmarad az első világháború előttitől, noha a múzeum – nem nagy összegű, de rendszeres – anyagi támogatást kap a csehszlovák államtól. Ennek egyik oka Alapy Gyulának, a múzeum igazgatójának s egyben a Jókai Egyesület főtitkárának (1913-tól 1936. január 20-án bekövetkezett haláláig tölti be e tisztséget) más irányú, szerteágazó irodalmi, kulturális és politikai elfoglaltsága (a magyar polgári Országos Keresztényszocialista Párt tartománygyűlési képviselője), valamint bizalmatlansága a csehszlovák hatóságokkal és szakmai körökkel szemben, amelyektől a múzeumot igyekezett elszigetelni. A harmincas évek elejére a múzeum gyűjteménye teljesen elhanyagolt állapotba kerül, a kiállítás termeit nem takarítják, keveset törődnek az újonnan szerzett tárgyak elrendezésével. E téren csak 1935-ben változik a helyzet, amikor a betegeskedő múzeumigazgató helyettesítésével megbízott Szombathy Viktor vezetésével kitakarítják és átrendezik a múzeumot. A kiállítás céljaira ekkorra már a korábbi négy terem helyett hat áll a múzeum rendelkezésére, mivel az épület több éven át bérelt termeiből 1935-ben kiköltözik a város közéleti hivatala. A kiállítás átrendezése után az őskori és római kori gyűjtemény a földszinti két teremben marad, a történeti, az iparművészeti és a néprajzi anyag pedig az emeleten, míg a két kiürített emeleti terembe az 1848/49-es gyűjtemény és az 1925-ben már egyszer kiállított Jókai-emlékekből újonnan létrehozott Jókai-emlékszoba kerül. Az átrendezett múzeum a Jókai Egyesület megalakulásának 25. évfordulója alkalmával 1936 áprilisában nyílik meg. Megnyitását Alapy múzeumigazgató már nem érte meg. Halála után Szombathy Viktor kerül az igazgatói székbe. A hatóságok engedélyével és támogatásával ebben az időben valósítja meg a Jókai Egyesület régi tervét: közadakozásból szobrot emel Jókai Mórnak, amelyet a Kultúrpalota udvarán állítanak fel, s 1937. november 28-án avatnak fel.

A személyi változás folytán gondos kezekbe kerülő múzeum az első bécsi döntést követő államfordulat után is a Jókai Egyesület kezelésében marad, alapszabályait az új államkeret hatóságainak elvárásai szerint módosítják. Szombathy Viktor múzeumigazgató 1939-ben összegyűjti az első Csehszlovák Köztársaság időszakára vonatkozó tárgyi emlékeket és ezeket egy különteremben kiállítja, majd 1940 nyarán Budapestre költözik. Ezután a múzeum további átrendezés nélkül – nem állandó nyitva tartással – fogadja látogatóit egészen a front közeledtéig. 1944 januárjában gyűjteményének őskori és római kori tárgyait

ládákba csomagolják és a közeli bencés székház alagsorában helyezik el. A front átvonulását a Kultúrpalota és a múzeum gyűjteménye nagyobb károsodás nélkül vészezi át.

A második világháború után új fejezet kezdődik a múzeum életében: a Jókai Egyesület feloszlásával megszűnik egyleti jellege, kezelését a csehszlovák állam veszi át. Az állam javára lefoglalt gyűjteményt már 1946-ban egy lelkes fiatal középiskolai tanár, Mikuláš Dušek visszahelyezi a régi tárlókba, s a felújított kiállítást megnyitja a látogatók előtt, majd a Komáromi Járási Közigazgatási Bizottság a gondjaira bízott gyűjteményből 1948-ban létrehozza az állami múzeumhálózat keretében illeszkedő járási honismereti múzeumot, amely a következő évben – hatáskörének bővülésével – felveszi a *Duna Menti Múzeum* elnevezést. Működéséhez azonban hiányoznak a szükséges feltételek. A volt Kultúrpalotában a múzeum csak albérli, mivel az épületet a Matica slovenská Komáromi Helyi Szervezete kapja meg, s abban berendezi kultúrházát, majd miután 1951-ben a szervezetet megszüntetik, az épületbe beköltözik a népművelési otthon, később ideiglenesen a járási könyvtár, itt van elhelyezve a Jókai Egyesület által létrehozott könyvtár, a járási levéltár. A hatvanas évek derekán (1964–1965-ben) a Komáromi Járási Nemzeti Bizottság jóváhagyásával egy ruházati cikkeket árusító boltot is ideköltöztetnek, annak helyét foglalja el 1965-ben a művészeti alapiskola képzőművészeti és táncosztálya; az egyik teremben a komáromi ökölvívók tartják edzéseiket. Így a múzeum csupán az épület egyharmadát használhatja. Még súlyosabb gond a szakképzett muzeológusok hiánya az intézményben. 1955-ig csak egy alkalmazottja van a múzeumnak – a takarítónő. Az 1950-ben múzeumigazgatóvá kinevezett Mikuláš Dušek csak félállásban dolgozik az intézményben. 1955-ben e beosztásban – már teljes alkalmazásban – Róbert Skákala váltja fel, s ugyanebben az évben még egy konzervátor-preparátor kerül a múzeumba Kuczman Béla személyében. Az alkalmazottak száma ezután az ötvenes évek végéig nem változik. 1959-ben döntés születik az intézmény szakemberekkel való fokozatos feltöltéséről, s az igazgatón kívül egy történész, egy régész és egy néprajzkutató, valamint még két segéderő alkalmazása válik lehetővé, azonban a rossz munkakörülmények miatt a hatvanas években az alkalmazottak gyakran cserélődnek, s ez megnehezíti a folyamatos munkavégzést. Személycserékre kerül sor az igazgatói székben is: 1964-ben Barta Márta történész, 1967 szeptemberében Jozef Orság történész kerül a múzeum élére.

Ilyen körülmények között a múzeum gyűjteménye

új tárgyakkal alig gyarapszik, sőt, mivel a háború alatt a tárgyakról készített nyilvántartása nagyrészt elkallódott, a gyűjtemény több tárgya rejtélyes módon eltűnik. A római kori gyűjtemény java részét 1951-ben a pozsonyi Szlovák Múzeumba, a képzőművészeti gyűjtemény 67 darabját pedig 1957-ben a bajmóci képtárba szállítják (később az elszállított tárgyak többsége visszakerül a komáromi múzeumba). A gyűjtemény tárgyairól csak 1955-től készül – külső munkatársak segítségével – rendszeres nyilvántartás. Az elavult állandó kiállítás két földszinti termét (az őskori és római anyagot) a múzeum igazgatója 1953-ban átrendezi, majd a következő évben a két emeleti teremben az újonnan beszerzett tárlókban elrendezi és megnyitja a feudalizmus korát dokumentáló kiállítást. Az emeleten kap később helyet a természetrajzi kiállítás is. Különbőféle évfordulók alkalmával a múzeum néhány időszaki kiállítást is rendez, pl. 1954-ben Jókai Mór halálának 50. évfordulójára Jókai-emlékkiállítást. 1967-ben a múzeum kezelésébe kerül a komáromi szerb ortodox templom, ahol ugyanazon év júniusában állandó jellegű egyházművészeti kiállítás nyílik.

1967-ben a múzeum épületéből kiköltöztetik a népművelési otthont, a művészeti alapiskolát és a járási levéltárat, döntés születik az épület felújításáról és kiűrtett helyiségeinek múzeum céljaira való átalakításáról, továbbá az intézmény szakembergárdájának bővítéséről. E fejlődési lehetőségek kiaknázását nagyban elősegíti az 1968. január 1-jével kinevezett új múzeumigazgató, Kajtár József ügyszerető munkája. Irányításával a múzeum dolgozói 1968-ban lebontják az addigi állandó kiállítást, becsomagolják a gyűjtemény tárgyait, hogy megkezdődhessen az épület tatarozása, valamint elkészítik az új állandó kiállítás forgatókönyvét. Kezdeményezésére az intézmény művészettörténeti részleggel bővül, felújítva a képzőművészeti alkotások gyűjtését, s megkísérli visszaszerezni a Bajmócra elszállított alkotásokat (végül 34 kép és 3 szobor kerül vissza). Az emeleti részen még folyik a felújítás, amikor 1970 áprilisában a földszinti teremben impozáns Lehár-emlékkiállítás nyílik a zeneszerző születésének centenáriuma, majd azt még ugyanazon évben több képzőművészeti kiállítás követi és 1970. november 16-án az emeleti hat teremben ünnepélyesen megnyitják az új állandó kiállítást is, amely az őskortól 1918-ig mutatja be Komárom és vidéke történelmének tárgyi emlékeit, s az utolsó termében kiállított mariosi parasztszoba berendezésével ízelítőt ad a vidék néprajzi sajátosságaiból is. A múzeumban megindul a tervszerű – és az intézményben alkalmazott szakképzett muzeológusok számának fokozatos növekedésével – egyre sokrétűbb és színvonalasabb tudományos kuta-

tómunka, az intenzív gyűjtőmunka és közművelődési tevékenység. A hetvenes évek első felében végbement fejlődést érzékelteti, hogy 1968–1974 között a múzeum alkalmazottainak száma tízről huszonkettőre emelkedik, gyűjteménye pedig megháromszorozódik (eléri a 35 ezer darabot).

Eredményei alapján 1975. január 1-jével a Duna Menti Múzeumot a Nyugat-szlovákiai Kerületi Nemzeti Bizottság irányítása alá helyezik és területi hatáskörrel ruházzák fel (módszertanilag irányítja a dunaszerdahelyi, az érsekújvári és a galántai járási honismereti múzeumot). Ekkorra már kinövi a volt Kultúrpalota épületét: a padlástérben a gyűjteménynek kialakított raktárak megtelnek, egy-egy dolgozószobában, egymást zavarva, több alkalmazott zsúfolódik össze, nincsenek szabad termei új állandó kiállítások létesítésére. A várostól, a rác templom melletti, bérházban kapott helyiségekben rendezi meg az állandó jellegű Jókai-emlékkiállítást, amely az író születésének 150. évfordulója alkalmával 1975-ben nyílik meg, majd ugyanabban az évben egy régi mariosi parasztházban falumúzeumot nyit. A következő évben egy állandó jellegű munkásmozgalmi kiállítás létesítésére megkapja a volt Zichy-palota emeletének egy részét, majd az említett kiállítás bővítésére a nyolcvanas évek derekán az épület emeletének további termeit. A Jókai-emlékkiállítással szomszédos helyiségekben 1980-ban megnyílik a múzeum Lehár-emlékkiállítása. Az újonnan szerzett épületekben az intézmény néhány dolgozószobát és raktárt is létesíthet, s ezzel részben megoldja a helyiséghiányból eredő problémáit. Az állandó kiállításokon kívül a múzeum 1970-től a nyolcvanas évek végéig évente átlagosan 12 időszaki kiállítást rendez. Ezek többsége képzőművészeti kiállítás, de minden évben van két-három jelentősebb helytörténeti, iparművészeti, természetrajzi, illetve néprajzi kiállítás is, amelyeket a múzeum szakemberei a raktáron lévő tárgye gyűjteményekből állítanak össze, vagy készen vesznek át más intézményektől. Az ideiglenes kiállítások jelentősen növelik a múzeum látogatottságát: a közönség megszokja, hogy a Duna Menti Múzeumban mindig van új, érdekes és hasznos látnivaló. Kiállításait az intézmény meghívókkal, falragaszokkal, valamint a sajtóban is rendszeresen propagálja, a jelentősebbekhez tartalmas katalógusokat ad ki. Mindennek eredményeként a nyolcvanas évek közepére a látogatók száma 35 ezer fölé emelkedik, azaz a másfél évtized előtti látogatottság ötszörösére.

A kiállításokon kívül a hetvenes évek derekától a múzeum nagyobb figyelmet fordít a közművelődési tevékenység egyéb formáinak alkalmazására is. Szak-

emberei a nagyközönség részére várostörténeti előadássorozatot rendeznek, a tömegszervezetek, üzemek, iskolák felkérésére a saját kutatásaik eredményeit ismertető előadásokat tartanak, tudományos tanácskozásokat rendeznek, több esetben nemzetközi részvétellel. Az iskolákkal együttműködve az állandó és időszakos kiállítások termeiben a tanulók részére történelem, biológia, esztétikai nevelés órákat szerveznek, ifjúsági biológiai és honismereti szakköröket vezetnek, a múzeum főépületének nagytermében hangversenyek sorozata valósul meg. Ezekben az években lendül fel a múzeum munkája iránt érdeklődő amatőr gyűjtőket tömörítő Múzeumbarátok Körének tevékenysége is. Az 1972. március 21-én 20 taggal alakult társaságnak a nyolcvanas években már több, mint hetven tevékeny tagja van, akik hatékonyan segítik a muzeológusok gyűjtőmunkáját, az intézmény közművelődési rendezvényeinek megvalósítását és a komáromi műemlékek megővését. A gyűjtőmunka és az ezzel szorosan összefüggő tudományos kutatómunka eredményeit a muzeológusok a szaklapokban vagy a múzeum kiadványaiban közzétett tanulmányaikban, illetve a heti- és napilapokban megjelenő ismeretterjesztő cikkeikben publikálják. 1979-től a múzeum kétnyelvű (szlovák–magyar) évkönyvet is megjelentet, amely szakembereinek tanulmányait közli és beszámol az intézmény tevékenységéről. Mivel az intézmény többségében magyar népességű területen működik, más kiadványai is kétnyelvűek, kiállításainak feliratai következetesen kétnyelvűek, alkalmazottai – a hallgatóság igényei szerint – képesek mindkét nyelven megtartani előadásait, illetve a látlatvezetést.

A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években szinte minden esztendőben emelkedik a múzeum alkalmazottainak létszáma. Munkájukat 1978-ig közvetlenül az igazgató irányítja, az említett év elején az intézményben négy osztály alakul. A természettudományi osztály élére Binder Pál mérnök, zoológus kerül, aki szakterületén belül elsősorban ornitológiával foglalkozik. Ezen az osztályon egy entomológus (Csütörtöky József mérnök) és egy botanikus (Török Tihamérné mérnök, később dr. Dorotovič Csilla), valamint egy preparátor (Szuri József) dolgozik. A társadalomtudományi osztály munkáját Mácz Mihály irányítja, aki az intézmény egyik történészeként a régió újkori történelmével foglalkozik. Osztályán dolgozik két régész (dr. Ratimorszky Piroska és dr. Trugly Sándor), a feudalizmus korával foglalkozó történész (Tok Béla), két néprajzkutató (dr. Gaálné Štastný Ida – tárgyi néprajz és dr. Fehérváry Magda – szellemi néprajz), egy művészettörténész (1979-ig Szuchy M. Emil, majd 1985-ig Farkas Veronika, ezt

követően e státusz betöltetlen), 1980–1984 között egy irodalomtörténész (Antalné Paulisz Júlia), valamint a múzeum fényképésze (Bíró Béla) és restaurátora (Roman Greškovič, később Deminger Hajnalka). A Közművelődési Osztályt a jelenkorral foglalkozó történész, Virágh József vezeti 1987 augusztusáig, amikor kilép a múzeum kötelékéből. Ezen az osztályon dolgozik a dokumentátor (Vidovenecné Polák Ágnes) és a látlatvezetők. Az intézmény működéséhez szükséges alapfeltételeket biztosító gazdasági osztályt Tóth Zsuzsa irányítja. Ebben a felállásban emlékezik meg a múzeum megalakulásának századik évfordulójáról 1986 decemberében egy házi ünnepséggel, majd 1987 áprilisában a szlovákiai múzeumok képviselőinek jelenlétében rendezett emléküléssel és az intézmény addigi munkáját bemutató kiállítással. A centenárium alkalmával a pozsonyi Madách Könyv- és Lapkiadó könyv alakban megjelenteti a komáromi múzeum történetét, amelyből az érdeklődők részletekbe menően tájékozódhatnak a jubiláló intézmény addigi tevékenységéről.

A nyolcvanas évek második felében a múzeum további fejlődését leginkább a helyiséghiány akadályozza. E probléma részleges megoldását szolgálja a Zichy-palota bal épületszárnyának felújítása, ahol az igazgatóság dolgozószobák és műhelyek létesítését tervezi, valamint a komáromi erőrendszer VI. bástyájának rekonstrukciója, ahol – miután ez az erődrész a múzeum kezelésébe került – egy vártörténeti, valamint a Duna-menti síkság flóráját és faunáját bemutató állandó kiállítás kapott volna helyet. Még e munkálatok befejezése előtt sor kerül a „báronyos forradalomra”, amely a múzeum életébe is változásokat hoz, annál inkább, mert a rendszerváltással majdnem egyszerre, 1990 tavaszán nyugdíjba megy Kajtár József igazgató, aki valóban sokat tett az intézmény fejlesztéséért. Amikor 1968-ban átveszi a múzeum irányítását, az intézménynek 10 alkalmazottja, 2 állandó kiállítása és évi 7918 látogatója van, gyűjteményeiben pedig mintegy 14 ezer nyilvántartott tárgy szerepel; a nyugdíjba vonulása előtti utolsó év, azaz 1989 végén a múzeumnak 35 alkalmazottja van, köztük 12 muzeológus, 6 állandó kiállítása négy épületben, évi 32 938 látogatója, gyűjteményeiben pedig 122 332 tárgy.

1990. május 1-jétől pályázat útján Csütörtöky József mérnök kerül az igazgatói székbe. A kinevezését kísérő belső viták nem használnak az intézménynek. A munka kisebb zökkenőkkel mégis folyik tovább, noha a Szlovák Köztársaság Művelődési Minisztériumának irányítása alá kerülő múzeum a korábbinál kisebb anyagi támogatáshoz jut, s a viszonylag alacsony fizetések miatt néhány muzeológusa más pályát választ.

Változásokra kerül sor a múzeum belső életében is. Az igazgatóhelyettesé kinevezett Mácza Mihály a köz-művelődési osztály vezetését veszi át, a társadalomtudományi osztály élére pedig dr. Trugly Sándor kerül. A művelődési minisztérium által az intézmény részére 1991. április 1-jén kiadott új alapítólevél szerint a Duna Menti Múzeum regionális és egyben a szlovákiai magyarság központi múzeuma lett. Ennek értelmében 1991 októberében létrejön a múzeum magyar nemzetiségi osztálya dr. Liszka József néprajzkutató vezetésével, amely Dél-Szlovákiában megkezdte a felvidéki magyarság történelmével, művelődéstörténetével, néprajzával kapcsolatos kutatómunka szervezését, a Szlovákiában megjelenő magyar folyóiratok és újságok gyűjtését, néhány érdekes időszak kiállítását és több nemzetközi tudományos konferenciát, Múzeumi esték címmel előadássorozatot rendez és munkája eredményeit kiadványokban publikálja. A kilencvenes évek első felében a múzeum többi osztályán dolgozó szakemberek is folytatják sokrétű kutatómunkájukat, amelynek eredményeit a múzeum évkönyvében, szaklapokban és önálló kötetekben teszik közzé. Évente 11 időszak kiállítását, számos ismeretterjesztő előadást rendeznek. Új állandó kiállítások is nyílnak ezekben az években: a múzeum főépületének nagytermében 1991-ben a történeti képtár, a Zichy-palotában 1992-ben Komárom 1849–1945 címmel várostörténeti kiállítás, a komáromi erődvonal felújított VI. bástyájában pedig 1993-ban egy római kőtár (ez eredetileg oda tervezett vártörténeti és természetrajzi kiállítás megvalósítását meghiúsította a helyiségek levegőjének rendkívül magas nedvességtartalma). Az erőd környezetében létesített kőtár 1994-ben elnyeri az EURÓPA NOSTRA díjat. A szűkösebb anyagi lehetőségek miatt ebben az időszakban csökken a múzeum kiadványainak száma, s a megvásárolható műtárgyak száma is, így gyűjteményeinek gyarapodása a korábbi évekhez viszonyítva szerényebb. A megváltozott társadalmi közegben tetemesen, mintegy a felére csökken a múzeum látogatottsága. A kilencvenes évek derekán, 1995-ben a Duna Menti Múzeumnak 25 alkalmazottja van, ebből 7 a muzeológus; gyűjteményeiben 127 563 tárgy szerepel, hét állandó kiállítását és időszak kiállításait összesen 15 132 látogató tekinti meg.

Az 1995. év vége felé a komáromi múzeumot is eléri a Mečiar-kormányzat „rendcsinálási” igyekezete. 1995. december 19-én a művelődési minisztérium minden indok nélkül felmenti tisztségéből Csütörtöky József múzeumigazgatót és helyére bárminemű pályázat mellőzésével 1996. január 1-i hatállyal kinevezi Elena Lehotskát, aki korábban az egyik komáromi szlovák általános iskolában tanította a történelmet. A

múzeum volt igazgatója ígéretet kap, hogy 1996. január 1-jétől megalakul a különálló magyar nemzetiségi múzeum, s annak ő lesz az igazgatója. Ebből mindössze annyi valósul meg, hogy – miután Liszka József, egy megnyert pályázat alapján, másfél évre Németországba távozik – ideiglenesen Csütörtöky József veszi át a múzeum nemzetiségi osztályának vezetését, amelynek tevékenysége ebben az időben gyakorlatilag a többi szlovákiai nemzetiségi (ruszin, német, zsidó, roma) múzeummal közösen rendezett vándorkiállítás létrehozásában merül ki.

Az új igazgatónő minden igyekezete arra irányul, hogy megváltoztassa a múzeum jellegét: eltávolíttatja az ajtók névtábláinak, a kiállítások feliratainak magyar szövegét. 1996. május 1-jétől minden indoklás nélkül leváltja igazgatóhelyettesi tisztségéből Mácza Mihályt és ugyanakkor alkalmazza Alexander Reško agrármérnököt, aki a múzeum szervezeti rendjében addig nem ismert beosztásban mindenestül segítőjévé válik, majd később rábízta az intézmény legújabb kori történeti gyűjteményének kezelését. Röviddel ezt követően még négy szlovák nemzetiségű személyt alkalmaz különféle beosztásban.

1996 augusztusában, július 1-ig visszamenő hatállyal megszűnik a múzeum jogalanyiséga, s az intézmény a komáromi Jókai Színházzal, a Komáromi Járási Könyvtárral és a Komáromi Regionális Kulturális Központtal együtt a művelődési intézmények átszervezett irányításának megfelelően az újonnan létrehozott járási intendatúra alá kerül. Ennek élén MUDr. Alexander Mrázik áll, aki korábban a Matica slovenská tisztségviselőjeként magyargyűlöletével vált hírhedt. Mindez részét képezi annak az általános támadásnak, amelyet az akkori nacionalista szlovák kormányzat indít a magyar sajtó, iskolák, művelődési intézmények és szervezetek ellen. Ennek további megnyilvánulására kerül sor a komáromi múzeumban 1997 nyarán, amikor a németországi tanulmányútjáról visszatérő Liszka Józsefet és feleségét, a nemzetiségi osztály dokumentátorát Lehotská igazgatónő nem hajlandó visszahelyezni korábbi beosztásukba, mire a nevezettek – a múzeum nagy kárára – eltávoznak az intézményből. A nemzetiségi osztály élére ezután Alexander Reško mérnök kerül.

Szlovákia új területi-közigazgatási felosztásának következtében 1997 januárjától a múzeum (pontosabban ekkor már a komáromi intendatúra) felettes szerve a minisztérium helyett a Nyitrai Kerületi Hivatal lett. A múzeum tapasztalt szakembergárdája e megváltozott körülmények között is teszi a dolgát: tudományos kutatómunkájának eredményei újabb tanulmányokban, önálló kötetekben öltönek testet, ha mérsékelt

is, de tovább gyarapodnak a múzeum gyűjteményei, az 1996–98 között rendezett több érdekes időszaki kiállítás (pl. a Régi órák, Lakodalom Szlovákiában, Zambiai emlékek, A Duna mente élővilága, 100 éves a komáromi hajóépítés c. kiállítások) eredményeként a múzeum látogatottsága is emelkedik. Színvonalas kiállítást állítanak össze az intézmény szakemberei 1997-ben a múzeum fennállásának 110 évfordulója alkalmából is az igazgatónőnek abban az ígéretében bízva, hogy e kiállításon végre magyar feliratokat is használhatnak. Csalódníuk kell, Lehotská asszony a megnyitó előtti napon a magyar feliratokat eltávolíttatja.

Ezekben a megpróbáltatásokkal teli esztendőben is folytatja aktív tevékenységét a Múzeumbarátok Köre, amely 1997. március 21-én ünnepi közgyűléssel emlékezik meg fennállásának negyedszázados évfordulójáról, s a jubileumhoz a Komáromi Városi Önkormányzat támogatásával titkáranak, Máczsa Mihálynak összeállításában megjelenik az addigi tevékenységét összefoglaló kiadvány. A Komáromi Múzeumbarátok Körének városvédő igyekezete elismeréseként az évforduló alkalmával a Komáromi Városi Önkormányzat a PRO URBE városi díjat adományozza.

Az 1998 őszen tartott szlovákiai parlamenti választások a Mečiar-kormányzat menesztését eredményezték, s az ezt követő politikai változások a komáromi múzeumban is éreztetik hatásukat. Miután a Magyar Koalíció Pártja is kormánypárt lett, e sorok írója 1999 januárjától ideiglenesen felvállalja a komáromi járási intendáns tisztségét azzal a megbízással, hogy ezt a féléskerült intézményt három hónapon belül számolja fel. Így jogában áll kezdeményezni Lehotská asszony menesztését az igazgatói székből, ami – némi elégtétellel – 1999. január 31-vel meg is történik. A Nyitrai Kerületi Hivatal 1999. február 1-jétől ismét Csütörtöky József mérnököt nevezi ki az intézmény élére. Az intendatúra felszámolását követően a múzeum 1999. április 1-jétől visszanyeri jogalanyiságát. Az új alapítólevele értelmében kidolgozott szervezési szabályzata szerint két főosztálya alakul – a regionális és a nemzetiségi, valamint egy közművelődési és egy gazdasági osztálya. A regionális főosztály vezetésével a pályázat útján tisztségében 1999. június 15-től véglegesített Csütörtöky József igazgató dr. Gaál Idát bízta meg, a nemzetiségi osztály élére Varga Lídia néprajzkutató kerül. A közművelődési osztály új vezetője Polák Ágnes lesz, a gazdasági osztály munkáját továbbra is Tóth Zsuzsa irányítja. A leváltott igazgatónő és az általa alkalmazott munkatársak többsége rövid időn belül elhagyja a múzeumot, ami elősegíti fiatal szakemberek felvételét, az intézményben már időszerű fokozatos nemzedékváltást. Három fiatal szakember

kerül a múzeumba: 1999 decemberében Fehér Csaba történész, 2000 januárjában Dikác Norbert történész és 2002 áprilisában Tóth Imre néprajzkutató.

A Nyitrai Kerületi Hivatal 1999-ben tetemes összeggel csökkenti a múzeum dotálását, és viszonylag kevés pénzből kénytelen működni az intézmény az ezt követő két évben is, így nem folytatódik a múzeum évkönyvének megjelentetése, s ebben az időszakban a számos időszaki kiállítás (1999-ben 20, 2000-ben 16, 2001-ben 13) plakátjain és meghívóin kívül a múzeumnak egyéb kiadványa nincs.

1999-ben a helyi ortodox egyház visszakapja a Nádor u. 32. sz. alatti épületét, amelyben a múzeum állandó Jókai- és Lehár-emlékkiállítása, valamint entomológiai gyűjteményének raktára van. Az egyház a múzeum által használt helyiségekért olyan magas bérleti díjat kér, amit az intézmény nem képes megfizetni. Ezért 2000 márciusában szétszedik és a főépület raktáraiba kerül a Jókai- és Lehár-emlékkiállítás anyaga, illetve a mintegy 50 ezer rovarot tartalmazó entomológiai gyűjtemény. 2000. márciusának végén a múzeum igazgatósága átadja az ortodox egyháznak a helyi szerb ortodox templom (rác templom) berendezésének kezelését is és ezzel megszűnik az intézmény állandó egyházművészeti kiállítása. A Jókai- és Lehár-emlékkiállítás újrendezéséhez új helyiségek kellenek. A múzeum igazgatóságának kérésére Komárom Város Önkormányzata 2000 novemberében jóváhagyja a Zichy-palota további emeleti helyiségeinek ingyenes átengedését az adott célra. Ezt követően a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram Igazgatósága, valamint a város önkormányzatának hathatós anyagi támogatásával megkezdődhet a Zichy-palota helyiségeinek felújítása és a tervezett kiállítások megvalósításához szükséges átalakítása. E munkálatok egy részét 2002-ben már a múzeum finanszírozza, miután ebben az évben az állami költségvetésből 5 millió szlovák koronát kap épületeinek felújítására. Az intézmény helyzetén sokat javít az a tény is, hogy 2002. április 1-jétől fenntartását az újonnan alakult Nyitra Megyei Önkormányzat veszi át (a megyei képviselők többségét a választások alapján a Magyar Koalíció Pártja delegálhatja). A megyei önkormányzattól a múzeum új alapítólevelet kap, amely az intézmény elnevezésében is rögzíti regionális és országos feladatait. A *Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma* azóta egyre sikeresebben igyekszik ellátni e kettős küldetést. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával elkészítetteti a kiterjedt komáromi erőrendszer makettjét, s azt egy időszaki kiállításon – az erőrendszert dokumentáló fényképekkel kiegészítve – 2002 márciusában

bemutatja a közönségnek, majd a végleges helyére, a VI. bástyába kerül. A városi önkormányzat anyagi hozzájárulásával szintén 2002-ben sikerül restauráltatni Komárom város 1896-ban készült történelmi zászlaját (a zászló a veszprémi kiállításon is szerepelt) és így átmenteni az utókornak. A Zichy-palota felújított helyiségeiben 170 négyzetméternyi területen Jókai Mór halálának évfordulóján, 2002. május 5-én Komárom neves szülöttei: Jókai Mór, Lehár Ferenc címmel megnyílik a múzeum új állandó kiállítása, mellette egy új kiállítóterem létesül kamara jellegű kiállítások megrendezésére. Az új állandó kiállításhoz a múzeum három nyelven tetszetős katalógust jelentet meg, valamint egy leporellót Jókai Mór komáromi emlékhelyeinek képeivel. Szintén három nyelven (magyarul, szlovákul, németül) elkészül az intézmény római kőtárának katalógusa. A múzeum átszervezett nemzeti-ségi főosztálya – amelynek élére 2002 áprilisában Mácza Mihály kerül – 2003 májusában a felvidéki magyar népviseleteket bemutató nagyszabású kiállítást rendez, a fiatal Tóth Imre forгатókönyve és gyűjtése alapján. 2003 márciusában sikerül befejezni a múzeum főépületének még 1997-ben elkezdett tetőjavítását, ősszel elkészül az épület homlokzatának felújítása és

nagytermének átalakítása. A múzeum a Duna Menti Könyvtárral közösen 2002-ben a megyei önkormányzattól megkapja a volt adóhivatal épületét, amelynek felújítása után termeiben lehetőség nyílik egy állandó természetrajzi kiállítás és a felvidéki magyar képzőművészek alkotásait bemutató galéria létesítésére.

Jelenleg (2003-ban) a komáromi múzeumban Csütörtöky József, PhD vezetésével a következő muzeológus szakemberek dolgoznak: a regionális főosztályon dr. Gaál Ida művészettörténész és néprajzkutató irányításával Binder Pál mérnök, zoológus, Dikác Norbert történész, dr. Dorotovič Csilla botanikus, dr. Trugly Sándor régész; a nemzeti-ségi főosztály keretében Mácza Mihály történész vezetésével Fehér Csaba történész, Tóth Imre néprajzkutató (tárgyi néprajz) és Varga Lidia néprajzkutató (szellemi néprajz). A múzeum rendelkezésére álló épületek alapterülete összesen 7 628 m², ebből a hat állandó kiállítás és az időszakos kiállítások termeinek területe 2 830 m², a raktáraké pedig 1 100 m². Az intézmény tehát meglehetősen kedvező körülmények között teljesítheti küldetését. Sokrétű munkáját a veszprémi múzeummal kötött együttműködési szerződés színesebbé, érdekesebbé teheti, amint azt e kapcsolat első eredményei is jelzik.

*

Történetünkben a jelenhez érkezve összefoglalásként néhány adat a múzeum alakulásáról, eredményeiről az elmúlt bő két évtizedben:

<i>Év</i>	<i>Alkalmazottak száma</i>	<i>Muzeológusok száma</i>	<i>A gyűjtemények tárgyainak száma</i>	<i>Állandó kiállítások száma</i>	<i>Látogatók száma</i>
1980	25	11	91 479	6	38 082
1990	31	8	123 238	7	31 549
2000	22	9	133 090	4	14 147
2002	24	10	134 073	6	14 577

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- A Komárom-vármegyei és Komárom városi történeti és régészeti egyesület évi Jelentése (az 1887–1892. évekre vonatkozóan). Szerk./Ed.: Gyulai R., Ziegler Károly Könyvnyomdája. Komárom 1888., 1889., 1890., 1891., 1892., 1893
- A Komárom vármegyei és városi Múzeum-egyesület Értesítője (az 1900–1909. évekre vonatkozóan). Szerk./Ed.: Weszelovszky J. (1900–1903) és Alapy Gy. (1904–1909). Spitzer Sándor Könyvnyomdája. Komárom 1901., 1903., 1904., 1905., 1906., 1907., 1908., 1909., 1910
- FEHÉRVÁRY M. – RATIMORSZKY P. – TRUGLY S. (szerk./ed.): A komáromi múzeum száz éve. In: Új Minden Gyűjtemény 5. Madách Könyv- és Lapkiadó. Bratislava 1986
- FÜLÖP ZS.: A Jókai Egyesület huszonöt éve (1911–1936). A Jókai Közmívelődési és Múzeum Egyesület kiadása. Komárom 1937
- Komárom – a Jókai Közmívelődési és Múzeum Egyesület Hivatalos Értesítője. Szerk./Ed.: Alapy Gy., Jókai Könyvnyomda R.T. nyomása. Komárom 1913 /1 – 4. sz., 1914/1–4. sz., 1915/1 – 4. sz., 1916/ 1–2.
- MÁCZA M.: 25 rokov činnosti Krúžku priateľov múzea v Komárne – 25 éves a Komáromi Múzeumbarátok Köre. A komáromi Duna Menti Múzeum és a Komáromi Városi Önkormányzat közös kiadványa. Komárom – Komárom 1997
- Správa o činnosti Podunajského múzea v Komárne za rok 1999., 2000., 2001. – Jelentés a Duna Menti Múzeum évi tevékenységéről az 1999., 2000., 2001. években. (Kézirat)
- Správa o činnosti Múzea Madarskej kultúry a Podunajska v Komárne za rok 2002. – Jelentés a komáromi Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeumának 2002. évi tevékenységéről. (Kézirat)
- Spravodaj Oblasného podunajského múzea – A Duna Menti Múzeum Értesítője. Az évkönyv 5. száma és a 7. számtól folyamatosan IUXTADANUBIUM címmel jelent meg. 1. Szerk./Ed. Mácza M., Komárom 1979; 2. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom 1982; 3. Szerk./Ed.: Klokner L., Komárom 1982; 4. Szerk./Ed.: Binder. P. és Csütörtöky J., Komárom 1984; 5. Szerk./Ed.: Binder P., Csütörtöky J. és Kajtár J., Komárom 1985; 6. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom 1986; 7. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom 1989; 8. Szerk./Ed.: Csütörtöky J. és Pastorális G., Komárom 1989; 9. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom 1991; 10. Szerk./Ed.: Binder P., Komárom 1992; 11. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom – Komárom 1995; 12. Szerk./Ed.: Mácza M., Komárom – Komárom 1998

THE HISTORY OF KOMÁROM MUSEUM (1886–2003)

The author surveys the past and portrays the present situation of Komárom Museum, on the occasion of the signing of a cooperation agreement on 14 March 2003, involving all fields of museum work, between the Dezső Laczkó Museum of the Veszprém County Museums Directorate, and the Komárom Museum of Hungarian Culture and Downstream Danube.

Foundations for the Komárom museum collection were laid by the Komárom county and Komárom city historical and archaeological society, established in 1886. Activities of the society, operating under the leadership of Benedictine teacher Rudolph Gyulai, abated in the 1890s following a great upswing in the early years. In 1900, it was reorganised under the name of Komárom County and City Museum Association, and in this same year the museum collection was moved to the so-called Esterházy pavilion, which thus became the first museum building in the city. The Museum Association extended its collections, dividing them into four categories (archaeology, history, natural history, and ethnography).

In 1911, the three educational societies or institutions operating in Komárom were united to form the Jókai Educational and Museum Association, which constructed a headquarters in 1913, the Palace of Culture, with financial assistance from the Hungarian state. Besides the museum, the association library was also accommodated in this building. Due to the new state boundaries following the First World War, the Jókai Association became a cultural society of the Hungarian minority from 1919, and adjusted its programmes accordingly, so that the museum activities were overshadowed.

After the Second World War, the Jókai Association was dissolved and its assets became the property of the Czechoslovakian state. In 1948, a state district museum was established in the headquarters of the former Jókai Association, which was named Museum of Downstream Danube in 1949. The reinitiated activities of the museum were seriously hindered by a lack of experts, and also lack

of space, as several other institutions were also housed in the building. This situation only changed after 1968, when the institution building, now just serving museum purposes, was renovated. A new permanent exhibition of archaeology, history and ethnography was opened here in 1970. In the seventies the museum began to fill up with experts, so regular scientific research work could be started, followed by publication of the results of this work in professional journals and the daily press, as well as the museum's own publications. Since 1979 the museum has issued a Report (IUXTA DANUBIUM), a yearbook communicating museologists' studies and news on the work of the institution. Since 1975, the museum has established a few permanent exhibitions in rented premises, outside the main building, and besides these, several seasonal exhibitions are organised annually.

Following the democratic transformation, the new charter of the museum has enabled the research and collection work of the institution to be extended to the whole Hungarian populated territory of Slovakia since 1991. To coordinate this activity, the major museum department of Hungarian nationality has been established, which has organised several international conferences, arranged exhibitions, and issued a series of publications.

As a result of reorganisation of the state administration, the museum became an institution of the local Nyitra County Government in 2002 and also changed its name: it continues its activities under the name of the Museum of Hungarian Culture and Downstream Danube. In accordance with this, besides the tasks of a regional museum, it also fulfils the sphere of duties of a museum for the Hungarian minority in Slovakia.

At present, the museum has 24 employees, of whom 10 are museologists. It has 6 permanent exhibitions in its own two buildings and two rented buildings, and it organises 10–14 seasonal exhibitions annually in a section available for this purpose, a total of 2830 m². There are more than 134,000 items in the collections.

GYULAI RUDOLF, 1848–1906

1. ábra. Gyulai Rudolf bencés tanár,
a múzeum egyik alapítója (Képtár)

Figure 1. Benedictine teacher Rudolf Gyulai, one of
the founders of the museum (Picture archives)

Alapy Gyula

2. ábra. Alapy Gyula, a Jócai Egyesület főtitkára,
1913–1936 között a komáromi múzeum igazgatója
(Képtár)

Figure 2. Gyula Alapy, secretary general of the Jócai
director of Komárom museum
1913–1936 (Picture archives)

3. ábra. Az Esterházy-pavilon, a komáromi múzeum első épülete (Képtár)

Figure 3. The Esterházy pavilion, the first building of Komárom museum (Picture archives)

A
KOMÁROMVÁRMEGYEI ÉS VÁROSI
MUZEUM-EGYESÜLET
1903. ÉVI
ÉRTESÍTŐJE.

Szerkesztő:
WESZELOVSKY JÁNOS
egyleti titkár.

XVII. ÉVFOLYAM.

Spitzer Sándor könyvnyomdája Komárom, 1904 - 1933.

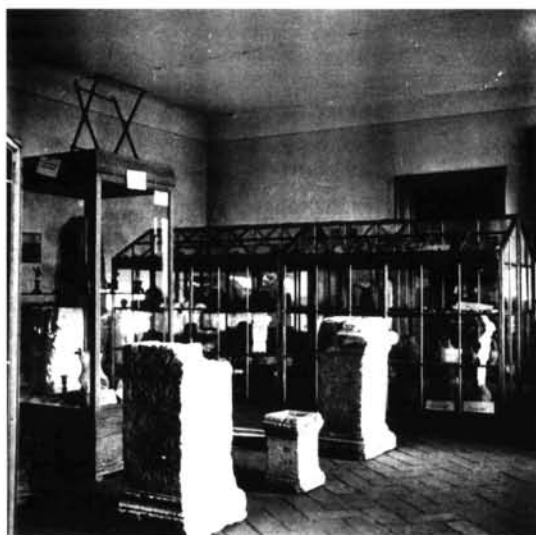
4. ábra. A Múzeum-egyesület évkönyvének címlapja
(Képtár)

Figure 4. Title page of the yearbook of the museum
association (Picture archives)

5. ábra. Kajtár József, 1968–1990 között a múzeum
igazgatója (Képtár)

Figure 5. József Kajtár, director of the museum
1968–1990 (Picture archives)

6. ábra. A múzeum római kori kiállítása az 1940-es
évek elején (Képtár)

Figure 6. The museum Roman period exhibition in
the early 1940s (Picture archives)

7. ábra. Részlet az állandó régészeti kiállítás római
terméből (Fotó: Szabó L.)

Figure 7. Detail from the Roman room of the
permanent archaeology exhibition (Photo: L. Szabó)

8. ábra. A Magyar Kultúra és Duna
Mente Múzeumának főépülete, udvarán
Jókai Mór szobrával (Fotó: Szabó L.)
Figure 8. Main building of the Museum
of Hungarian Culture and Downstream
Danube, with the statue of Mór Jókai in
the courtyard (Photo: L. Szabó)

9. ábra. A Komáromi
Múzeumbarátok Körének tagjai
1982-ben (Képtár)
Figure 9. Members of the circle of
friends of Komárom Museum in 1982
(Picture archives)

10. ábra. Binder Pál mérnök a biológiai
szakkör tagjaival (Képtár)
Figure 10. Engineer Pál Binder with
members of the biology circle
(Picture archives)

11. ábra. Portisch Lajos nemzetközi sakknagymester szimultán játéka a múzeum képtárában 1992-ben (Képtárarchívum)

Figure 11. International chess grand master Lajos Portisch's simultaneous match in the museum picture gallery in 1992 (Picture archives)

12. ábra. Ifj. Bartók Béla a múzeum főépületének falán elhelyezett Bartók Béla-emléktáblánál 1992-ben (Képtárarchívum)

Figure 12. Béla Bartók jr. in 1992, by the Béla Bartók memorial plaque on the wall of the main museum building (Picture archives)

13. ábra. A 2000. november 17-én a múzeum főépületén felavatott Harnos Károly-emléktábla (Fotó: Szabó L.)

Figure 13. The Károly Harnos memorial plaque on the main museum building, inaugurated on 17 November 2000 (Photo: L. Szabó)

14. ábra. Afrikai vadásztrófeák kiállítása a múzeumban 2003 márciusában
(Fotó: Szabó L.)

Figure 14. Exhibition of African hunting trophies in the museum in March 2003
(Photo: L. Szabó)

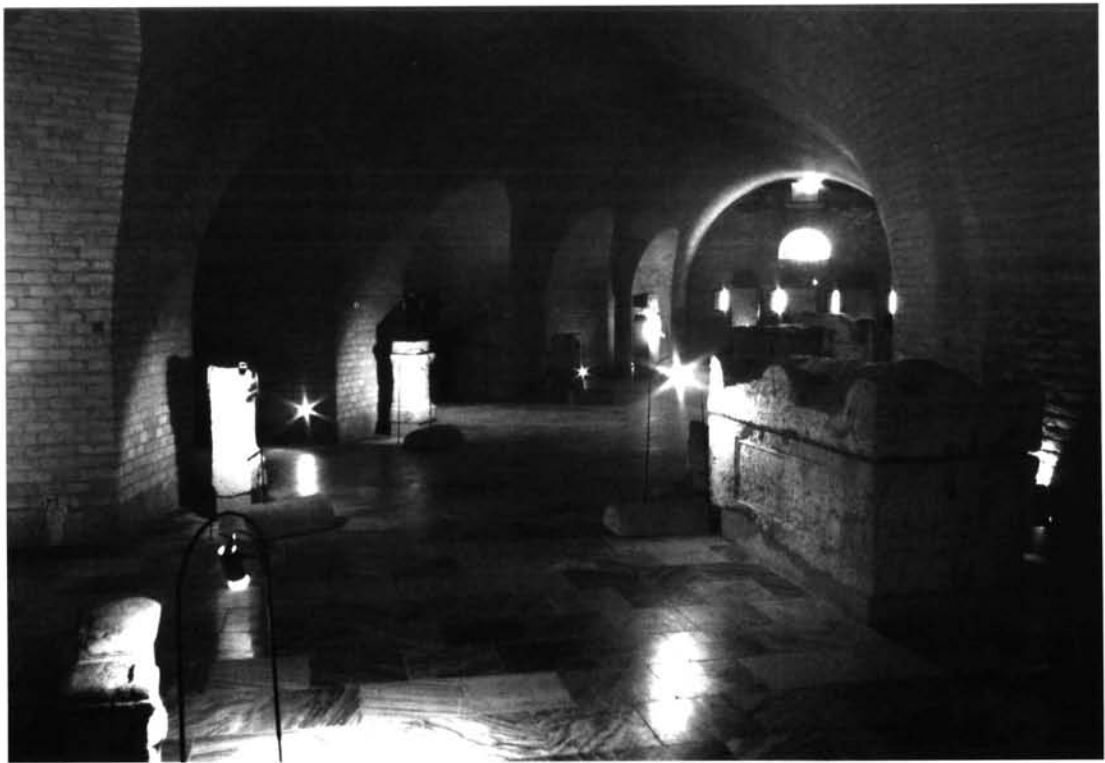
15. ábra. Részlet a felvidéki magyar népviseleteket bemutató kiállításból (Fotó: Szabó L.)

Figure 15. Detail of the exhibition of folk costumes from Upper Northern Hungary (Photo: L. Szabó)

16a-b. ábra. A martosi falumúzeum és berendezésének részlete (Képtár és Szabó L. felvétele)

Figure 16a-b. Detail of the Martos village museum and its fittings (Picture archives and photo by L. Szabó)

17a–b. ábra. A komáromi erődvonals VI. bástyája és a benne elhelyezett Római kőtár (Fotó: Szabó L.)
 Figure 17a–b. The 6th bastion of the Komárom defence line, and the collection of Roman stone remains inside
 (Photo: L. Szabó)

18. ábra. Szecessziós ebédlő berendezése a múzeum várostörténeti kiállításán a Zichy-palotában
(Fotó: Szabó L.)

Figure 18. Art Nouveau dining room furnishings in the museum city history exhibition in the Zichy palace
(Photo: L. Szabó)

19. ábra. Részlet a Jócai- emlékkiállítás zöld terméből (Fotó: Szabó L.)

Figure 19. Detail from the green room of the Jócai memorial exhibition (Photo: L. Szabó)

20. ábra. A Jókai Mór-
és Lehár Ferenc- emlékkiállítás
ünnepélyes megnyitása a Zichy-palotánál
2002. május 5-én
(Fotó: Szabó L.)

Figure 20. Opening ceremony of the Mór
Jókai and Franz Lehár memorial
exhibition in the Zichy palace on
5 May 2002
(Photo: L. Szabó)

21. ábra. Csütörtöky József
múzeumigazgató és Mácza Mihály
igazgatóhelyettes a veszprémi
vendégekkel a komáromi
Európa-udvarban (Fotó: Szabó L.)

Figure 21. Museum director József
Csütörtöky and deputy director Mihály
Mácza with the visitors from Veszprém
in the Europe court in Komárom
(Photo: L. Szabó)

22. ábra. A komáromi múzeum
bemutakozó kiállításának megnyitása
2003. szeptember 26-án, a veszprémi
Laczkó Dezső Múzeumban
(Fotó: Szabó L.)

Figure 22. Opening of the exhibition
introducing Komárom Museum
on 26 September 2003 in the
Dezső Laczkó Museum, Veszprém
(Photo: L. Szabó)

